ЖИВОЈИН НИКОЛИЋ БРКА

22. ДИВИЗИЈА

Уредник
ЦВЕТА КОТЕВСКА

ЖИВОЈИН НИКОЛИЋ БРКА

22. СРПСКА ДИВИЗИЈА

ДРУГО ИЗДАЊЕ

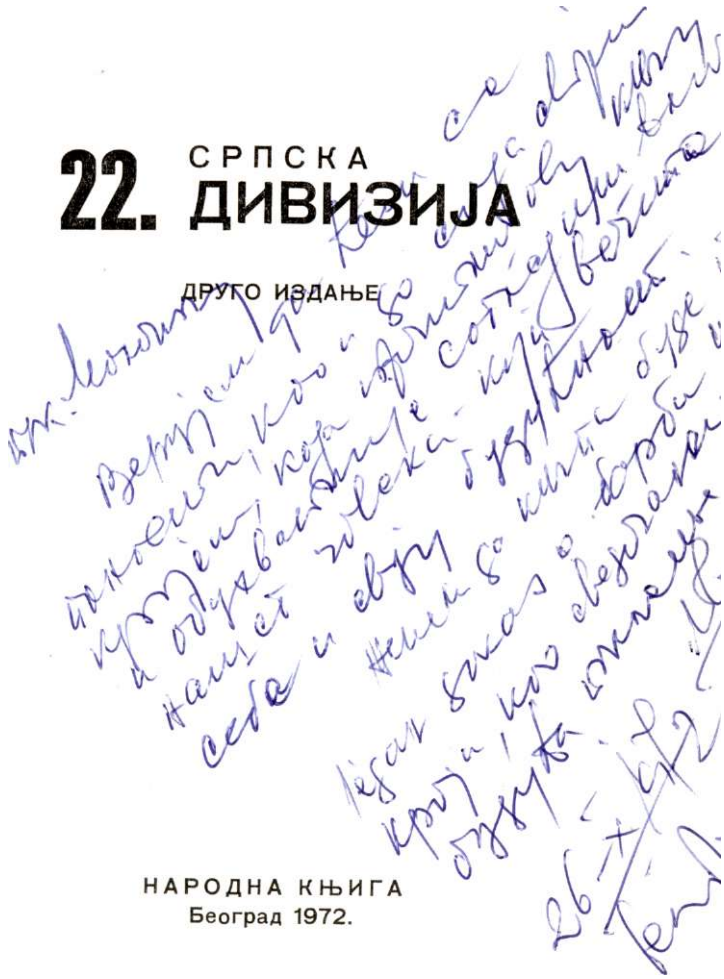

НАРОДНА КЊИГА
Београд 1972.

ТЕБИ, КРОЗ БОРБУ ИСТРАЈНИ,
НАРОДЕ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

Са великим занилањем прочитао сам рукопис генерала Живојина Николића о операцијама Двадесег друге (Друге српске ударне) дивизије у рату 1941—1945. Оцену његове књиге посматрано са војног становишта даће војници од струке. *Мене као историчара његовом опису ратовања у југоисточној Србији 1944—1945. привлачио је општи значај историјских збивања не само у југоисточној Србији него и у ширим областима около ње ових година. Са овог становишта ћу покушати да дадем ширу оцену операција Двадесет друге (друге) српске ударне дивизије у ратовима 1941—1945.*

Писац је с правом у почетку свога приказивања подвукао географски, а кроз то, и стратегијски значај југоисточне Србије у ратним операцијама Народноослободилачке војске Југославије против дивизија Немачког рајха и његових савезника. Југоисточна Србија обухвата углавном слив Јужне Мораве, области које су се ујединиле са Србијом у рату против Турске 1877—1878. Југоисточна Србија са суседним областима Бугарске, Македоније и Косова чини географски центар Балканског полуострва. Овде се налази развође река гито са тог полуострва теку у три мора. Ту се укрштају његови главни путеви, пре свега они што долинама Мораве и Бардара воде из Средње Европе кроз Србију од Ниша долином Нишаве Софији и Цариграду, а преко Скопља долином Вардара Солуну и Медитерану.

Овај значајан стратегијски положај југоисточне Србије долазио је вековима до израза, јер се у њој и

около ње често пута одлучивале судбине не само Србије, него и целог Балканског полуострва. Овде је оснивач средњовековне Српске државе Немањића, Стеван Немања, у биткама са браћом на Косову и на Јужној Морави са Исаком Анђелом византијским царем у другој половини XII века ударао темеље својој држави. У бици код Велбужда (Ћустендил) 1330. Стеван Дечански победио је Михаила Шишмана, цара Бугара. Преко ових области игиао је турски султан Мурат да бије битку на Косову са српским кнезом Лазаром 1389. Ту је на истом Косову победом Мурата II над Јанком Хуњадијем 1448. сломљен офанзивни отпор Угарске против турских навала.

На прилазима југоисточној Србији устављено је 1809. ширење првог српског устанка. Пораз српски код Чегра више Ниша 1809. и продор турске војске код Делиграда довео је још те године у питање опстанак Србије. Поновни турски продор код Делиграда 1813. био је почетак слома устанка. Овде су били и најтежи сукоби Србије са Турцима 1876—1878.

Код Сливнице на путу Ниш—Софија разбијен је 1885. краљ Милан Обреновић кад је повео неправедан рат против Уједињене Бугарске. Код Куманова 1912. у рату балканских народа против Турског царства у Европи српска војска је победом над турском војском сломила власт овог царства у старој Србији и Македонији. Недалеко одатле на Брегалници она је 1913. победила бугарску војску. Тако је у своју корист завршила други балкански рат.

У првом светском рату југоисточна Србија с околним областима опет игра важну стратегијску улогу. Приликом повлачења српске војске у јесен 1915. под притиском немачких, аустро-угарских и бугарских дивизија тешки су се бојеви водили на Јужној Морави код Лесковца и код Качаничке клисуре. Кад није успела да осигура себи повлачење долином Вардара Солуну, српска војска је била присиљена да се повлачи беспућима Албаније Јадранском мору и Крфу.

Кад су савезничке војске у септембру 1918. пробиле бугарски фронт у Македонији, српске дивизије

продирући напред, хитају прелазећи Вардар према Северу. У пределима око *Скопља и Куманова предао се Французима и Србима, после капитулације Бугарске, 29. септембра 1918. највећи део њене војске у Македонији. Тако је продор српских дивизија у централне области Балканског полуострва не само убрзао капитулацију Бугарске, него и отворио српској војсци пут за повратак у отаџбину. После победа прве српске армије над Аустријанцима код Врања, а над Немцима и Аустријанцима код Ниша, октобра 1918. српској војсци је био отворен пут за Београд. Још више, с тим се у ствари завршава рат на Балканском полуострву, јер ће после капитулације Бугарске предати се и Турска, а аустро-угарске дивизије повући се до конца октобра преко Дунава, Саве и Дрине. Тако се довршио први светски рат на Балканском полуострву, 1. новембра 1918. српска војска је ушла у Београд не наилазећи, после бојева код Ниша, на већи отпор.*

И у другом светском рату, о коме говори књига генерала Николића, југоисточна Србија играла је исто тако значајну улогу у ратним операцијама као и у прошлим ратовима. Зар није немачка војска у априлу 1941. свој главни ударац против Југославије упутила преко ових области? Из околине Софије у Бугарској немачке оклопне дивизије продиру на запад преко Пирота Нишу, а одатле на север Београду, на југ преко Овчег поља Скопљу. Запоседајући у пролеће 1941. Грчку и засизањем у рат Италије и Велике Британије у северној Африци Трећи немачки рајх је имао велики интерес да осигура путеве који су долинама Мораве и Вардара водили из средње Европе источном Медитерану. Зато се немачка Врховна команда и потрудила, после окупације Југославије и Трчке, да све важније тачке на овим путевима држи под својом контролом и да се несметано врши саобраћај и жељезницама и путевима који воде према Солуну и Егејском мору.

Генерал Николић је у свом раду добро уочио стратегијски значај за немачку војску путева који воде кроз југоисточну Србију. Али исто тако добро је приказао и напоре партизанских одреда у тим областима већ првих година устанка, да што је могуће више оме-

тају саобраћај и путевима и жељезницом који пролазе кроз њихов завичај.

И политички су ове области биле врло важне. После слома старе Југославије и њене поделе од стране Немачке и њених савезника, један део југоисточне Србије, Пирот и Врање, царска бугарска влада окупирала је заједно са Македонијом. Италија је захватила Косово и један део северне Македоније. Ниш са Лесковцем и Топлицом остао је у оквиру окупиране недићевске Србије. Тенерал Николић је у својој књизи приказао последице ове поделе и снажне отпоре које је народ југоисточне Србије пружио и Трећем Рајху и свима онима који су Рајху служили. Тако ће ове области Србије, постати средиште народноослободилачких покрета у рату против Немачког рајха и његових сарадника не само за југоисточну Србију него и за суседну Бугарску, Македонију и Косово. У књизи је приказано како се у југоисточној Србији уз сарадњу њеног народноослободилачког покрета формирају партизански народноослободилачки покрети Бугарске, Македоније и Косова.

Борбе народа у југоисточној Србији против страних окупатора и њихових сарадника из свих ових разлога имају од почетка исто толико социјално-револуционарни колико и национално-ослободилачки карактер. Генерал Николић обрадио је само војну страну историје рата и револуције у југоисточној Србији. Тежиште његових истраживања је било у проучавању операција Двадесет друге (Друге српске ударне) дивизије 1944—1945. То је значајно управо због положаја области где се ова дивизија регрутовала, десна обала Јужне Мораве до бугарске границе. Дивизија је од *самог свог оснивања у пролеће 1944. учествовала у операцијама Народноослободилачке војске Југославије са главним задатком: прво, да пресеца саобраћај немачкој војсци долином Јужне Мораве и да учествује заједно са јединицама Бугарске и Македоније у потискивању немачке војске, најпре из Македоније и југоисточне Србије, а после са Косова из Новопазарског санџиака и западне Србије. У пролеће, лето и јесен 1944. њене бригаде 8, 10. и 11. оперишу у Македонији и јужној*

Србији. У јесен 1944. заједно са бугарском војском Двадесет друга дивизија учествује у ослобађању Ниша и Лесковца. После тога преко Косова избија на Дрину, а у пролеће 1945. учествује у операцијама Југословенске Армије у Срему. После је повучена и послата у Битољ на грчку границу.

Све ове операције је приказао генерал Николић врло живо и документовано. Штета што је као учесник један од команданата наше војске на југу Србије избегавао да износи своје личне утиске и даде нешто од својих властитих доживљаја.

Књига је писана једноставним стилом и језиком и није оптерећена сувише стручним војним приказима операција Двадесет друге дивизије у рату 1944—1945. Зато се лако чита и биће радо читана од свих оних који се интересују народноослободилачким ратом и историјом наше сои,ијалистичке револуције без обзира били они војници или не.

Академик проф. др ВАСА ЧУБРИЛОВИЋ

У В о д

ПОЛОЖАЈ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

Народноослободилачка борба у југоисточној Србији развијала се у врло тешким условима, на простору географски испресецаном, номуиикацијски развијеном, за окупатара од пресудне важиости, а посебно далеко од Врховног штаба НОВ и ПОЈ и глав^них наших снага. Југоисточна Србија, строго узевхшг, обухвата градове: Ниш, Крушевац, Куршумлију, Прокупље, Лебане, Лесковац. Врање, Вујановац, Прешево, Трговиште, Сурдулицу, Босиљград, Владичин Хан, Влаоотинце, Бабушницу, Пирот, Димитровград и Белу Паланну. Географски она се простире од бугарске границе реком Нишавом до ушћа у Јужну Мораву, Јужном Моравом до Сталаћа захватајући планину Јастребац. Од Копаоника иде старом српско-турском границом која је сада нокрајинска граница са Косовом све до Карадага и Козјака, где се граничи са СР Македонијом.

Ниш, као иомуникацијско чвориште, представљао је најважнмју раскроницу на Балкану и није чудо што му је окупатор поклањао посебну пажњу. Преко овог центра пролазила су два стратегијоки најважнија комуникацијска правца на Балкану: моравско-вардарски и нишавско-марички. Ови правци одувек су представљали значајне војне магистрале, па оу играли одлучујућу улогу у рату. Није случајно што се на овом чворишту нашла већина освајача, како пре наше ере, тако и касније. Туда оу морал11 пролазити Римљани, Мађари, Немци, крсташи, Турци и други.[1] У најновијој историји, ва том делу Балкана водиле оу се главне битке у ратовима 1878, 1885, 1912, 1913, а у првом светском рату, ова територија играла је једну оД најваж-

[1] Војна енциклопедија, Београд 1959. том 6, стр. 214

нијих улога. Па и у другом, када је Хитлер напао Југославију, на софијско-нишком правцу надирала је најјача група немачких снага.[2] Ова територија је при повлачењу немачке армије из Грчке имала пресудан значај за читаво југословенско-мађарско ратиште.[3]

Управо због велике важности југоисточне Србије, Немачка је по окупацији Југославије задржала под својом непосредном контролом Ниш као чвориште и индустријски центар, повезујући га са Лесковцем и Кооозском Митровицом где се налазио рудник Трепча са важним производима за немачку ратну привреду. Колико је за окупатора била значајна комуникација моравско-вардарског удоља, указује и податак да је генерал Бем, када је добио наређење да угуши устанак у западној Србији 1941. год. првим својим задатком сматрао — обезбедити нормалан рад пруге Београд — Ниш — Скопље, другом — осигурати производњу рудника Бор[4] и трећим — уништити партизане у Србији.

Југоисточна Орбија је насељена Србима, сем димитровградоког и босиљградског краја и дела општине Бабушнице, где има доста Бугара. У бујановачкој, прешевској и медвеђокој општини има и Албанаца. Од Копаоника па на југ до планине Кукавице, углавном поред саме границе оа САП Кооово (старе српско-турске границе) налазе се досељеници из Црне Горе, Херцеговине, као и из других крајева Србије.

Планинока насеља пчињског слива, Бесне кобиле, Варденика, Црне Траве, Чобанца, власинског слива, Лужнице, Заплања и Влаоотинца живела оу углавном од печалбарства (грађевинаца, циглара, рудара и других). Њихов сезонски посао обезбеђивао је једва најважнија оредства за живот породица. Иако је живео у врло тешким условима, народ је ипак био задовољан јер је имао слободу. Али почетак другог светског

[2] Војна енциклопедија, том 1, стр. 186—189

[3] Београдска операција — издање ВИИ 1964, стр. 69, 85 и 86

[4] Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије 1/1 док. бр. 297 (Извод из саслушања Бема на Нирнбершком процесу), (у даљем Зборник 1/1 док. бр.)

рата 1939. године унео је немир. Страх од сутрашњице владао је насељима поред југословенско-бугарске границе. За овај крај Србије најважније је било какви су одноои између Југославије и Бугарске. Споразум „вечитог пријатељства" 1939. год. пружао је наде да се више никад неће поновити стање из првог светског рата (1915—1918). Међутим, приступање Бугарске тројном пакту уверило је народ овог краја да је рат између Југославије и Бутарске неизбежан. Позната фанатична настојања Бугароке да остваре аспирације према југословенским територијама, то су још више потврђивала. Бладајући кругови Бугарске, приступивши тројном пакту, ематрали су да ће само у савезу са Хитлеровом Немачксхм остварити те своје тежње.

*

Долазак Хитлерових јединица у Бугарску убрзао је поседање бугарско-југословенске границе од стране јединица југословенске војоке. Ово је донекле охрабривало пограничне крајеве, а са друге стране увиђало се да је рат на прагу. Вера у опособност југословенске војоке храбрила је да ће она опет поломити зубе нападачу, као некада на Тумби, Ретним букима и другим познатим положајима на некадашњој бугароко-српској граници. Али, разочарање је дошло пребрзо. После напада немачких фашистичких снага на правцу Цариброд—Пирот и безуспешног отпора који су неке јединице бивше југословенске војске давале нападачу настало је дезорганизовано повлачење које је разочарало и старе и младе.[5]

[5] Бугарска је потписала тројни пакт 1. III 1941. и немачке снаге одмах су ушле у Бугарску. На правцу Софија——Ниш преко Цариброда (Димитровграда) нападала је III група (I окл. група: 14. мот. корпус са 11. и 5. окл. 4. брдском и 294 пд). Ова група заузела је Пирот 8. IV, а Ниш 9. IV 1941. и продужила ка Београду. Од Криве Паланке до Цариброда положаје су поседале јединице југословенске војске: Власински одред, Топличка и Дринска дивизија, (Војна Енциклопедија том. I, страна 186—189)

Од границе до Јужне Мораве, села, поља и шуме били су пуии војника који су се у колонама повлачили на запад. То је трајало и дању и ноћу, од 8. до 12. априла. Трагедија је била на помолу. Колоне младих војника, већина без оружја, изазивале су и презир и сажаљење. Уморни, гладни, неиснавани, блатњави одлазили су а да ни сами ниоу знали куда.

Овај призор разочарао је и старе ратнике. У селу Горња Јаина (Лесковац), кроз које су се већ два-три дана кретале колоне војника, једног старог ратника оваква атмосфера бацила је у постељу. Лежећи, слушао је бат цокула и војнике који су молили „мало воде и хлеба". Старац је имао два сина у војсци и није кукао за њима, него за изгубљеном слободом. Када су му нерви попустили, скочио је с кревета и једној групи војника која је тражила хлеба и воде довикнуо: ,,Зар се тако брани земља? Зар се тако води борба против непријатеља у одбрани слободе? Не, тако се ми нисмо борили. Ако се и моји синови тако понашају, боље да погину него да се врате кући као кукавице. Ех, боље да сам јуче умро, него што ово данас дочеках".[6]

Погранична насеља увек прва доживљавају трагедију пропасти и прва се суочавају са новим ропством. Али овом народу је још теже било то што није могао да заборави, за тако кратко време, бугарска зверства из година 1915—1918.[7]

[в] На жалост, име старог ратника-сељака аутор није забележио.

[7] Бугарска војска је 1915. одмах по уласку у југоисточну Србију, почела стрељања у Врању и другим местима. Од новембра 1915. па до априла 1916. у рејону Сурдулице стрељано је, побијено кољем, касапљенл секирама, сечени удови, линчовано камењем око 3.000 људи, углавном интелигенције (профссори, учитељи, судије, попови, трговци). Ова злочинства нису била ничим изазвана. То је наставак злочина које је раније вршила „Комитска организација" под руководством „Егзархата".

У току и после топличког устанка 1917. у ј. Србији извршени су до тада непознати злочини (превазиђени су и злочини Турака 1;ад Јерменима). Убијено је преко 20.000 људи, у интернацији у Бугарској умрло преко 80.000. Преко 40.000 породица остало је без хранилаца.

Бугарске јединице нису одмах са немачким снагама упале у Југославију иако је Бугарока ушла у рат на страни Немачке због територија које јој је Хитлер доделио. Немцима еије ишло у рачун да плен деле оа Бугарима, па су наредили да бугарске јединице које су прешле на југословенску територију 15. априла, сав заплењени материјал и оружје предају немачким командама.

Монархофашистичка Бугарска је као награду за учешће у рату добила делове: ншпавског, пиротског, власотиначког, лесковачког, врањског среза и читаве срезове Прешева, Сурдулице и Владичиног Хана,[8] док су Немци задржали Ниш и Лесковац као јаке привредне центре под својом окупацијом.

Бугари су одмах почели да успостављају своју власт, присаједињујући ове делове Југославије Бугарској. Они су у бившим среским местима организовали срезове (околије) са полицијским и околијским начелником, у сеоске општине довели су своје људе (кмета, секретара и бирника), а у већа села и старешину (кметског намесника). Неке територије бивших општина (Црна Трава, Кална, Црвена Јабука, Дарковци и Добро Поље) потпале су под срез (околијско начелство) Трн. Успостављени су гарнизони у Пироту (батаљон 25. пешадијског пука I софијске дивизије, а у Врању 52. пешадијоки пук 14. пешадијске дивизије V армије из Скопља). Седишта штабова граничних ба-

Поред ових злочина чији је циљ био физичко истребљење српског народа у овом крају, упоредо је присилно спровођена бугаризација.

Иако је то био најтежи масакр народа у поробљеној Европи, мало је о томе сазнала јавност, а свет — готово ништа. Однос у старој Југославији према погинулима и страдалима био је у најмању руку нечовечан. Написане су само две мале брошуре 1921. и 1922. год., једна књига о топличком устанку 1927. и два издања тек после другог светског рата.

Види „Топлички устанак". Београд 1959. стр. 29—30 и 49. „Бугарска зверства у Врању и околини", Н. Сад 1922, Архив Државног секретаријата иностраних послова Ф. 42 г. VII рег. озн. IX—13. Бр. 6785'.

[8] Народноослободилачки рат Југославије књ. I, стр. 34, (у даљем — Ослободилачки рат).

таљона — били су: Пирот, Свође, Владичин Хан и Бујановац.

У Н-ишу оу Немци формирали обласну команду број 809 (фелдкомандантуру), у Леоковцу окружну команду бр. 867 (крајскомандантуру), а у Лебану, Власотинцу, Прокупљу и Белој Паланци среске команде. Касније је у Ниш пребачено седиште 717. посадне дивизије из Косовске Митровице.[9]

Постављањем комеоароке владе (Милана Аћимовића), на територији Ниша и Лесковца организована је власт са жандармеријским станицама, као и Банска управа у Нишу.

*

Југоисточна Србија је подељена демаркационом линијом. Њен део који је био под немачком влашћу био је стешњен између бугарске окупационе територије и италијаноке (Кооово), чија је граница ишла старом српско-турском траницом до висине Приштине. На овој територији, КПЈ имала је своја два окружна комитета (Ниш и Лесковац) који су организацијски покривали бивше округе Врања и Пирота, као и срезове Прокупље, Добрич, Косаницу (нишки округ): северно од Нишаве и Јужне Мораве (Алексинац, Сокобања, Ражањ и Сврљиг) такође су припадали нишком округу, али и део источне Србије.

ОК Ниш и Лесковац оу још у мају почели припреме за прикупљање оружја. Већ 22. јуна 1941. је ОК Лесковац одржао у селу Братмиловцу састанак о припремама комуниста.[10] Одмах по пријему прогласа ЦК КПЈ и ПК Србије, ОК Ниш издаје свој проглас, позивајући народ на оружану борбу. Исто тако је и ОК Лесковац почетком јула 1941. издао свој проглас.[11] На

[9] Зборник, том I, књ. 1, док. бр. 279 и 293; Војна енциклопедија, т. 9, стр. 135.

[10] Лесковац у рату и револуцији, Београд, 1968. стр. 103 (у даљем тексту Лесковац у рату). Састанком је руководио Коста Стаменковић.

[11] Зборник, том I, књ. 2, док. бр. 2 и 7

оонову директиве ПК Србије, уггуђеке ОК на југоиотоку Србије, почела је организована припрема оружане борбе[12]. Да би се потпуно извршила директива ПК Орбије, ПК је свуда упутио своје инструкторе. У југоисточну Србију је послао Василија Буху (Јову)[13]. У другој половини јула 1941. на планину Кукавицу код Лесковца упућена је прва група бораца, од којих је 10. августа 1941. формиран Кукавички ПО.[14]

Почетком августа и касније, на територији око Јужне Мораве формирано је неколико партизанских одреда (Топлички, Расиноки, Врањски, Бабички и Јабланички).[15] Ови одреди су првих дана разоружавали жандармеријске отанице и палили општинске архиве.

Западна Србија и Шумадија, захваћене брзим развојем НОБ, привукле су на себе сву пажњу ЦК КПЈ и Главног штаба Србије. Због таквог развоја је Главни штаб Србије већ 8. августа прешао на слободну територију и непосредно руководио партизанским одредима, а ЦК КПЈ је оредином септембра 1941. такође дошао на слободну територију. У том времену је ПК Србије који се још налазио у Београду, одржавао чврсту везу и писменим путем усмеравао НОБ на теренима ОК Ниш и Лесковац.

Последица долаока са ,,-стране" неких чланова ОК Ниш и Лесковац био је привремено опорији развој оружане борбе, док ти људи нису унознали право -стање. Развој ситуације, међутим, наметао је да се брзо и ради и доносе одлуке.[16] Но, то је кратко трајало, јер је утицај НОБ био огроман у народу овог краја. Тако је на планини Кукавици 10. VIII 1941. формиран Кука-

[12] Зборник, том I, књ. 2, док. бр. 6

[13] Зборник, том I, књ. 20, док. бр. 1; и Лесковац у рату, стр. 102 и 103

[14] Лесковац у рату, стр. 115 и Зборник, том I, књ. 20, док. бр. 1 и Војна енциклопедија, т. 5, стр. 72

[15] Војна енциклопедија, т. 9, стр. 138

[16] Зборник, том 1/20, док. 1 и Лесковац у рату, стр. 102—103 и Зборник 1X/1 и 3. (Ниш у Вихору, стр. 128). 22/23 јуна 1941. г. окупатору полази за руком да ухапси члана ОК Ниш Александра Стојановића-Шпанца, а поред њега и раније познате чланове ОК Ниш, Видака Марковића, Животу Ђашића и Дражић Николу. Они су сви стрељани код Скеле.

вички ПО. Тот дана било је ту око 40 бораца из разних крајева: Лесковчана, Јабланичана и Власотинчана. Наслањајући се на планину Кукавицу, одред је имао добре услове да стави „под удар" пругу у долини Ј. Мораве од Владичиног Хана све до Лесковца. Демаркациона линија која је пролазила преко источних гребена Кукавице, представљала је озбиљну препреку за удар по најосетљивијем делу комуникације и пруге у Грделичкој клиоури.

Одред на Кукавици постао је центар у коме су се окупљали сви комунисти и прогресивни људи из читавог леоковачког нраја. До 24. августа 1941. дошло је у Кукавички одред око 75 бораца међу којима велики број Врањанаца.[17] Овде оу се окупили дотадашњи ноиоци радничког покрета у Лесковцу и чланови ОК Лесковац.[18] Поред ових, на Кукавици се окупило највише младих чланова Партије који ће одмах, а и касније, понети главни терет организовања НОП и борби Кукавичког и других одреда у лесковачком крају.

Од Врањанаца који су дошли на Крстиловицу изнад самог Врања, средином августа (15) 1941. формира се Врањеки ПО и повратком Врањанаца са Кукавице нараста на преко 80 бораца. Већ 18. IX 1941. напада рудник антимона Трновац код Бујановца.[19] Напад је успео, а порушене су многе инсталације. При повлачењ' према селу Честелини, одред се сусрео са бугарским граничним јединицама. У сукобу су убијена два бугарска војника.

Ова акција имала је велики политички одјек, јер се рудник налази поред саме демаркационе линије Бугарске и Италије (Коооово), у непосредној близини Бујановца. Поред тога, рудник Трновац је био један од

[17] Лесковац у рату, стр. 110 и Војна енциклопедија, том. 5, стр. 72

[18] Лесковац у рату, стр. 118

[19] Почетком августа (12) 1941. на Кукавицу долази 12 другова (Врањанаца) који су ушли у састав Кукавичког одреда. До средине септембра, у Кукавички одред је дошло још 60 другова из Врања. (Јужна Србија, Београд 1961. стр. 55, и Врањске новине, бр. 918—919 од 17. XII 1971.

важнијих објеката за немачку ратну привреду.[20] Иако је организација НОП у Врашу и околини била врло добра, ипак је штаб одреда дошао до закључка да на овој територији, партизански одред тешко може да опстане. Зато се одред повукао на Кукавицу. Овакву оцену потврдиће мере које су Бугари предузели и последице које је одред имао децембра 1941., као и ликвидација месних десетина.

Окружни комитет Ниша формирао је 3. августа 1941. Топлички партизански одред на Великом Јастрепцу, код манастира Ајдановца. Та планина доминира и нишко-алексиначком и топличко-добричком котлином. Са ове територије одред је имао добре услове да „удара" по комуникацијама долином Јужне Мораве и Топлице. Планински масиви Јастрепца и Копаоника обезбеђивали су широк простор за маневар. Густа насеља на падинама Јастрепца омогућавала су добро снабдевање, а Ниш, Прокупље и Куршумлија представљали су изворе великог прилива нових бораца.

Топлички одред је одмах по формирању прешао на ликвидацију -окупаторске власти. У Великој Плани је разоружао жандарме 13. VIII 1941, у Житорађи 22. VIII 1941. год. а у Александрсквцу 9. IX 1941. Тако је већ почетком септембра 1941. била слободна цела Топлица.[21]

Овакав развој догађаја утицао је на став четника Косте Пећанца који је у овом крају створио своју организацију. Пећанац је контактирао са окупатором и љотићевцима како би опречио развој НОП-а у Топлици. У то време једна група четничких војвода тражи договор са штабом партизанских одреда ради заједничких дејстава. До састанка долази 23. VIII 1941.[22] Тада је договорено да у акцијама против окупатора партизан-

[20] Поред рудника Мачкатице, Трепче и Бора, овај рудник био је од велике важности за немачку ратну привреду.

[21] Ниш у вихору ослободилачког рата (1941—1944), Нови Сад, 1968, страна 119 и 166 (у даљем тексту Ниш у вихору НОР), Војна енциклопедија, том. 10, стр. 1; јужна Србија, Нолит 1962. Београд, страна 49; Ослободилачки рат, стр. 64 и 65.

[22] Зборник, том 1/2, док. бр. 15

ски одред даје полоеину снага, а четници такође половину. Поред тога, осуђен је став Косте Пећанца. Овај споразум је ПК Орбије одобрио и прихватио.[23] Убрзо је Пећанац својим прогласом јавно признао да је пришао окупатору. Оваква ситуација у Топлици довела је Топлички одред пред нове тешкоће, јер је Пећанац у неким местима имао утицаја на масе.

Другог августа 1941. формиран је Озренски партизански одред (36 бораца), од кога се 15. IX 1941. формирају два: Озренски и (Нишавоки) Сврљишки. После формирања Сврљишки одред је у септембру прешао јужно од Ниша у Заплање (Сува планина), јер је то био терен ОК Ниша. После учеоталих паљења општина и разоружавања жандарма, окупатор је врло брзо и енергично реаговао и у сукобу са Сврљишким одредом код Душника успео да му нанесе губитке (тројицу заробио и стрељао) и да га протера са територије Заплања на Сврљишке планине.[24]

Бабички ПО формиран је од 12 бораца Кукавичког одреда 20. IX 1941. После напада на Власотинце 1. X 1941. група Власотинчана која је била на Кукавици ушла је у састав Бабичког одреда. Поред њих, дошла је и једна група Пусторечана.[2'5] Почетком октобра одред је нарастао на 36 бораца. Прва акција коју је имао била је онемогућавање окупатору да опљачка стоку која је била прикупљена на терену Бабичког партизанског одреда. Код села Биљанице и Орашца стока је враћена сељацима. Због ове акције 5. октобра 1941. код села Липовице, окупатор (крајскоманда из Лесковца), употребом јединица оа артиљеријом, уз помоћ четника Косте Пећанца, напада одред.[26]

Вабички одред са Бабичке шре (на десној обали Јужне Мораве) имао је иовољне услове да напада ко-

[23] Зборник, том 1/20, док бр. 7 и Два одреда, Ниш 1965. страна 29 и 25

[24] Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије стр. 116 (у даљем — Хронологија) и Ниш у вихору, стр. 36. и 45. и 46.

[25] Бабички партизански одред, Ниш 1961. од Димитрија Кулића, стр. 20, у даљем Бабички одред.

[26] Бабички одред, стр. 20.

муиикацију Лесковац—Брестовац. Поред овог основног задатка, одред је имао и да дејствује према Власотинцу и Моравекој котлини, како би онемогућио непријатељу редовно снабдевање.

Бабички одред је по доласку на Бабичку гору организовао рушење пруге. Експлозива није било. Зато је набавио гвоздене полуге и кључеве за одшрафљивање пруге. Таква акција организована је 1. октобра 1941., али је надзорник пруге открио благовремено и обавестио окупатора, те је отклоњена опаност.[27] Међутим, одред је убрзо напустио овај терен и прешао у Пусту Реку. Прави разлози нису познати (претпоставља се због тежње Пусторечана). Приликом преласка између Печењевца и Лесковца (рано изјутра 16. X у 2.40) „рашрафили" су пругу. Због тога се преврнуо воз у коме су службена нола била Бугарске државне железнице (БДЖ). Том приликом је погинуло 10, а рањено 38 лица.[28] Ова акција је прва на прузи са већим и тежим последицама. Пруга је оправљена после 44 часа.

Акције Кукавичког одреда, са нападима на Чукљеник 25. VIII, 15. и 23. IX 1941. на Вучје, и Бабичког око Лесковца створиле су повољну оитуацију за даљи развој НОП-а. Све је више долазило младих људи из града и села у Кукавички одред. То је омогућило да се формира још један одред у Јабланици, на планини Радану, Јабланички партизански одред, јачине 60 бораца[29]. Партизанским дејствима била је обухваћена чи-

[27] У телеграму ж. ст. Лесковац стоји: Дана 1. X на км 285 између Лесковца и Печењевца пруге Грделица—Ниш, непозната лица повадила су шрафове од једне целе десне шине у правцу вожње (ориг. депеше у жел. музеју у Београду).

[28] Архив радничког и НО покрета у Лесковцу: док. бр. 1196 стр. 42; Жел. музеј у Београду (депеша ж. ст. Печењевац бр. 287 и тел. шефа V. секције Министарству саоб. бр. 447 обавештења упућена 16. X 1941. године).

[29] Зборник, том 1/4 док. бр. 46, Војна енциклопедија, том 4 стр. 99 и Лесковац у рату, стр. 116. У неким документима се наводи да је у одреду било 61, а негде 60 или чак 40. Није погрешно да се узме било која цифра. Он је у нападу на Лебане имао преко 80 бораца).

тава територија југоисточне Србије, сем иировског округа и делова лесковачког, који су били иод јаком бугарском окупацијом.

*

Положај југоисточне Србије битно је утицао на развој НОБ-а. Та територија налази се између демаркационих линија у Јужноморавској котлини, одвојена Западном Моравом од централне и западне Србије, а Нишавом од источне Србије. Покрајински комитет КП Орбије, у овом писму од 10. августа, рекао је партијским руководствима ОК Ниш да брже пређу у акције: „Далеко изостајање иза осталих делова Србије" може имати тешких последица по покрет.[30] Очигледно је да је овај крај са формирањем одреда нешто изостао у одноу на друга подручја. Изгледа да су везе слабо функционисале, па је ПК КП Србије упозоравао на то да се сва питања одреда решавају преко Главног штаба. У одговору ОК Ниш од 16. VIII 1941. Покрајинском комитету, види се да партизански одреди и Окружни комитет немају везе са Главним штабом.[31] Непријатељ је оиловито нападао ПО Шумадије и западне Србије у току септембра и октобра 1941., па је тим више одвајао ПО Југоисточне Србије и опречавао им непосреднију помоћ од Главног штаба Србије. Ипак је ПК писмом од 8. X 1941. замерио што нема чешћих акција и захтевао да се отпочне јачим ударима по комуникацијама којима готово несметано сваког дана пролазе возови, натоварени ратним материјалом. У току октобра непријатељ је почео нападе на целу нашу слободну територију „казненим екопедицијама"[32].

Упозорења ПК Србије била су на месту. Наши одреди, иако су имали и акције већег обима, нису своја дејства усмерили тамо где је најосетљивије — на железничку пругу. Окружни комитет за Лесковац, чим је добио пиомо од ПК КП Србије, усмерио је Кука-

[30] Зборник, том 1/1 док. бр. 8 и 1X/1 док. бр. 1.

[31] Зборник, том 1X/1, док. бр. 1 и 3. 1/1 док. бр. 8

[32] Зборник, том 1/20, док. бр. 22.

вички и Бабички одред на пругу. Бабички одред је 16. X 1941. извршио успешно другу акцију на пругу, а Кукавички је прешао на рушење пруге; 24. X 1941. „рашрафљује" пругу између Лесковца и железничке станице Ђорђево. Том прилином пруга је оштећена, много вагона бугарског воза из Софије испало је из шина.[33] Кукавички одред је 2/3. XI 1941. на истој релацији избацио из шина италијански војни транспортни воз. Један немачки војни транспортни воз избачен је из шина 8. XI 1941. Такође на овој релацији је 17. XI 1941. избачен још један воз. Превртнут је 26. XI и 28. XI 1941. оклопни воз код Грделице.[34] Кукавички одред рушио је пругу и превртао возове одвртањем шина. Овај начин је био врло примитиван и захтевао је доста времена. Поред тога, борци су морали са великих даљина да доносе алат који је био врло тежак (гвоздене полуге, кључеве и друго). Рад оа овим алатом обично је откривао место диверзије. Бабички одред, при повратку на „евој" терен (Бабичку гору) 1. XII 1941. поново врши диверзију на прузи близу Брестовца и избацује са пруге један војнотранспортни воз са Немцима.[35]

Окупатору је нанета велика материјална штета, а саобраћај је сведен на минимум. Наше диверзије на прузи, иако оу биле мале, према телеграмима железничких станица онемогућавале су саобраћај од неколико сати до више дана.

Овакво стање на прузи Грделица—Ниш—Бела Паланка (на којој је вршио акције Нишавски одред)[38] приолило је Немце да траже од Бутарске нове снаге

[33] Оригинал телеграма у жел. музеју у Београду и Архив Лесковачког музеја док. бр. 1196 стр. 45.

[34] Оригинални телеграми у жел. музеју у Београду за сва дејства на прузи Кукавичког одреда, „Хронологија" стр. 142, 159 и 163.

[35] Зборник, том 1/1 док. бр. 98 и тел. ж. ст. Брестовац бр. 1260 од 27. XI 41. (жел. муз. Београда), „Хронологија" стр. 159—163.

[38] Нишавски одред извршио Је на прузи Ниш — Бела Паланка диверзије: 6. XI Долац, 8. XI Сићево (Хронол. стр. 159).

за обезбеђивање. На осиову тога су средином новембра из Бугароке сгигла још три батаљоиа.[37]

Довођењем ових нових снага, штово на свакој железничкој станици стационира ее по једна чета. У децембру оу акције на прузи нешто мањег обима због великог снега. Топлички одред је имао свега две диверзије, и то код Пуковца који је био у непосредној близини наше слободне територије.[38]

У току октобра, читава територија југоисточне Србије била је прекривена партизанским одредима који еу били и нрупни, а и спремни на акције већег размера. Наша велика слабост била је што одреди нису били обједињени под једном командом. Њима оу руководила два окружна комитета — Ниш и Лесковац. Руководило се углавном из града. Повремени долазак појединих чланова ОК у одреде није могао осетније да убрза борбена дејства одреда, што се најбоље види из писма секретара ОК Ниш од 16. VIII и 8. XI 1941. године.[3!>]

Непостојање везе са Главним штабом Србије, у оном периоду када су одреди у рејону Ниша и Лесковца имали највећу потребу за непосредном помоћи, био је један од озбиљних недостатака.[40] Та веза није постојала ни еа покрајинским комитетом КП Србије[41]. Тај недостатак није отклоњен ни у периоду када су одреди у јужноморавском сливу били у тешким борбама са окупатором.

[37] Хронологија стр. 158 и 182 (према њој, ове јединице дошле су почетком децембра), Лесковац у рату, стр. 179. Јединице бугарских снага за обезбеђење пруге дошле су септембра 1941. и то: батаљон 9. етапног пука са четама: Бела Паланка, Нишка Бања и Св. Петка, батаљон 6. етапног пука у Дољевцу, са четама: Белотинац, Дољевац, Печењевац, Грделица; Други стрељачки пук долази новембра 1941. у Ниш са батаљоном у Нишу, Лесковцу и Белој Паланци (Ниш у гихору — стр. 117), Архив Војноисторијског Института — Микротека Вашингтон — Ролна 501, Филм 250, снимак 1928; у даљем Архив ВИИ НАВ—НТ 501, Ф 250, 1428, 1411, 1408 и 1415.

[38] Зборник, том 1/3, док. бр. 33, Хронологија стр. 180—182.

[39] Зборник, 1/1, док. бр. 8 и 13 и 1Х/1 док. бр. 3.

[40] Зборник, 1/1, док. бр. 94 — извештај ОК Ниш од 23. 12. 1941, у коме се каже: „ ... материјал из Србије стигао је, али га држи код себе Расински одред".

[41] Зборник, том 1Х/1, док. бр. 3.

Крајем октобра (21. X 1941) формиран је и Јабланички одред у лесковачком округу. То је била крупна одлука ОК Лесковац. Штаб одреда, одмах по доласку у рејон Радан-планине, доноси одлуку да ослободи Лебане, среско место у Јабланици. Пошто је његово бројно стање било 60 бораца при формирању, иако је свакодневно растао, штаб одреда одлучује да позове у помоћ и Топлички одред. Ту је био и Бабички (30 бораца) који ће садејствовати у нападу на Лебане.[42]

Управо када су се одреди прикупљали на Радану, политички комесар Кукавичког одреда Влада Ђорђевић и заменик команданта одреда Брана Јовановић кренули су из села Чукљеника на извиђање Власотинца ради вапада. Петог новембра, у јутарњим часовима, ови су наишли на заседу у селу Тулову коју су поставиле бугарске окупационе јединице. Око 240 бугарских војника из Владичиног Хана дошло је преко демаркационе линије и блокирало Тулово. У борби са бугарском заседом погинули су и политички комесар и заменик команданта Кукавичког одреда. Командант бугарског батаљона потпуковник Александар Апостолов, стрељао је 25 сељака.[43] Овај бугарски батаљон дошао је у село трагајући за одбеглим војником који је ступио у Кукавички партизански одред.[44]

На Радану је 6. XI 1941. концентрисано око 290 бораца (150 из Топличког и 30 из Бабичког одреда). Три штаба одреда утврдила су план напада. Према плану, Јабланички и Бабички одред нападали су Лебане, а Топлички одред са једном четом (Косаничком) рудник Леце, а главнином Медвеђу.[45] У овим местима

[42] Зборник, том 1/4 док. 46 и 1/2 док. и Јужна Србија, стр. 121.

[43] Зборник 1/1 док. 255 (немачки извештај), Јужна Србија, стр. 115 и Лесковац у рату, стр. 117. Погибијом Владе Ђорђевића нанет је тежак губитак НОП у југоисточној Србији. Он је спадао међу најстарије борце радничког покрета у Лесковцу и био члан ОК Лесковац.

[44] Вугарски војник Кирил Богославски постао је борац Кукавичког одреда под именом „Ботев".

[45] Зборник, том 1/1 док. 46; Хронологија, стр. 159; Јужна Србија стр. 95 и Лесковац у рат>, стр. 116 и 117.

биле су жандармеријоке онаге и четници Косте Пећанца. После кратких борби сва су места ослобођена.

Окупатор је следећег дана (8. XI 1941) упутио у Лебане недићевско-четничке скаге да поново окупирају и то место и Медвеђу. У кратким борбама источно од Лебана, ове снаге су разбијене и протеране. Немци су, пошто су 9. XI 1941. довели своје јединице из Ниша, предузели напад на Лебане. У нападу је учествовало до два батаљона немачких снага, четника и жандарма. У току борби на Лебанском кршу погинуо је немачки мајор који је командовао овим јединицама, а непријатељске снаге враћене су у Леоковац. У току 10. XI 1941. окупатор поново напада. У тродневним окршајима за Лебане бориле су се, поред Јабланичког, и снаге Топличког и Бабичког одреда. Поред ших, у борбама су учествовале и месне јединице из Пусте Реке и шрње Јабланице.

Слободне територије Кукавичког и Јабланичког одреда спојиле су се, чиме оу створени услови за ширење на запад, према горњој Јабланици. Тако су блокирани Лесковац и пруга Грделица—Лескскват—Доњеваи, а слободна територија се простирала од села Слатине — Тулова — Рудара — Д. Јаине — Синковца (предграђе Леоковца) — Турековца — Миланова — Душановца, па чак до села Међа према Брестовцу и даље преко Пасјаче и Топлице до Јастрепца. Она је пружала велике могућности за напад на пругу, што је Кукавички одред максимално искористио. Окупатор и његове онаге су од новембра па све до 17. XII 1941. у Лесковцу сваке ноћи очекивали напад на град. То је била најкритичнија ситуација за њих. Нису имали снаге да пређу у противнапад, него су се оријентисали на одбрану града и пруге.

На Оруглици је формиран врло јак Козјачки четнички одред. У горњој Јабланици, а нарочито у Ретkоцеру, постојале су такође јаке четничке снаге.[46] Све те снаге, док су одреди (Кукавички и каеније Јабла-

[46] Зборник, том 1/1, док. 46, Лесковац у рату, стр. 122 и Јужна Србија, стр. 114. (Козјачки четнички одред имао је 230, а Саве Реткоцерског 200 четникг.).

нички) стално нападали окупатора и постизали успехе, биле су паоивие и себе приказивале као „савезнике" против окупатора. Сталне приче да се са њима преговара учиниле су то да их Кукавички одред, а касније и Јабланички, ниоу ликвидирали на време као непријатеље НОБ.

Слична, ако не и иста ситуација била је и са Топличким одредом. И његова слободна територија била је наткриљена Косаницом, на нојој се створила јака база четника Косте Пећанца.

Топлички одред који је имао у плану да продре у Косаницу и тамо разбије Пећанчеве четнике, после напада на Леце упућује Кооаничку чету (80 бораца) у село Добри До.[47] Четницима у Косаници добро је дошло то што је један партизан случајно убио сељака, па су четници одмах мобилисали народ и протерали нашу чету ггреко Иван-Куле на Соколов врх.

На слободним територијама народ је чврсто стао на страну НОП и свуда су >œ организовали НОО. У рејону Кукавичког одреда организована су складишта хране, радионице, а формирана је и болница од 30 лежаја на планини Кукавици.[48] Исто тако је организована и болница на територији Јабланичког одреда у селу Ображде (Радан планина) од 100 лежаја.

Окупатор није мировао. Довлачио је снаге и припремао се за активнија дејства према нашим слободним територијама. У исто време отнрио је да су у Нишу и Лесковцу јаке партијске организације, те је ударе усмерио на то да их ликвидира. У Нишу долази до великих хапшења и провала. Организацији и њеном раду задат је тежак ударац. Поремећен је дотадашњи рад. Масовна хапшења у Нишу и Лесковцу у децембру оставила су тежак утисак на народ. Ове мере су биле синхронизоване са непријатељским нападима на Кукавички и Јабланички одред.[49]

Концентришући јаке снаге, непријатељ је у четири колоне, уз подршку тенкова, 17. XII 1941. пре-

[47] Зборник, том 1/4, док. 46 и Јужна Србија, стр. 96.

[48] Хронологија, стр. 130 и 161.

[49] Зборник, 1/1 док. 95, Нг.ш у вихору, стр. 140—142 и 200.

шао у напад са четири правца. Једна колона наступала је из рејона Брестовац — Косанчић — Бојкик — Лебане. Друга од Лесковца преко Ђинђуше — Лапотинца — Лебана. Трећа, у чијем је саставу била и моторизована артиљерија, наступала је комуникацијом Лесковац — Лебане, а четврта је заобилазила преко Славујевца, обухватајући Лебане с југа. Овакво дејство непријатеља пресецало је непрекидни фронт Јабланичког одреда и обухватало крила која су била међусобно удаљена више од 20 километара.[50]

У оваквим условима Јабланички одред није могао да прихваги борбу, те се повукао на повољније положаје северозападно од Лебана. Непријатељ је заузео Лебане и Медвеђу. Тиме је себи олакшао ситуацију у рејону Леаковца и пруге, а слободну територију је пресекао.

У овом непријатељеком нападу садејствовали су и четници са Оруглице и горње Јабланице, чиме су се открили као активни сарадници окупатора.[51] Губљењем Лебана и Медвеђе, код народа настаје извесна збуњеност и сумња у перспективу НОБ-а.[52]

У таквој аитуацији наметала се потреба за заједничким руководством над одредима, нарочито од Кукавице — Јабланице и Топлице до Јастрепца, па и Расине. Главне снаге ПО требало је усмеравати на основне објекте напада и преузети иницијативу у своје руке да би се спречиле деморализација и пасивизација. У том духу је секретар ОК Ниш предложио јединствен штаб инструктору ПК Србије коди је руководио ОК и ПО из Ниша и Лесковца.[53] Овај предлог је био добар и у тој оитуацији најбоље решење. Секретар ОК Ниш се управо тих дана вратио из рејона Лебана, где је могао да оагледа услове за даљи развој ПО. Изгледа да предлог није прихваћен, иако је ПК Србије још у августу

[50] Зборник, том 1/3, док. 1 1/4, док. 46, 1/3 док. 6, 1/1 док. 94 и 95, учествовало 700 Немаца и 3.000—4.000 четника, љотићеваца и недићеваца, Јужна Србија, стр. 129, Хронологија, стр. 181.

[51] Зборник, том 1/4, док. 46.

[52] Зборник, том 1/1, док. 94 1/3, док. 20 и 1/4, док. 46.

[123a] Зборник, том 1/5, док. бр. 2, и 49. и 1/4 док. бр. 25 и 31.

указивао на потребу формирања заједничког штаба (за нишки округ)[54].

До 23. XII 1941. партизански одреди на овој територији нису имали сталне везе са Главним штабом Србије. Тих дана је у Расински одред стигао курир са пиомима. Ово је био први контакт Главног штаба Србије (од августа) са одредима у југоисточној Србији. Али то је био само контакт који је успоставио члан новог Главног штаба Србије Мирко Томић.[55] Он је тада био са Ваљевским и другим одредима у западној Србији који су остали после павлачења Врховног штаба и ЦК КПЈ. Ови одреди и 1сам Мирко Томић били оу тада у тешкој ситуацији. Огромне снаге непријатеља сручиле су се на те одреде (који су имали око 1500 бораца) да их униште и не дозволе одржавање НОП-а у том делу Србије. Покушај Мирка Томића као члана Главног штаба да се са Сувобороким одредом пробије према југоисточној Србији спречен је и Сувоборски одред је разбијен.[56]

Да је Мирко Томић успео да се повеже са јужноморавским подручјем, то би била велика помоћ партизаноким одредима, а и избегла би се судбина коју су касније доживели. Окупатор је то добро знао и зато је учинио све да се снаге из тог дела Србије не повежу са тада најјачим снагама НОП-а у јужноморавском подРУчју.

Инструктор ПК Србије обавеотио је ПК о контакту са Главним штабом Србије, јер до тада ПК Србије није имао везе са Мирком Томићем. Чврста веза ПК са Томићем успостављена је тек марта 1942., а онда је већ било прекасно за одреде југоисточне Србије.[57]

Кад се Бабички одред прикупио на Бабичкој гори (1. XII 1941) већ је имао 90 бораца.[58] Он је 5. XII 1941. раопорећен по десетинама и прешао је на ликвидацију

[54] Зборник, том 1X/2, док. 3.

[55] Зборник, том П/2, док. 130 и 1/1 док. 97 и 1/3 док. 91 и Војна енциклопедија, стр. 136, Ранији Главни штаб.

[56] Војна енциклопедија, 9 стр. 146, Зборник, том 1/3, док. 83.

[57] Зборник, том 1/3, док. 57 и 62, 45 и 1/3 док. 28.

[58] Зборник, том 1/1, док. 98 (дошле су три десетине које су нападале на Власотинце 21. XI са Кукавичким и Јабланичким одредом).

окупаторске власти на Бабичкој гори, у Поморављу (на деоној обали Јужне Мораве), у Заплању (територија Нилжог ОК) и према Власотинцу. Ове групе су без великих тешкоћа ликвидирале окупаторску власт и разоружале четнике.[59] За неколико дана створена је слободна територија на Бабичкој гори и у Заплању. У великом броју села формирани оу народноослободилачки одбори и месне десетине, сличне онима у Пустој Реци. Одред је само за десет дана нарастао на 150 бораца. Борбе Кукавичког, Бабичког и Јабланичког одреда утицале су и на расположење народа овог краја. Већ у другој половини децембра 1941. реорганизују се Бабички одреди. Формирају се три чете: 1 — Моравска на Бабичкој гори, 2 — Крушевачка (Кумарица) и 3 — Сувопланинска (В. Крчимир). Ове чете оу одмах почеле са дејствима. Друга и 3. еу ширила слободну територију према Власотинцу и Бабушници, ликвидирајући четнике у местима где оу се нашли.

Истовремено када је Бабички одред дејствовао на овом терену у доњем Заплању (Гацин Хан), Нишавски одред је 4. XII 1941. напао четнике у селу Гркињи. После тога се 12. XII 1941. вратио на Сврљишке планине, не успоставивши контакт са Бабичким одредом.[60]

Оштра зима са великим снегом отежала је напад на железничку пругу коју су чувале јаке бугарске снаге. Зато је почео интензиван политички рад и у одреду, и по селима. Поред зборова даване су многе приредбе које оу биле добро припремљене и посећене.

До 15. I 1942. одред је имао 250 бораца, а исто толико их је било и у меаним десетинама. Иако је одред био бројно јак, !није изводио веће акције, што се види из извештаја политичког комесара одреда од 15. I у коме се наводи: „Цео одред, који данас броји више од 250 људи, није још предузимао акције већег значаја, где би све чете заједнички учествовале".[61] Било је јаоно да је штаб Бабичког одреда сагледао потребу за већим акцијама, али да се и брз успон одреда просто

[59] Разоружано је 160 четника.

[60] Зборник, том 1/21, док. бр. 12.

[01] Зборник, том 1/1, док. бр. 98.

отимао правилном и планском раду штаба. Наша слободна територија блокирала је Лесковац са истока, а Ниш са југа.

У децембру Врашски одред поново долази изнад Врања ради акција и прихватања нових бораца. Окупатор је због акција месеих десетина из села Тибужде, Ратај, Буштрање, Преображење, Д. Жапско и Ристовац предузео репресалије, што је онемогућило одреду да ту опстане. Он је 20. XII 1941. изнад Врања опкољен и нанети су му губици. Ту је погинуо и Сима Погачаревић, члан ОК Лесковац, и политички комесар одреда Славко Пешић.[62] Врањски партизански одред је у јужноморавском крају први доживео такву трагедију. Крајем 1941. шдине, у југоисточној Србији, бројно стање било је у одредима: Кукавичком 270, активних бораца и исто толико у илегалним десетинама; Јабланичком 260 сталних и око 1000 у четама по селима; у Топличком 250 и у месним десетинама 500, у Бабичком 250 и у месним десетинама исто толико, и више (само активних партизана било је преко 1300, а у месним четама и десетинама преко 2000 бораца који нису били ништа мање борбени и спремни на све задатке од оних који су били у одредима[63], јер су водили борбе заједно са партизанским одредима, нарочито у Јабланичком одреду).

Ови одреди су контролисали слободну територију од Ниша на југ, сем Лесковца, Лебана, Медвеђе и Власотинца, и комуникације (Грделица — Лесковац — Ниш). Под притиском наших снага окупатор је у децембру ставио градове под највећу контролу и блокаду. У писму ЦК КПЈ од 19. октобра 1941. Покрајинском комитету КП Србије стоји[64]: ... „Велики део ослобођене Србије изискује хитно решавање многих актуелних проблема. Да би се они правилно решили, потребно је не оамо учвршћење ПК-а, него и стварање свих потребних његових помоћних органа.

[62] Зборник, том 1/1, док. 3 и извештај бугарске полиције о уништењу месних десетина.

[63] Зборник, том 1/3, док. 3 и 6.

[64] Зборник 1/20 док. 25, Зборник 1/2, док. бр. 84.

Ако се погледа само једно место на ослобођеној територији, видеће се огромни пропусти, недостаци и грешке. Наши руководећи л>уди и форуми, поред све своје оданости и активности, одани друшви, често не могу да се онађу ни у најпростијим, а камоли у компликованијим питашима. Самим тим стварају се непотребне тешкоће и уноси забуна у наше властите редове и масе које треба сада више него икада окупљати око Партије и њених органа. Треба провести само неколико дана *на ономе делу где треба из старога прећи у ново стање ствари* (подвукао Ж. Н.), па видети сву елабост наших кадрова и недораслост новој ситуацији, новим задацима. Ето, у томе је данас потребна помоћ, свестрана политичка помоћ ПК. Ту помоћ он не може пружити из Београда који је представљао центар реакције, који је набијен свим могућим агентима и шљамом побеглим исггред народног суда из ослобођених крајева Србије".

ЦК КПЈ и Врховни штаб, пошто оу увидели да је српско руководство (ПК и Главни штаб) далеко од еволе територије и да ће то имати далекосежне негативне последице по развој НОП-а, предузима еве како би његовим враћањем у Орбију обезбедио континуитет НОБ-а и епречио окупатору да постише свој циљ — ликвидацију НОП-а. Зато ЦК КПЈ формира нов Главни пгаб, попуњава ПК и даје им задатак да се врате у Србију и преузму руковођење НОП-ом.[65] У исто време, да би им олакшао рад, ЦК КПЈ 14. XII 1942. издаје директиву којом оријентише ПК и Главни штаб Србије у раду у новим тежим условима.[66]

На жалост, еве ове мере ЦК КПЈ нису дале очекиване резултате. Руководства се нису могла пробити, сем једног члана ПК и Главног штаба Србије — Мирка Томића.[67] У Србији је остало мало чланова ПК. Разбацани по читавој Србији, они нису могли заједно као форум руководити НОБ-ом, него је то ишло преко ку-

[65] Зборник, том II/2, док. 93, 94, 104, и 130,1/2 док. бр. 78 и 84.

[66] Зборник, том 1/2, док. 78, II/2, док. бр. 93 и 130.

[67] Зборник, том 11/2, док. 94, 1/1, док. 97, 1/3, док. 31 и 1/3, док. 56, 57.

рира и писама. Међутим, усмеравање партизанских одреда и њихових борби била је свакодневна неопходност. Потреба за Главним штабом највише се осетила крајем 1941. када оу огромне снаге јужноморавских партизаноких одреда биле присиљене на одбрамбене борбе.

Први бугарски окупациочи корпус у Србији

Иако је окупатор успео да поново окупира слободну територију „Шумадије и западне Орбије", крајем 1941. год., није успео да ликвидира партизанске одреде. Остало је доста одреда са значајном снагом. Због тога је окупатор био присиљен да снаге и даље ангажује у борби са овим јединицама НОП-а и у току 1942. године. Стање на источном фронту захтевало је да Хитлер тамо уггути што више снага. У таквим условима Немци ниоу имали довољно снаге да ликвидирају устанак у југоисточној Србији. Зато су се обратили монархофашистичкој Бугарској за помоћ. Крајем децембра долази до стаоразума о упућивању у Србију три бугарске дивизије које треба да ликвидирају устанак у својој окупационој зони, а уз то да смене немачке дивизије.

Према том споразуму, Ниш је био одређен за седиште Првог бугароког окупационог корпуса од три дивизије (6, 17. и 21): Шеста дивизија у Ћуприји са 3, 15. и 35. пешадијоким пуком, 17. пешадијска дивизија у Прокупљу са 13. и 14. пешадијским пуком 2/69, 3/6. етапним пуком, а 21. пешадијска дивизија у Нишу са 2. и 69. пешадијским пуком, 1/50, пешадијског пука и 2/6. етапног пука. Свака дивизија је имала одређену зону коју поседа.[68]

[68] Архив ВИИ НАВ-Н-Т, Ф 452/8036486; к. 70, рег. бр. 94 и 95. Споразум је постигнут 27. XII 1941., Војна енциклопедија стр. 182; Састав корпуса се мењао: у 1942. год. уместо 6. пешадијске дошла је 9. пешадијска, уместо 17, 7. пешадијска дивизија; 1943. год. нов састав корпуса: уместо 9, 24. дивизија, уместо 7, 27. дивизија, а уместо 21, 22. дивизија, Архив ВИИ, фонд Буг. к. 3, рег. бр. 1/А-1.

Граница окупационе зоне Првог бугарског корпуса била је: село Рготина — с. Злот — Деспотовац — с. Јасеново и с. Милошево (на северу) — Крагујевац — Г. Милаиовац — Краљево (иокључно) Косовска Митровица — Бабина и Већа глава (на западу). Командант бугарског корпуса издао је проглас народу Србије у својој окупационој зони, и какав задатак има његов корпус, као и захтев како становништво да се понаша према бугарским окупационим снатама.[69] Као што је бугароки окупациони корпус једва чекао да окупира територије у Србији, тако је Бугарско народно собрање (Скупштина) чекало да донесе одлуку (15. I 1942. год) о присаједињењу ових крајева Бугарској.[70] Долазак „новог" окупатора у југоисточну Србију још више је отежао положај партизанских одреда. Дотада је окупатор само успео да поново заузме Лебане и Медвеђу, а доласком Бугара он је имао могућности за веће нападе на партизанске одреде. Сада је са много јачим снагама окупатор навађивао на организације НОП-а, продужавајући главни удар и на градове. У Лесковцу почињу масовна хапшења. У једном пиому Окружног комитета стоји: „Ситуација овде у Лесковцу доласком Бугара знатно се променила, јер недићевци заједно са Бугарима већ врше рације".[71] Настала је тешка ситуација за партизанске одреде. Притисак је био јак, а терор окупатороких (бугарских) трупа страховит. Почела су и наша колебања; тако је у штабу Топличког одреда заузет етав да се одред смањи и многи борци враћени су кући. Ово је учињено у свим четама, сем у Јастребачкој, чије руководство није хтело да спроведе ову одлуку штаба. На такав став штаба Топличког НОП одреда врло брзо је реаговао делегат ПК из Ниша. Поред тога што је обавестио ПК о новонасталој еитуа-

[69] Летак је 9. јануара 1942. издао командант корпуса ген. Николов. У овом прогласу позивају се партизани да се до 1. II 1942. предају, а уколико то не учине, биће оглашени као бандити — разбојници и као такви уништавани.

[70] Партизански одреди источне Србије 1941—1944. од Ивана Цине Глигоријевића, пуковника, издање ВИЗ, Београд 1966. стр. 159.

[71] Зборник, том 1/3, док. 3 и 13.

цјтји, наредио јс да се одмах повуче таква одлука и да се партизани врате у одред.[72] Враћање партизана у одред трајало је до почетка фебруара 1942. године.[73] На такав став штаба одреда ПК Србије, врло је оштро реаговао и енергично тражио да се грешка исправи враћањем партизана у одред и да се штаб одреда узме на одговорност и најстроже казни.[74]

Кукавички, а нарочито штаб Јабланичког одреда, смањио је одред, сводећи га од 260 (активних) на 120.[75] И ово отпуштање бораца из одреда наишло је на осуду члана ОК Леоковац који је у писму од 23. I 1942. год. навео и ово: ,,1) Другови из одреда учинили су велику штету покрету и Партији што су пустили људе кући. Ми смо ту политички много изгубили. Наши симпатизери су страшно љути, јер веле: ми овде припремамо људе за тамо, а они их враћају и преггуштају полицији у руке, а нас овде доводе у опаоност. Још је већа грешка учињена што су другови донели одлуку не питајући никог: кажу да ^нису могли курире да пошаљу у варош, а толико су људи овде послали. Ми све враћамо назад. Ово отпуштање настало је негде пре 16. I 1942. јер је тога дана дошла једна партизанка из одреда и провоцирала нам неке симпатизере".[76]

Без обзира на то што су ОК, делегат ПК и ПК Србије оштро реаговали, последице су биле велике. Бор-

[72] Зборник, том 1/3, док. 7 „У Прокупље и Топлицу дошло је преко хиљаду Бугара. Наши у Топличком одреду направили су једну велику грешку. Долазак Бугара схватили су као казнену експедицију, па су скоро сасвим растурили и расељили, без икакве стварне потребе скоро читав одред. Ми смо одмах одлучно интервенисали ..." Стоји у писму делегата ПК у Нишу.

[73] Зборник, том 1/3, док. 16.

[74] Зборник, том 1/3, док. 11 Случај који се десио у Топлици (вероватно из Лесковца још није био примљен извештај (Ж. Н.) „са распуштањем одреда оцењујемо као тежак ударац по развитак партизанских борби". Тај кукавичлук и ликвидаторство су равни издаји. Зато тражимо детаљну истрагу по томе и најстрожу казну за кривца.", стоји у писму ПК Србије.

[75] Зборник, том 1/3, док. 9, Зборник, том 1/2, док. 78.

[76] Зборник 1/3, док. 20 и 1/3 док. бр. 25.

беност одреда је умањена, а унета је и еумња у успех НОБ-а. На првом кораку тешких искушеша појавило се оно о чему је ЦК КПЈ још 19. октобра 1941. предочио ПК Србије. Без обзира на све што се дешавало у одредима, народ који је решио да се бори одлучно је савлађивао овакве тешкоће. А то ое најбоље види из борби које су у јануару водили одреди и помоћне десетине.

У овом периоду ПК Србије успео је да писмо ЦК КПЈ од 14. XII 1941 (директиву) пошаље делегату ПК Србије у Ниш тек средином јануара 1942.[77]

У периоду док је „нови" окупатор поседао окупациону зону, ПК Србије је предузимао ове мере како би одреде на овом терену очувао од растурања. Један од најважнијих задатака био је: оснивање Покрајинског поверенства за ОК Ниш и Лесковац. Прво писмо које је ПК из Београда упутио овом новоформираном партијском руководству датира од 27. I 1942. У том писму се каже да је основно да се руководство налази уз најбољи партизански одред. Истовремено ПК захтева да Поверенство буде на окупу ради бољег руковођења. То је у овом критичном периоду била и најбоља одлука.[78] Сталне и сигурне везе са ПК и Београдом омогућавале су Поверенству да успешније руководи и паралише непријатељеке акције које су почетком фебруара биле све чешће.[79]

Услед тешких борби у Топлици и лесковачком кра.ју, секретар Поверенства изгубио је везу коју је успоставио тек у априлу са Топлицом, а у мају са Јабланицом.[80] Због тога су Поверенство и ПК престали да руководе партизанским одредима у Нишком и Лесковачком ОК баш када је то за њих било најпотребније. Чим је сазнао за то Покрајиноки комитет је затражио да се везе што пре уопоставе.[81]

[77] Зборник, том 1/3, док. бр. 7, 11 и 12.

[78] Зборник, том 1/3, док. 11, том 1/2 док. 84.

[79] Зборник 1/3, док. бр. 1, 2, 3, 6, 7, 9, 11, 12, 13, 16, 19, 20. 21, 22, 23, 26 и 28.

[80] Зборник, том 1/3, док. 26, 33 и 46.

[81] Зборник, том 1/3, док. 28, 43.

Али и поред тога што је предузело све да успостави сигурну везу, Поверенству то није пошло за руком, па је прикупљало информације од „људи који су чули од сељака" какве борбе воде партизани на Кукавици, Бабичкој Гори, Топлици и Јабланици.[82] Руководства нису деловала јединствено, што је имало велике штете за дејства партизанских одреда. Чланови ОК били су на терену, те су доносили одлуке самостално и без довољно познавања ситуације у ширем рејону.[8*] Покрајински комитет указивао је на ове слабости, а нарочито на начин руковођења и командовања.[84]

Окружни комитет Лесковац имао је почетком фебруара 2 члана ОК код Кукавичког одреда, два код Јабланичког, једног код Бабичког и два члана у самом Лесковцу.[85]

ОК Ниш је такође имао своје чланове код Топличког одреда, а неки су били код Озренског и Нишавског.[86]

У то време није било ни једног члана Главног штаба Србије који би обједињавао руковођење одредима у војничком погледу, те је секретар ОК Ниш, у име Окружног штаба захтевао да дође један члан Главног штаба ради руковођења одредима.[87]

Бугарске јединице прелазе у напад

После многих интервенција ПК и ОК Ниш, партизаноки одреди у Топлици и Јабланици су се стабилизовали и опремали да пређу у офанзиву. Тако је Јабланички одред који је најдрастичније смањио своје снаге, прикупивши и месне десетине, 1. II 1942. напао делом снага Медвеђу и поново је ослободио. Одушевљени по-

[82] Зборник, том 1/3, док. 54.
[83] Зборник, том 1/3, док. 50.
[84] Зборник, том 1/3, док. 21.
[85] Зборник, том 1/3, док. 12, 19, 20, 22 и 23.
[86] Зборник, том 1/3, док. 16 и 40.
[87] Зборник, том 1/3, док. 50.

новњим уопехом партизани су били неопрезни, па их је напало 80 четника и 100 недићеваца и присилило да место напусте.[88]

Бугарски окупациони корпус је са својим јединицама био почетком фебруара 1942. спреман да пређе у напад на ПО и слободне територије. Поред тога, у јануару су у рејон Лесковца, Ниша и Прокупља концентрисани многи одреди Недића и Љотића, а четници су постали још агресивнији.[89]

Поред војничких прршрема за јачи удар по партизанским одредима, непријатељ је почетком фебруара довео онаге специјалне полипије из Београда ради ликвидирања партизанског покрета у Нишу и Лесковцу.[90] Извршена је нова провала у Нишу, похапшени многи активисти, а у Лесковцу је убијен члан ОК Лесковац Благоје Ристић — Раде Металац.[91] Хајка на припаднике НОП-а у Нишу и Лесковцу, пропраћена многим хапшешима, унела је привремену дезорганизацију у рад НОП-а и онемогућила руковођење из града. Блокаде и рације присиљавале су да многи активисти оду у одреде. Ове мере окупатора и њешвих слугу биле су синхронизоване војним акцијама, усмереним на слободне територије и партизанске одреде.

Док су одреди на левој обали Јужне Мораве и Топлице били у одбрани, Бабички и Нишавски ПО били су у офанзиви на Сувој планини. При прелаоку преко Нишаве, Нишавски ПО ликвидирао је општине у Коритници и Белој Води. Овим дејствима Бабичког и Нишавоког одреда проширена је слободна територија све до Нишаве и ликвидирана окупаторска власт од Ниша до демаркационе линије. Тако је Ниш постао блокиран град. Окупаторска власт постојала је само у Влаоотинцу, Белој Паланци и Нитну, у троуглу Нишава — Ј. Морава — Власина (демаркациона линија) Нишавски одред са 1. и 2. четом (без Сврљишке) и Бољевачким одредом посео је Богдановац, Белу Воду и В. Крчимир.

[88] Зборник, том 1/3, док. 20 и Јужна Србија, стр. 134.

[89] Зборник, том 1/4, док. 46.

Зборник, том 1/3, док. 53 и 65.

[91] Зборник, том 1/3, док. 26.

Истоврвмено када је непријатељ кренуо да поново заузме Медвеђу, пошао је у напад и на Бабички одред (2. II 1942.). Недићев одред мајора Анђелковића (XII оружани одред), са Бугарима и четницима, напао је партизанско обезбеђење на мосту код села Манојловац да заузме мост и на тај начин продре на слободну територију Бабичког одреда. После петочаоовне борбе, обезбеђење које су чиниле месне десетине (Манојловца, Слатине, Биљанице и Д. Крајинца) јачине до 30 бораца, потиснуто је. По подне је на место борбе у рејону Г. Слатине стигла 1. чета Бабичког одреда, јачине 70 бораца. Сутрадан је напала недићевце и четнике у Д. Слатини и Манојловцу, са 280 бораца (од тога месне десетине 190). У току ноћи непријатељу је стигла помоћ (један вод од 30 бугарских војника, и 220 недићеваца и четника). Бабички одред је успео да до сванућа паруши гвоздени мост на Морави и заузме Д. Слатину, али није ликвидирао непријатеља утврђеног у 4—6 зграда у селу. Нове бугарске снаге су у свануће пристигле у помоћ овојим јединицама (место борбе је свега 6 км од Лесковца). У тој ситуацији Бабички одред је морао да се повуче.[92]

Четници са Оруглице такође су 2. фебруара напали Кукавички одред у селу Барју. Овај напад је одбијен.[93]

Бекство из логора „Црвени крст" у Нишу, у коме су били затворени многи заробљени партизани и припадници НОП-а, узбудило је читав крај. Окупатор је био озлојеђен овим херојским подвигом (12. II 1942. побегло је 102 ухапшеника—партизана, а 40 је погинуло на жичаној огради). Због тога је окзчхатор вршио масовно стрељање (17. II) на Бубњу код Ниша.[94]

[92] Зборник, том 1/3, док. 22 (Извештај ОК Лесковац о борби од 6. II 1942). У овој борби Бабички одред је имао великих губитака; на самом мосту погинуо је заменик команданта одреда Тома Катић Срећко, члан ОК Лесковац. Поред њега, у дворишту Основне школе стрељано је 18 бораца (Бабички одред, стр. 65—67).

[93] Зборник, том 1/3, док. бр. 13 и 23.

[94] Зборник, том 1/3, док. бр. 26, 30, „Ниш у вихору" страна 290—299.

Бојник — жртва бугарских злочина (геноцида)[95]

Бугарске јединице оргашгзовано су прешле у напад на слободну територију. Међу првима је нападнут Бабички ПО, а одмах затим је готово једновремено 17. бугарока дивизија из Прокупља упутила јединице 14. и 13. пешадијског пука у напад на Топлички и Јабланички одред. Тако је истог дана (13. II) 13. пешадијски пук продро према Пуетој Реци и упао у центар слободне територије Бојник. Јабланички одред је 1. четом и месним десетинама из Пусте Реке ноћу 13. II 1942. напао бугарске снаге које су се налазиле у згради школе. Партизани нису успели да протерају окупатора, али су му нанели велике губитке. Одред је имао 12 попинулих,

Непријатељ није могао да се помири са тешким поразом који је доживео у првим нападима на партизане. Зато је одлучио да се за пораз освети невином становништву, вршећи дотле невиђени злочин. Бугари су 17. II 1942. сакупили све становништво села Бојник и извели га на стрељање. Од 470 стрељаних било је 89 деце, од којих 32 до три године. Било је и деце од 4 месеца. Овим геноцидом уништене су читаве породице. То није била само одмазда због погинулих војника, него одраз исконске мржње бугарских шовиниста према српском народу. Циљ масакра у Бојнику био је пре свега да подсети српски народ на 1917. годину, када је исти окупатор у овом рејону побио преко 20.000 људи. Незапамћеним злочином, Бугари су хтели да на самом почетку застраше и присиле српски народ на по-

[85] Јужна Србија, стр. 134—135, Бугарска окупација 1941—1944, др Димитрије Кулић, Просвета Ниш, 1970. књига прва, страна 170 (у даљем — Бугарска окупација). У овој књизи се наводи да је убијено 570. Нема тачних података о убијеним, али је број велики. Према немачким подацима, стрељано је 400. Архив ВИИ НАВ-Н-Т 501, 447/823-827. Овај масакр није био изолован случај него саставни део непријатељске офанзиве у јужној Србији. 16. и 19. II 1942. у Нишу су из логора „Црвени крст" стрељана 1552 заробљена борца и таоца. Поред тога, у Печењевцу су запаљене куће партизана 18. II 1942. год Зборник, том П/3, стр. 328, Бабички одред, стр. 67—68 и Ниш у вихору, стр. 305.

корност. Истсхвремено када је 13. пешадијски пук нападао Војник, 14. пешадијоки пук 17. бугарске дивизије из Прокупља такође је кренуо у напад на Топлички одред у рејону Пасјаче (13. фебруар). На Пасјачи су се налазиле Пасјачка и Видојевичка чета које су прихватиле борбу и нанеле непријатељу велике губитке. Бугари су и на овом терену одмах почели одмазде против српског народа.[96]

Ови напади су били у исто време када је специјална полиција из Београда предузимала све да би уништила народноослободилачки покрет (Комунистичку партију) у Нишу, Лесковцу и Прокупљу. Све је ово имало тешке последице по народноослободилачки покрет, јер је провалама, хапшешима и убиствима руководилаца покрета онемогућена партизанским одредима веза са градовима преко којих се углавном руководило.[97]

*

Напади Бугара у сарадши са четницима и недићевцима, предузимани су јануара 1942. углавном ради борбених извиђаша и контакта са партизанима на слободној територији. Напади 13. и 14. пука 13. II 1942. били су почеци непријатељске офанзиве, а циљ одмазди и стрељања био је да се народ деморалише и престане да даје подршку партизанским одредима. У другој половини фебруара, после бављења генерала Бадера, управног команданта Југоистока у Нишу 13. и 14. II 1942., непријатељ је почео организоване нападе тзв. „офанзивама". Тако је на Бабички одред предузео „фебруарску офанзиву" по унапред одређеном плану.

Двадесетог фебруара 1942., Недићев XII оружани одред упао је на слободну територију Бабичког и Нишавског одреда у село Равну Дубраву. Овај изненадни упад непријатеља учињен је зато да би се дезорганизо-

[06] Зборник, том 1/3, док. бр. 33 и 5С и „Јужна Србија", стр. 107 и 108: на Пасјачи — Белом камену 14. пук стрељао је 400 људи.

[123a] Зборник, том 1/5, док. бр. 2, и 49. и 1/4 док. бр. 25 и 31.

вали партизаиоки одреди и шихове онаге везале за себе. То би омогућило бугарским снагама да поседну положаје којима би потпуно опколили одреде у рејону Бабичке горе, Заплања и Суве планине. Док је Недићев XII одред водио борбу са Нишавским у Великом Крчимиру и 3. четом Бабичког одреда код Равне Дубраве, бугарске јединице из Беле Паланке и Пирота продрле су 21. и 22. фебруара 1942. у рејон Ресника, Беле Воде, Братешевца и Линова. Тако је Нишавски одред опкољен у рејону В. Крчимира.* Двадесет другог фебруара 1942. Власотиначки четнички одред, нападом на село Штрбовац у коме су се налазили део Нишаваког и Бољевачки одред, садејствовао је нападима Недићевог XII одреда на Велики Крчимир. Нишавски одред је успео да се пробије из обруча на Сувој планини кроз Ракош. Садејствујући овим снагама, четнички одред „Корвинског" из рејона Ниша, преко планине Селичевице, упао је 23. фебруара 1942. на слободну територију код села Гркиње и Гаџиног Хана, одакле је потисну по један вод Нишавског и Бабичког одреда. Тако је омогућено бугарским снагама из Ниша да, по наређењу генерала Бадера, дејствују по плану и да 25. II 1942. продру у рејон Гаџиног Хана. У вези са тим планом, и бугароке јединице из Лесковца преко Власотинца продиру 26. и 27. фебруара у рејон Присјана. Овим дејетвима окупатор је за пет-шест дана потпуно опколио Бабички и Нишавски одред који су се 26. II нашли на Бабичкој гори. Бугарске јединице које су биле дуж пруге од Лесковца до Брестовца, ојачане артиљеријом, нису прелазиле у напад него су биле спремне да дочекају партизане са Бабичке горе у долини Јужне Мораве, и да их униште. Завршивши окружење 28. II, окупатор је почео артиљеријока и минобацачка дејства по Бабичкој тори, припремајући се за последњи јуриш на одреде у окружењу.

* Тада је Велики Крчимир био најјаче партизанско упориште на том терену. Ту је формиран први НОО. У њему је још у децембру 1941. организована пекара за потребе партизана, магацин хране и муниције. Он је на дан почетка напада имао 70 партизана у Месној чети, поред оних у одреду.

Двадесет осмог фебруара, пошто су одреди били иотпуно опкољени, штабови одреда, са којима су били члан ОК Лесковац Разуменка Петровић Зума — Деса и члан Окружног комитета Ниш Станимир Вељковић Зеле, доносе одлуку да не прихватају борбу већ да се пробијају из обруча преко Заплања, Суве планине на Сврљишке планине. Истовремено је одлучено да се из одреда врате кућама физички слаби и они који могу да се привремено ггрикрију или легализују. Ова одлука је нанела велики ударац Бабичком одреду и од врло борбене и јаке јединице створееа је неборбена.[93]

Приликом пробоја, 3. чета Бабичког одреда наишла је на непријатеља у рејону села Вртопа и уз велике губитке враћена је на Бабичку гору. Нишавски одред се пробио на Суву планину, а 1. чета Бабичког одреда са штабом преко Вите крушке такође се тамо пробила. Са Суве планине Нишавски одред, који је такође вратио кућама све борце са ове територије, одлази на Сврљишке планине. Штаб Бабичког одреда са 1. четом остаје на Сувој планики, тежећи да ухвати везу са 3. четом која се 1. и 2. марта, нападом окупатора на Бабичку гору, распала и већина бораца заробљена и одведена у логор. Бабички одред који је остао само са једном умањеном четом на Сувој планини, задржао се ту ове до 13. марта, када су га напали Корвински и Власотиначки четнички одред и нанели му тешке ударце.[99] Други део ове чете који је раније упу-

[88] Зборник, том 1/3 док. бр. 40, Бабички одред, стр. 121. Многи борци су плакали када су одлазили из одреда.

[99] Зборник, том 1/3, док. бр. 125, 145 и 162, 147, Бабички одред, стр. 126—134, Два одреда, стр. 109—115, Архив ВИИ, НАВ--Н-Т-501 Ф 247/842. У току напада на Бабички одред изгинуо је велики број руководилаца: командант Обрад Лучић Милутин, заменик команданта Тома Костић Срећко (3. II 1942.), Живковић Јован Војин пол. комесар III чете, Добрила Стамболић Стана пол. ком. чете (заробљена 13. III 1942.) стрељана на Бубњу, заробљен заменик пол. к-сара Бабичког одреда Манић Велимир Брка, Жика Букомировић — пол. комесар 3. чете и Разуменка Петровић — чл. ОК Лесковац; погинули још Бора Маринковић к-дир вода и Свет? Шарковић пол. делегат вода. Из Сврљишког одреда погинуо у борбама код Великог Крчимира Душан Тра Јковић Васа к-дир чете.

ћен на Бабичку гору, под притиском непријатеља крајем марта пребацио се у Пусту Реку. Од чланова ОК комитета Лесковац пошто је Јабланички одред био распуштен наређено је овој групи да се врати на Бабичку гору и да се тамо прикрива, при повратку читава група је заробљена.

Кукавички одред који је у јануару и фебруару 1942. год. издржао најжешће нападе и био принуђен да се више налази код Јабланичког одреда, покушао је 18. фебруара нападом на Козјачки четнички одред на Оруглици да створи боље услове за борбу зими. Тај покушај је пропао и он је био присиљен да дефинитивно напусти територију и пређе код Јабланичког одреда.

После потискивања Кукавичког и разбијања Бабичког одреда, непријатељ почиње дефинитиван обрачун са најјачим одредом лесковачког округа — Јабланичким. Одлука донета крајем 1941. у Опатији за ликвидирање партизанских одрвда у југоисточној Србији, нападом на Јабланички одред улази у најкритичнију фазу. Овај напад је назван „мартовском непријатељском офанзивом" у југоисточној Србији.[100]

На овој територији, на почетку мартовске офанзиве налази се Јабланички одред са 300 бораца и Кукавички са 200 којима је у борбама садејствовало око хиљаду бораца из месних чета (Слишанске, Магашке, Ораноке, Лопатиначке, Стубланске, Косаничке, Петровачке, Бојничке, Коњувске, Горњојабланичке, Дошогајтанске, Лецке и Газдарске).[101] Пре мартовске офанзиве окупатору је пошло за руком да нанесе тежак ударац ОК Лесковац, убивши члана ОК Рада Рис-

Последњег дана Бабичког одреда 13. III 1942. год. заробљено је преко 30 бораца. А у борбама 1. III 1942. год. код С. Вртопа 14 је погинуло, а 13. III 1942. на Сувој планини 10 бораца погинуло.

Од Бабичког одредп који је јануара 1942. имао преко 500 бораца, остала је само група која је прешла преко демаркационе линије у Црну Траву.

[100] Зборник, том 1/4, док. бр. 46, 1/3, док. бр. 145, 152, 153, 162.

[101] Зборник, том 1/4, док. бр. 46, 1/3, док. бр. 43 и Јужна Србија, стр. 145—148.

тића Металца и заробивши на Бабичкој гори члана ОК Разуменку Петровић, а због провале члан ОК Глигорије Диклић Будни напустио је Лесковац и отишао у Ниш. Тиме је непријатељ прекинуо везу ОК са Покрајинским комитетом и Покрајинским повереништвом у Нишу, а чланови ОК Лесковац који су били код партизанског одреда и са штабовима били су препуштени сами себи. Веза ових чланова ОК са ПК успостављена је тек у мају, односно јуну.[102] У таквим условима непријатељ 7. марта почиње напад на Пусту Реку и Јабланицу. У тим нападима, поред Бугара, учествовало је шест Недићевих одреда, четници са Оруглице, из горње Јабланице и Косанице.[103] Непријатељ је тада окружио одреде па слободној територији. Одбрана слободне територије траје све до 11. марта, када је нападач успео да сузи обруч око партизана у рејону села Магаша и Добре Воде. Партизански одреди, са још пет стотина бораца из месних чета, ноћу 11. марта пробијају се на Пасјачу и Бели камен. Предвиђајући овакав развој борби, непријатељ је припремио снаге из рејона ПрокЈгпља и Топлице и одмах прешао у напад на Пасјачу и Бели камен. Дванаестог марта, партизански одреди су поново окружени и присиљени да прихвате борбу и на овом делу по врло оштрој зими и снегу. На Пасјачи су се нашле Пасјачка и Видојевичка чета Топличког одреда са политичким комесаром одреда Иваном Папчићем Ђурам и секретаром ОК Ниш Сретеном Младеновићем Микам.

Штабови одреда, са члановима окружних комитета, формирају на Пасјачи Оперативни штаб и доносе одлуку да се пробијају према Јастрепцу.[104] После дводневних тешких барби, Оперативни штаб мења одлуку и враћа Јабланички и Кукавички одред са месним четама на Радан и Пусту Реку, а Пасјачка и Видојевичка чета остају на свом терену. Одлука је донета на

[102] Зборник, том 1/3, док. бр. 26 и 28.

[103] Зборник, том 1/3, док. бр. 143, 162 и „Јужна Србија" стр. 145—148.

[123a] Зборник, том 1/5, док. бр. 2, и 49. и 1/4 док. бр. 25 и 31.

брзу руку и чак није благовремено саопштена штабовима одреда, те је повлачеше било неорганизовано.[105]

Идеја штабова одреда (Јабланичког и Кукавичког) била је да се врате на свој терен и да тамо предузму мере да би се одржали. Јабланички одред није успео да се са једном четом задржи у горњој Јабланици. А чета Кукавичког одреда, која се хгреко горње Јабланице пробијала на Кукавицу, уништена је. Другу чету Кукавичког одреда која се пробијала на Кукавицу 26. марта, опколили су у регјону села Игришта и Шилова 11. оружани одред, Козјачки и Ветернички четнички одред и разбили је.[106]

По повратку Горшојабланичке чете на Радан, штаб Јабланичког одреда, доноси 27. марта одлуку о распуштању одреда иако војнички није разбијен. Тиме је учињена велика грешка и омогућено окупатору да разбије партизанске одреде као војничку силу и поново успостави своју власт.

Томе су највише допринели јачи четнички одреди на Оруглици, у горњој Јабланици и Косаници који су, у ствари, са доминирајућих положаја угрожавали ове одреде и у најтежим моментима борбе нанели им унипггавајуће ударце.[107]

Ситуација код Пасјачке чете Топличког одреда била је слична оној код Јабланичког одреда. Видојевачка, пак, иако сведена на 40 бораца, кретала се, како се то каже, војнички. С шом су били и политички комесар Топличког одреда и секретар ОК Ниш. Ову чету је 12. априла на планини Видојевици код села Ргаја непријатељ> опколио и уништио. Спасла су се оамо три борца. Ту је погинуо секретар ОК и политички комесар одреда, као и политички комесар чете Гавра Чех.[108]

[105] Јужна Србија, стр. 145—148 и Зборник 1/4 док. бр. 46.

[106] Зборник, том 1/3, док. бр. 160. Тада је погинуо члан ЦК КПЈ Коста Стаменковић, његова кћи Лепосава, члан ОК СКОЈ-а и командир чете Власта Радоњин-Добри Шпанац. Ту је погинуло још 12 другова, а већина је заробљена.

[107] Зборник, том I/ 3, док. бр. 46.

[108] Зборник, том 1/3, док. бр. 86 и Јужна Србија, стр. 163 и 185.

Сталним и свакодневним нападима на Топлички, односно Јастребачки одред (како се тада већ почео звати) непријатељ је успео да се одред од седам чета смањи на две (Великојастребачку и Малојастребачку) које су дејствовале на Јастрепцу. Са овим четама налазио се и Расиноки партизански одред. Захваљујући штабовима одреда и члану ОК Крушевац Десимиру Јововићу Чичи, ове снаге су постојале као борбена јединица иако је у току 1942. године на њих предузимано поред мартовске, још неколико офанзива.[109] У том периоду ни овај одред није имао везе са Покрајинским поверенством (ПП) Ниш и Покрајинским комитетом Србије, јер су провалама у почетку фебруара у Нишу и Прокупљу прекинуте све везе.[110]

Последице разбијаша и растурања одреда биле су врло тешке. Већина бораца је похватана, многи стрељани, а други одведени у логоре у Немачкој и Норвешкој. Терор над народом на бившим слободним територијама био је незапамћен. У таквим условима и Партија је доживела тешке губитке. Поред наведених другова који су страдали у фебруару и марту, априла су погинули и члан ПК Србије Милош Мамић и члан ОК Ниш Станимир Вељковић Зеле.[111]

[109] По погибији политичког комесара Топличког одреда формиран је оператиани штаб за јединице северно од Топлице у коме су били Димитрије Писковић Трнавац и Десимир Јововић Чича.

[110] Зборник, том 1/3, док. бр. 72 и 1Х/1 док. бр. 84, 86 и 100.

[111] Од почетка НОБ у југоисточној Србији дате су велике жртве. Само ОК Лесковац је изгубио 4 члана и то радника (Сима Погачаревић, Влада Ђорђевић, Коста Стаменковић (чл. ЦК КПЈ) Благоје Ристић Раде Металац) и ухапшена Разуменка Петровић, и погинуо један члан ОК Скоја Лесковац — Лепша Стаменковић. ОК Ниш је изгубио два члана — Сретена Младеновића (секретара) и Станимира Вељковића Зела. Поред њих је погинуо и једини члан ПК Србије Милош Мамић. Ако се узму у обзир и стрељани чланови ОК Ниш у првим данима борбе, онда је губитак високих руководилаца КПЈ огроман.

Нспријатељске офанзиве у југоисточној Србији до априла 1942. задале су тежак ударац НОП. Већина партизанских одреда је разбијена. Према непријатсљској документацији, до 20. марта убијено је 1985 партизанг (што није сигурно), али су губици огромни. Само у првом транспорту за Норвешку, априла

Влада Ђорђевић, члан ОК Лесковац, погинуо 6. XI 1941. као политички комесар Кукавичког ПО

Сима Погачаревић, члан ОК Лесковац, погинуо 20. XII 1941.

Почетком априла 1942. у југоисточној Србији су после непријатељских офанзива остале само три војнички организоване партизанске јединице. Јастребачки одред са две чете, јачине 150 бораца, Расински са 36 бораца и део Бабичког (на терену Црне Траве и Лужнице преко демаркационе линије на територији окупираној и припојеној Бугарској) 30 бораца.[112] Од преко 3.000 бораца у одредима југоисточне Србије, на почетку 1942. године остала је само ова мала снага из које ће кроз борбена дејства већ 1943. израсти јаки одреди и бригаде, а у 1944. и четири српске дивизије.

1942. из логора „Црвени крст" у Нишу, углавном партизана и осталих припадника НОП-а, било је 600. Други транспорт за Норвешку и Немачку бројао је 300 партизана. Укупна цифра је око 4437 људи.

Иако је задао тако тежак ударац НОП у овом делу, окупатор није сломио дух и спремност народа југоисточне Србије. Зборник, том 1/3, док. бр. 66, Ниш у вихору, стр. 505.

[123a] Зборник, том 1/5, док. бр. 2, и 49. и 1/4 док. бр. 25 и 31.

Станимир Вељковић Зеле, члан ОК КПЈ за округ Ниш, погинуо априла 1942. Проглашен за народног хероја

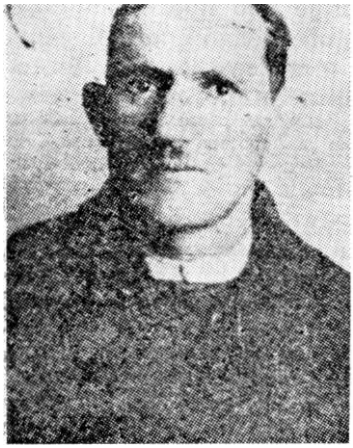

Тома Костић Срећко, члан ОК Лесковац, заменик команданта Бабичког НОП одреда, погинуо 4. II 1942.

Коста Стаменковић, члан ЦК КПЈ и секретар ОК Лесковац, погинуо 26. III 1942.

Омасовљење партизанских одреда у југоисточној Србији у другој половини 1942. године

Чланови ОК Лесковац који су били са Кукавичким, прешли су код Јабланичког одреда до његовог раопуштања и нису имали везе са Покрајинским комитетом, односно Поверенством за Ниш све до маја 1942. То Поверенство је такође у мају 1942. престало да функционише као форум, јер је секретар Василије Буха отишао у ПК Србије у Београд.[113] Два члана Поверенства налазила су се на територији Топлице и Леоковца. ОК Ниш погибијом два члана није поетојао, па је ПК Србије предузимао у току јуна све да га оформи и обезбеди руковођење народноослободилачким покретом у вишком округу. У јуну 1942. ПК Србије је почео да руководи форумски, јер су у Београду била на окупу три члана ПК.[114]

Јастребачки одред је у пролеће и лето 1942. издржао неколико непријатељских офанзива Бугара и тзв. Аћимовићеву офанзиву.

Део Бабичког одреда који је био преко демаркационе линије, већ у априлу је обезбедио прилив нових бораца иако за то време није имао везе са ОК Леековац нити са Покрајинским комитетом. Без обзира на огромне потешкоће које су постојале, сви руководиоци и борци допринели су да ее одред омаоови и да крајем јула има преко 70 бораца.[115] После успостављања везе са ОК Лесковац, одред је два пута реорганизован. Када је већ имао око 100 бораца, формирана су два одреда: „Сима Погачаревић" (Врањски) и Бабички. Поред ова два одреда, формирана је група која је упуће-

[113] Зборник, том 1/3, док. бр. 84.

[114] Зборник, том 1X/1, док. бр. 84 и 86 (Тада се у Београду налазе Благоје Нешковић, Мирко Томић и Василије Буха).

[115] Зборник, том 1/20, док. бр. 44 — Извештај чл. ОК Лесковац од августа 1942. Овим одредом су тада руководили Николић Живојин Ратибор, касније Брка, као командант, Слободан Цекић Радован, као пол. комесар и Сава Ђорђевић Славко као партијски руководилац.

на на Кукавицу као помоћ Кукавичком одреду који је тада имао 14 бораца.[116]

Врањски одред имао је задатак да дејствује према Скопској Црној гори и да се тамо повеже са Македонским партизанским одредом. Осмог октобра код села Врбана, близу Бујановца, одред су окружиле бугарске окупаторске онаге и нанеле му тешке губитке.[117] Међутим, ои се ипак повезао оа одредом „Зејнел Ајдини" са Косова и 19. октобра 1942. напао рудник Лојане код Куманова.

Бабички одред са Милорадом Диманићем командантом, Живном Коцићем Предрагом замеником команданта, Синишом Јањићем Пером пол. комесаром и Драгомиром Николићем Ацом замеником пол. комесара од септембра 1942. па до новембра, ишао је у акције на територији Бабичке горе и Заплања. У новембру је у сукобу са недићевцима код села Ступнице погинуо политички комесар Синиша Јањић Пера са још пет бораца.[118]

У децембру је од ова два одреда и групе са Кукавице поново формиран један на територији Црне Траве и Лужнице, који је после ових губитака у борбама имао око 70 бораца.[119]

На Кукавици је у другој половини 1942. године обновљен Кукавички партизански одред који је у јулу имао 14, а већ у новембру нарастао на 44 борца. Овај одред је почео акције већ августа и еептембра 1942. и на тај начин омотућио поновно формирање Кукавичког одреда. У марту се на Кукавици, после разбијања Кукавичког одреда, нашло неколико партизана: Светозар Крстић, Стојан Николић, Светислав Сто-

[116] Зборник 1/1, док. бр. 2 — Извештај Лесковачког ПО од 3. VII 1942. Зборник 1/20 док. 44. Извештај члана ОК Лесковац од 19. X 1942 — Копија Музеј, Врање.

[117] Погинуло 10 бораца, а једна другарица заробљена (Бранка Јовић). Погинуо заменик команданта одреда Влада Тасић Бошњак, Ћипра Станковић, омладински руководилац одреда и 3 члана КПЈ Драги Кушић, Мирко Стојановић, Новица Дојчиновић и Боривоје Филиповић кандидат КПЈ.

[118] Зборник, том 1/4, док. бр. 116 и 137.

"» Зборник, том 1/20, док. 76.

јановић, Столе Вуксановић, Милорад Костадиновић, Ненад и Обрен Ковачевић са два сина. Њиховом заслугом одред је обновљен.[120]

На планини Радану је касније од бившег Јабланичког и Пасјачке чете Топличког одреда формиран Јабланичко-пасјачки одред. И он ее, захваљујући приоуству чланова ОК Лесковац и неуништеног штаба Јабланичког одреда, брзо омасовио и већ новембра 1942. имао је преко стотину бораца.[121]

Јастребачки одред издржао је све непријатељске нападе и у другој половини 1942. године имао је око 100 бораца.

Расински је крајем 1942. имао преко 120 бораца.[122]

ПК Србије је у другој половини 1942. године одредио као повереника ПК секретара ОК Крушевац Недељка Караичића Милиоава.[123] Он је добио сва овлашћења да руководи окружним комитетима (Лесковац, Ниш, Зајечар и Крушевац). Његовим руковођењем успешно се поново развија НОП у југоисточној Србији. Због тога га делегат ЦК КПЈ Вукмановић Светозар Темпо фебруара 1943. кооитира у ПК Србије.

Формирање Првог и Другог јужноморавског ПО

Друга половина 1942. била је година обнове НОП-а у југоисточној Србији. Јединице су преживеле привремену кризу, а НОП не само што је обезбедио утицај на бившим територијама, него је почео и да осваја нове. Народноослободилачком покрету у југоисточној Србији била је у овим условима неопходна непосредна помоћ за даљи развој и успешнија дејства против окупатора. Та помоћ се оееђала нарочито код партизанских одреда. Нужно је било обједињавање дејстава одреда којих је било пет у југоисточној Србији, од седам у чи-

[120] Зборник, том 1/4, док. бр. 71.

[121] Зборник, том 1/20, док. бр. 71.

[122] Зборник, том 1/5, док. бр. 2.

[123] Зборник, том 1/4, док. бр. 48 и 1/5 док. бр. 25.

тавој Србији. На овој територији било је крајем 1942. годиие 450 партизана, што је била врло велика снага за успешнији развој народноослободилачке борбе и брзо прерастање одреда у бригаде. Непостојање везе са Главним штабом Србије успоравало је развој партизанских одреда. Можда би та помоћ била већа да су у Главном штабу Србије боље схватили улогу, могућности и значај партизанских одреда у југоисточној Србији. Један од разлога што је та непосредна помоћ од Главног штаба Србије изостала може се објаснити и тиме што је командант Главног штаба Србије сматрао да западна Србија „има стратегијски значај" за бржи развој народноослободилачке борбе и да баш тој територији треба посветити пуну пажњу, а да југоисточна Србија, с обзиром на важност комуникације за окупатора и на утицај НОП-а на развој револуционарне борбе у Бугарској, окупатор неће дозволити разво-ј НОБ-а у овом делу, те према томе, по мишљењу команданта, југоисточној Србији не треба посвећивати ону пажњу коју је према развоју НОП-а тада имала. Овај став је командант Главног штаба Србије заступао од августа па све до краја 1942. када га прихвата и ПК Србије, сматрајући да ће „Шумадија бити жижа устанка у Србији". [123a]

Због таквог става руководства НОП у Србији (ПК и Главни штаб) запостављен је развој НОП у југоисточној Србији, Због тога, а и што је Главни штаб био удаљен (командант Гл. штаба) од југоисточне Србије, НОБ у овом делу није добила онај замах који је према евојој снази и решености бораца и народа могла имати. И не само то. О штабовима ових партизанских одреда даване су у окружним комитетима, у ПК и Гл. штабу и негатцвне оцене, а оне су биле резултат недовољног познавања ствари. На основу информација које су дате у Покрајинском комитету КПЈ Србије члану Врховног штаба Светозару Вукмановићу Темпу приликом проласка кроз Београд 1943. године речено је, да су тамошњи одреди неактивни, да ее не желе

[123a] Зборник, том 1/5, док. бр. 2, и 49. и 1/4 док. бр. 25 и 31.

борити, да не би навукли непријатеља на себе, па чак да „одреди не примају нове партизане због немања хране".[124]

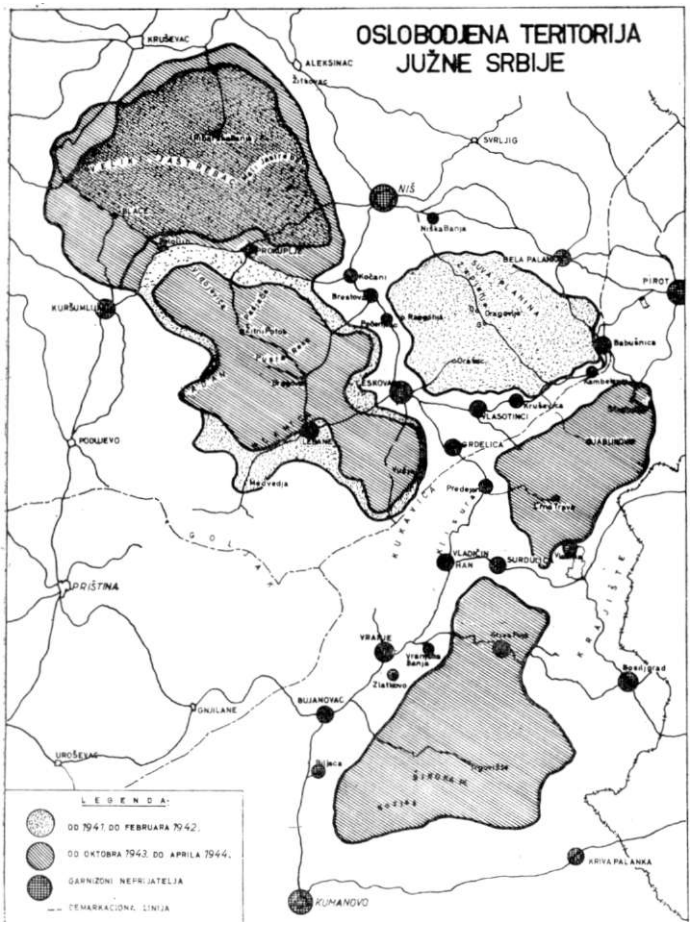

[124] Зборник, том 1/5, док. бр. 2 и 12 и Револуција која тече — мемоари С. Вукмановића Темпа, Београд, 1970. кн>. I, стр. 300—301—305 у даљем: Мемоари Темпа. У којима пише:... „Али сви ти одреди и групе су у ствари животарили: нијесу водили

Када је члан Врховног штаба и ЦК КПЈ Светозар Вукмановић Темио пролазио и кратко време се задржао у југоисточној Србији, оценио је да има услова за формирање бригаде, инсистирао је на „нападу и офанзиви". Ова директива члана Врховног штаба покренула је још јаче и шире акције које су убрзале развој НОП-а и створиле услове за формирање бригаде.

Због слабих веза са Главним штабом Србије, одноно командантом и политичким комесаром који су представљали Главни штаб, сталне везе са одредима југоисточне Србије и после проласка Темпа није било па су се и даље давале негативне оцене о одредима и њиховим дејствима. У једном извештају од 20. маја 1943. пише: „Наше јединице нису борбене јединице. Не воде акције". А у истом извештају говори се о крупним борбама одреда које води са великим успесима, чак се цитирају и изјаве непријатељских официра: „Један бугарски официр је изјавио у Прокупљу: Они су нападали као звериње". Недићевци кажу: „Они су као птице долетали са разних страна, а ми ниомо знали ко нас бије." Народ велича наше јуначке партизане. Овакви контрадикторни извештаји који су слати ПК и Главном штабу нису обезбеђивали правилно руковођење у решавању проблема и пружању помоћи одредима у југоисточној Србији.[1'23]

Без обзира на све овакве оцене, одреди су у почетку 1943. године били способни за много веће акције, за решавање крупних проблема, стварање бригада и нових слободних територија. Темпо је у пролаоку формирао на Кукавици од Кукавичког, Јабланичког и Јастребачког одреда Први јужноморавски одред од три батаљона.[128] Овом одлуком је оживотворио замисао Врховног штаба која је дата у директиви од 8. јануара 1942. Том директивом је предвиђено формирање оперативног руководства у рејону између Западне и Јужне

окршаје, да не би изазвали реакцију окупатора и четника; нијесу примали нове борце из градова и из села јер и овако нијесу могли да прехране ни постојеће борце".

[125] Зборник, том 1/5, док. бр. 55 и 1/5 док. 12.

[123а] Зборник, том 1/5, док. бр. 2, и 49. и 1/4 док. бр. 25 и 31.

Мораве и Кооова.[127] Одмах после формирања ових одреда, иако је имао на окупу свега два батаљона, Темпо је имао прилике да упозна снагу и борбеноет партизана југоисточне Србије када су разбили напад преко 1.000 недићеваца на Кукавицу. Истовремено Темпо је упознао снаге непријатеља на овој територији и у вези с тим дао конкретне задатке Првом јужноморавском одреду.

После формирања Првот јужноморавског одреда Темпо је 20. фебруара 1943. прешао преко демаркационе линије на територију Црне Траве. Од одреда који је требало назвати Врањски, Темпо формира у селу Стрешковцу — Новом Селу, Други јужноморавеки одред од три батаљона (који су >онда били још чете). Батаљонима је одредио територије дејства.[128]

После састанка са партијским руководиоцима, Темпо је одредио Другом јужноморавском одреду ове задатке:

2. „Врањски одред да овлада тереном с десне стране Јужне Мораве, те да политички и војнички продире у два правца: а) према Прешеву и Кривој Паланци, ликвидирајући прво политички, а онда и војнички Дражину базу на Козјаку и повезујући ее са Гшиланским и Кумановеким одредом, б) у правцу Ниша и Пирота, ликвидирајући Дражину и Недићеву базу Власотинце) терен око Власотинца и Суве планине и повезујући се са Нишавским одредом".

У овом пиому ПК Србије Темпо даје елабу оцену *о* стању на терену одреда на десној обали: ,, . . . Стање у одреду је јако слабо. Одред у ствари не постоји као организован одред. Постоје само двије чете које самостално дјелују, без заједничке команде." Сутрадан 21. II 1943. Темпо допуњује своје оцене па каже:

„Одржао сам састанак са парт. руководиоцима и претресао стање Партије на овом терену. У том погледу, као и у потледу војног и политичког руководећег кадра, стање је очајно. *А одред постаје масован. За*

[127] Зборник, том 11/2, док. бр. 93 Н/8 док. бр. 69.

[128] Зборник, том П/8, док. бр. 69. том I, књ. 5. док. 51 и 57. том I, књ. 20. док. 142.

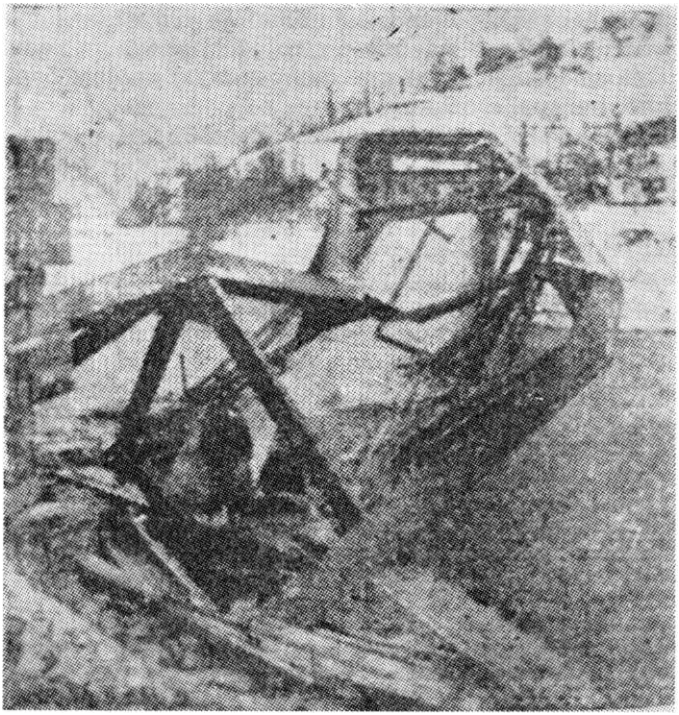

Мост је порушио Врањски одред 14/15. I 1943.

ова три дана одред се повећао на преко 120 бораца (подвукао Ж. *Н.)* Прилив је све већи. Људство је сирово, а руководећег кадра нема."[129]

129 До тада су у Врањском одреду били: командант Живојин Николић Брка, пол. комесар Александар Стојановић Санда, Ратко Вузија, тешко рањен 3. II 1943., умро 18. III 1943., заменик политичког комесара Слободан Цекић Радован, ранији пол. комесар Бабичког одреда, и омладински руководилац одреда Душан Девецић Жика. К Јмандири чета: Мирко Сотировић Сотир, Милош Диманић Милорад; политички комесари чета: Бранко Павловић и Драгомир Николић Аца, Живко Коцић, Ђура Златковић, Драгољуб Петковић, Ива Цекић, Драгољуб Јовић и др. Углавном је овај кадар са осталим допринео стварању бригада и 22. дивизије. (Зборник, том 1/20, док. бр. 76 и Н/8, док. бр. 69).

После овакве оцене нормално је очекивати слабе резултате, али према оном што Је до тада и касније овај одред (јер је само променио назив) својом борбом учинио, негираће овакву оцену.

Дејства Другог јужноморавског одреда у 1943. години

Почетком 1943. године, активност партизанског одреда на територији Црне Траве и Лужнице од кога је формиран Други јужноморавски, била је офанзивног карактера. Формирањем новог одреда, са новим штабом, та офанзивност се нродужила и доласком самог политичког комеоара 5. марта. После реорганизације у вези оа одлуком Темпа, Друш јужноморавски одред напао је рудник Јерму 6. марта, а већ 17. марта један батаљон (чета) овог одреда порушио је железнички мост на прузи Ниш — Скопље код Прибоја (Врање). Овим нападима Други јужноморавски одред нанео је окупатору велике штете, а нарочито рушењем моста.[130]

130 после напада на Момин камен у Грделичкој клисури, окупатор је предузео репресалије, о којима Темпо у свом извештају од 21. II 1943. говори; у селима Ружињу, Гузевљу, Јастрепцу, Мртвици и др. стрељао је око 200 сељака. Након напада на Црну Траву 1. II 1943. и борбе у Млачишту, окупатор такође стреља невине људе. Из Млачишта одводи у Владичин Хан око 20 људи које саслушава Асен Богданов обласни полицијски начелник из Скопља. Ове људе стрељао је потпуковник Александар Апостолов. Такође због тих наших напада и борби, из Скопља је у Владичин Хан дошао шеф агената тајне полиције Костадин Балкански који је са полицијом 7. II 1943. вршио злочине над народом у рејону Грделичке клисуре и Сурдулице. После рушења моста 17. марта 1943. код Прибоја, окупатор предузима репресалије и са војницима из 52. пешадијског пука из Врања. Тада је у селу Козарици код Сурдулице затворио породицу Ристић од 11 чланова у кућу и са говедима и овцама запалио. У селима Богошеви, Јелашници, Сувојници, Масурици стрељан је велики број људи, као и на левој обали у Прибоју, Стаблу, Репишту, Зебинцу. Само на Јеловој глави код Владичиног Хана стрељано је између 20. и 25. марта 1943. преко 200 људи, а око Предејана преко 100. Овде је поручник Александар Стојанов вршио страшне злочине. Он је септембра 1943. силовао а после стрељао Љубицу, мајку Јована Стаменковића, руководиоца у одреду, као и њене кћерке Веру и Раду. У току фебруара и марта 1943. попаљено је преко 1000

Непријатељ одговара противмерама и полицијским одредима формираним специјално за борбу против партизана, поседа важне пунктове на територији Црне Траве и Лужнице (села Црвени Брег, Добро Поље, Црну Траву, Дарковце, Црвену Јабуку, Калну, Добровиш, Стрелац).

Притешњен непријатељем, одред продужава нападе и 17. априла напада непријатељско упориште Црвени Брег, а 25. априла Црну Траву. Због тога непријатељ предузима акције против одреда ангажујући јединице из Пирота, Софије, Владичиног Хана и Врања. У борбама код Преслапа 26. априла, погинуо је командант Ратко Павловић Ћићко. Уз то непријатељ предузима репресалије, стреља и пали по Црној Трави, Дарковцу и другим селима, уз истовремену интернацију

кућа. ОК Врање је у вези са тим зверствима упутио тих дана летак народу у коме га бодри и позива да не поклекне пред дивљаштвом окупатора: ... „Планинама и пољима разлеже се лелек мајки, жена, сестара и деце. Бугарски бандити опљачкаше и црно испод ноката. Преко свега силују девојке и невесте. Зверствима су превазишли и сами себе из 1917. године. Надмашили су зверства, која су тада починили по Јабланици и Топлици. „Дубока долина" код Сурдулице где је стрељано четрдесет учитеља, свештеника и других (преко 3000) 1917. — замењена је са... дубоких долина: Преке Воде, „Марково" „Кале" код Врања, Стубал Деићеве код Црне Траве, Граово и др. Цела Грделичка клисура постала је велика „Дубока долина".

Одмазде и зверства у фебруару, марту, априлу и мају 1943. године захватиле су и Лужницу у чијем је рејону рудник Ракита, села Црвена Јабука, Раков Дол, Радињци, Масуровци, Добровиш и др. Многи људи су пострељани, велики број интерниран и куће попаљене. И Дарковац, Брод и Црна Трава стењали су под злочинима. На територији Лужнице — највећи крволок је био поручник Стојанов из граничне чете Луберђе. Овим одмаздама до 24. априла 1943. руководио је пуковник Константин Х. Атанасов, а од 28. априла потпуковник Петар Димитров из 1. софијске дивизије.

Документација Државне комисије за утврђивање злочина окупатора, Архив ВИИ, к. 3, рег. бр. 15—5—1 и 2/3—157; Јужна Србија, страна 288—292; изјаве Асена Богданова и К. Балканског (Архив националног института Скопље — фото-копије код аутора; Годишњи извештај Државне сигурности у Скопљу за 1943. годину, Архив Секретаријата унутрашњих послова Србије, предмет бр. 3298 и Зла времена, страна 243—253). Зборник, том 1/5, док. бр. 56, 59 и 1/20, док. бр. 82.

мушког становништва. Ради застрашивања, окупатор у априлу спаљује читаво село Доње Гаре од 150 кућа, одводи у интернацију око 1.700 људи, а претходно стреља седморицу. Окупатор из Доброг Поља у мају 1943. одводи у заробљеништво, односно интернацију 280 људи само из овог села.

Све ово није деморалисало народ и борце Другог јужноморавеког одреда. Крајем маја штаб одреда доноси одлуку да са три батаљона пређе преко Стрешера и Бесне кобиле и продре у слив Пчиње. Циљ је био да се створи нова слободна територија и прошири НОП на територију Врања.[т] После двадесетодневних успешних борби са бугарском полицијом, штаб се враћа у Црну Траву, а на терену Козјак—Бесна Кобила — остају 1. и 3. батаљон. Они су акцијама на Св. Илију, у Трговишту, Радовници, Ђерману, Дугој Луци и др. у сливу Пчиње у току јуна и јула 1943. створили нову слободну територију, на којој је ликвидирана окупаторска власт. Поред тога, 3. батаљон је пренео нападе на пругу и руднике Трнаву и Острвицу на Карадагу. У току ових акција, командант Првог батаљона Мирко Сотировић Сотир погинуо је, па су ова два батаљона спојена у један — Други батаљон Другог јужноморавског одреда. Тиме је промењен број батаљона: 1. је у Лужици; 3. у Црној Трави, а 2. у Пчињи.

Продор на југ — у рејон Пчиње — Козјака у јуну и јулу још више је угрозио комуникацију Ниш — Скопље.

У овом периоду немачка Врховна команда оцењује да ће савезници једновремено прећи у напад на тврђаву „Европу" са острва из Енглеске и преко Средоземља и да ће Црвена армија такође прећи у офанзивна дејства на источном фронту. При таквој процени Хитлер оматра да ће главни удар савезника бити преко Пелолонеза и Грчке. Солун ће у одбрани играти поред острвља, главну улогу. У вези са оваквом проценом, немачка Врховна команда концентрише своје дивизије према прибрежним обалама у Грчкој, повла-

[131] Зборник, том 1/5, док. бр. 75 1/20, док. бр. 97 — Извештаји штаба II јужноморавског одреда.

чећи дивизије и из Црне Горе. Једну дивизију концентрише око Београда, а касније је пребацује у Грчку. Поред тога, на Балкан (у ЈугославиЈу) доводи нове дивизије.

Пошто није имао довољно снага за извршавање свих задатака које је захтевало балканско ратиште, Хитлер тражи од бугарске владе једну дивизију за окупацију Србије (сем Београда и Бора), ради смене немачке дивизије која је предвиђена за Грчку. Други захтев немачке Врховне команде био је ,,да буду осигурани путеви и линије за снабдевање, које пролазе делимично преко места, окупираних од бугарске војске, а *делимично кроз места која су угрожена покушајима саботаже . .."* (подвукао Н. Ж.). По мишљењу Немаца, опасност од партизанских дејстава је велика, а поготову када почну операције савезника у Средоземљу. На састанку је генерал Бутлер рекао: ,,По нашем мишљењу, опасност од комуниста је већа. Они су малобројнији, али су снабдевени и храбри (борбенији). На жалост, приликом наших последњих операција за рашчишћавање, многи од шихових вођа су успели да се извуку из окружења и могу се очекивати са те стране нове опаности и нове операције".[132]

Бугарски министар војске генерал Михов одговорио је на ове захтеве Немаца позитивно, дао још једну дивизију за окупацију Србије и обећао да ће обезбедити сигурност комуникација и линија за снабдевање. На те ставове Михова ,,као најискренијег сарадника Немаца ..." и шегово обећање, генерал Бутлер је нарочито истакао обећање за комуникације: „Са задовољством примам к знању да ће путеви за снабдевање војске на Балкану бити осигурани".

Михов није одлагао своје обећање; он је већ јула 1943. организовао нападе на нашу слободну терито-

[132] На преговорима који су одржани 18. и 19. јуна 1943. године са немачке странз били су генерал Ви11е и Ви11ег, а са бугарске генерал Михов Лукаш и Јанчулов. На вечери непосредно после састанка на коме је постигнут потпун договор, били су и Кајтел и Јодл — на састанку је уговорено побољшање наоружања бугарске армије. (Записник са састанка, Архив ВИИ к. 1, рег. бр. 2/7).

ријy у Црној Трави и Лужници. Па пошто ее у времеиу преговора створила још једна слободна територија (Пчиша -— Козјак), министар бугарске владе морао је да организује још једну офанзиву, „Јулску", и на овој територији.

Јулска офанзива на Црну Траву — Лужницу почела је 20. јула 1943. Према испољеним дејствима, план овог напада био је да се онаге партизана са правца Бабушнице, Дешчаног кладенца, Стрезимировца и Власине набаце према реци Власини и Јужној Морави и у том делу униште. У овој офанзиви употребљавана је извиђачка авијација ради праћења покрета јединица Другог јужноморавског одреда.[133]

Офанзива на тере1ну Пчиња — Козјак такође је изведена јула 1943 (од 27. до 31). Дејства непријатеља у овој офанзиви била су слична овим у Црној Трави. Са линије Чупино Брдо — Ђерман — Козјак и Рујен бугарске окупаторске јединице су наступале према Пчињи и Јужној Морави, тежећи да у том рејону захвате Други батаљон Другог јужноморавског одреда и да га униште.

У овим нападима непријатељ је ангажовао јаке снаге које су у периоду борбеног дејетва вршиле и велике злочине. Без обзира на такве мере, окупатору није пошло за руком да нашу и најмашу јединицу уништи. На територији Лужнице и Црне Траве непријатељ је хватао мушкарце од 16 до 60 година и одводио у интернацију.[134]

[133] О првој јулској офанзиви нема тачних података о снагама, али према извештају штаба одреда биле су врло јаке. (Зборник, том 1/20, док. бр. 97, Зла времена, стр. 274.

[134] У офанзиви (јулској) званој „Акција Козјак", учествовале су снаге 14. пешадијске дивизије; по један ојачани батаљон из 53. и 52. пеш. пука, 14. војнополицијски батаљон, једна ојачача чета (око 300 војника) из 13. пешадијског пука из Ћустендила, једна ојачана чета из 52. пешадијског пука и ојачани дивизион из коњичке бригаде из Скопља. (Архив ВИИ к. 3, рег. бр. 1/3-1 бугарски фонд, Зборник 1/20, док. бр. 97). У овим офанзивама непријатељ је стрељао и убијао невине људе. Ово се нарочито испољило у Лужници, Црној Трави и Грделичкој клисури (Владичин Хан — Сурдулица). Терор од

Формирање Кумановског (Македонског) и Трнског (Бугарског) ПО и Косовског батаљона на територији Другог јужноморавског партизанског одреда,[X85]

Стварањем слободних територија у Црној Трави и Лужници створени су услови за прихват партизана из Бугарске. Ова територија удаљена је од Софије свега око 80 километара, а налази се на самој граници Бугареке и Југославије.

Стварањем слободне територије Бесна кобила — Козјак, створени су и услови за прихватање бораца из Македоније — Куманова, Скопља, Криве Паланке, Кратова и других места.

Крајем јуна дошла је прва група партизана из Куманова коју је упутио Карпош, уз помоћ партијске организације из Куманова. Друга група дошла је на Ђерман са Карпошем јула 1943. а трећа 17. августа на Кочури. Двадесетог августа формиран је код села Сливнице изнад Врањске Бање Кумановски партизански одред (Македонски), под командом Кристијана Тодоровића Карпоша. Дотле су борци Кумановског одреда стекли у саставу Другог јужноморавског искуства која су им касније била драгоцена у борбама са окупатором. Овај одред, наслањајући се на Други батаљон Другог јужноморавског одреда и самостално дејству-

јануара до јула 1943. не престаје, побијен је велики број људи, а и масовно интернирано. Циљ свега тога био је да се обезбеди Немцима несметано коришћење путева и линија за снабдевање (Зла времена, стр. 274, Зборник 1/20, док. бр. 97 и фонд Државне комисије за ратне злочине, Архив ВИИ, к. 3 рег. бр. 14—5—1) Најтежи ударац НОП — окупатор је нанео провалом у Сурдулици када је јула 1943. похапшено око 30 омладинаца од којих је 16 на најзверскији начин стрељано. Међу њима су стрељани чланови Партије и скојевски руководиоци: Батић Божидар, Јовић Живојин, Миленковић Градимир и Стевановић Добривоје Хаиле.

[135] Темпо је приликом формирања Другог јужноморавског одреда поставио задатак да се створе услови за формирање Кумановског и за помоћ бугарском НОП-у, Зборник, том 1/5, бр. 56 и 102 и мемоари Светозар Вукмановић Темпо „Револуција која тече", књ. I, стр. 306.

Штаб батаљона „Јордан Николов" Кумановског ПО одреда почетком 1944. године

јући, брзо нараста, па је већ крајем 1943. формиран као батаљон „Јордан Николов", јачине 140 бораца.[13]"

Бугарски Трнски одред формиран је почетком септембра 1943. у Кални. Командант одреда постао је Славче Трнски, члан Обласног комитета софијске области КП Бугарске. Он се повезао са народноослободилачким похретом Југославије у Црној Трави још новембра 1942. Начелник штаба постао је Денчо Ћуров Знепољски који је у Други јужноморавски одред дошао марта 1943. и био комесар чете. Заменик команданта био је Кирил Марков Златан који је у Јастребачки одред дошао 1942., а у Другом јужноморавском био је 1943. године командир чете. Политички комесар је постао Делчо Савов Гоша. Борци овог одреда СУ У ЈУЛУ и августу са Првим батаљоном Другог јуж-

[136] Зборник, том УН/2, дог. бр. 54, 55, 67, 96, 97 и 98.

номоравског одреда ишли заједно у акције. Приликом формирања одреда дата су два пушкомитраљеза и друно неопходно наоружање. Децембра 1943. Трнски партизанокм одред имао је 50 бораца, а у дотадањим борбама изгубио је 12 бораца. Село Кална на слободној територији Црне Траве и Лужнице претворено је у базу бугарских партизана. Ради успешнијег руковођења НОБ Бугара, у село је дошао децембра 1943. Влада Тричков, командант софијске оперативне зоне, са Здравком Георгијевим. У мају 1944. формиране су у Кални Прва и Друга софијска бригада, а у септембру и Прва софијска дивизија.[137]

Други јужноморавски одред је потпуно извршио директиву Врховног штаба, створивши услове за овакав развој народноослободилачког покрета у Србији и НОП Бугарске и Македоније. На овој територији формиран је крајем новембра 1943. и Косовски батаљон од бораца Косовара који су дошли преко Јабланице и преко Шар-планине и Карадага. Он је дејствовао са Другим јужноморавским одредом све до формирања бригада на овој територији. Као Косовски одред садејствовао је Трећој македонској бригади марта и априла 1944. године, а у мају је у Црној Трави формирана Косовска бригада.[138]

[137] Зборник, том 1/5, док. 66 и 102; књ. „Неотдавна" — 1942—1943—1944. Славчо Трт.нски, Бьлгарски писател — Софил 1965, стр. 95, 136 и 563—586 (у даљем „Неотдавна", стр...) и књига „В Бои последен", Кирил Марков—Златан, издателство на бьлгарската комунистическа партин, Софин 1966, стр. 165 и 335 и „Зла времена" стр. 281—282.

[138] 22. X 1943. год. у Црну Траву стиже једна група Косовара, а друга такође стиже преко Шаре и Карадага. Јачина Косовара почетком новембра 1943. у Црној Трави је 25 бораца. Средином новембра 1943. на Козјак стиже још једна група Косовара. Од обе групе 20. XI 1943. формира се Косовски батаљон на Козјаку. Командант батаљона Гојко Ћетковић Огњан, заменик команданта Миле Банић Црни, пол. комесар Петар Денда, заменик пол. комесара Мираш Јовановић. Од 1. и 2. косовског батаљона 25. III 1944. у Вишевцу, формиран је Косовски партизански одред, јачине 234 борца. Командант одреда Милан Зејчар Обрен, политички комесар Саша Јаворина, заменик команданта Мирко Перовић и заменик пол. ком. Миле Банић (Зборник, том 1/19, док. бр. 61, 71; 1/20 док. бр. 140 и УП/2 док. бр. 89, 90, 100 и УП/3 док. бр. 53).

Формирање ударних батаљона

Кад је ггролазио преко територије јужноморавских одреда фебруара 1943. Темпо је, сагледавајући снагу НОП, борбеност партизанских одреда и услове за развој, оценио да се у јужноморавском сливу могу ускоро формирати и прве партизанске бригаде, о чему обавештава ПК Србије.

На десној обали Јужне Мораве, иако је окупатор у току јула 1943. предузимао врло замашне и добро организоване офанзиве да би ликвидирао Други јужноморавски одред, ипак долази до нарастања одреда, те се из његовог састава формирају ударни батаљони од најбољег људства. Формирањем ударног батаљона на терену Лужнице, Црне Траве, Пчиње и Козјака створена је борбена група којом је одред могао да дејствује по потреби не везујући се за терен, као што су то чинили остали батаљони. Убрзо се показало колико је ударна моћ Другог јужноморавског одреда појачана. Са 2. батаљоном тог одреда, Ударни батаљон је проте-

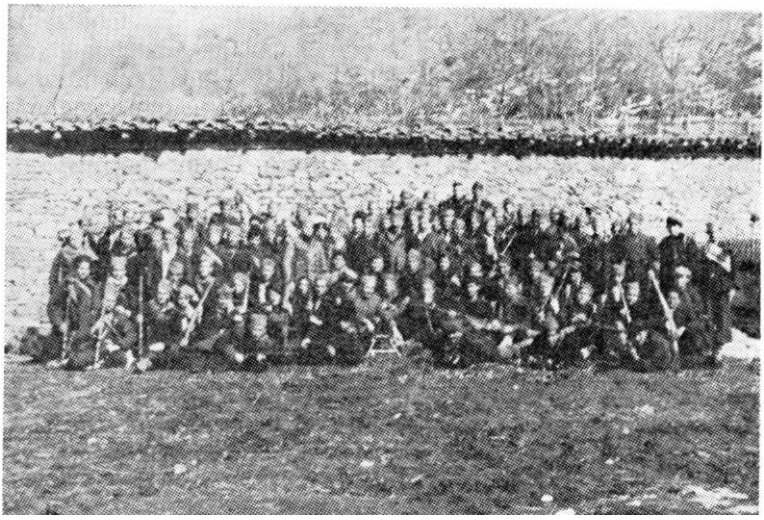

Ударни батаљон Другог јужноморавског одреда

рао полицијски одред „Бирман" из Трговишта и Кленике и на тај начин поново очистио слободну територију од окупаторских снага.[139]

Почетком октобра, Ударни батаљон преноси дејства на територију Црне Траве и Лужнице. Окупатор који је на терену Пчиње осетио ударац по својим упориштима, добивши обавештеше да је ударни батаљон дошао у овај рејон после једног нашег демонстративног напада на зшориште Деићева махала, села Брод напушта сва раније поседнута упоришта (Деичево, Добро Поље, Црквену Махалу, Чуку (Црна Трава), Добровиш и Стрелац (Градиште) и повлачи се на подручје Трна и Пирота. Са оваквом ситуацијом непријатељ се није мирио, па је у октобру 1943. предузео врло интензивне свакодневне нападе. После акције 1. батаљона (Лужнички) Другог јужноморавског одреда на Љубераћу 10. октобра 1943., непријатељ прелази у напад са 4000 војника и полицајаца под командом Коче Стојанова, команданта 1. Софијске дивизије да би опколио и уништио ударни и 1. батаљон у рејону Стола—Стрелца—Радишинца—Црвене Јабуке—Радосина и Лесковице. Ударни и 1. батаљон који су се налазили у продору према Пироту 13. октобра 1943. из Студене стигли су у село Стол и на тај начин упали у непријатељски обруч. Следећег дана батаљони су прихватили борбу

139 Почетком 1943. год., за борбу против Другог јужноморавског партизанског одреда на врањском терену формирана су 3 специјална полицијска одреда, јачине 70—80 људи. Поред њих, шеф Гестапоа у Софији пуковник др Делиуса формирао је специјални одред „Бирман", састава 30 „власоваца" и 30 Албанаца-плаћеника. Овај одред је по потреби ојачаван полицијом Скопске области. Он је имао задатак само борбу против партизана у рејону Врањг и Црне Траве и обезбеђење рудника. Овај одред је 15. IX 1943. нападнут у Трговишту и 19. IX 1943. у с. Кленике. Тада је одред „Бирман" био јачине 150 полицајаца (Зборник, том 1/5 док. бр. 102 и Зборник, том УИ/З док. бр. 119).

Поред ових формиране су и „контрачете" од плаћеника мештана за борбу против НОП. Једна таква формирана је у Прешеву под командом Јагоша Јашовића и Алије Прешева а друга у рејону Куманова под командом Суне. Ове чете су употребљаване углавном против јединица 2. јужноморавског и Кумановског одреда.

Чеда Стајић Плави, члан ОК КПЈ за Врање, погинуо 1943

Александар Стојановић Вузија Ратко, политички комесар Врањског ПО, подлегао ранама 18. III 1943. године

на Таламбасу. У пробоју из обруча, Ударни батаљон је преко Радосина водио борбу у махали Дејанци. У селу Радосину, у току пробоја погинуо је заменик команданта одреда Синадин Миленовић. Први батаљон се лако пробио преко села Раков Дол и избио на Тумпу, те је помогао извлачењу Ударног батаљона.[140] Овог дана 14. X 1943. окупатор је у селима Лужнице извршио масакр над становништвом, а 25. октобра, поред нових стрељања људи из села Раков Дол, Радосин, Стрелац, Црвена Јабука, Кална и Јабуковика, интернирао је мушкарце изнад 16 година.[141]

[140] Зборник, том 1/7, док. бр. 11, „Зла времена" стр. 292—302.

[141] У селу Столу стрељано је 46 и 22 рањена који су побегли са стрелишта. У селима ЈБуберању, Радињинцу, Стрелцу, Масуровцу и Кијевцу стрељанг истог дана (14.X 1943) још 34 сељака. Попаљено преко 300 зграда. Озим јединицама је ко-

Ратко Павловић Ћићко, командант 2. јужноморавског ПО од 18. III 1943. год. Погинуо 25. IV 1943. Народни херој

Милорад Диманић Милош, начелник штаба 5. јужноморавске бригаде. Погинуо 21. V 1944. на Плани (Црна Трава). Народни херој

Окупатор предузима *и* нападе на слободну територију Пчиша — Козјак, тежећи да преузме иницијативу. Други батаљон Другог јужноморавоког одреда води борбу 18. и 19. октобра 1943. на Средњем Делу и Грамади, одбацујући непријатеља према Врању. Прва чета 2. батаљона прихватила је 22. X борбу са бугарском војском и полицијом код Несврте и потисла према J. Морави, али је у тој борби погинуо командир чете

мандовао командант генерал Кочо Стојанов, а стрељање вршили: Горчилов, Калинков, Стојанов Љубен, Диков, Костов, Апостолов, Динев, Караиванов и многи други. У својој књизи, Славчо Трнски о овим неделима окупатора пише:

„После овог ужасног терора, фашисти су очекивали да ће народ да клекне и престане да се бори. То се није десило. Суровост која је однела многим домаћинствима храниоце, а и извор живота, изазвала је још већу борбеност код људи у подршци партизанске борбе. Сада их ништа више није везало за села". („Неотдавно" стр. 314 и 315).

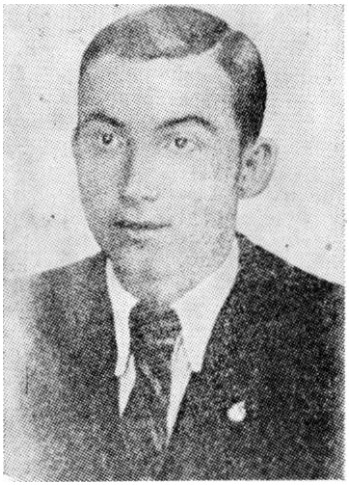

Мирко Сотировић Сотир, командант 1. батаљона 2. јужноморавског ПО, погинуо јула 1943. год. Народни херој

Синадин МиленовиН, заменик команданта 2. јужноморавског одреда, погинуо 13. X 1943. год. Народни херој

Томислав Ивановић Пера, командир чете 2. батаљона 2. јужноморавског ПО, погинуо 22. X 1943. год. Народни херој

Тома Ивановић — Пера Мачкатовац.[142] Други батаљон напада 26. октобра бугарску такозвану ловну роту (специјалну чету) у манастиру „Прохор Пчињски" и наноси јој тенгке губитке.[143]

Партијско и војно-политичко саветовање у Црној Трави крајем октобра и почетком новембра 1943.

Захваљујући масовном развоју народноослободилачке борбе у југоисточној Србији у другој половини 1943. шдине, почело је брже формирање војних јединица. Одреди, иако са великим бројем батаљона, пошто су били разбацави по целој територији, нису могли да представљају јаку ударну онагу, као што су то биле бригаде. Тада је ситуација захтевала неодложно формирање бригада. У то време, из ПК Србије долази секретар Благоје Нешковић и 11. октобра 1943., од ударних батаљона Првог јужвоморавског одреда формира Прву јужноморавску бригаду,[144] на левој обали Јужне Мораве, која одмах ступа у акцију.

[142] Погибијом Томе Ивановића — Пере Мачкатовца нанети су НОБ на десној обали Јужне Мораве најтежи губици у октобру 1943. Поред заменика команданта одреда, погинуо је и члан ОК Врање и секретар месног комитета Врање Душан Т. Стаменковић Браче. Успеси Другог јужноморавског одреда на десној обали Ј. Мораве у 1943. години постигнути су уз велике жртве. У јануару је погинуо на Момин-камену командир вода Бојан Милушев Бенковски (бугарски војник), фебруара 1943. тешко рањен Александар Стојановић Санда Вузија — Ратко политички комесар одреда од децембра 1942, умро марта 1943.; у априлу је погинуо командант одреда Ратко Павловић Ћићко, а јула 1943. Мирко Сотировић Сотир, командант 1. батаљона Другог јужноморавског одреда; у јулу је погинуо Чеда Стајић Плави, члан ОК Врање. Ове огромне жртве НОП на десној обали Јужне Мораве, као и огроман допринос народа овог краја нису били узалудни. Други јужноморавски одред је крајем октобра постао таква снага да је гарантовао успех у даљој борби (Зборник 1/7 док. бр. 11 и УП/2 док. бр. 119).

[143] Зборник, том 1/7, док. бр. 11. Овом приликом убијено је 9 бугарских војника, а 2. батаљон је имао 3 погинула борца.

[144] Зборник, том 1/5, док. бр. 104 (Наредба Главног штаба Србије).

Крајем октобра 1943. Благоје Нешковић долази на деону обалу Јужне Мораве код Окружног комитета Врање и Другог јужноморавског одреда. Тада организује партијско саветовање, на коме је учествовало око 40 комуниста.[145]

После тог саветовања одржано је и војнополитичко, на коме су учествовали чланови штаба Другог јужноморавског одреда и руководиоци са Косова који су дошли ва ову територију. У штабу .одреда извршена је измена. На место погинулог Синадина Миленовића, за заменика команданта одреда, постављен је Ђура Златковић Милић, командант 1. батаљова, а за замевика политичког комесара одреда Ђура Цекић Ива. Поред тога, одред је реорганизован. Формиран је нов ударни батаљон поред три „теренска" (1, 2. и 3.). Ударни батаљон који је формиран августа 1943. улази у састав Друге јужнаморавске бригаде.

У време саветоваша стигао је захтев од Светозара Вукмановића Темпа да се припреме дејства на Карадаг ради успостављања веза између слабадних територија Козјак и Шар-планине. Сугерисао је да се формира оперативни штаб који ће имати под својом командом неке јединице из Другог јужнаморавског и Кумановског одреда и јединице које су приспеле са Косова. Главни задатак овог штаба и јединица којим он командује је ликвидација четника на Козјаку и продор на Карадаг и Скопску црну гору које треба претворити у базу за развој НОП на Касову.[146]

Све је то убрзавало формирање бригаде на десној обали, тим пре што је снага било довољно. Поред тога, ова територија одвојена је од јединица демаркацианом линијам и изложена снажним и сталним ударима окупатора чије се трупе налазе у оближшим гарнизонима (Пироту, Трну, Брезнику, Предејану, Владичином Хану, Сурдулици, Врању, Куманаву, Бујанавцу, Кривој

[145] Овом приликом именован је нов Окружни комитег КПЈ за Врање: Антуновић Риста Баја (секретар), Душан Пуђа Саво, Васо Смајевић, Душан Девецић Жика, Драгомир Николић Аца, Славољуб Петровић Ђера и Александар Синадиновић.

[146] Зборник, том 1/5, док. бр. 117.

Паланци, Скопљу, Ђ.устендилу) иојима су руководили штабови Прве (Софија) и Пете (Скопље) армије.

Предлог штаба Другот јужноморавског одреда да се формира бригада на десној обали J. Мораве, секретар ПК Благоје Нешковић МихаЈло није усвојио, јер по свој прилици није довољно схватио стварно стање на десној обали, па и Окружни комитет за Врање није подржао овај предлог.

Међутим, ситуација у току зиме показала је колико је штаб одреда био у праву када је захтевао да се почетком новембра 1943. формира бригада од онага Другог јужноморавског одреда. Но, ипак, одред је наставио борбу, те је Ударни батаљон упућен у рејон Козјака, за четом Косовара. Он ће се у том рејону спојити са Кумановоким одредам и извршавати задатке које је поетавио Темпо у свом писму.[147]

Иако је 20. новембра 1943. формиран Оперативни штаб (на Козјаку), он није са јединицама прешао на Карадаг због ситуације у којој се нашао. Енглеска војна мисија која је дошла са Шаре, одузела је много времена око чекања транспорта и тако омогућила окупатару и четницима да угрозе пријем оружја. Због тога Оперативни штаб одлази необављена посла са Ударним батаљоном и Косовским батаљоном у Црну Траву. Прадор на Карадаг остављен је за боље услове када се буду имале јаче онаге.

Од септембра 1943. Други јужнаморавски одред почиње веће ударе по прузи. Он ове акције још више убрзава у новембру и децембру.[148] Због тога, а и због нарастања снага НОВЈ на деоној обали, .окупатор почеткам децембра 1943. предузима нове нападе на слободне теритарије. Од 6. до 13. децембра 1943. напада 2. Косовски и ударни батаљон у рејону Светог Илије. После седмодневних борби, 2. ударни батаљон Другог јужнаморавског одреда и Косавски батаљон успевају да одбаце непријатеља и да му нанесу тешке губитке. Синхронизујући нападе у рејону Врања са онима код

[147] Зборииик том УП/З, док. бр. 90.

[148] Зборник, том 1/5, док. бр. 102 и 1/7 док. бр. 11. У овом периоду (новембар-децембар) извршене су успешне акције на прузи Врање — Бујановац — Владичин Хан 4 пута.

Пирота и Трна, неиријатељ унада на нашу слободну теритаријy Лужнице и напада 17. децемора 1943. 1. батаљон код Црвене Јабуке. После дводневне борбе, 1. батаљон са Трнским бугарским одредом успева да одбије нападе непријатеља и спречи му продор на слободну територију.[149]

Формирање 5. и 6. јужноморавске и 3. македонске бригаде и ликвидација четника на Козјаку

Први јужноморавски одред се тада реорганизује и формира се и Друга јужноморавска бригада у коју је ушао и батаљон Другог јужноморавског одреда, назван Црнотравски. Када 'су Прва јужноморавска и Прва шумадијска бригада пошле, по захтеву Брховног штаба, у правцу источне Босие, са њима су кренули и Благоје Нешковић и Мома Марковић, а у Србији је остао Петар Стамболић као командант Главног штаба. На југу Србије већ еу се формирале нове бригаде.[150] Доласком енглеских војних мисија 10. децембра 1943. створени су услови за пријем оружја у Црвој Трави, ноћу 19/20. XII 1943. Ов1&м приликом примљено је врло значајно наоружање (100 пушака, 8 пушкомитраљеза „зорка", 3 тешка митраљеза и 3 минобацача 81 мм). Тиме су створени услови да се новоприопело људств'0 наоружа. Услови за формирање нових бригада[151] били су повољни, јер је од бораца који су дошли у току новембра и децембра 1943, на територији Врања формиран још један (4) батаљон[152] који је оа 2. батаљоном имао велику територију — од Варденака — Бесне Кобиле — Чутиног Брда — Козјака, Рујена, Прешева и Сурду-

[149] Зборник, том 1/7, док. бр. 11, „Зла времена" стр. 318 и 319. Овом приликом је окупатор стрељао у Црвеној Јабуци и палио куће тако да су 33 домаћинства остала без крова над главом и хране.

[150] Зборник, том 1/7, док. бр. 11.

[151] Зборник, том 1/20, док. бр. 118.

[152] Архив Србије, фонд ПКС бр. 148 (писмо ОК Врање).

Формирање 6. јужноморавске (8. српске) бригаде 8. III 1944. у Трговишту

лице. Овакав распоред батаљона отежавао је командовање,[153] јер се протезао (1. и 3. бат.) све до Бабине Горе, Суве планине и Лужнице.

Окупатор је брзо реаговао кад је био обавештен да се у рејону Црне Траве, из авиона, прима наоружање од савезника. Зато је у току 20. XII 1943. напао Црну Траву са 300 полицајаца из Власине и Мачкатице. Пошто је напад одбијен, он 22. децембра предузима други, и то од Власине, преко Чемерника. И овај напад је одбијен уз велике губитке. Непријатељ 24. децембра напада јачим снагама полиције и војске (око 800 војника), овог пута из Сурдулице и Власине. Борбе су трајале неколико дана. У току 25. децембра 1943. стигли су и Немци из рудника Мачкатице — њих око 60. У тим борбама учествује и народ, старији људи, жене, па чак и деца из Црне Траве, Рупља и Млачи-

[153] Архив Србије, фонд ОК Пирот, бр. 47 (писмо ОК Пирот Среском комитету Лужница).

Омладина — девојке из села Калне са заставом долазе у Јабуковку на формирање 5. јужноморавске бригаде (7. српске) 4. II 1944.

шта, који еу тиме давали велику моралну подршку 5орцима.[154]

У шестодневним борбама у Црној Трави, на Павловој грамади, Чемернику, Млачишту и Бајинцу, Ударни и 3. батаљон Другог јужноморавског одреда, са Косовским батаљоном, показали су велике борбене квалитете. Наш 1. батаљои и Трнски бугарски одред отишли су 21. децембра 1943, пошто су примили наоружање и енглеску војну миеију, на евој терен Лужнице и Калне, да би обезбедили пријем оружја.

У вези са захтевом политичког комесара Пете оперативне зоне Македоније Љупча Арсова да је опстанак Кумановског одреда на Козјаку угрожен од четника Вардарског корпуса, штаб Другог јужноморавског одреда, са Ударним батаљоном и омладинском

154 у току ових борби, према извештају штаба одреда од 15. I 1944, убијена еу 94 бугарска полицајца и војника, један немачки подофицир и један војник. Заробљено је 5 немачких, 1 бугарски војник и више полицајаца, а заплењено 2 пушкомитраљеза, 1 тешки митраљез „максим" и 10 пушака. (Зборник, том 1/7, док. бр. 11).

Лужничком четом (под командом Петронија Величковића) пошао је на терен Пчише — Свети Илија.[155]

Када је штаб одреда био на маршу, окупатор је бацањем летака најавио почетак овоје „јануарске" офанзиве на десној обали Јужне Мораве, од Пирота

155 на терену Пчиње и Козјака, капетан Кинић је још 1942. године са Оруглице створио организацију Драже Михаиловића. Иако је била на папиру, ова организација је имала пунктове на које се ослонила. Када је јуна 1943. Други јужноморавски одред продро на територију Пчиња — Козјак, на њој је била једна мала група врло пасивних четника. Појава партизана и стварање слободне територије натерала је команданта Горског штаба бр. 110 да у овај рејон упути капетана Стојана Крстића као команданта Вардарског корпуса. Он је имао да спречи развој НОП и створи јаке четничке снаге мобилизацијом својих присталица. За већи утицај у народу и ради наоружавања ногих четника, у овај рејон је доведена и енглеска војна мисија. Користећи се слободном територијом, четници су успели да обману народ и ојачају своје јединице. Са добивеним наоружањем и мобилизацијом, они су почели нападе на 2. батаљон Другог јужноморавског одреда. Прва борба са четницима билг је 15. августа 1943. у селу Нерав. Ова борба коју су партизани због слабог наоружања и без муниције морали да напусте, донела је четницима моралну снагу и материјал за обмањивање народа. Док су четници били ангажовани око запоседања Ђермана — Козјег Дола, Кумановски одред брзс је стекао афирмацију и омасовио се. Тиме је задобио утицај на Козјаку. Увидевши опасност, четници преносе тежиште на Козјак и Рујен. Мобилизацијом и обманама успевају да своје снаге повећају и формирају четири бригаде (Прешевску, Ристовачку, Жеглиговску и Кривопаланачку). Њихове бригаде су крајем 1943. године имале око 600 четника, што је била велика снага у односу на Кумановски батаљон. Са оваквом снагом четници су 1. децембра 1943. изненадили Ударни батаљон Другог јужноморавског одреда и Косовски батаљон у селу Спанчевац и потиснули га. Чим су рејон Рујена и Козјака напустила ова два батаљона, Кумановски батаљон се нашао под ударом јаких четничких снага. Оне су желеле да по сваку цену то искористе, па су 10. децембра у селу Дренак напале овој батаљон. Захваљујући храбрости, сналажљивости и хладнокрвности команданта батаљона Христијана Тодоровића Карпоша, као и храбрости бораца, четници су доживели пораз.

У извештају од 21. XII 1943. заменик политичког комесара кумановског батаљона „Јордан Николов", поред осталог, даје и овакву оцену четника:

„Дражиновци се најозбиљније постављају пред нас на овом терену. Јасно је да они хоће да нас потисну. Са њима

па све до Куманова.[156] У овој офанзиви која је почела 31. XII 1943, непријатељ је ангажовао врло јаке снаге.[157] Циљ је био да у току зиме, док је велики снег и јака хладноћа, разбије партизанске снаге и да интернацијом мушког становништва од 16 до 60 година, са читаве територије од Куманова до Пирота, онемогући обнављање НОБ у овом делу. Сам начин извођења офанзиве био је такав да је главним снагама са линије: Куманово — Крива Паланка — Босиљград — Стрезимировци — Трн — Пирот — Бабушница — Своје тежио да набаци партизанске одреде на долину Јужне Мораве и да их тамо снагама које су биле у овом рејону разбије и уништи. У периоду дејства, претресом села хватани су мушкарци и гоњени у сабирне логоре у гарнизоне у позадини јединица, које су нападале.[158]

предстоје јаке, немилосрдне борбе. Зато нам је потребно пре свега наоружање, а онда и псмоћ другова из Србије".

Штаб Другог јужноморавског одреда, схватајући ову опасност, оријентише се за садејстго са Кумановским батаљоном. У извештају од 15. јануара 1944. он пише Главном штабу Србије: ... „Нашим још јачим политичким радом у народу тога краја, ударањем по окупатору и по њима, ослободићемо народ од њихова зулума. Омогућићемо координацију нашег и Кумановског одреда, као и везу са Косметом"... (документација: изјава Асена Богданова, оригинал и архиву Националног института — Скопље, фото-копија код аутора; извештај Вардарског корпуса од 15. марта 1944., оригинал и архиву Секретаријата унутрашњих послсва Лесковац — копија код аутора; Зборник, том У11/2 док. бр. 106, 1/7, док. бр. 11, „Фебруарски поход" страна 179—188, Мемоари Темпа, страна 392—393.)

[156] У овом летку наређено је становништву да се у року од 24 часа јави у гарнизоне: Куманово, Прешево, Бујановац, Врање, Владичин Хан, Сурдулица, Предејане, Своја, Бабушница, Трн, Крива Паланка и Босиљград. Ко се у овом року не пријави сматраће се партизаном и према њему ће се поступити као према одметнику (оригинал летка код аутора).

[157] Окупатор је у овој офанзиви ангажовао 8 пешадијских батаљона, један коњички пук, по један војнополицијски ескадрон, јуришни батаљон, 10 борних кола и једну авио-извиђачку ескадрилу (Архив ВИИ, к. 3 рег. бр. 1/3 бугарски фонд). За ову офанзиву доведени су у Грделичку клисуру батаљони из софијских пукова (1 и 6). Изјаве војника бугарске националности који су били активни војници у овим батаљонима, а сада живе у Бабушничкој општини — изјаве код аутора).

158 Према непотпуним подацима, у јануарској офанзиви ухваћено је и отерано у логоре преко 11.000 људи (кумановски

Успешним маневром 1. и 3. упорном борбом 24. и ударног Другог батаљона јужноморавског одреда и Кооовског батаљона као и на Српској Чуки 3. I 1944. вештим пробијањем Кумановског батаљона, непријатељу није пошло за руком да разбије партизаноке снаге, сем што су погинула два партизана из Лужничке чете (Милан М. Ђорђевић и Сане Ј. Ристић). Овакав успех је постигнут захваљујући великој способности и храбрости штабова батаљона и бораца који су дејствовали самостално на фронту широком преко 100 км.

Због неуспеха јануарске офанзиве од које је окупатор много очекивао, обзиром на огромне ангажоване снаге, дошло је до међусобвог оптуживања армије и обласне полиције у Скопљу. Овом офанзивом руководио је пуковник Иван Попов командант 52. пука у Врању, каонији командавт 29. пешадијске дивизије. Полицијом је руководио Асен Богданов обласни полицијски начелник из Скопља.[159]

Установивши у селу Голзгчевцу да је окупатор све мушкарце са слободне територије (горње Пчиње) затворио у Кривој Паланци и да се тамо налази око 2000 људи, штаб Другог јужвоморавског одреда, са косовским руководиоцима, доноси одлуку да Криву Паланку нападне и ослободи. Ноћу 13/14. јануара 1944. после дванаесточасовног марша, напада се Крива Паланка са Ударним, Косовским и 4. батаљоном. Ослобођено је око 2000 људи и враћено кућама.[160]

Кумановски батаљон „Јордан Николов", пошто је успешно изашао из јануарске офанзиве, почиње да ак-

и кривопаланачки срез око 5.100; врањски око 3.500; сурдулички око 1.000 и лужнички (Бабушница — око 1.500). За остале крајеве нема података, а било је интернираних. (Документација: изјава Асена Богданова; „Зла времена", стр. 314. Архив ВИИ, фонд Државне комисије за установљење ратних злочина, к. 3 рег. бр. 14—5—1: Зборник 1/7 док. бр. 11 и УИ/3 док бр. 5 и саслушања ратних злочинаца код војног суда у Врању — копије код аутора).

[159] Зборник УИ/3, док. бр. 120 (Писмо Асена Богданова директору полиције Софија од 15. марта 1944. у коме окривљује команданта 52. пука у Врању Ивана Попова, пуковника.

[160] По изјави Асена Богданова, ослобођено је преко 2.000, а према књизи „Фебруарски поход" стр. 84, 1.000 људи. По сећању аутора, ослобођених је било до 2.000 људи.

тивно дејствује према Куманову. Тринаестог јануара 1944. (истог дана када је био и вапад на Криву Паланку), у заседи код села Пелинца сачекује окупаторску полицију и у краткотрајној борби убија 15, заробљава 17 и рањава 9 бугароких полицајаца.[161] После овог великог успеха Кумавовеки батаљон се пребацује у рејон Старе Брезове и код Другог јужноморавског одреда.

Јединице Другог јужноморавског одреда, са Кооовским и Кумановским батаљоном, успешним борбеним дејствима и маневрима у јануарској офанзиви сачувале су св.оје енаге на једној од најважнијих територија ва којој је успостављена чврста веза између НОП Србије, Македоније, Косова и Бугарске. Учвршћивање снага НОВЈ на овој територији није имало локални карактер већ много шири значај, јер се са ове територије могла указивати помоћ НОБ у Македонији, на Коеову и у Бугарској. Схватајући сав значај ове територије и јединица НОВЈ, Темпо је још фебруара 1943. указао на ове задатке.[162] Све је то убрзало доношење одлуке, 4. фебруара 1944. да се од два батаљона Друшт јужноморавскот одреда формира 5. јужвоморавска бригада и 2. јужноморавоки одред „Синадин Миленовић".[163] Ту бригаду је, у име Главног штаба Србије, формирао Драги Стаменковић у селу Јабуковику. Тада је било предвиђено формираше 6. јужноморавске бригаде и Врањског одреда од оетала 3 батаљона одреда. Но, услед других околноети, то ће бити месец дана касније. Пета бригада је 20. II 1944. прешла на леву обалу Ј. Мораве, где је остала до 2. априла 1944.

На захтев Темпа да се на Козјаку и Пчињи створи сигурна база, а на Карадагу чвршћи ослонац Косоварима, одлучено је да се формира Оперативни штаб за

[161] Зборник, том УП/3, док. бр. 9.

[162] Зборник, том УП/3, док. бр. 8 и 11 и „Фебруарски поход операције јединица НОВ и ПОЈ у зиму 1943/1944. године у Македонији и јужном Поморављу" изд. В. дело 1963. Београд, стр. 92 и 93 у даљем Фебр. поход.

163 пре формирања 5. бригаде, у рејону Лесковца и Топлице формиране су још јануара 1944. 3. и 4. јужноморавска бригада (Зборник, том 1/7, док бр. 7, 13 и 29.)

руковођење јединицама на овом терену. Овај штаб је формиран у селу Вишевцу 2. фебруара 1944.[164]

У току 5. II 1944. и Темпо упућује писмо Кузману Јосифовском Питу, члану Главног штаба Македоније, са захтевом да се на Козјаку створи база за долазак Главног штаба Македоније. У том пиому захтева да се о томе обавесте руководиоци Прве оперативне зоне за Косово ради припрема за дејства према Косову. Поред тога, тражи да Питу обавести руководство Србије у рејону Лесковца и Врања о овом доласку у рејон Козјака ради повезивања са њима.[1B5]

Како Оперативни штаб није знао за овакве планове Темпа, одмах је предузео мере како би ликвидирао четнике Драже Михаиловића на Козјаку и окупаторска упоришта. Седмог фебруара 1944. напада са ударним Кумановским и Косовским батаљоном упориште бугарске полиције у Виљачи. Четврти батаљон Другог јужноморавског одреда био је као резерва и обезбеђење.

У овом нападу погинуо је командант Кумановског батаљона Христијан Тодоровић Карпош, али је непријатељ, због великих губитака, сутрадан напустио упориште.[166]

Темповим захтевом да Кумановски батаљон остане на Козјаку, он је испао из планова које је оперативни штаб имао за дејства на Карадаг.[167] Петнаестог фебруара 1944, окрњени оперативни штаб (у њему су остали само Јужноморавци и Косовари) са Кооовским, Ударним и 4. батаљоном био је у „Прохору Пчињском" ради припрема за Карадаг. Том нриликом се указала могућност да се разбију четници у селу Старцу (ма-

[184] За команданта оперативног штаба постављен је Живојин Николић Брка, за заменика Милан Зејчар Обрен, за политичког комесара Боро Поцков Мирко, а за заменика пол. ком. Слободан Цекић Радован. У штабу су били још Саша Јаворина и Кирил Михајловски Грујица.

[165] Зборник, том УП/З, док. бр. 11.

[166] Зборник, том УП/З, док. бр. 15 и 16.

[187] Зборник, том УП/З, док. бр. 15 и 16.

Командант Оперативног штаба Николић Живојин Брка говори на сахрани „Карпоша" 8. II 1944. год. у селу Себрат Рујен (Козјак)

хала Старачка Кула). Напад је само делимично успео, јер Ударни батаљон није у томе учествовао. Међутим, тим падом је четницима гаагговештена лоша перспектива коју они још нису схватали.

Ударни и Коссивски батаљон, ради прихваташа 100 нових бораца, били су од 18. до 24. II 1944. на Карадагу. Нови борци нису дошли, али су у борбама код Илиница и Бозовика нанети окупатороким јединицама и контрачетницима тешки губици. Тиме је подигнут углед јединицама НОВЈ који је био пољуљан октобра 1943. када су по једна чета 2. батаљона ЈМО и Кумановског одреда имале осетне губитке.[168]

[169] Зборник, том 1/20, док. бр. 140.

По повратку са Карадата 26. II 1944. Оперативни штаб је у Жегшану нашао Главни штаб Македоније, где је формирао 3. македонску бригаду. У њен састав су ушла два батаљона „кумановаца" и батаљон „Стив Наумов", једини који је дошао са Главним штабом Македоније.[169]

Док су се Темпо и Главни штаб Македоније налазили у Прохору Пчињеком и договарали се о даљим дејствима, четници Вардарског корпуса планирали су напад на снаге НОВЈ у том рејону. Међутим, командант Вардарског четничког корпуса добро је оценио ситуацију и није прихватио предлог команданта Прешевске четничке бригаде, поручника Александра Ђорђевића, за напад. Међутим, овај је ипак одлучио да на положајима Сеоца сачека колону партизана која се кретала од Манастира према Трговишту.[170]

Том приликом Темпо је Олеративном штабу ставио у задатак да са Трећом бригадом ликвидира четнике у рејону Козјака и Пчиње и створи услове за масовнији и бржи развој НОВ на овом терену.[171]

Двадесет деветог фебруара 1944. потпуно је разбијена Прешевска четничка бригада на положајима код Сеоца. Касније су нашим дејствима до 12. марта 1944. ликвидиране снаге Вардарскот четничког корпуса у рејону Пчиње и Козјака. Мала група од свега 60 четника прешла је у рејон Оруглице и горње Јабланице.[1'2] После разбијања четника на територији Другог јужно-

[160] Зборник, том У1/3, док. бр. 18, 19 „Фебруарски поход", стр. 175 и 176.

[170] Оригиналан документ (писмо команданта Прешевске четничке бригаде команданту Вардарског корпуса од 28 II 1944) налази се у Архиву Института за Националну историју у Скопљу. „Фебруарски поход" стр. 182 и 183, Зборник, том 1/20, док. бр. 1942.

[171] „Мемоари Темпа" стр. 396 и 403; Књига „Фебруарски ноход" стр. 174 и 181.

[172] Од 800 четника заробљено је 97, а погинуло око 20. 3. III 1944. поново је заробљено још 30. (Зборник, том 1/20, док. бр. 142 „Фебруарски поход" стр. 18'—188 и извештај Вардарског корпуса од 15. III 1944).

моравског одреда налазила се 5. јужноморавска бригада и 2. јужноморавоки одред „Синадин Миленовић" (Црна Трава — Лужница) а у Пчињи сдремни батаљони за формирање 6. бригаде и Врањског одреда.[173] Поред ових постоје команде Пиротског и Врањског војног подручја.

Осмог марта 1944. формирана је 6. јужноморавска бригада и Врањски партизански одред.[174]

Иако са мало закашњења формирање 6. бригаде у рејону Пчиње спада у време када треба да учврсти развој НОП на овој територији и да својим ударима ио окупатору заједно са македоноким, косовским и бугарским партизанима, још више убрза развој не само у рејону Јужне Мораве, него и шире, у Македонији, Бугарској и на Косову.

Оперативни штаб на левој обали Јужне Мораве, који је формиран 10. II 1944, повлачи 5. бригаду и оставља празну слободну територију у Црној Трави и Лужници. Овај поступак Оперативног штаба довео је до тога да су у Црној Трави остале слабе снаге за одбрану, што ће се ускоро негативно одразити.[175]

Према наређењу Светозара Вукмановића Темпа, из Јабланице је упућен Косовски батаљон (II) у рејон Пчиње, где је касније формиран Косовски одред.[176]

[173] Пре доласка Главног штаба Македоније, на овом терену биле су јаке снаге НОВЈ које су обезбедиле сигуран долазак Темпу и Главном штабу Македоније. Доласком Темпа побољшао се рад око садејства јединица који раније није био тако чврст на десној обали. Садејства са снагама са леве обале раније, па и касније, није било, што је негативно утицало (Пољаница није ослобођена све до септембра 1944).

[174] У штаб 6. бригаде ушли су као команданти Живојин Николић Врка, политички комесар Владимир Вујовић Вуја, заменик команданта Љуба Трајковић, начелник штаба Раде Цветковић, а заменик политичког комесара Слободан Цекић Радован. Зборник, том 1/20, док. бр. 142).

[175] Зборник, том 1/7, док. бр. 36, 27 и бр. 98 и „Зла времена" стр. 346—347.

[176] Зборник, том 1/19, док. бр. 129, 132 и 1/20, док. бр. 140.

Непријатељска офанзива „Радан" и дејства 5, 6. јужноморавске и 3. македонске бригаде и Косовског одреда марта и априла 1944.

У току фебруара и марта 1944. четничке снаге на левој обали Јужне Мораве и јужно од западне Мораве које су држале доминантне положаје (планинске пределе) у односу на бригаде НОВЈ (равничарске терене), предузеле су нападе на наше слободне територије, како би ликвидирале НОП на овом подручју пре доласка главних снага НОВЈ из Босне. На овом терену где су биле 2, 3, 4, 5. јужноморавска бригада и Озренски одред (касније 9. бригада) формиран је 12. марта 1944. Оперативни штаб[177] јужноморавске зоне.

Да би се обезбедило боље садејство јединица у рејону Пчиње — Козјака (6. јужноморавска, 3. македонска и Косовски одред), Темпо је у другој полозини марта 1944. формирао Оперативни штаб.[178] Одмах по формирању штаб је почео да планира борбена дејства које ће протезати од краја марта до средине априла.

Окупатор је открио да је на десну обалу Мораве, у рејон Пчиње — Црне Траве, дошао Главни штаб Македоније. То је за њега био сигнал да ће у том рејону настати јачи удари по комуникацијама и рудницима. Таква процена натерала је команданта бугарске армије у Скопљу да почетком марта 1944. припреми напад на Црну Траву коју је сматрао центром наше слободне територије. Тада окупатор планира мартовску офанзиву псд шифром „Радан". У овој офанзиви ангажовано је 14 батаљона и два дивизиона коњице.[179] План опера-

[177] Зборник, том 1/7, док. бр. 36.

[178] Види „Мемоари Темпа" стр. 403, „Фебруарски поход" стр. 176.

[179] Архив ВИИ, НАВ-Н-Т 77, Р. 614/1801033-40 и „Неотдавно" страна 443—449 — Према немачкој документацији, у нападу је учествовало 14 пешадијских батаљона и два коњичка дивизиона. Према књизи Славчета Трнског учествовало је 10 пеш. батаљона ВИИ два коњичка дивизиона ојачане артиљерије и авијације са 50 камиона. Овај податак може се узети као тачан јер се користило документацијом из архива у Софији.

Борци 1. батаљона 6. бригаде са командантом и пол. комесаром батаљона крајем марта 1944. у селу Кађура

ције био је да се ттретходно поседну такви положаји који омогућују стварање обруча око Црне Траве, обухватајући: са 5 батаљона са линије Мачкатица — Црвени брег — Острозуб, названих Врашским одредом, под командом пук. Бајчинског; три батаљона Нишког одреда, под командом пук. Лазарова Оштрозуб (Рупље) — Добро поље; са три батаљона (Трнски одред) Брод —

Преслап, под командом пуковника Тутуманова и три батаљона Власинског одреда под командом пук. Попова; два коњичка дивизиона за прочешљавање обруча са правца Власине и, најзад, сва полиција Скопске и Софијске области. Овим јединицама које су учествовале у „мартовској офанзиви" командовао је генерал Поп-Димитров, командант 14. пеш. дивизије.

Тада се у Црној Трави налазио Други јужноморавски одред „Синадин Миленовић", који је народ већ звао „Црнотравски", и снаге Команде Пиротског војног подручја. У току борбе, у обруч упадају и Други Косоески батаљон и батаљон са Кукавице 1. јужноморавског одреда.

Обруч је био потпуно затворен 19. марта 1944. У оваквој ситуацији донесена је одлука за пробој преко Чемерника. Том приликом пробиле су се две чете Црнотравског одреда и две чете Косовског батаљона. Остале снаге су се вратиле у рејон Рупља и 20. марта 1944. пробијале се из обруча Рипљанском реком према демаркационој линији. И оне су уз велике жртве успеле да се пробију.

Непријатељ који је од овог напада очекивао изванредне успехе, с обзиром на онаге и тајност припрема и пребациваша снага чак из Витоља, Прилепа, Велеса, Скопља, Софије, Лесковца, Трна и Пирота, био је разочаран. Ниједна наша јединица није разбијена и уништена.[180] Док је непријатељ вршио офанзивна дејства

[180] Приликом издавања заповести за ову операцију, командант 5. бугарске армије наредио је да се буде немилосрдан према сваком ко се затекне у „казану". „Из села одакле се даје отпор све запалити и уништити. Стрељати сваког ко се затекне у рејону борбе." Стрељања су вршили и пуковник Бајчински, потпоручник Јанков, командир 4. чете 2. батаљона 45. пука. Ово наређењс- је извршено. Побијено је преко 200 људи, а према немачким подацима преко 400. У тој борби је погинуо мајор Девис са још 4 члана мисије. Убијана су деца и девојчице; потпуковник Делчев каже да је пиштољем „дотукао" стрељане да се не муче". „Документација: Губици би били тежи да није командант места Кална Стојан Јовановић са својих 90 бораца 18. III 1944. напао једну колону, убио потпуковника и одложио затварање обруча. („Неотдавно" стр. 443—445 „Фебруарски поход" стр. 188—189 и Црна Трава и Црнотравци од Радомира Костадиновића, Лесковац 1968. страна 341—349,

у току мартовске офанзиве — наше су се јединице интензивно припремале за нападе на главне објекте дуж пруге у долини Јужне Мораве, од Владичиног Хана па до Табановца. Ристовац, велику железничку станицу са инсталацијама, напали су 3. македонска бригада и Косовски батаљон 26. марта 1944. Станица је заузета и инсталације порушене. Запаљено је неколико композиција.[181]

Следећи наш објекат за напад био је Злетовски рудник. И у овом нападу учествовали су 3. македонска бригада и Косовски одред. У овом нападу 3. априла 1944. постигнут је још већи успех. У бригаду и одред дошло је преко 120 нових бораца.[182]

У овом периоду, на слободну територију Лесковца дошао је 26. марта 1944. Петар Стамболић. Његовим доласком умногоме се побољшало командовање, јер је он као командант Главног штаба Србије могао одлучније и непосредније да усмерава рад бригада и одреда.

У то време је донета и одлука да се 2. пролетерска и 5. крајишка дивизија пробију преко Ибра и Копаоника у југоисточну Србију.[183] Врховни штаб је наредио Темпу да из рејона Лесковца усмерава садејство са јединицама које се пробијају у Србију. Темпо је почетком априла 1943. (3. IV) стигао у Црну Траву на путу на Радан.[184] Пошто се због набујале Јужне Мораве није могао пребацити, вратио се на терен Пчиње средином априла 1944.

Пета јужноморавока бригада, чим се вратила у Црну Траву и Лужницу (3. априла 1944), прешла је у напад. Она је 9. априла напала непријатељски гарнизон у Љуберађи и том приликом запленила велику ко-

изјава потпуковника Белчева оригинал у Националном институту Скопље — копија код аутора, и „Зла времена" стр. 349—350).

[181] Зборник, том УП/З, док. бр. 42, „Фебруарски поход", стр. 195—200.

[182] Зборник, том УП/З, док. бр. 45, Зборник 1/19, док. бр. 140 и „Фебруарски поход", стр. 203—211.

[183] Зборник, том 11/7, док. бр. 98 и 1/7 док. бр. 52 и 56.

[169] Зборник, том 1/20, док. бр. 140.

личину хране (шећера, брашна и соли). Народу који је оскудевао у соли подељена је заплењена количина. Шећер и брашно дати су за рањенике.[185]

Шеста јужноморавска бригада која се потпуно средила, напала је 12. априла 1944. непријатељско упориште Крива Феја.[186] Гарнизон окупатора био је врло јак и утврђен. У њему је било 350 полицајаца. Они су имали задатак да чувају и контролишу друм Врање — Крива Феја — Босиљград. Али главни задатак био им је да спречавају повезивање наше слободне територије и да са истурених положаја Криве Феје обезбеђују комуникације за снабдевање својих јединица у долини Мораве. Ова упоришта, као и у Власини, била су и највећа препрека за успешан маневар наше бригаде по фронту Пчиња—Власина.[187]

С обзиром на то што је упориште Крива Феја било добро утврђено требало је детаљније припремити напад. Оперативни штаб је организовао детаљније извиђање упоришта, прикупљао податке о онази полиције, њеном распореду, као и о прилазима. Поред тога, увидео је неопходност детаљнијих припрема 6. бригаде за напад на утврђени положај непријатеља. Припреме су вршене у селу Барбарушинцу далеко од Криве Феје.

С обзиром на то што су упоришту у Кривој Фељи могла брзо стићи појачања из Врања, Босиљграда и долине Мораве, у нашем плану предвиђена су доста јака обезбеђења. На друм код Несврте, за затварање правца од Врања, постављен је Црнотравски одред (две чете) под командом Радосава Јанковића (који је до тада био командант батаљона у 6. бригади). Команда места Кичер добила је задатак да поседне и брани прилаз преко Кичера и Српске Чуке у Криву Фељу. На путу за Босиљград изнад Криве Феје, постављена је једна чета 3. батаљона и команда места из Бабине Пољане. После

[185] Зборник, том 1/20, док. бр. 144 „Зла времена", стр. 352—359.

[186] Зборник 1/20, док. бр. 142 „Дневник Вује" и „Фебруарски поход", стр. 213—223).

[169] Зборник, том 1/20, док. бр. 140.

детаљних припрема, 6. бригада је напала Криву Фељу. Напад на главну групу полицајаца која се налазила у Основној школи и суседним зградама извршио је 1. омладински батаљон, уз садејство једног дела 2. батаљона. Ова непријатељска група (чија је јачина била око 270 полицајаца), поред бункера, имала је кружне ровове и саобраћајнице.

Други батаљон је са две чете нападао другу непријатељску групу која се налазила у згради општине и суседним кућама. Ова група је била јачине око 60 полицајаца. Између ње и оне у основној школи постојала је саобраћајница и телефонска веза.

Трећу групу, јачине 20- полицајаца, у згради бивше жандармеријске станице која је такође била утврђена, нападала је једна чета 3. батаљона. После ликвидације ове групе, чета се прикључује резерви — 3. батаљону.

Ојачана минобацачима, Шеста бригада је тачно у 3 часа 12. априла 1944. почела напад. Иако је извршен силовит напад, а нарочито минерским и бомбашким групама, полицајци су брзо прихватили борбу. Они нису били изненађени јер су до тада сваке ноћи очекивали наш напад. У првом налету савладана је трећа група полицајаца. Остале две групе, а нарочито прва, давале су жесток отпор надајући се да ће, када сване стићи помоћ из Врања и са Мораве. Без обзира на велику храброст и борбеност наших бораца, одбрана није начета. Оваквој одбрани ишла је на руку и магла која је притисла село и Бесну кобилу. То је ометало коришћење наших минобацача 81 мм. Када се магла дигла, прецизним дејством минобацача савладана је упорност полиције. После тога је полиција затражила преговоре и око 9.30 часова они су отпочели, али су због одуговлачеша прекидани, јер су полицајци хтели лукавством да избегну ударе док им не стиже помоћ. На крају, када од помоћи ништа није било, притиснути са свих страна, капитулирали су 12. априла 1944. у 13 часова. Предало се 300 полицајаца, погинуло је 30, а нешто је успело да побегне у току саме борбе. Запле-

њено је 10 тгушкомитраљеза, 20 аутомата и око 300 пушака.[188]

У току дана 12. априла 1944. непријатељ је из долине Мораве зшутио помоћ нападнутом упоришту у Кривој Феји. Јача колона надирала је преко Себеврања ка Несврти, а слабија преко Корбевца према Кичеру. Прву колону сачекали су Црнотравски одред и команда места Себеврање и задржали је код села Несврте. И команда места Кичер успела је привремено да задржи колону која је хтела да продре преко Српске Чуке ка Кривој Феји. Овој команди места је по капитулацији Криве Феје упућено оружје и она га је поделила народу и у току 13. априла 1944. одбацила бугарске снаге према Морави. Окупатор је у току ноћи 12/13. априла упутио нове снаге преко Себеврања у Несврту ради продора у Криву Феју. Црнотравски одред, са командом места Себеврање, давао је жесток отпор. Њему је 13. априла изјутра упућен у помоћ 1. батаљон 6. бригаде. Противнападом 1. батаљона и Црнотравског одреда код Несврте, главна бугарска колона је одбачена ка Морави. Заробљено је 8 бугарских војника и заплењене две радио-станице. Непријатељске снаге — полиција из Босиљграда •— лако су одбачене са Бесне кобиле у Боеиљград. Борци 6. бригаде показали су храброст, дисциплинованост и сналажљивост у савлађивању непријатељске одбране и бункерима се приближили и дејствовали као бомбаши пролетерских јединица. Сви ови успеси нису постигнути без великих жртава. Пошнуло је 8 бораца, а рањено 20.[139] Команде места и еам народ показали су да су спремни да бране слободну територију, без обзира на снаге непријатеља. Између бораца бригаде, одреда и команди места није било разлике.

[188] Око броја заробљених полицајаца постоје различите цифре: у извештају ОК Врање заробљено 230, а у дневнику Влада Вујовића Вује 300; заплењено је по Вују 270, по Апостолском 300, а по ОК Врање 350 пушака (може се узети да је заробљено 300 полицајаца).

189 Дневник Вује, Зборник, том 1/20, док. бр. 142 и ,,Фебруарски поход" стр. 215—221.

Док је 6. бригада, са Црнотравским одредом и командама места, завршавала протеривање непријатеља, 5. бригада је на Тумби код Калне у Лужници задала тежак ударац војно-полицијском батаљону Бугара. Командант овог батаљона, кад је добио податке да се у Кални налази Трноки партизански (бугарски) одред, одлучио је да га нападне и уништи. У напад је кренуо из два правца. Један део снага упугио је преко Дешчаног кладенца ка Тумби, а други преко Барноса и Калнске реке. Овим је тежио да опколи Калну и да у њој унипгги партизане.[190]

Пета бригада која се налазила у селу Радов Дол, после уопешног напада на Љуберађу 13. IV 1944, имала је задатак да пређе у Калну и да *се* ту одмори. Пре избијања на Тумбу обавештена је да од Дешчаног кладенца долазе бугарске онаге — фашисти које се журе да што пре избију на врх Тумбе. Настала је трка ко ће пре да поседне положаје од којих завиои победа. Борци 5. бригаде, уз највећа напрезања, успели су да одбаце предње делове војно-полицијског батаљона. Развила се оштра борба на Тумби, и захваљујући храбрости бораца и старешина, овај део бугарског батаљона је одбачен и разбијен. Када је бригада и последње непријатељске делове протеривала из Калне, стигао је други део војно-полицијског батаљона. У једвом валету бригада је разбила и овај део непријатеља и присилила га да се у паничном бекству повуче према Трну.

Штаб 5. бригаде одлучио је тада да поруши мостове на прузи и друму код Сукова, северно од Пирота око 10 км, тако да на важној саобраћајници поремети непријатељу свабдевање. Напад је извршен 20. априла 1944. Постигнут је потпун успех. Порушени су мостови

[180] Зборник, том 1/20, док. бр. 144 и 146, Архив ВИИ к. 1070 Ф. 5 док. бр. 1 (Операцијски дневник 5. бригаде), Зла времена 359—363 и Неотдавно стр. 537. У овој борби потпуковник Стојчев изгубио је 21 жандарма и 12 заробљено (према Златковићу), а према Трнском, 15 жандарма. Трнски војно-полицијски батаљон он назива жандармеријом — што је потпуно правилно.

и железничка станица, те је том приликом запаљено неколико вагона.[191]

Сутрадан (21. априла) непријатељски батаљон из 50. пеш. пука из Пирота напао је бригаду на Ршосу код Кијевца и Стола. У овој борби је бригада такође нанела непријатељу велике губитке и одбацила га према Пироту и Бабушници.[192]

*

У овим борбама су јужноморавске бригаде стекле огромно борбено искуство које ће касније послужити као понос не само њихових бораца већ и народа овог краја. Постигнути успеси, хероизам бораца и старешина, масовни прилив нових бораца, утицаће да се убрзо формира дивизија. О томе Светозар Вукмановић Темпо у својим мемоарима „Револуција која тече" пише: .. . „Ускоро смо ликвидирали преостала упоришта бугарских окупатора на десној обали Јужне Мораве, изузев Сурдулице. Формирали смо нову српску бригаду (8. бригада, прим. аут.) у околини Браша, а касније још двије у околини Црне Траве и Пирота. Створили смо услове за формираше дивизије . . ."[193]

[191] Архив ВИИ, к. 1070, ф. 5 док. бр. 1 и Зла времена стр. 363 и Зборник, том 1/20, док. бр. 144.

[192] Исто као и [191] и изјава Борисава Станојева из Звонца (код аутора).

[193] „Револуција која тече", Светозар Вукмановић, стр. 396.

ФОРМИРАЊЕ 22. (2. СРПСКЕ) ДИВИЗИЈЕ НОВЈ

Ситуација у југоисточној Србији у време формирања дивизије

Када је Врховни штаб НОВЈ, на предлог свог делегата при главним штабовима Србије и Македоније, одлучио да формира дивизије и у југоисточној Србији, ситуација у свету је била веома повољна. Црвена армија је незадрживо надирала на запад и приближавала се границама немачких квислинга, а савезници су се припремали за искрцавање у Нормандију. У нас је око тридесет дивизија НОВЈ и многобројни партизански одреди широм земље држало простране слободне територије на којима су биле створене народно ослободилачка власт и ортанизације народноослободилачког и антифашистичког покрета.

Једна таква територија на којој су били и Главни штаб и ПК Србије, постојала је и у јужној Србији — у Топлици и Јаблавици, која се преко Јужне Мораве спајала са слободном територијом у Црној Трави, Лужници и Пчиши. На левој обали Јужне Мораве, од планине Кукавице до Јастрепца и Расине, формиране су до оредине маја 1944. три бригаде — Друга, Трећа и Четврта јужноморавска. Тиме су створени сви услови да се и на левој обали Јужне Мораве формира дивизија.

Крајем априла, на десној обали Јужне Мораве налазиле су се Пета и Шеста јужноморавска бригада са око 1.300 бораца, затим јединице команди Врањског и Пиротског војног подручја са око 600 до 800 бораца, а у Врањеком, Пиротском, Бабичком и Црнотравском одреду борило се око 220 до 260 бораца. Тако је на

десној обали Јужне Мораве могло бити укупно 2.120 до 2.360 наоружаних бораца и једна ненаоружана бригада новомобилисаног људства од 500 бораца.

Иако нису биле обједињене под једном командом, те снаге су бугарским 'окупаторским гарнизонима и посадама задавале велике бриге. Оне су угрожавале окупаторску власт и у градовима Врању, Куманову, Кривој Паланци, Бујановцу, Сурдулици, Пироту, Бабушници. Успелим нападима слабиле су одбрамбену способност бугарске монархофашистичке државе и њене армије да се супротставе антихитлеровској коалицији чије су се јединице приближавале њеним границама. Наше снаге онемогућиле су бугарским јединицама да изврше главни задатак — да осигурају пругу и друм Куманово—Врање—Лесковац—Ниш. Сем тога, постојање јаких јединица НОВЈ на врањско-пиротском и нишко-софијском бојишту доводило је у питање и сигурност немачких фашистичких снага које су се налазиле у Грчкој и Средоземљу; била је угрожена не само њихова дубља позадина, већ и једини правац којим су те немачке јединице могле одступити на север.

Да би на време спречио наше снаге да угрозе немачке и бугарске лозиције у долини Јужне Мораве, бугарски Генералштаб почиње средином априла 1944. припреме за ликвидацију НОП-а на том подручју[1]. С тим у вези у априлу 1944. формира у Врању још једну ратну дивизију — 29. пешадијску. Њеном штабу потчињава 52. пешадијски пук из Врања, 50. пешадијски пук из Пирота и батаљоне 45, 54. и 56. пешадијског пука који су се валазили у рејону Врања и Грделице. Сем тих јединица, за време припрема за мајску офанзиву, из Скопља су у рејон Сурдулице и Врања доведени 1. и 2. коњички пук. На фронт од Куманова према Кривој Паланци привучени су батаљони 51. и 53. пешадијског пука 14. пешадијске дивизије и 14. жандармеријеки батаљон. У рејон Криве Паланке је доведен и 41. пешадијоки и 1. армијски пук из Грчке, а из Ћустендила 13. пешадијски пук 7. рилске дивизије. Свим тим јединицама које су нас нападале с југоза-

[1] „Неотдавно", стр. 536.

пада, југа и југоистока, командовао је штаб 14. пешадијске дивизије из Скопља.

Бугарски Генералштаб је знатно ојачао и своје снаге које ће партизанске јединице у југоисточној Србији напасти са севера, североистока и истока. Тако су у рејон Трна и Пирота, крајем априла и почетком маја, доведене јединице 1. пешадијског пука из Софије, 25. пешадијоки из Сливнице, 50. пешадијски пук из Пирота и друге јединице бугарске окупаторске војске и полиције[2]. У мајској офанзиви је учествовао и 123. пешадијски пук из 1. окупационог корпуса у Нишу. За спречавање продора народноослободилачке војске из рејона Пчиње и са Козјака преко Осогова и Плачковице, окупатор је у плану офанзиве предвидео употребу 48. и 49. пешадијског пука 17. пешадијске дивизије из Штипа.

Свим бугарским снагама ангажованим у мајској офанзиви командовао је командант 5. бугарске окупационе армије генерал Васил Бојдев. Његово командно место било је најпре у Куманову, а затим у Врању.

Циљ мајске офанзиве био је: ликвидирање снага НОВЈ у рејону Куманова, Криве Паланке, Босиљграда, Трна, Пирота, Предејана, Владичиног Хана, Врања, Бујановца и Прешева и поновно успостављање окупаторске власти на слободним партизанским територијама. Након ликвидације НОВЈ на територији јужне и југоисточне Србије и Македоније и стабилизовања своје дубље позадине, бугарски Генералштаб је смерао да главнину армије оријентише на исток, за одбрану граница своје монархофашистичке државе од Црвене армије[3].

Окупатор је имао веома повољне услове да неопажено поседне полазне положаје за напад. Сам положај слободних територија пружао му је изванредну шансу да већ приликом поседања полазних положаја

[2] Нумерација ових јединица узета је из разних докумената. Према свим овим документима, оцењује се да је у офанзиви учествовало преко 40.000 војника и полицајаца.

[3] Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије том VII, књига 3, документ број 129, 130 и 135. у даљем тексту: Зборник, т. VII.

за напад потпутао ОПКОЈШ онаге НОВЈ на тим веома уским територијама и тиме створи све услове за њихово разбијање и уништење. Бугарима је ишло наруку и време: 1. маја је пао велики онег и покрио читаву нашу слободну територију. То је непријатељској извиђачкој авијацији омогућавало да открије положаје и покрете партизанских снага.

Али -све су то биле и остале само предности окупатора. За разлику од њега који је мало коју од својих предности искористио, наше су јединице своје малобројне предности максимално искористиле. Команде наших војних подручја су преко овојих команди места и обавештајне службе блатовремено откриле све непријатељске покрете и намере. А када би наше територијалне јединице прихватиле борбу с извиђачким деловима, бугарски команданти би дошли до непријатног закључка: да партизанских снага има свуда и да су спремне да бране слободну територију[4].

У оитуацији када је свако наше село било део не само слободне партизанеке територије већ и наше војске, окупаторове намере и ниоу могле остати дуго скривене. О његовим покретима је на време обавештен и Оперативни штаб (формиран 24. марта 1944. ради усклађивања дејства српских, косовских и македонских јединица НОВЈ) чије је -седиште било у селу Стајовцу, на територији Пчиње. Од средине априла 1944. то је село било и седиште Главног штаба Македоније и ЦК КПЈ Македоније, а у њему су били и чланови будућег Собрања Македоније (АСНОМ-а) и чланови Главног штаба Бугарске и ЦК КПБ. На територију Пчиње, тих дана стигао је и Трнски одред који је имао два батаљона, а 24. априла, у селу Радовници је формиран бугарски Ћустендилеки партизански одред[5].

Да би осујетио непријатељеве намере, Оперативни штаб не чека да непријатељ крене са полазних положаја, већ одмах прелази у напад на шегове гарнизоне Кратово, Криву Паланку и Ђујешево. Кратово су према наређењу Оперативног штаба ноћу 24/25. априла

[4] „Неотдавно", стр. 55б и Зборник т. I књ. 20, док. бр. 142.
[5] Зборник т. VII, књ. 3, док. бр. 48 и 50; Зборник т. I, књ. 20, док. бр. 142; Зборник т. I, књ. 19, док. бр. 132.

напали Трећа македонска бригада и Косовски одред. Шеста јужноморавска је по плану напада имала задатак да ноћу 25/26. априла нападне Криву Паланку, а Трноки бугарски одред да изврши демонстративни напад на Ђујешево[6]

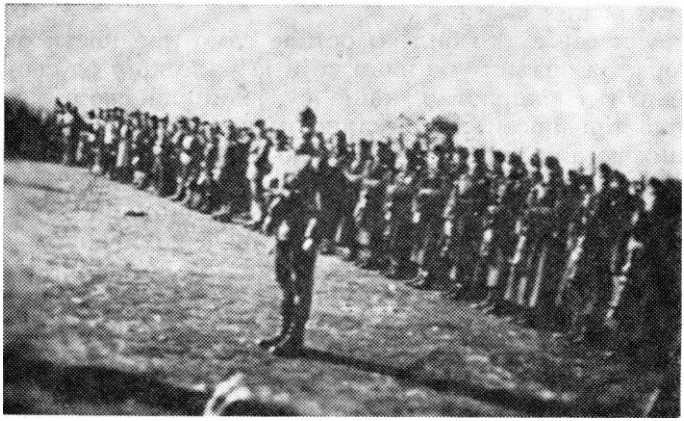

Бугарски батаљон „Христо Ботев" који је марта 1944. ушао у састав Трнског бугарског партизанског одреда

Напад на Кратово је потпуно успео, и том приликом су заплењени огроман ратни материјал и наоружање[7]. Шеста јужноморавска је извиђањем установила да се у Кривој Паланци налазе јаке непријатељске снаге. Због тога одустаје од напада и о томе обавештава Оперативни штаб. У том времену у Кривој Паланци се налазио Први бугарски армијски пук, а вероватно и штаб 14. пешадијске дивизије. Оперативни штаб, оцењујући да су Трећа македонска бригада и Косовски одред, због јаких окупаторских снага у рејону Криве Паланке и Страцина, дошли у тешку ситуацију, наређује да Шеста јужноморавска одмах

[6] Исто и „Неотдавно" стр. 556.

[7] Пролетња непријатељска офанзива у источној Македонији, издање ВИЗ Београд; Зборник т. VII, кн>. 3, док. бр. 43, 50; и Зборник т. I, кн,. 19, док. бр. 132 и 129.

пређе Криву реку и дође на Лисац, како би обезбедила успешно извлачеше Треће македонске бригаде и Косовског одреда из Кратова.

Поступајући по том наређењу, Шеста бригада ноћу 26/27. априла креће на Лисац усиљеним маршем преко Ђермана и Криве реке. Приликом успињања уз планину Лисац њени батаљони наилазе на позадинске делове 1. бугарског армијоког пука и сукобљавају се с њима. Борба траје читавог 27. априла и бригада не успева да избије на Лисац, већ се под заштитом мрака враћа на Ђерман. Бригада, дакле, није успела да се пробије на Лисац, како јој је било наређено, али је борбом читавог дана 27. априла, у којој је имала озбиљних губитака, посредно помогла Трећој македонској бригади и Косовском одреду да успешно одбију све нападе на Кратово и да се повуку на Осогово. Први армијски бугарски пук, ангажован у борби са Шестом јужноморавском бригадом, није успео да затвори излаз из Кратова.

Пошто ни Трнски одред није нападао на Ђујешево јер су у њему биле јаке непријатељске снаге, испало је да је од свих акција које је Оперативни штаб планирао ради онемогућавања непријатељске офанзиве или бар поремећаја окупаторских планова успешно изведена само она на Кратово. Али то није био успех који би пореметио план операција непријатељских онага у мајској офанзиви[8].

Тридесетог априла непријатељ креће у планирану офанзиву, нападајући нас са свих страна, од Козјака до Ћупиног брда и од Рујена до Врањске Бање. На читавој територији Пчиње и Козјака, у том тренутку се од оперативних јединица затекла само Шеста јужноморавека бригада, а од територијалних — команда Врањског војнот подручја, са 12 команди места и партизанских стража. Шеета јужноморавска прихвата 1. маја 1944. борбу на Ретким букима и Ћупином брду. На пра-

[8] Према личном дневнику политичког комесара Шесте јужноморавске бригаде Владимира Вујовића Вује, погинуло је 15 бораца и рањено преко 25; убијено 30—40 непријатељских војника; заплењено 3 тешка минобацача, 30 пушака и 15 коња.

вцима Врање — Свети Илија и Буштрање — Лепчинце главни терет борбе носе јединице команде Врањског подручја. Оперативни штаб у таквој ситуацији доноси одлуку за повлачење на север. До мрака 2. маја, када је у рејон Криве Феје прешао Оперативни штаб са главним штабовима за Македонију и Бугарску и ненаоружаним људством, терет одбране слободне територије и даље носе јединице команде Врањског подручја које оу издржале све нападе непријатеља и тек после пада мрака, 2. маја, формиране у један батаљон, кренуле према Кривој Феји. У тај рејон су стигле 3. маја, када и Шеста јужноморавека бригада.[9]

Идеја Оперативног штаба да свим снагама пређе Јужну Мораву у рејону Пољанице и планине Кукавице није се могла остварити због тога што је непријатељ поеео долину Јужне Мораве јаким снагама. Уместо тамо, онаге Оперативног штаба, организоване у три борбена ешелона, 3. маја су почеле да се из Криве Феје пробијају према слободној територији Црна Трава—Лужница. У првом ешелону је наетупала Шеста јужноморавска бригада, у другом ненаоружано људство и штабови, а у трећем батаљон Врањског војног подручја.

Те су енаге 4. маја стигле у рејон Црне Траве. У то време су се у Црној Трави и Лужници налазили Пета јужноморавска бригада, команда Пиротског војног подручја са својим војнопозадинским јединицама и установама и Црнотравски Пиротски и Бабички партизански одред.

Ојачане новим снагама које оу приспеле са југа, окупаторске јединице из рејона Грделичке клисуре избијају на Чемерник и Павлову грамаду. Задатак да одбаце непријатеља са ових положаја добијају Шеста јужноморавска бригада и батаљон команде Врањског подручја. Петог маја, у тешкој борби, Шеста јужноморавска бригада и територијалне чете команде Врањског подручја одбацују непријатеља са ових положаја, наневши му велике губитке.[10]

[9] Дневник Владимира Вујовића.

[10] Дневник Владимира Вујовића.

Установивши да је главнина иартизанских јединица успела да се пребаци у рејон Црне Траве и Лужнице, командант бугароке 5. оку.пационе армије прегрупише своје снаге. Он у рејон Црне Траве упућује 2. коњички пук, 13. пешадијски из Босиљграда, 123. из Лесковца, 50. пешадијски из Пирота, 25. пешадијски из Сливнице и 1. пук са софијском полицијом из Софије, а штабу 14. пешадијске дивизије наређује да своје командно место премести у рејон Стрезимироваца.[11]

Док непријатељ концентрише онаге, са Осогова се, водећи сталне и тешке борбе код Тломина и Црноока, пробијају Трећа македонска бригада, Косовски и Трнски одред. Деветог маја и те јединице стижу у Црну Траву.

На територији Црне Траве и Лужнице нашле су се, тако, велике партизанске снате и много ненаоружаног људства с пчињоког, црнотравског и лужничког подручја. Предузете су мере да се преко савезничких војних мисија обезбеди наоружање за ненаоружане борце, да се од њих и новомобилисаног људства с обеју територија формирају нове јединице. Тада је први пут добијено наоружање и из Совјетског Савеза за бугарске партизане и остале борце на територији Црне Траве и Лужнице.

Од бораца који су стизали из Софије и других места Бугарске и Трнског ПО између 8. и 11. маја, формиране су у Кални 1. и 2. софијска бригада[12].

Одлука о формирању дивизије

Поред Главног штаба Македоније, Главног штаба Бугарске, ЦК Македоније и Оперативног штаба, на територији Црне Траве и Лужнице је за време мајске офанзиве био и делегат Врховног штаба и ЦК КПЈ Светозар Вукмановић Темпо. Проценивши ситуацију

[11] „Неотдавно" стр. 592 „В. Последен Бој" стр. 335—337; Зборник т. VII, књ. 3, док. бр. 53.

[12] „Неотдавно" стр. 563, 587; „В последен Бој" стр. 335—337; Зборник т. VII књ. 3, док. бр. 53.

на деоној обали Јужне Мораве, он доноси одлуку да се од дела снага које се налазе у овом рејону — Пете и Шесте јулшоморавске бригаде, а према његовој одлуци требало је одмах формирати и Седму јужноморавску и Косовску бригаду — формира Врањска дивизија. Ту своју одлуку делегат је 8. маја у селу Добром Пољу саошптио на састанку који је с руководством НОП за Врање, Пчињу, Црну Траву и Лужницу одржао је пре него што ће продужити у Главни штаб Србије, Његова је идеја била да у састав дивизије на десној обали Јужне Мораве уђу Пета, Шеста и Седма јужноморавска, а можда и Косовска бригада.[13] Он је за команданта свих тих јединица одредио Живојина Николића Брку. Потпун састав дивизије, како њеног штаба тако и јединица које ће је чинити, делегат Врховнот штаба саопштиће руководству НОП у Црној Трави тек после дотовора с ПК КПЈ за Србију и Главним штабом Србије, на Радану.

На састанку у Главном штабу НОВЈ и Покрајинеком комитету КПЈ за Србију донета је одлука да се у јужној Србији формирају две дивизије: Прва српска (21. НОВЈ) на левој обали Јужне Мораве, и Друга српска (22. НОВЈ) на десвој обали Јужне Мораве. У име Врховног штаба НОВЈ наредбе о формирању дивизија потписао је њешз делегат Светозар Вукмановић Темпо. Према тој наредби штаб 22. дивизије су сачињавали: Живојин Николић Брка, командант; Ваеилије Смајевић, политички комесар; Радован Петровић, начелник штаба[14]. Нешто касније, 27. маја штаб дивизије се унеколико меша. За команданта је одређен Милан Зејчар Обрен, а за начелника штаба, уместо Радована Петровића који је одређен за команданта 23. српске дивизије, постављен је Лакић Вуксановић[15]. У оастав дивизије, према одлуци Главног штаба од 4. јуна ушле су Осма, Десета и Дванаеста српока бригада[16].

[13] Архив Војноисторијског института ЈНА, кутија 15, фасцикла 1, докуменат број 29, (у даљем тексту Архив В И И к. 15, фас. 1, док. бр. 29).

[14] Аутору саопштено 26. маја 1944.

[15] Архив В И И к. 15, фас. 1, док. бр. 29.

[16] Зборник т. VII, књ. 3, док. бр. 63 и 66.

Оперативни гитаб у селу Пелинци — Козјак 12. II 1944. са игуманом манастира Св. Прохор-Пчињски Пименом

Осма српска бригада (настала од Шесте јужноморавске) формирана је 8. марта 1944. у Трговишту, а на основу одлуке Главног штаба Србије од 4. фебруара 1944.[17]

У време формираша шен су штаб сачињазали: командант Живојин Николић Брка, дотадашши командант Другог јужноморавског одреда; иолитички комесар Владимир Вујовић Вуја, дотадашши политички комесар Другог јужноморавоког одреда; заменик команданта Љуба Трајковић, командант 2. батаљона Другог јужноморавског одреда; начелник штаба Раде Цветковић, начелник штаба 2. батаљона Другог јужноморавског одреда од 1943. годике; заменик политичког комесара Слободан Цекић Радован, политички комесар Бабичког одреда од 1941; интендант Трифун Сто-

[17] К. 1071, фас. 1, док. бр. 1, наређење Главног штаба о промени назива бригада од 7. маја 1944.

јићковић; омладински руководилац Бошко Ђорђевић, санитетски референт Вера Стојановић.

Командант 1. батаљона био је Радосав Јанковић, до тада заменик команданта Ударног батаљона Другог јужноморавског одреда, а командир чете од 1943; политички комесар батаљона Јован Манасијевић, политички комесар чете од 1943; заменик команданта Владимир Аризановић Вељко; заменик политичког комесара Милорад Стошић Шука.

За команданта 2. батаљона одређен је Ћира Ристић Реља, борац од 1941., командир чете и заменик команданта батаљона од 1943; за заменика команданта постављен је Јован Стошић Бокчан, борац 1941., командир чете од 1943; за политичког комесара батаљона одређен је Јордан Петковић Фила; политички комесар чете од 1943, а за шеговог заменика Стојадин Стошић.

Први командант 3. батаљова био је Данило Стевановић, командант 4. батаљона у Другом јужноморавском одреду од 1943; први политички комесар батаљона био је Милорад Стошић Покуђар, комесар од 1943. године; заменик команданта Драгољуб Станковић, а заменик политичког комесара Велибор Стајић Станко, борац 1941., политички комесар чете од 1943. шдине.

Десета српска бригада (настала од Седме јужноморавске) формирана је 10. маја 1944. на Таламбасу. Приликом формирања њен штаб су сачињавали: командант Данило Стевановић, командант батаљона од 1943. тодине, а касвије командант батаљона Осме српске бригаде и Врањског одреда; заменик команданта Ћира Ристић Реља, командант батаљола у Осмој српској бригади; политички комесар Бранко Павловић Уча, политички комесар батаљона у Другом јужноморавском одреду од 1943; заменик политичког комесара Власта Стојићковић, члан Партије од 1941., а у одреду од 1943. године.

За команданта 1. батаљона Десете бригаде одређен је Серафим Цветановић, командир чете од 1943; политички комесар батаљона био је Душан Мишић Јевра; заменик команданта Благоје Станковић; заменик политичког комесара Кадри Реуфи Скендер.

Штаб 2. батаљона сачињавали су: командант Јован Стошић Бокчан, заменик команданта батаљона из Осме српске бригаде; политички комесар Богосав Лепојевић Боги; заменик команданта батаљона Јован Петковић, а заменик политичког комесара батаљона Александар Младеновић.

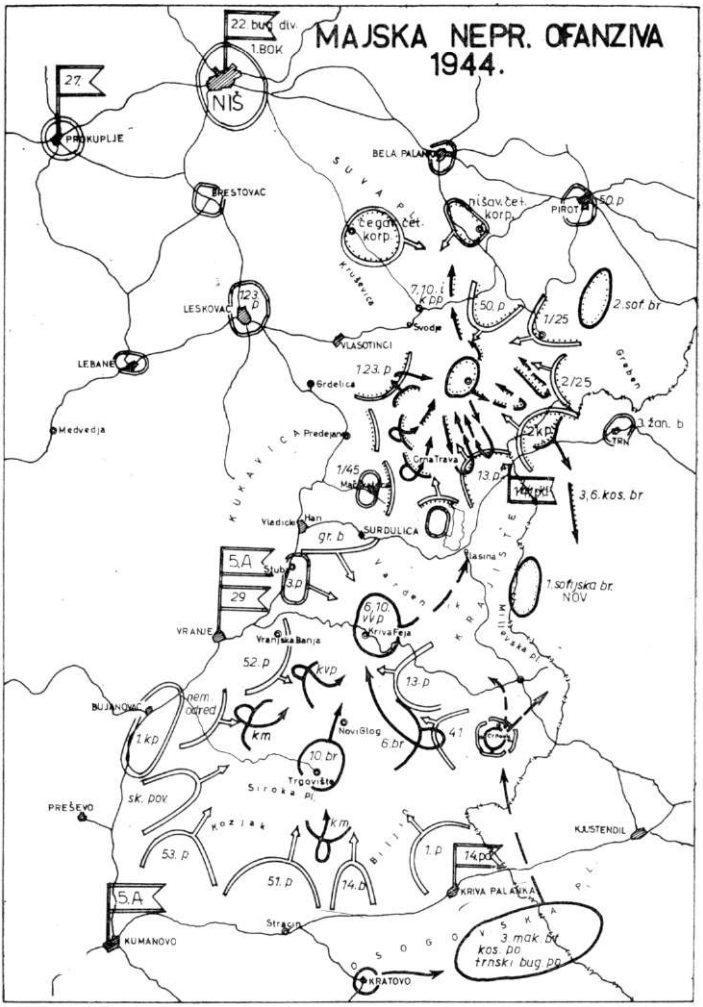

Трећи батаљон су водили: командант Јован Ивановић, командир чете од 1943; политички комесар Стојан Ђорђевић Шуца; заменик команданта батаљона Драган Јовановић; заменик политичког комесара батаљона Чеда Ристић.

Борачки еастав Осме бригаде био је са територије Пчиње, Козјака, Врања, Прешева, Бујановца, Врањске Бање и Сурдулице, док је Десета бригада била састављена углавном од новомобилисаног људства са територије Пчиње. У време формирања дивизије, Осма српска је бро>јала сисо 700, а Десета око 600 бораца.[18] Бригаде су биле организоване тако што је свака имала по три батаљона, а сваки батаљон по три чете. Осма бригада је имала и пратећу чету, наоружану и са четири минобацача. Других епецијалних јединица бригаде нису имале.

У састав 22. дивизије НОВЈ Јчпла је и Косовска бригада. Она је формирапа 12. маја 1944. у Дарковцу. Њено бројно стање износило је око 450 бораца, сврстаних у три батаљона од по три чете. Командант бригаде је био Милан Зејчар Обрен, политички комесар Савка-Саша Јаворина; заменик политичког комесара Миле Банић Црни, а начелник штаба Душан Лазић.[19]

Прва борбена дејства дивизије

Напред смо рекли да је до формирања дивизије дошло у време мајеке непријатељске офанзиве, дакле, у веома тепгким уеловима. Њена 8. бригада до стварања 22. дивизије била је под командом Оперативног штаба. Он је 12. маја одлучио да се са јединицама пробије на југ, на слободну територију Пчиња — Козјак.

[18] Зборник т. књ. 20, док. бр. 142; Архив ВИИ к. 1054, фас. 1, док. бр. 2—30, Архив Србије Фонд ОК Пирот бр. 566, 571, 588, 632 и 692.

[10] Зборник, т. I књ. 19, док. бр. 117; Архив ВИИ к. 15. фас. 1, док. бр. 29.

За извршење овог задатка, Оперативни штаб је ангажовао Осму и Десету српску, Косовску и Трећу македонску бригаду и све територијалне јединице Врањског војног подручја. Пробој је, према заповести Оперативног штаба. имао да се изведе у три колоне. Деснокрилна, коју оу сачињавали Оома српска бригада и део јединица Врањског војног подручја, кретала се правцем: Златанци — Вртоп — кота 1677 — Гаџина и Дражина махала — Букова глава — Бели камен — Панчин гроб — Мали Стрешер. По избијању у рејон Бесне кобиле, бригада је имала задатак да дејствује према Бабиној пољани и Новом глогу, а јединице Врањског подручја према Кривој Феји и Несврти. Друга колона у којој су се налазиле Трећа македонска и Коаовска бригада, кретала се правцем: Дарковац — Сухи до — Крвави каменик — Мало било — Миљевеке планине — Босиљград. Она је имала задатак да из марша нападне Босиљград и после тога избије на Доганицу, у рејон Пчиње. Трећа, левокрилна колона у којој се налазила Десета српока бригада, кретала се правцем: Кална — Слишовци — Цигриновци — Крвави камник — Бугојна чука — Попова корија — Страшна пољана — Граболовце — Уши — Рибарци. После избијања у рејон Рибараца, ова је колона имала задатак да обезбеђује напад на Босиљград из правца Ћустендила, а потом да избије на Пчињу.

Изгледа да приликом доношења ове одлуке, Оперативни штаб није располагао прецизним подацима о непријатељу и његовим намерама, па су се наше јединице сукобиле с непријатељевим још док еу биле у покрету ка местима која су им у заповести Оперативног штаба била назначена као полазишта. Осма орпска била је присиљена да прихвати борбу код Вртопа на Станикином крсту. Њој су притекле у помоћ Трећа македонска и Косовска бригада, која је баш у то време била у фази формирања. Непријатељ је јаким снагама обухватио све три бригаде и на тај начин пореметио план марша деснокрилној и централној колони, набацујући их у Калнеку реку, одакле су сутрадан 13.

маја преко Барноса, Ранилуга, Знепоља и преко бугарске територије избиле у рејо« Доганице.[2®]

У то време је левокрилна колона, тј. Десета српска бригада, морала да на Тумби прихвати борбу с бугарским фашистичким снагама које су на слободну територију продрле преко Дешчаног кладенца и Бањов--дола. Десетој бригади је непријатељ потпуно онемогућио марш. Она је била присиљена да читав дан 12. маја води борбу на Тумби и да према одлуци штаба уз сагласност Николић Живојина, члана Оперативног штаба, крене на еевер, преко демаркационе линије, на Суву планину. Иако је протекло свега два дана откако је формирана, Десета бригада се успешно борила на Тумби и онемогућила непријатељу да дубље продре у слободну територију, епречила окружење снага које су биле набачене на реку Калну, и набацивање Седме српоке бригаде и снага команде Пиротског подручја у котлину Лужнице.[21]

Седму орпску бригаду која је према заповести Оперативног штаба имала задатак да изврши демонетративни напад на Трн (бугарска територија) ради везивања непријатељских онага и омогућивања маневра осталим снагама на југ, непријатељ је дочекао и напао код Бањог дола и Црног врха и спречио је да изврши постављени задатак. Она се уепешно борила током читавог 12. маја, али је пред крај дана била присиљена да се преко Таламбаса, Бердуја и Грнчара повуче на Суву планину.

Због продора непријатељских енага — преко Чемерника, Рупља, Бистрице, Плане, Дешчаног кладенца — на слободну територију Црна Трава — Лужница, јединице Пиротског подручја и делови Црнотравског и Бабичког одреда били су присиљени да се у ноћи 12. и 13. маја повуку са слободне територије и са Седмом и Десетом српском пребаце на Суву планину. Од тада јединице команде Пиротског подручја дејствују

[20] Зборник т. VII, кн>. 3, док. бр. 53 и 54. „Пролетња офанзива", стр. 14—29, Преглед НОБ у Македонији од 1941. до 1944. стр. 81.

[21] Архив ВИИ к. 10, фас. 5, док. бр. 1; Врањски гласник , књ. 4, стр. 135, год. 1966.

као једна, организована борбена јединица, која ће десет дана касније и формално бити ироглашена Дванаестом сроском бригадом 22. дивизије НОВЈ.

При пробоју демаркационе линије у рејону села Горчинца, Дола, Линова и Богдановца на Сувој планини, јединице од којих ће убрзо бити створена 22. дивизија, сукобиле су се с 1. батаљоном 50. бугарског пука из Пирота и с четницима Нишавског корпуса.[22]

[22] Према наређењу Светозара Вукмановића Темпа требало је на Сувој планини и у Заплању и Власотинцу, као и на Бабичкој гори ликвидирати четничке базе. У том периоду снаге четника ДМ у ОЕОМ рејону биле су доста слабе. Неколико покушаја јединица Другог јужноморавског одреда да се ликвидирају није успело јер су четнипи избегавали сусрете са партизанима. Једино је 1943. године уклоњен стуб четника у Заплању поп Петроније Миљковић из села Д. Драговља. Он је због привржености четницима и окупатору узео назив „Кант". У овом рејону формирана су два четничка корпуса и то углавном са стране. Нишавски четнички корпус (горски штаб бр. 45) који се углавном сместио на источну страну Суве планине у села Бела Вода, Ресник (бивша слободна територија Сврљишког ПО). Овај корпус који је покривао бивши пиротски округ, имао је 7 четничких бригада, са око 340 четника. Команданти корпуса су били мајор Александар Видановић Еуген, од априла 1944. капетан II класе Душан Петровић Борош. Команданти бригада били су Радош Петровић Ланцерт, капетан Мика Туфегџић Рудолф, потпоручник Милисав Ђорђевић Крум и Петар Цветковић. Поред ових злочинаца, у корпусу су се злочинима истицали и четници: Божа Крстић, Танасије Радојчић, Богољуб Андрејић и Вујовић. Приликом покушаја продора Нишавског четничког корпуса на слободну територију Лужнице, 1943. четник Мирко Милић је убио свога брата Димитрија Милића и Алексу Златановића, чланове НО села Студене.

Чегарски четнички корпус чије је седиште било у селима Заплања, имао је неколико бригада, јачине око 400 четника. Овај корпус је деловао на бившој слободној територији Заплања. Није могао да придобије народ овог краја, него је сталним терором и мобилизацијом одржавао своје бројно стање. Највећи терориста био је Мирко Ћирковић поручник — командант корпуса од маја 1944. Поред њега се истицао резервни мајор Милоје Китановић и др Шијачки, командант окружне команде. По разбијању бригаде овог корпуса (II нишке), штаб корпуса је 17. и 19. маја 1944. преговарао са „фелдкомандом" окупатора у Нишу за добијање муниције и наоружања ради борбе са јединицама НОВЈ. Због важности овог сектора за четничке планове око преузимања власти у Нишу, у овај рејон долази делегат четничке Врховне команде пуковник Радојевић.

Њих је 14. маја на Сувој планини напао Нишавски корпус из рејона Белих вода код Масног рида. У краткотрајној борби, по један батаљон Десете и Седме бригаде одбили су тај напад и натерали непријатеља да се, уз велике губитке, повуче. Четнички корпус претрпео је губитке од 21 убијеног, а 28 их је заробљено. У тој борби погинули су политички комесар 2. батаљона Десете бригаде Вогосав Лепојевић и политички комесар чете из Седме бригаде Богољуб Тодоровић.

При опуштању у Заплање, Десета српска бригада је на обронцима Суве планине, изнад села В. Крчимира, разбила 3. нишку четничку бригаду Чегарског корпуса, а у Великом Крчимиру 14. маја ноћу разбијена је 2. влаотиначка бригада Власинског корпуса. Том приликом је заробљен и командант бригаде Љуба Милошевић Ђокић.

На територији Заплања и Бабичке горе, батаљони Седме и Десете бригаде су се задржали само неколико дана, а потом се враћају на слободну територију Црне Траве и Лужнице и продужују дејства на десној обали Јужне Мораве. На територији Лужнице наишли су на страшвичне призоре. Села Ралин, Стрелац, Студену и Црвену Јабуку, 25. пешадијски пук бугарске фашистичке војске је спалио и убио преко 70 људи, међу њима око 30 жена. и деце.

Власински четнички корпус покривао је територију око Власотинца у рејону Грделичкс клисуре. Његов састав је такође био од неколико четничких бригада јачине до 400 четника. Овај корпус од 1942. године покушава да се пробије преко демаркационе линије и потисне НОП са слободне територије Црне Траве, али му то не успева, сем придобијања неколико породица из Доброг Поља и једне групе четника на челу са Стојаном Јанковићем. Командант корпуса Жине Митић, поручник и Стојан Јанковић са неким четницима стрељали су у мартовској офанзиви око 30 заробљених партизана, међу којим и око 20 Италијана. Поред ових у злочинима су се истицали још и Милошевић, Ђокић Љуба, Тодоровић Чеда, Акил Макс, Светислав Стојановић, командант четничке бригаде и Љубомир Ранчић командант четничког батаљона.

Архив В И И к. 1054 ф. 5 док. бр. 1 и к. 1070 ф. 6 док. бр 1 Врањ. гласник књ. 4 стр. 135 и 136; Зла времена, страна 321—342 Зборник 1/7 док. бр. 11, Архив ВИИ — ЧК к. 128. ф. 18 док. бр. 6 и к. 100 ф. 6 док. бр. 1.

Суочене с таквим зверствима и да би заштитиле голорук народ од ових покоља, Седма и Десета бригада одмах прелазе у напад. Седма бригада је напала непријатеља на Таламбасу и Црном врху, а Десета српска, заједно са 1. софијском бугарском бригадом која се вратила из марша према планини Рили, напала је Тумбу[23]. Бригаде су водиле борбу читавог 19. маја. У тим борбама оне су јединицама 25, 50. и 41. пешадијског бугарског пука нанеле велике губитке. Седма бригада је осујетила непријатеља да запали Црвену Јабуку и злоставља и убија становнике. Њени су стрелци оборили непријатељски авион на Црном врху. Десета српска и 1. еофијска бугарска бригада су успеле да спрече продор непријатеља према Јабуковику и Власини и онемогућиле га да разбије и опколи бригаде у рејону Тегошице и Црвене Јабуке.

Да би по еваку цену спречио повратак јединица Народноослободилачке војеке на бивше слободне партизаноке територије и да би обновио своју власт на

[23] За злочине које су окупаторске јединице у мајској офанзиви починиле, комисије за утврђивање ратних злочина у овом рејону прогласиле су ратним злочинцима следеће окупаторске команданте, официре, полицајце, војнике и друге: пуковника Александра Монева, команданта 25 пеш. пука; Јосифа Тутуманова пуковника, команданта 50 пеш. пука; Панчу Јоскова, команданта 13 пеш. пука (касније унапређен за генерала); Бајчинског, команданта 51. пеш. пука; Косту Стојанова, генерала команданта 1. софијске дивизије; Ивана Попова генерала, команданта 29. пеш. дивизије; Александра Попдимитрова, команданта 14. пеш. дивизије; Владимира Влахова потпуковника, команданта 3/13. пеш. пука; Александра Горчилова капетана, команданта батаљона у 25. пеш. пуку; Недељка Недељка капетана из 2/25. пука; Љупча Стојанова поручника из 1/50. пеш. пука; Николу Страинског из 2/50. пеш. пука; Данета Цонева капетана из 2/25. пеш. пука и многе друге официре ових и других пукова; Костадина Балканског, Тодора Живодерова, Петра Чакарова, Асена Богданова из окупаторске полиције. Поред ових и других злочинаца, у априлу је стрељала људе и кћи потпуковника Александра Апостолова из Владичиног Хана, Вања.

Извори АВИИ К. 3 рег. бр. 17—5—1 (списак ратник злочинаца саставила Државна комисија за утврђивање ратних злочина у другом светском рату у Србији); К. 1070 ф. 5 док. бр. 1 (операцијски дневник 7. српске бригаде) „Зла времена" страна 377—384; „Неотдавно" страна 580—592.

њима, окупатор покреће 21. маја 1944. у напад све своје снаге које су биле у рејону Грделичке клисуре, Трна и Пирота. Са једним батаљоном сукобљава се код села Брода (Корубе) 7. српска бригада 21. маја 1944. Непријатељски батаљон је срећно избегао пораз, али му је зато упућена хитна помоћ из Предејана.[24]

Ту непријатељеву намеру, наше су јединице на време открнле. И да би што успешније парирали надмоћнијем непријатељу командант дивизије након договора са штабовима бригада и командом Пиротског подручја одлучио је да се јединице пребаце у рејон Чобанца и Дела. Та им је просторија нудила повољније услове за успешно вођење борби и прелаз преко Ј. Мораве. Наредног дана 22. V оне су те предности искоришћавале у сређивању јединица.

На Чобанцу је, од снага команде Пиротског војног подручја, Бабичког и Црнотравског одреда, 22. маја 1944. формирана Дванаеста српока бригада од два батаљона. Пошто све снаге из команди места и Црнотравског одреда нису биле у овом рејону, Дванаеста бригада је са осталим јединицама прешла на леву обалу Јужне Мораве. Трећи њен батаљон је формиран почетком јуна, у селу Вини.

За команданта Дванаесте бригаде одређен је Драгољуб Петковић Столе, командант батаљона у Другом јужноморавском одреду од 1943; за политичког комесара Добривоје Дикић, политички комесар батаљона у Другом јужноморавском одреду; за заменика команданта Чедомир Станковић Урош, уједно командант 1.

[24] У борбама на Корубе—Плана 21. маја 1944. погинуо је начелник штаба 7. српске бригаде Милорад Диманић Милош. Поред њега, тог дана погинуо је и заменик команданта 1. батаљона 7. српске бригаде Драгомир Димић. Поред ових другова, у мајској офанзиви, из 22. дивизије од руководилаца погинули су: Велибор Стајић замен. пол. комесара батаљона, Бошко Ђорђевић омладинскп руководилац 8. српске бригаде, Душан Стоиљковић пол. ком. чете; Љуба Николић, Мирко Цветковић, Урош Петровић заменици пол. комесара чета. (Изводи АВИИ К. 1070 ф. 5 док. бр. 1, (операцијски дневник 7. српске бригаде); Дневник Вујовића и „Зла времена", страна 386.

батаљона исте бригаде; за заменика политичког комесара привремено Влада Јањић а Драгомир Анђелиновић Гоша, члан Окружног комитета КПЈ за Пирот од 4. VI.

Штаб 1. батаљона сачињавали су: командант Чедомир Станковић Урош; политички комесар Драган Петровић; заменик политичког комесара Воја Миловановић; заменик команданта Жика Радосављевић.

Штаб 2. батаљона: командант Добривоје Цветковић политички комесар Стојанче Цојић; заменик нолитичког комеоара Тихомир Стојановић; заменик команданта Стева Вукановић.

У време када су се Седма, Десета и Дванаеста јужноморавска бригада и територијалне јединице припремале за нове нападе на непријатељске гарнизоне, Бугари покрећу у борбу батаљоне који су се налазили на слободној територији или у оближњим гарнизонима. То приморава наше јединице да напусте црнотравско подручја после борбе на Корубама и пређу на територију Лесковца, на планину Кукавицу.[25]

На основу те одлуке Седма, Десета и Дванаеста српска бригада су ноћу 22. и 23. маја прешле Јужну Мораву у Грделичкој клисури и 25. маја изјутра избиле у рејон Збежиште — Новков рид — Чукљеник,[26] где су се повезале с Главним штабом Србије.

Дејства на левој обали Јужне Мораве

Долазак 22'. дивизије на планину Кукавицу, Главни штаб Србије, с којим је у то време био и делегат Врховног штаба Светозар Вукмановић Темпо, искористио је за успешније разбијање четника на Јабланици

[25] У то време на територији Црне Траве и Лужнице биле су ове бугарске окупаторске јединице: два батаљона 13. пешадијског пука, 25. пешадијски пук, два батаљона 41. и један батаљон 50. пешадијског пука — „Неотдавно", стр. 575 и 588; изјаве Момчила Костова, Влада Стоилова, Милана Стефанова, Бориса Станојева, Драгана Спиридонова и других.

[2] Архив Србије фонд ПКС бр. 562; АВИИ к. 1054, ф. 5 док. бр. 1, к. 1070 ф. 5 док. бр. 1 (операцијски дневници 10. и 7. српске бригаде) и „Зла времена" страна 377.

и Оруглици.[26а] Он је 21. динизији, чије је формирање завршено 20. маја, дао задатак да ликвидира четнике Драже Михаиловића у горњој Јабланици и Оруглици.

Напад на непријатеља, та је дивизија почела 21. маја. Њене су бригаде (само Четврта и Шеста, јер је Пета бригада била у рејону Јастрепца) кренуле у напад с планине Радана у правцу Медвеђе и Реткоцера ка Брајини. У четвородневним борбама, 21. дивизија је успела да нанесе велике губитке Јабланичком четничком корпусу у селу Реткоцеру и да избије на десну обалу Јабланице. Ту је, међутим, на линији Ђелекаре — Тупалски вис, дочекана овим снагама Горског штаба бр. 110. четничке (јужноморавске) групе корпуса. После подне 24. маја, те су четничке снаге одбациле 21. дивизију на леву обалу Јабланице, на линију Медвеђе — Реткоцер — Македонци.

У таквој ситуацији, у Јабланицу стиже 22. српска дивизија коју Главни штаб Србије одмах укључује у чишћење територије Оруглице и горње Јабланице од четника. На основу наређеша Главног штаба датог Врањском и Лесковачком ПО, штаб 22. дивизије, у договору с командантима Лесковачког и Врањског НОП-одреда Светославом Стојановићем Бизоном и Симом Стојановићем, одлучио је да 26. маја изјутра 'свим снагама (Седмом, Десетом и Дванаестом српском бригадом и Лесковачким и Врањоким одредом) нападне Оруглицу. Замисао штаба је била да на то четничко упориште изврши концентричан напад и да у самом почетку присили непријатеља да своје јединице развуче на што пшрем фронту, те тако створи повољније услове за разбијање непријатеља и овлађивање Оруглицом. Из такве идеје проистекли су и одлука команданта дивизије и борбени поредак јединице за напад на Оруглицу.

Дванаеста орпска бригада, ноћу 25 и 26. маја избија у рејон Игришта, одакле 26. маја изјутра прелази у напад гребеном Поповац — Бели камен — Бештица — кота 873 — село Мелово.

[26а] Горња Јабланица и Оруглица су у 1941. и у 1942. години биле под утицајем четника Косте Пећанца. Оне су представљале јако непријатељско упориште за јединице НОВ. По-

Десета српска бригада, са делом Лесковачког НОП -одреда, напада из рејона Новков рид — Калуђерица — Букова глава на село Барје и преко Страже и Китке избија у село Гагинце, где свој удар спаја с ударом Дванаесте српске бригаде, а потом продужава према селу Оруглици.

четком 1943. године на Оруглици и у Горњој Јабланици настаје колебање код ових и распадање. Чак су неки долазили у партизане а нису хтели у четнике Драже Михаиловића (из одреда Бубличког). Четници Драже Михаиловића под руководством мајора Радосава Ђурића команданта Горског штаба бр. 110 (штаб за све четнике јужно од Лесковца — захватајући и Македонију) овладавају овом територијом у пролеће 1943. године, када уз помоћ три енглеске савезничке мисије наоружавају и учвршћују четнике ДМ на Оруглици и Г. Јабланици. Први јужноморавски одред је покушао да исправи пропуст и да ликвидира четнике ДМ у овом рејону јула 1943. године, али није успео. Четници постају агресивнији и угрожавају слободну територију I ЈМО.

Протеривањем Вардарског корпуса са Козјака у овом рејону су се у периоду напада нашли: Вардарски, Јужноморавски и Јабланички корпус са око 2300 четника. Повољан развој НОВЈ и НОБ у Југославији, као и успешне операције Црвене армије на источном фронту унеле су колебање код Команданта штаба бр. 110 мајора Ђурића што је изазвало подозривост код команданта корпуса и бригада четника. Они 18. маја 1944. године само три дана пре напада 21. дивизије врше „удар" у штабу бр. 110 и смењују мајора Ђурића. Команду преузимају мајор Ранко Стошић, капетан Бора Манић, капетан Јован Стефановић и други највећи непријатељи НОБ.

Вардарски корпус састојао се из Прешевске, Ристовачке и Жеглоговске бригаде под командом капетана Стојана Крстића. Овај корпус није имао своју територију.

Јужноморавски корпус имао је у свом саставу: Пољаничку, Лесковачку, Летећу, Јужноморавску и Гиланску четничку бригаду. Командант корпуса био је капетан Бора Манић.

Јабланички корпус састављен је од 1, 2. и 3. јабланичке четничке бригаде. Командант корпуса је био Сава Миловановић—Реткоцерски. Територија овог корпуса је била Јабланица и Оруглица (срез лебански). Јужноморавски корпус је покривао територију Врања (Пољаницу—пољанички срез) и лесковачки срез. Извори: Зборник П/8 док. бр. 69 (задаци Темпа I ЈМО); 11/10 док. бр. 65 (извештај Темпа ЦК КПЈ о стању четника у Г. Јабланици и Оруглици и мере за њихову ликвидацију). Зборник 1/5 док. бр. 55 (извештај ОК Лесковац о стању код четника Косте Пећанца и Драже Михаиловића); 1/5 док. бр. 65 (извештај ОК Лесковац) 1/5 док. бр. 67 и 83 (извештаји I ЈМО о стању четника и борбама са њима); АВИИ к. 100 ф. 5

Седма српска бригада, са деловима Лесковачког и Врањског НОП-одреда, из рејона Збежишта преко Тумбе, Студене и Лалинца, нападала је четничке снаге у селима Дупињеву, Равном Долу и Горњој Оруглици. Дејством те бригаде на том правцу, четничким снагама је нанет удар по крајњем десном крилу и позадини. Избијањем на Горњу Оруглицу, Седма српска доводи четничке снаге у Доњој Оруглици у полуокружење.

Свим бригадама су 25. маја до 20 часова издата писмена наређења. Упркос томе што су им борци били крајње изгладнели и исцрпени, бригаде су, чим су добиле наређење штаба дивизије приступиле извршешу добијених задатака. Због прегладнелости и исцрпености бораца и замора јединица бригаде су почеле напад много касније него што је било планирано. Седма бригада, на пример, која је имала 1најдужу марш-руту, напад је почела тек у 12 чаоова 26. маја.[27]

Када је 22. дивизија полазила у напад, у рејону Оруглице, Барја и Студене налазила се Летећа бригада четничког корпуса, а у рејону Гагинца и Оруглице — Оруглички батаљон. Остале четничке снаге биле су према 21. дивизији у рејону Ђелекаре — Тупалски вис. Овакав раопоред четника умногоме је допринео да 22. дивизија лакше изврши борбени задатак.

Бригаде су наилазиле на слаб отпор четничких снага. После кратког и слабог отпора четничка Летећа бригада се повукла делом у правцу Гагинца, а делом у Кљајић. Оруглички четнички батаљон прихватио је борбу на Бештици и Гагинцу, спречавајући избијање

док. 18; к. 100 ф. 7 док. бр. 35, 38, 39, 40, 41 и 42; к. 128 ф. 22 док. 1 и к. 128 ф. 17 док. бр. 1.

Мајор Ђурић Радосав прешао на страну НОП 28. маја 1944. У Равној Баши дошао у штаб 21. и 22. дивизије (Извор: АВИИ к. 234 фасц. 1, док. бр. 19/5).

[27] Архив ВИИ к. 1054, фас. 5, к. 1 и к. 1070, фас. 1, док. бр. 1; Архив Србије фонд ПКС бр. 562. Из главног штаба Србије 26. V у 4. часа ујутру стигли су пол. комесар дивизије Васа Смајевић и Радован Петровић начелник штаба. Од овог момента дивизијом командује комплетан штаб дивизије. Они су донели прво писмена наређења гл. штаба 22. дивизији у којима се наређивао напад на Оруглицу.

Дванаесте и Десете бригаде на Гагинац и Мелово. Тада командант Јужноморавске групе корпуса оријентише део онага са Тупалоког виса и Радевачке чесме у правцу Оруглице, али оне не стижу да помогву одбрану Оруглице. Пред сам мрак 26. маја, Десета бригада је заузела Доњу Оруглицу, а око 21 час је Седма бригада преко Равног Дола избила на Горњу Оруглицу. Тако је после доста слабог отпора који су још пружали четници, 22. дивизија лако овладала четничком базом и упориштем.

Четничке онаге које су биле на Оруглици, одбачене су у правцу Липовице. Њих оу у рејону Кљајића и Липовице прихватиле Моравска, Ристовачка и Летеђа бригада. Те су бригаде, са одбаченим деловима Оругличког батаљона, ноћу 26/27. маја покушале да се поново домогну Оруглице. Најјаче снаге су оријентисане према Гагинцу и Мелову, где се водила оштра борба читаве ноћи. Дванаеста бригада која је бранила Гагинац и Мелово, нанела је четницима велике губитке и одбацила их на полазне положаје у село Кљајић. Оруглички батаљон 1. јабланичке четничке бригаде који је протеран са Оруглице, после поноћи (27. маја), из рејона Липовице предузима напад на положаје Десете српске бригаде у Оруглици, у рејон коте 971. Напад је био веома жесток и четнички батаљон је хтео да по сваку цену врати изгубљено село, али је Десета бригада одбацила четничке снаге у Липовицу и одржала своје положаје.[28]

Ни после ових пораза четници не одустају од намере да врате изгубљену Оруглицу, па поново концентришу снаге за напад на 22. дивизију. У рејон Липовице довлаче Вардарски корпус и Прву јабланичку бригаду, са преко 700 људи. За то време се и Јужноморавски четнички корпус сређује у селу Кљајићу и снабдева муницијом коју је добио од Немаца преко Недићевот оружаног одреда мајора Зотовића.[29] Са Ба-

[28] Архив ВИИ к. 1054 фас. 1, док. бр. 2—4 и к. 1070 фас. 5, док. бр. 1 и к. 101, фас. 4, док. бр. 3 и 4 и фас. 3 док. бр. 22.

[29] Архив ВИИ к. 101, фас. 4, док. бр. 3, 4 и к. 100, фас. 3, док. бр. 22.

бичке горе се враћа 27. маја и улази у састав Јужноморавског корпуса и Лесксвачка четничка бригада.

Штаб 22. дивизије је очекивао нове четничке нападе. Судећи гго упорности коју су оии испољили у нападу на партизанаке положаје ноћу 26/27. маја, штаб дивизије је ценио да ће четници поновити напад већ следећег дана. Да би осујетио шихову намеру, он је своје бригаде распоредио тако да могу успешно одбити сваки напад: Дванаеста бригада је држала кључне положаје на Бистрици, Гагинцу и Мелову; Десета Оруглицу, а Седма ороска бригада положаје од Горње Оруглице до Беле земље. Штаб дивизије је у резерви задржао само једну чету Лесковачког партизанеког одреда.

Одсек фронта Седме српске бригаде у рејону Беле земље напала је већ 27. маја пре подне четничка 1. јабланичка бригада. Њена четири батаљона (Оруглички, Бувски, Лебански и Бошњачки) имали су задатак да јединице 22. дивизије потисну на њихово крајње лево крило, да после заузимања Беле Земље, дејствујући у њихов леви бсис, набаце онаге длвизије према Доњој Оруглици и Гагинцу, где ће их од Кљајића дочекати четнички Јужноморав'ски корпус. Према четничким предвиђањима, 22. дивизију је након тога требало набацити на Бетерницу и тамо је разбити.[30]

Иако је имала евега два батаљона и била развучена на широком фронту (преко 3 км), Седма српска бригада је прихватила борбу на левом крилу и успешно одбијала нападе четника. На одсек њеног фронта је убрзо дошао штаб дивизије и у борбу увео и једину своју резерву — чету Лесковачког НОП-одреда. То ће имати велики значај за исход борби Седме ерпске бригаде 27. маја 1944: када су четничке снаге почеле да избијају на гребен Беле земље, са Девојчиног камена их је изненадно напала чета Лесковачког ^одреда и присилила да одуетану од напада и да се повуку према селима Врбовцу и Липовици.

[30] Архив ВИИ к.' 1070, фас. 5, док. бр. 1, к. 100, фас. 3, док. бр. 23, фас. 5 док. бр. 18

Нов напад, не обазирући се на губитке које су имали у дотадашњим борбама, 1. јабланичка бригада и Вардарски корпус организују на одсек фронта Десете српеке бригаде, 27. маја у 21 час. И тај је напад одбијен, а четници враћени у Липовицу.

У периоду када је на одсеку Десете бригаде борба јењавала, на фронту Дванаесте српске бригаде (Бештица — Гагинци — Мелово) тек Је почињала. Њене је положаје 28. маја у 3 часа, из правца Барја и Кљајића, напао читав Јужноморавски корпус, а садејствовао му је и Недићев оружани одред мајора Зотовића.

Борба те ноћи је најтежа коју је 22. дивизија водила од преласка у рејон Лесковца. Четници и недићевци били су решени да по сваку цену заузму доминирајуће гагиначке положаје и да са њих продру према Оруглици, одакле би потисли 22. дивизију. Око 1.200 четника и недићеваца напало је Бештицу и Мелово. Борба се водила за сваки педаљ земље. Наше су бригаде испољиле велику истрајност и хероизам, а умешно су искористиле и повољније положаје које су држале, те тако одбиле четничко-нвдићевски напад.

Непријатељ се није лако мирио с неуспехом, па, не обазирући се на губитке — поново јуриша. До 10 часова 28. маја, кад је борба спласла, четници и недићевци су успели да заузму коту 873 и да Дванаесту бригаду потисну на другу коту 873. Али тада на овај сектор стиже Десета бригада. Дивизија најпре, појачавајући одбрану Дванаесте бригаде, зауставља напредовање четника, да би око 12 чаоова обе бригаде прешле у напад и на јуриш одбациле четнике и недићевце према Барју и Шуманској реци. Затим еу наставиле да гоне непријатеља еве док га нису отерале до Шумана, у непосредној близини Лебана. Овом борбом завршена је борба за Оруглицу.

Док се водила тешка борба за Гагинац, око 10 часова 28. маја почела је борба и у рејону Радевачке чесме. Штаб 22. дивизије оценио је да је то 21. дивизија напала четничке снаге у том рејону. Зато наређује Седмој српској бригади да одмах пређе Горњу реку и нападне четнике у Липовици. После избијања Седме бритаде у тај рејон, 22 дивизија је разбила Вар-

дарски корпус и 1. јабланичку бригаду. Том приликом је убијен и командант корпуса капетан Стојан Крстић, а тешко рањен поручник Никола Јанићијевић, командант Жеглиговске бригаде. У тој борби је убијено још 10 четника, а заплењено, између осталог, 41 златни наполен, 2.500 долара и много другог ратног материјала.

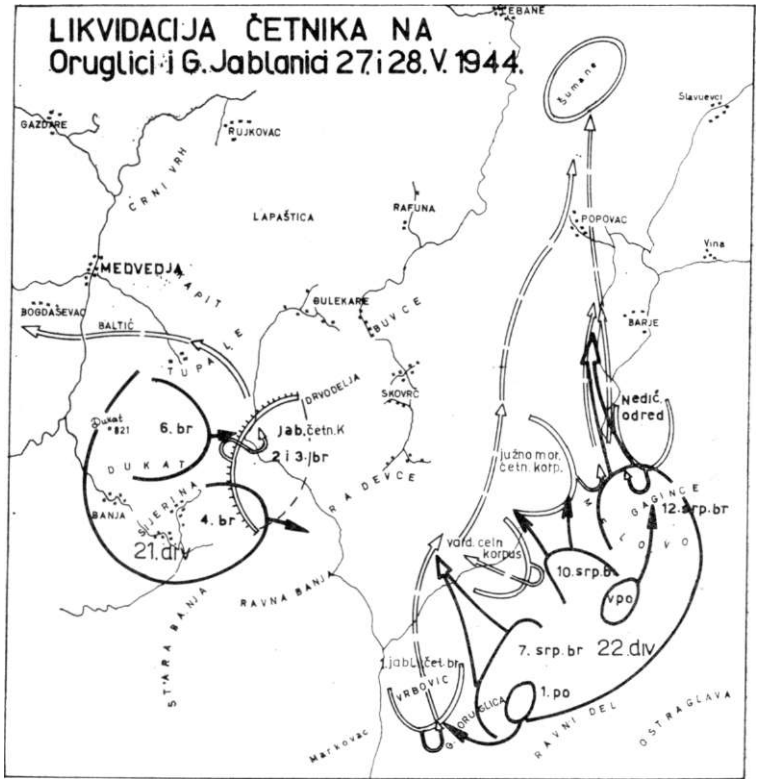

Разбијени четници су одступили преко села Кљајића и Бувца у Шумане у које оу се са осталих сектора биле повукле и друге јединице Јужноморавског четничког корпуса, а и остале четничке снаге. Плашећи се да их јединице НОВЈ не нападну у овом ре-

јону, четничке снаге су се ноћу 28/29. маја повукле источно од Лесковца, око села Богојевца, Навалина, Манојловца, Кумарева, Слатине, Биљанице и Братимиловца. Две бригаде Јабланичког корпуса које су држале положаје према 21. дивизији успеле су да се у току 28. маја пробију преко горње Јабланице у село Добри До у Косаницу. Четничка 1. јабланичка бригада која је имала највеће губитке (преко 120 избачених из строја), повукла се у рејон Лесковца са Јужноморавском групом корпуса.[31]

Осма српска бригада у саставу Осоговске групе[32]

Док је 22. дивизија водила успепше борбе у рејону Леоковца и с 21. дивизијом стварала нову елободну територију на којој се развијао НОП, њена Осма бригада је борбеним дејетвима у саставу Оеоговске групе доприносила ширењу народноослободилачког покрета и у источној Македонији. Мада је била формацијеки у саставу 22. дивизије, она је због ситуације, настале за време мајске офанзиве, с Трећом македонском и Косовском бригадом, дејствовала под командом Главног штаба Македоније, односно Оперативног штаба за 8. српску и Косовеку бригаду.

Под веома тешким условима, стално у непријатељском обручу, она се са осталим снагама Осоговске групе пробијала преко Барноса, Знепоља и бугарске територије на терен Пчиње и Козјака. Са Трећом македонском и Коооовском, Осма бригада 13. маја 1944. преко Ранилуга и Главановца пробија обруч бугарског 2. коњичког пука и војнаполицијског батаљона и пре-

[31] Архив ВИИ к. 100 фас. 7, док. бр. 35, 37, фас. 5, док. бр. 29, фас. 5 док. бр. 18, кут. 234, фас. 1 док. бр. 19/4; Мемоари Темпа књ. 1 стр. 402. У овим борбама, према признању четника, убијено је 40 а рањено и нестало 318. Према неким документима четника, они су имали око 500 избачених из борбе.

[32] У „Пролетњој офанзиви" и „Преглед НОБ у Македонији 1941—1944." ова се група назива и Осоговском, а тако се назива и у свим документимо у којима се обрађује дејство ових бригада на тој територији

ко Знепоља избија на Дуге Луке и даље према југу. Петнаестог маја она као заштитница главнине избија на планину Доганицу. Ту је сустиже 2. коњички пук и намеће јој борбу. Читавог дана 16. маја Осма бригада је приморана да води борбу и тек после одбацивања бугарског 2. коњичког пука са Доганице, повлачи се преко Радовнице и 17. маја долази у село Сурлицу. На овом маршу бригада је морала да предани на Поповом зиду. Непријатељоки батаљони који су се кретали са Светог Илије, Бабине Пољане и Чупиног брда открили су положаје Осме бригаде и напали је 17. маја у 12 часова.

Заморена и без довољно муниције, она је била присиљена да разбије једну непријатељску јединицу и да је одбаци према реци Пчињи. Приликом повлачења долази до одвајања једног дела 3. батаљона са командантом. Он губи сваку везу с бригадом и остаје на територији Пчиње, а Осма српска, са 350 бораца, продужава марш ка Ђерману и Широкој планини, где се повезује с Оперативним штабом, Трећом македонском и Косовском бригадом, које су се одвојиле још 16. маја са Доганице.[33]

Домииирајуће положаје на територији Пчиња — Козјак за време мајске офанзиве биле су запоселе јединице 51, 52, 53. и 1. бугарског армијоког пука, а 1. и 2. коњички пук Бугари оу употребљавали као гонеће одреде. Ове непријатељске снаге уопоставиле оу за тих 18 дана чврсту контролу над територијом и на тај начин спречавале повратак партизанских јединица на бившу слободну територију. Повратак наших јединица с Главним штабом Македоније одмах је покренуо све непријатељске јединице у борбу с нашим бригадама. До напада није дошло 18. и 19. маја, јер су се три бригаде (српска, македонска и косовска) на Широкој планини сређивале и користиле предах избегавајући су-

[33] Зборник, том 7, књ. 3, док. бр. 61; Пролетња офанзива у источној Македонији, издање 1946, Београд, стр. 20—29 (у даљем Пролетња офанзива); Дневник Владимира Вујовића (копија код аутора); Архив Србије, фонд ПКС бр. 590 и АСР к. 3. МОК Врање бр. 73 (мемоарска грађа ОК Врање).

коб у исго време прикуиљале податке о непријатељу и његовим намерама.

Главни штаб Македоније процењује да је готово немогућан опстанак на територији Пчиње и Козјака, па одлучује да се са Трећом македонском (са 2. и 3. батаљоном) 8. српском и Коеовском бригадом пробије преко Осогова, Пљачковице и Вардара у западну Македонију.

После реорганизовања јединица на Ђермаву, да би успешније командовао Осмом српском и Косовском бритадом, сведеним на по један батаљон, Главви штаб Македовије је формирао посебан Оперативни штаб за руковођење овим јединицама. Штаб су сачињавали: командант Милан Зејчар Обрен, командавт Косовске бригаде; политички комесар Саша Јаворина, политички комесар Коооводе бригаде; заменик команданта Владимир Вујовић, политички комесар Осме ерпске бригаде; заменик политичког комесара Слободан Цекић Радован, заменик политичког комесара Осме српске бригаде.

Са овако реорганизованом Осмом српском од 200 и Косовоком бригадом од 100, у овему око 300 бораца, и Трећом македонском бригадом у којој је било око 200 бораца, Главни штаб Македоније је 20. маја кренуо у пробој обруча са Ђермана преко Криве реке на Осогово. Осоговска група је била присиљена да разбија непријатељске онаге у долини Криве реке и да тешком борбом прокрчи себи пут до обронака Осогова.

Борба на Осогову

На Осогову су, изнад села Кнежева, Осма српска, Косовска и Трећа македонска 20. маја мораде да воде борбу са вепријатељским снагама и биле присиљене да се повлаче према Лопеноким колибама. Заморена од марша и борби, Осоговска група остаје на Лопенским колибама и 21. маја. Тога дана око 10 часова, непријатељ је избио на Лопенске колибе и озбиљно угрозио Оеотовску групу. Да је не би изложио још већим напорима, Главни штаб Македоније са Оперативним штабом је одлучио да не прихвати борбу с непријатељем

који је подилазио Лопенеким колибама, већ да се с јединицама повуче према селу Сале. Док су се наши повлачили, а то повлачење је трајало читавог 21. маја, непријатељ је избио на Султан тепе (тг. 2085) и Стришку (тг 1398).

Марш од Лопенских колиба до Саса који је био наставак вишедневних маршева, борце је исцрпео до крајњих граница. Изгладнелим, премореним и исцрпеним, био им је преко потребан одмор и предах. Да ствари тако стоје знао је и непријатељ. Он је, уосталом, и организовао мајску офанзиву с намером да сталним прогонима и борбама најпре изнури, па разбије и уништи јединице које су се са Главним штабом Македоније пробијале на југ. Наше оу бригаде и сада, после само неколико часова предаха, биле присиљене да продуже марш. Ститле су до виса Здрапанице (тг. 1803) и ту су ее, у шуми, задржале до 13 часова. У то време приметиле су једну непријатељску колону како с правца Рујена, преко Балтешнице, подилази шуми у којој су се одмарале бригаде са Главним штабом Македоније. Тај Главни штаб се не упушта у борбу с надмоћнијим противником и овом приликом одлучује да се крене даље, према Плачковици, и то дашу.

У 14 чаеова 21. маја, бригаде су кренуле дуж старе југословенско-бугарске границе. Колона се споро кретала, а непријатељ је убрзао покрет. Брзо се смањивало одстојање од непријатеља до партизанске колоне. Ситуација је постајала све озбиљнија и критичнија. Главни штаб Македоније, у договору с Оперативним штабом (Осмом и Коеовском бригадом) И штабом Треће македонске бригаде доноси одлуку да на Омару (кота 1206) сачека непријатељску колону у заседи, разбије је и присили да стане како би партизани мало предахнули.

Заседа је постављена. Бугарске јединице које су у стопу пратиле бритаде, на 300 метара пред шумом застале су, поставиле тешке митраљезе и тукле по шуми. Косовска бригада која је била у заееди није реаговала, па је бугарска окупаторска јединица, уверена да никога нема напред, после једног часа колебања, кренула. На челу колоне био је командир чете.

Када је пришао на 100 метара од шуме, поново је застао и осмотрио шуму. Стрепећи од тога да не буде откривен, па тиме и да доведе у питање и успех заседе, командант Косовске бригаде наређује отварање ватре, а после кратког ватреног удара читава јединица прелази у јуриш. У првом ватреном налету убијен је и командир бугарске чете. То, међутим, непријатеља није збунило. Он покушава да се среди, али у томе не успева. Након кратког силовитог удара у јуришу, непријатељ је разбијен. Нанети су му тешки губици. Заплењена еу три тешка митраљеза, 1 пушкомитраљез, три коња натоварена муницијом и 30 пушака.[34]

Борба на Обозни

Кад се с јединицама испео на Плачковицу, Главни штаб Македоније је планирао да се с бригадама по дану 24. маја одмори у рејону Обозне, а да наредне ноћи настави покрет према с. Суви Лаки. Али ни непријатељ није мировао. Тежак пораз који је доживео на Омару није га обесхрабрио, већ напротив, подстрекао да што пре нападне наше јединице. О непријатељу и његовим намерама, Главни штаб Македоније и Оперативни штаб нису ништа знали, па у договору са штабом Треће македонске у 5 часова изјутра 24. маја, упућују патроле ради извиђаша. Патролама је дат задатак да извиђају непосредну околину и да се не удаљавају од логора бригаде.

Око 10 часова бугароки авиони митраљирали су и бомбардовали шуму на Обозни, логор бригаде, којом еу приликом у Осмој српској бригади убили четири борца. За Главни штаб Македоније то је био сигнал да су непријатељеви обавештајци открили место боравка бригада. Та је претпоставка убрзо потврђења: патрола с правца Голака известила је да се према логору бригада креће непријатељска бугарска колона, јачине батаљона. Задатак да сачека ову колону и да је разбије, примењујући тактику каквом је Косовска бри-

[34] О губицима непријатеља и наших снага биће речи на крају поглавља о дејствима Осоговске групе.

гада надмудрила противмика ва Омару, добила је Трећа македонска бригада. И доиста, она је убрзо непријатељски батаљон зауставила, нанела му велике губитке и запленила неколико митраљеза и пушака. При томе Трећа бригада није имала губитака.

Док је Трећа македонска бригада разбијала Бугаре на Голаку, патроле које су биле истурене према Суви Лаки извештавале су да и од Старе куле (к. 1030) наилази једна непријатељока колона јачине батаљона. Задатак да разбије ту колону добила је Осма српска бригада. Она је одмах кренула у сусрет непријатељу. Али док су се приближавали, непријатељ је почео да поседа положаје на Старој кули. Да би га предухитрила и спречила да се среди, Осма бригада је без задржавања кренула у јуриш који је присилио непријатеља на повлачење. И у овој борби која је, баш као и две претходне, на Омару и Голаку, била краткотрајна, непријатељу су нанети велики губици, а заплењено је и доста материјала.

Ликвидација бугарског упоришта на Паруци

Око 15 часова, 25. маја, јединице Осоговске групе су стигле на источне падине Струмичког рида. Осма српска бригада упутила је извиђачке делове у правцу Паруце (тг. 1356). Та јединица је дочекана изненадном ватром из митраљеза са коте 1216, при чему је тешко рањен вођа извиђачке десетине. Убрзо потом је утврђено да је на Паруцу још 23. маја стигао један бугарски батаљон, јачине од 500 до 600 војника. Тај батаљон се ту и утврдио, а имао је задатак да спречи продор партизана на југ.

Било је очевидно да је окупатор, на основу искуства из доташњих борби с Осоговском групом и другим нашим јединицама против којих је организовао тзв. пролетњу офанзиву, дошао до закључка да наше јединице неће моћи да уништи гоњењем и изнуравањем, већ је прибегао другој тактици, тј. заузео је доминантне положаје и утврдио се на њима. Тако је поступао вероватно што је претпостављао да се партизани неће

усуђивати да нападају утврђене положаје, а да исцрпени и преморени неће бити кадри да их изманеврују.

Главни штаб Македоније, пошто ее консултовао са штабовима бригада, ипак је одлучио да нападне непријатељеве утврђене положаје на Паруци. Зато наређује Косовској бригади да са Струмичког рида нападне непријатеља на Паруци. Њен стрељачки строј непријатељ је дочекао јаком митраљеском ватром и настојао да онемогући прилаз утврђешима на коти 1210. Косовска бригада једном четом ипак поседа положаје на коти 1210 и отвара ватру из тешких митраљеза, те тако обезбеђује наступање осталих јединица од Струмичког рида према Паруци коју су јуришем освојиле Осма српска и Трећа македонска бригада. И у овој борби имао је непријатељ велике губитке — око 70 мртвих и рашених.

Борбе на планини Круши

На маршу према југу бригаде Осоговске групе се 26. маја између Струмице и Берова сусрећу с батаљоном 48. бугарског пука који је био у заееди на правцу наступања бригада. И овде је борба била врло кратка. Непријатељ је разбијен и нанети су му губици од око 50 мртвих, рањених и заробљених војника. Заплењена су два минобацача и доста ратног материјала.

Јединице Осоговске групе одмах затим настављају марш. Два дана касније, 28. маја, оне избијају на сам гребен Беласице, на границу Бугарске и Грчке. Бугарску граничну караулу која им се испречила на путу према југу, бригаде су напале из покрета и ликвидирале њену посаду. И овде је непријатељ претрпео велике губитке: око 55 његових војника и етарешина убијено је, заробљено или рањено.

Бригаде Осоговске групе су се одмах затим нашле на грчкој територији. Разместиле су и за кратко време одмарале у селу Кукушу, чији су их становници срдачно примили, изражавајући велике симпатије према НОП Југославије. Но, ни тај одмор није био дугог века. За долазак југословенских партизана на грчку

територију непријатељ је убрзо сазнао и већ око 15 часова 30. маја, од Сурлова су се указале колоне Немаца и бугарског окупационог батаљона у Грчкој са тенковима и камионима. Бригаде су се морале повући на планину Крушу. Ту су у доста тешким условима биле присиљене да прихвате борбу с непријатељем који је наступао из свих праваца.

Према Сурлову је борбу прихватила Трећа македонска, са једним батаљоном према Карамакутли — Косовска, а према Дорјанском језеру Осма српска и један батаљон Треће македонске бригаде. Осма српска и 3. батаљон Македоноке бригаде имали су задатак да јуришом разбију непријатељску колону која је долазила од Дојрана и да тај правац обезбеде за повлачеше осталих снага према Дојранском језеру. Ове јединице су потпуно извршиле задатак, уништивши једну чету непријатеља, а други су делови те непријатељске колоне уопели да се спасу од уништења захваљујући мраку.

Бригаде нису наставиле гоњење бугарских јединица него су и оне искористиле мрак да би наставиле покрет. Сутрадан ујутро, 31. маја 1944., стигле су у село Ехатли. Ни у овом селу непријатељ није оставио Осоговску групу на миру: око 17 часова напада је непријатељска колона. Али Косовока бригада не само што одбија тај напад, већ у кратком окршају разбија и одбацује непријатеља према селима Николићима и Валандову.[35]

Окршаји код Костурине

Већ за првих неколико дана боравка на територији Грчке наше бригаде су свакодневно водиле борбе с непријатељем. Да би сачЈгвао јединице од непотребних губитака, Главни штаб Македоније доноси одлуку да се с бригадама врати на територију Македоније,

[35] Пролетња офанзива, страна 50; Преглед НОБ Македоније, стр. 84, Зборник р. VII књ. 3, док. бр. 84 и 87; Архив Србије, фонд ПКС бр. 590 и к. 3; Мемоарска грађа ОК Врање бр. 75; и Дневник Вујовића.

окупирану од стране Бугароке, како би одатле покушао да пређе преко Вардара у западну Македо-нију. Но, на повратку из Грчке, бригаде рано изјутра 1. јуна упадају код села Костурине у заседу. Осма српска која је била у претходници, била је принуђена да прихвати борбу. За борбу се убрзо развио и 2. батаљон Треће македоеоке, а Косовска бригада је под ватром артиљерије и авијације обезбеђивала прелазе преко друма Валандово — Струмица. Камионе које је непријатељ упутио у Струмицу ради довлачења појачања, Косовока бригада је запалила. Са 11 камиона су скинути акумулатори (који су послужили за електрично напајање радио-ставице Главног штаба Македоније), а камиони запаљени. Борба код Костурине трајала је од 6 часова изјутра до 16 часова после подне. Бригаде су успеле да пробију заседу, пређу комуникације Струмица — Валандово, а 2. јува су се одмарале ва Градишким планинама и припремале да пређу Вардар.

Реорганизација 22. дивизије

Док је Осма српска бригада 22. дивизије у саставу Осоговеке групе водила тешке, али уепешне борбе на јужним границама Југославије и тиме доприносила ширешу НОП-а и на том делу Балкана, Двадесет друга дивизија је са Дееетом и Дванаестом бригадом на веома значајном делу балканског ратишта, дуж комуникације Ниш — Скопље — Солун, успешно нападала и разбијала непријатеља и еа 21. дивизијом стварала услове за још бржи развој НОП на територијама на којима су дејствовале снате контрареволуције.

Фармирањем 21. и 22. дивизије и ослобађањем Горње Јабланице и Оруглице створени су услови за стварање нових јединица. И доиота, делегат Врховног штаба Вукмановић и Главни штаб Србије већ 27. маја формира још две дивизије — Трећу и Четврту српску, однасно Двадесет трећу и Двадесет четврту дивизију НОВЈ.

Двадесет првој дивизији Главни штаб Србије даје задатак да, дејствујући у правцу Капаоника и За-

падне Мораве, разбија четнике и ствара услове за снажнији размах НОП и прихватање јединица НОВЈ које су се из источне Босне, Санџака и Црне Горе имале пробити у Србију.

Двадесет другој дивизији, у чијем су саставу биле Осма и Десета српска и Косовска бригада (са командантом Миланом Зечаром Обреном и комесаром Васом Смајевићем) дат је задатак да дејствује у рејону Пчиша — Козјак и на Скопској Црној гори.[30]

Двадесет трећа дивизија, у чији састав улази и Седма бригада са десне обале Јужне Мораве и Девета српска, добија задатак да дејствује у источној Србији, северно од Ниша, разбија непријатеља и ствара услове за брз развој НОП. За команданта ове дивизије постављен је Радован Петровић, досадашњи начелник штаба Двадесет друге дивизије, за политичког комесара Крста Филиповић Гроф и за начелника штаба Света Татарац.

Према плану и задацима Главног штаба Србије, у рејону Лесковца и Јастрепца дејствовала је Двадесет четврта дивизија. Њене бригаде — Једанаеста, Тринаеста и Петнаеста — последње две биле су, баш као и сама дивизија, у фази формирања. За команданта ове дивизије постављен је Живојин Николић Брка, дотадашњи командант Двадесет друге дивизије, за пол. комееара Живојин Ђурчић.

Дванаеста српока бригада која је била самостална јединица, добила је рејон дејства: Бабичка гора — Заплаше — Лужница — Црна Трава.

У време кад је Главни штаб Србије стварао такав план дејства својих јединица, крајем маја 1944, Двадесет друга дивизија била је раздељена на неколико делова: Косовска и Осма српска биле су тада с командантом дивизије у рејону Струмице; Десета српека с политичким комесаром дивизије дејствовала је у рејону Оруглица — Горња Јабланица. Било је очевидно да Двадесет друга српска дивизија неће успети да изврши постављени задатак уколико њене бригаде и даље буду толико раздвојене. Било је такође нереално

[36] Архив ВИИ к. 15, фас. 1, док. бр. 29 и к. 181, фас. 5, док. бр. 13; Темпови мемоари, књ. 1, стр. 402.

очекивати и од Дванаесте бригаде да се сама супротстави јаким непријатељским снагама на ослобођеној територији на десној обали Мораве.

Кад је на то указао и секретар ОК КПЈ за Пирот Бидоје Смилевсни Бата, делегат Врх. штаба Темпо доноси нову одлуку којом наређује да у састав Двадесет друге дивизије уђу: Осма, Десета и Дванаеста српска бригада; за команданта дивизије, поставља поново Живојина Николића Брку, за политичког комеоара Васу Омајевића и за начелника штаба ваздухопловног капетана Стевана Стевановића. Нов задатак дивизије био је да дејствује на територији: Пирот — Сува планина — Селичевица — Бабичка гора — десна обала Јужне Мораве (јужно од планине Кукавице до демаркационе линије са „великом Албанијом") — Козјак — Чупино брдо — бугарско-југословенска граница.[37]

Штаб дивизије који се убрзо нашао на окупу с Десетом и Дванаестом бригадом реорганизује дивизију. Од Врањског НОП-одреда формира 4. батаљон Десете бригаде. За команданта батаљона поставља Мирка Јовановића, за политичког комесара Милорада Стошића Покуђара, а за заменика политичког комесара Власту Стојиљковића.

Од снага које су дошле из Црне Траве почетком јуна је у селу Вини формиран 3. батаљон Дванаесте бригаде. Штаб 3. батаљона: командант Петроније Величковић, политички комесар Драган Ђорђевић, заменик пол. комесара Бошко Најдановић Гане и заменик команданта Митар Панић.

Преко савезничке војне мисије дивизија је добила нешто оружја и муниције, што јој је омогућило да и ненаоружане борце наоружа, а и да, добивши и нешто аутоматског оружја, побољша ватрену моћ бригада.

У штаб дивизије је 7. јуна стигао за партијског руководиоца Видоје Смилевски Бата. За обавештајног официра постављен је Бранко Павловић Уча, дотадашњи политички комесар Десете српске бригаде. У Десетој бришди је за политичког комесара постављен

[37] Зборник, том VII, књ. 3, док. бр. 66, док. бр. 67; директива Светозара Вукмановића Темпа упућена штабу Двадесет друге дивизије (Друге српске).

Бранко Вукелић, а за заменика политичкаг комесара, уместо Власте Стојићновића постављен је Славко Поповић. Уместо Серафима Јовановића, за интенданта бригаде долази Петрун Милановић.

Повратак Осме српске бригаде на терен Пчиња — Козјак

Док је штаб Двадесет друге дивизије са штабовима Десете и Дванаесте бригаде, био заокупљен попуном и реорганизацијом јединица и штабова, пријемом и расподелом наоружања и припремашем за извршење борбеног задатка који су дивизији одредили Главни штаб Србије и делегат Врховног штаба, Осма српска бригада се спремала да се са оеталим јединицама Осоговске груне, са југословенско-грчке границе врати на територију Козјак — Пчиња.

Са Градачких планина, на чијим су се странама јединице одмарале, Осоговска група је 2. јуна покушала да пређе Вардар код еела Градеца. Тај први покушај да пређу Вардар и отисну ее у западну Македонију није успео. Уместо у западну Македонију, куда је .смерао да се нробије с јединицама, Главни штаб Македоније је одлучио да -се врати на Козјак.

На маршу ка Пчиши, 5. јуна су јединице Осоговске групе дошле у село Кушкули на јужним падинама Плачковице. У том селу су Осма српска и Трећа македонска водиле од 13 до 19 часова тешку борбу с непријатељским јединицама. Бригаде су уепеле да одбаце бугарске окупаторе али су се и оне морале повући из рејона у којима је вођена борба. Доспевши у ситуацију када се подједнако оскудевало у наоружању, исхрани, одећи и обући, Главни штаб се с бригадама морао журити на север, о чему је, чим је успоставио везу, обавестио делегата Врховног штаба и Главни штаб Србије.[38]

[38] Архив ВИИ к. 234 фасц. 1, док. бр. 2, (Књига депеша ГШ Србије).

На марш с Плачковице, преко Брегалвице, на Осоговске планине, Главни штаб Македоније и Ооoговека група крећу ноћу 9/10. јува. На Брегалвици је Косовска бригада која је била у претходници, наишла на непријатељску заседу. Косовари су без задржавања прешли у јуриш. За њима је одмах јуришала и Осма српска бригада. У краткој, али одлучној борби, две наше бригаде разбијају заседу и заробљавају велики број непријатељских војника. У овој краткотрајној борби погинуо је јуришајући пред својим Косоварима и народни херој Милан Зејчар Обрен који је у међувремену био постављен за команданта Двадесет четврте дивизије.

Прешавши Брегалницу, Осоговска група избија на јужне падине Осогова. Док су се бригаде одмарале на Пониквама, непријатељ (11. јуна) покреће своје снаге из Кочана и непримећен долази у непосредну близину њиховог логора. Уместо да чекају да их непријатељ нападне, Македонци, Јужноморавци и Косовари одмах прелазе у напад. Главни је удар извела Трећа македонска бригада којој су у разбијању непријатељског батаљона веома помогле и Осма српска и Косовска. Том приликом избачено је из строја више од 140 непријатељских војника, тј. главнина батаљона који је припадао 1. армијском пуку бугарске окупаторске војске, с једним мајором на челу.

Главни штаб Македоније и штабови бригада оценили су да би, упркос значајној победи коју су постигли, било опаено остати у Пониквама, јер се непријатељ већ спремао да избаци јаке снаге на највише врхове Осогова — Султан тепе и Лопеноке колибе. Због тога је Косовска бригада добила задатак истог дана 11. јуна да одмах крене према тим врховима.

Њени су извиђачи већ сутрадан, с Лопенских колиба, приметили како се непријатељ утврђује на Султан тепеу. Око 12 часова, са тог врха је једна група непријатеља, јачине вода, кренула према Лопену. Тај је вод сачекала Осма српска и потпуно га уништила. Према Лопену су са Султан тепеа кренуле нове непријатељеве јединице, запоседајући и Љуботен. Али за то време су и наше бригаде поселе повољне положаје, са којих су опколиле, напале и уништиле бугарске снаге

на Јбуботену и Султан тепеу. Том приликом су јединице Осоговске групе запленили и доста ратног материјала. Заплењена је и заповест команданта 5. бугарске армије из Скопља. Из ње је Главни штаб Македоније дознао да јединице распоређене око Оаогова имају задатак да по цену највећих жртава не дозволе повратак партизанским онагама из југоисточне Македоније у рејон Пчиње. Ради тога су Бугари у источној Македонији, а нарочито око Ђујешева и Страцина, концентрисали 1. армијски пук, један батаљон 54. пука, један батаљон 13. пука, делове 52. пука из Врања и 53. пука из Куманова. Главни штаб Македоније је, међутим, открившн тачан распоред и јачину бугарских јединица, успео да и из ове 'ситуације, уз минималне жртве, извуче своје јединице, да се пробије у Пчињу и СПОЈИ с македонаким, косовоким и арпским јединицама у Пчиши и на Козјаку.[39]

Напад Двадесет друге дивизије на Лесковац

Почетком јуна 1944, јединице Народноослободилачке војске Југославије у југоисточној Србији извођиле су и замашнија борбена дејства. У нападним операцијама према Копаонику, Двадесет прва дивизија је постизала изванредне успехе. Њене бригаде, формиране крајем 1943. и почетком 1944. године, испољиле су велику борбеност у окршајима с четницима Драже Михаиловића и бугарским окупаторским снагама. Значајни су били и успеси Двадесет треће дивизије. Њене бригаде — Седма и Девета — чим су преко Јужне Мораве прешле у источну Србију, напале су четничке снаге у рејону Буковика, нанеле им велике губитке и потпуно извршиле задатак који је дивизији поставио Главни штаб Србије.

Двадесет четврта дивизија НОВЈ која је почетком јуна била у фази формираша, а нарочито њена Три-

[39] Зборник, том VII, књ. 3, док. бр. 84, 88; Архив Србије, фонд ПКС бр. 590 и МОР бр. 73; извештај Главног штаба Македоније и извештај ОК Врање ПК-у Србије; изјаве учесника у тим борбама.

наеста и Петнаеста бригада, нашла се пред тешким задатком одбране Пусте реке и Радана. Процењујући да непријатељ припрема офанзиву на територији Пусте реке, Главни штаб Србије наређује 21, 22. и 23. дивизији да свака на својој територији пређе у напад како би онемогућиле непријатељеву офанзиву или му бар пореметиле планове. Двадесет другој дивизији је с тим у вези наређено да у случају непријатељске офанзиве пређе на територију Врања, Црне Траве и Лужнице, а потом, уколико то ситуација буде захтевала, продре и у источну Србију и садејствује офанзивним дејствима Двадесет треће дивизије. То наређење штаб Двадесет друге дивизије, међутим, није примио, па, разумљиво, по њему није ни могао поступити.[40]

Према замисли Главног штаба Србије, и Двадесет четврта дивизија је имала да пређе у офанзиву, али да при том избетава фронталне борбе с непријатељем. Њеној Тринаестој бригади је наређено: у случају да је нападну јаче непријатељске снаге, да буде присиљена да напусти своју територију, има да се прикључи Двадесет другој дивизији. Тада Тринаеста српска бригада још није била потпуно формирана; била је у фази попуне људством са територије Поречја и Оруглице. Дефинитивно формирање ове бригаде завршено је 13. јуна 1944.

Процена Главног штаба Србије о намерама непријатеља била је реална. Бугарске окупаторске снаге и недићевске окружене јединице убрзо оу напале Пусту реку, а делом и горњу Јабланицу. Повод за напад био је прелазак дела једног батаљона из 123. бугарског окупаторског пука на страну НОВЈ. У знак одмазде непријатељ је село Прекопчелицу, у чијој се близини бугарски батаљон прикључио јединицама НОВЈ, спалио и мносе становнике овога места одвео у логор у Лебане.

Штаб Двадесет друге дивизије који се са Десетом и Дванаестом бригадом тада затекао у рејону Поречје

[40] Архив Србије; фонд ГШС бр. 153; изјашњење команданта 22. дивизије од 22. јула 1944. године у коме се наводи да наређење Главног штаба Србије од 10. јуна није 22. дивизија примила; Зборник том I, књ. 9, док. бр. 3.

— Оруглица — Барје — Горина — Мирошевац, на време је открио офанзивне намере непријатеља и сазнао за његова дејства према Двадесет четвртој дивизији. Штаб дивизије 10. јуна самоиницијативно наређује бригадама да нападну оближње непријатељске гарнизоне и присиле непријатеља да одустане од напада које је предузео.

Између 5. и 10. јуна, у рејон Поречја је упућена 3. бугарска бригада „Георш Димитров" којом су командовали поручник Атанас Русев и др Ћира Игњатов.[41] Ту бригаду требало је уврстити у Двадесет другу дивизију да се с њеним бригадама бори против непријатеља, како би стекла борбена искуства. У заједничким акцијама са другим јединицама дивизије, та се бугарска јединица брзо прекалила и оспособила за борбена дејства.

Као што је напред речено, у рејону Поречја је 13. јуна дефинитивно завршено формирање Тринаесте бригаде Двадесет четврте дивизије. Будући да ее налазила у рејону Поречја, где и Двадесет друш дивизија, она је привремено била под команд>ом штаба те дивизије...

[41] Седамнаестог или 18. маја 1944. један батаљон 123. пешадијског пука из Лебана прешао је, по раније утврђеном плану, на страну НОВЈ у рејону села Прекопчелице. Др Ћира Игњатов, лекар овог батаљона, члан БКП, повезао се са НОП у Пустој реци и припремио прелазак бугарских војника но страну НОВЈ. У договору са поручником Русевим који је вршио дужност команданта батаљона, направљен је план преласка. За овај план знали су само бугарски војници који су били чланови БКП. Планом је предвиђено да батаљон пође у напад према Радану, а да га у рејону села Прекопчелице у заседи сачекају снаге НОВ Југославије и на тај начин уз помоћ Русева и Игњатова, читав батаљон разоружају и заробе, а да се касније политичким радом створе услови за формирање бугарске партизанске јединице. План је успео; једино је заробљавање избегла 3. чета која је била на зачељу батаљона. Око 250 војника се тако нашло у редовима НОВЈ. Политичким радом Игњатова и комуниста Бугара и чланова КПЈ, заробљени војници пристали су да се боре на нашој страни (Зборник том. 1, књ. 9, док. бр. 7 примедба бр. 5; Темпови мемоари, књ. II, страна 395). Ваенно Исторически Сборник 1969. год. (мај—јуни) бр. 3 (у даљем ВИС — 1969. год.) Софија.

Дознавши да у Лесковцу нема јачих снага окупатора и његових еателита, штаб Двадесет друге дивизије је самоиницијативно одлучио да нападне акупаторски гарнизон у том граду. Према плану напада, најважнији објекти којих се ваљало домоћи били еу: железничка станица, термоелектрана и зграда поште, телефона и телеграфа. Уништењем ових објеката хтело се онемогућити 'окупатору да искористи уређаје и погонску енершју коју су многе фабрике у граду узимале за производњу и транспорт ратног материјала. Упоредо с уништењем поменутих објеката требало је и напасти тенковску чету Немаца у еамом граду. Њеном ликвидацијом 'онемогућило би се твнковима да учествују у одбрани града, а касније и да врше испаде на слободну територију. У плану је био предвиђен и напад на село Вучје, у коме је требало онеспособити за производњу текстилну фабрику и хидроелектрану. Сем рушења и онеспоообљавања за рад поменутих објеката, нападом на Лесковац је требало постићи још један циљ: нагнати непријатеља да врати у град, ради шегове одбране, све јединице које је био покренуо против наше најмлађе (Двадесет и четврте) дивизије.

На основу оваквог плана, бригадама еу дати следећи задаци:

— Дванаеста српска је имала задатак да нападне железничку ставицу и поруши сва постројења, попали све вагоне и уништи сва материјална средства која затекне у станици; један њен батаљон је имао да поруши и оштети пругу на више места, и то на одсеку између железничких станица Ђорђева и Лесковца.

— Трећа бугарска бригада добила је задатак да нападне немачку тенковску чету која је била у близини старе цркве у Лесковцу. Правац њеног напада био је Рударска чука — Шпитаља —Скобаљића улица.

—• Задатак Тринаесте српске бригаде био је да једвим батаљовом вападне и поруши термоелектрану у насељу Подворцу на јужвој ивици града; 2. батаљоном, преко Светоилиј^ског парка и гробља, да продре до Дрвене пијаце и ту заузме зграду поште и уништи њене ПТТ-инсталације, а 3. да обезбеђује напад од Лебана.

— Десета српска бригада добила је задатак да наиадне текстилну фабрику у Вучју у којој су се налазиле бугарске окупационе енаге, јачине једне чете (150—200 војника) и да онеспособи хидроелектрану изнад самог Вучја.

Заповешћу штаба дивизије одређено је и време почетка напада: 23 часа и 30 минута 14. јуна 1944. Одмах се приступило припремама за напад. Јединице су располагале довољним количинама експлозива за рушење, а имале еу и доста мина. У готово евакој јединици било је доста борапа с овог подручја, добрих познавалаца терена, што је обезбеђивало сигурно прилажење полазним положајима за напад, а и сналажење у уличним борбама.

Штаб дивизије је имао у виду и то да су јединице удаљене од места напада и преко 20 км, па им је оставио довољно времена да тај простор савладају. Међутим, најудаљенија Тринаеста српска бригада била је и доста гломазна, неорганизована војнички, с младим и неискуоним борачким саставом. Зато је до града стигла с великим закашњењем, због чега је закаснио напад читаве дивизије. Уместо 14. јуна у 23 часа и 30 минута, Тринаеста бригада је напала 15. јуна у један час. И Дванаеста је имала заобилазну марш-руту, тако да је још више закаонила и почела напад пола сата касније од Тринаесте.

Ноћу 14/15. док еу јединице Двадееет друге дивизије нападале Лесковац, савез;нички авиони су бомбардовали Ниш. Том су приликом употребљавали и светлеће бомбе с падобранима које су за време спушташа осветљавале околну територију, па чак и град Лесковац. То је узбунило 'ОКЈгпаторе у Лесковцу. Они су се из затворених проеторија преселили у 'Склоништа. Тиме су практично олакшали јединицама наше дивизије да се домогну објеката у граду. Али је то и негативно утицало на напад Треће бугарске и Тринаесте српске бригаде, којима је то била прва борба.

Дванаеста српска бригада која је и до тада испољила високе борбене квалитете, ове ноћи је, иако је последша напала, носила напад читаве дивизије: пришла је железвичкој станици, заузела је, порушила ин-

сталације, запалила шест вагона с разном робом, две цистерне с бензином, неколико аутомобила и локомотива; потом је минирала станицу, а када је у њен рејон стигла тенковска чета Немаца, експлозијом је до темеља порушила читаву железничку станицу и све инсталације на њој.

Први батаљон Тринаесте бригаде заузео је термоелектрану и онеспособио уређаје, тако да за дуже време централа није могла производити електричну енергију. Остале снаге Тринаесте бригаде које су ишле преко Светог Илије, поколебане бомбардовањем Ниша, уз то наишле и на заседу непријатеља, застале су и нису успеле да продру у град.

Десета бригада која је имала најближе објекте напада, такође је закаснила. Она је чекала да почне напад на град, па да тада и она нападне текстилну фабрику и хидроцентралу у Вучју. Њену неодлучност искористиле су бугарске снаге тако што су на време поселе сва утврђења око текстилне фабрике, из иојих су се успешно браниле све до свануħа, не дозволивши нашој Десетој бригади да продре и заузме фабрику. Део бригаде који је имао да онеспособи хидроелектрану, извршио је задатак на време и успешно.

Мада није текао у свему онако како је то замислио и заповешћу одредио штаб дивизије, напад Двадесет друге дивизије на Лесковац може се оматрати успелим. После оног из устанич.ких дана 1941, ово је био први напад партизана на Лесковац. Он је онажно одјекнуо у граду с дугим револуционарним традицијама и у околини. За наше младе бригаде и дивизију то је био доказ њихове снаге и спремности да с успехом могу нападати и јаче непријатељеве гарнизоне. Наш је напад присилио окупатора да многе јединице које је покренуо у напад на слободне партизанске територије врати у Лесковац а и да гарнизон ојача новим бугарским и недићевоко-љотићевским онагама.

Напад на Лесковац се може оценити успелим тим пре што је у њему практички, учествовала само Дванаеста бригада, од чијег је формирања до овог крупног борбеног подухвата протекло свега 25 дана, затим што је Трећа бугарска бригада била састављена од војника

који су на 20 дана пре напада били војници бугарских окупаторских јединица и борили се против партизана и што је Тринаеста бригада формирана 13. јуна, ни 24 часа пре напада, из које је тек сваки пети војник до тада учествовао у борби.[42]

Напад на железничку станицу Грделица

Непријатељ је тешко поднео и саму чињеницу што су се партизани усудили да га нападну и у граду какав је Лесковац. Због тога немачка тевковека чета и камиони с недићевским оружаним одредом, 15. јуна у 7 часова, крећу на слободну партизанску територију. Они уепевају да продру у Вучје, да охрабре поколебани бугарски гарнизон, а затим и да прокрстаре кроз села: Брзу, Горену и Мирошевац (у којима их је напала Тринаеста бригада), да та еела попале и да се, нигде дуже не задржавајући, истог дана врате у град.

Четрнаестог јуна, баш ва дан када је Двадесет друга дивизија нападала Лесковац, Главни штаб Србије наредио јој је да пређе у општи напад на комуникацију Лесковац—Врање.

То наређење је штаб дивизије примио тек 16. јуна.[43] Тога дана дивизија је на Оруглици добила од савезника и нешто наоружања. Сем лаког пешадијског оружја и већих количина експлозива, дивизија је добила и противтенковске топове малог калибра, за које је штаб ематрао да ће јединицама добро доћи за рушење мостова, па је приступајући извршењу наређења Главног штаба Србије, баш то, рушеше железничких мостова, назвачио као главни задатак свих јединица дивизија.

[42] Врањски гласник, књ. 4, стр. 145. Зборник 1/9 док. бр. 9 и АВИИ к. 1080 фасц. 13 док. бр. 17—7. Тринаеста бригада је 3. јуна имала 150 бораца а 13. јуна 1470.

[43] Са овим наређењем је донета и наредба о промени назива дивизије. Дотле је била Друга српска, а од 11. 6. названа је 22. дивизија НОВЈ — Архив ВИИ к. 1078 1/1 док. бр. 2 (Зборник том I, књ. 9, док. бр. 9).

За главни објект напада, штаб дивизије одабрао је железничку станицу Грделица. То је била једнаоднајважнијих станица на улазу у Грделичку клисуру; налазила се на демаркационој линији у њој су се обавезно задржавали многи војни транепорти; ради замене бугарских лономотива орпоким и обрнуто, направљен је тријангл (уређај за окретање локомотива), а у непосредној 'близини, на улазу и излазу из железничке станице, била су и два гвоздена железничка моста. Рушењем ових мостова и уништењем железничке станице у Грделици и инсталација на њој, нанела би се огромна штета читавоЈ железничкој прузи Ниш — Скопље, јер би саобраћај био онемогућен за дуже време.

За напад на Грделицу, штаб дивизије је одредио Дванаесту српску и Трећу бугарску бригаду „Георги Димитров". Мост са јужне етране имала је да поруши Дванаеста српска, а мост са северне етране Трећа бугарска. Саму железничку станицу имала је да заузме Дванаеста бригада, а каеарну севернији од железничке станице, у којој је било 120—150 бугарских војника, нападала је Трећа бугарска бригада.[44] Тријангл је рушила посебна, минерска група.

За рушење мостова предвиђена су три начина. Најпре је требало гранатама из противтенковских топова ликвидирати обезбеђење мостова у бункерима, да би потом минери приступили рушешу мостова. Догоди ли се да се на овај начин не ликвидира одбрана бункера, требало је прибећи другој варијанти. Под заштитом митраљеске ватре, борци ће направити пролазе у жичаним препрекама које ,су биле пред бункерима и после тога стављањем мина са спољне стране бункера ликвидирала би се посада и сам бункер. За случај да ни овај начин не успе, предвиђена је и трећа варијанта, тј. да се после заузимања желез>ничке етанице формира посебна борбена група која би, укрцана на неку од заплењених локомотива којих је стално било на тријанглу, продрла до моста, ликвидирала обезбеђење

[44] Зборник том I књ. 9, док. бр. 9. — Извештај штаба 22. дивизије од 23. јуна 1944; Грделица у пламену револуције — Лесковац 1966. год. стр. 138—142.

у бункерима и минирала мост с којим би и једна локомотива одлетела у ваздзгх.

Десета српска бригада која није учествовала у нападу на Грделмцу, добила је задатак да обезбеди Оруглицу на којој је била савезничка војна мисија с великим материјалним средствима. Она је с 4. батаљоном посела Новков рид и Црни врх; 2. батаљоном и пратећом четом село Барје; 3. батаљон је био на Оруглици, а 1. у рејону Букова глава — Умац према Лебану. Десетој је бригади, поред тога, дат и задатак да минира путеве Лесковац—Лебане и Лесковац—Вучје.

Напад је почео тачно по плану, али је те ноћи (18/19. јуна 1944) била велика помрчина, због чега јединице нису поселе на време полазне положаје, те су закасниле и минерске групе и противтенковски топови Дванаесте српске бригаде. Мрак је негативно утицао и на дејство пт-топова на саме бункере, јер се уопште нису могли видети. Они еу на бункере дејствовали са незаклоњених положаја северно од железничке станице Грделице, па је првим митраљеским рафалом убијен нишанџија на пт-топу Дванаесте бригаде. То је унело забуну, али не и колебљивост код руководилаца напада. Одређени су минери који су пришли жичаним препрекама и почели демонтирање мина. Али су баш у том тренутку ракете из бункера осветлиле и просторију око моста и бункера и открнле нападаче. Прецизиом ватром посаде бункера су раниле двојицу наших минера. Оне су сталним дејством из митраљеза засипале осветљену просторију и потпуно онемогућиле прилазе мостовима.

На мосту јужно од железничке станице Грделице који је нападала Дванаеста бригада, ситуација је била још гора. Минерска група је потпуно закаснила и дошла је на место борбе када се обезбеђење из бункера снашло и није дозвољавало приступ мосту.

Тако су два најважнија објекта одређена за рушење остала читава. Али то није утицало на даљња дејства. Снаге одређене за заузимање саме железничке станице заузеле су је, порушиле све инсталације на њој, запленнле три локомотиве, запалиле шест вагона и једну цистерну са бензином. Да заплењене локомо-

тиве нису миниране и уништене већ употребљене за напад на мостове, затим да је Трећа бугарска бригада „Георги Димитров" прешла Мораву и напала бугарску касарну у Грделици, успех би био потпун.

Борбе Осме српске бригаде у Пчињи

Док је Двадесет друга дивизија са Десетом и Дванаестом бригадом и придодатом Тринаестом српском и Трећом бугарском „Георги Димитров", постизала запажене успехе у нападним акцијама у рејону Лесковац — Грделица, шена је Осма бригада, у саставу Осоговске борбене групе и под командом Главног штаба Македоније, наносила непријатељу велике губитке у ПЧЉИЊИ. После пробијања на Осогово, тој групи је предстојао тежак задатак да се кроз врло јак коридор непријатеља на фронту од Страцина до Ђурешева пробије на територију Пчиње и Козјака. У том пробоју ноћу 13/14. јуна, Осма бригада је на Жеравини разбила једну бугарску јединицу и отворила пролаз у Пчињу.

Али само што су стигле у Пчињу и 14. јуна почеле краткотрајни одмор у селу Пролесју јединице Осоговске групе, са Главним штабом Македоније, биле су приморане да почну нове борбе. Дознавши за намере окупатора да их опколи и нападне у том селу, Главни штаб Македоније, у договору е штабов:има бригада, доноои одлуку да ујутру рано 15. јуна, јаким снагама поседне Чупино брдо и спреман дочека окуиатора. Осма српска која је делом енага рано ујутро 15. јуна посела Чупино брдо, приметила је покрет непријатељске колоне из правца Ретки буки.

И овом приликом се Главни штаб Македоније одлучио да непријатеља надмудри испробаним тактичким поступком: допустити противнику да се приближи, а затим изненадним ударом ватре и јуришом разбити му прве делове и присилити га на одступање. Да би то постигао, командант Главног штаба је Косовској бригади наредио да поседне коту 1703, а Осмој српској коту 1532. Трећи батаљон Треће македонске, са делом

Бугарске фашистичке јединице спалиле су домове недужних сељака (јун 1944.)

Косовеке бригаде, добио је задатак да напада дуж гребена и ивицом шуме непријатељево десно крило.

Борба је трајала дуже него што се очекивало. Вођена је борба прса у преа око три часа. Непријатељ није издржао напад већ је потпуно разбијен и уз губитке од 15 мртвих и рањених војника, без топова, минобацача и других средетава која су му отета, био приморан да устукне. Тај успех је још више подигао борбеност наших јединица.

Осамнаестог јуна су бригаде Осоговске групе стигле у рејон Нови глог — Петрова гора, пошто се 8. бригади у селу Сурлици 17. јуна прикључио њен 3. батаљон. Око 9 часова оне су (Трећа македонска и Коеовска бригада) код Новог глога напале и разбиле непријатељску колону која је наишла од Светог Илије. Бугарски батаљон који је био у утврђешу у Светом Илији, одмах је кренуо према месту борбе. Његову ко-

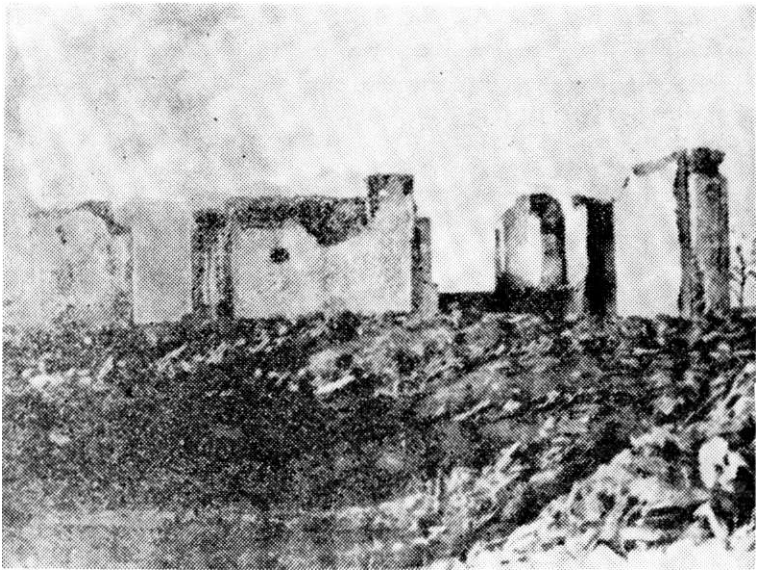

Спаљено село Свети Илија (19. VI 1943) од бугарских фашистичке војске

лону је у рејону Грамаде сачекао 3. батаљон Осме српоке бригаде, с једном четом Треће македонске, разбио је и гонио све до Светог Илије. Магла и киша помогле су непријатељу да побегне у ровове и избегне још веће губитке.

Против Осотовске групе која се вратила с југа и поновно распламсавала НОП у Пчиши и Козјаку, непријатељ покреће нове акције и нове, веома јаке снаге којима је поседао све доминантне положаје у троуглу Пчиња — Козјак — Бесна кобила. Око Осме српске, Треће македонске и Косовске бригаде које су се 19. јуна нашле на Петровој гори, непријатељ је опасао чврст обруч: Текију (коту 1537) је посео једним батаљоном бугарског 52. пешадијског пука; на Светом Илији је такође био један батаљон тог пука, у покрету према НОЕОМ Глогу и Кочури; један батаљон 3. пешадијског избио је на саму Бесну кобилу; снаге из

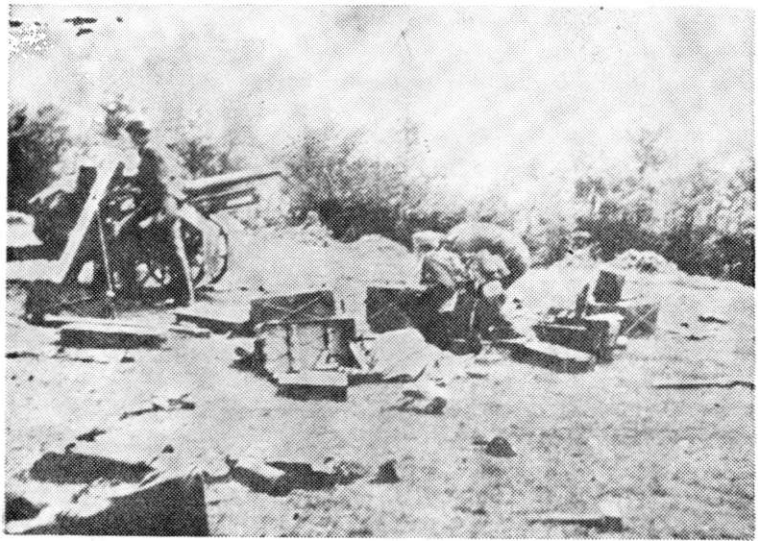

Наше јединице запленили су топ од бугарских фашиста 15. VI 194-1. на Чупином брду

Криве Паланке поселе су Чупино брдо, а 1. армијски пук и један митраљески батаљон Доганицу.

Сем прихватања борбе с иеколико пута надмоћнијим непријатељевим снагама, за бригаде Осоговске групе, окружене на Петровој гори, другог излаза није било. Повлачење према Пчињи било би веома ризично, а уколико би кренуле према Бањској реци и Црном врху, могле би доспети у окружење и доживети уништење.

Тада је одлучено да се прихвати борба, али таква у којој је требало применити изненадни удар с бока на непријатеља који се већ покренуо из рејона Текије и журио се гребеном према Петровој гори и Новом глогу. Један батаљон Треће македонске бригаде добио је задатак да поседне Гиздавац (кота 1390), и то заседа у виду потковице у коју ће непријатељ ускочити. Македонски батаљон је имао да отвори ватру тек кад прође претходница непријатеља и наиђе главнина. Оема

српска бригада која се са два батаљона налазила у Петровој гори, на ивипи шуме испод пута којим ће проћи непријатељска колона, имала је задатак да, када заседа Треће македонске отвори ватру, крене у јуриш на главнину непријатеља, не дозвољавајући му да поседне положаје и отвори Еатру. Задатак Косовске бригаде која је била у Петровој гори лево од Осме српске, био је да дејством захватт-- зачеље непријатељске колоне, те на тај начин у једном удару непријатељ буде уништен.

Такав план који је једногласно усвојен, био је веома рискантан, између осталог и због тога што су положаји Осме српске а и Косовске бригаде били по страни, испод непријатељске колоне која се делом кретала гребеном, а касније путем изнад шуме на Петровој гори. Међутим, друге алтернативе доиста није било. Једино су овакав распоред и оваква борба нудили шансу да се непријатељу нанесу губици, а бригадама створи могућност за маневар наредне ноћи.

Непријатељска колона се кретала опрезно и доста споро. Напетост која је, што се та колона више приближавала, бивала све већа, јер је најмања несмотреност могла довести партизанске бригаде и Главни штаб Македоније у тешку ситуацију, унеколико су ублажавале непријатељеве грешке, уочљиве и за обично војничко око: он није истурио бочно обезбеђење шумом.

На знак за јуриш, Осма српска и Косовска бригада и батаљон Треће македонске као лавина су се обрушили на непријатељску колону и за час је збрисали из списка борбених јединица 5. бугарске окупационе армије. Више од 100 њених војника, подофицира и официра убијено је са командантом батаљона потпуковником Димитром Поповим, а заробљено је 180. Од заробљених бугарских војника који су пришли НОВЈ формирана је чета „Раковски" и с поручником Цветаном Томовим на челу послата у бугарске партизанске јединице.

Овом борбом су завршена заједничка једномесечна дејства Треће македонске, Осме српске и Косовске бригаде. У тим борбама оне су постигле огромне ус-

пехе: убиле су 814 бугарских окупаторских војника и официра; заробиле 318; запленили 3 топа, 13 минобацача, 53 пушкомитраљеза и преко 800 пушака. Из Осме српске је погинуло 16 бораца, 21 рањен, а пет је нестало.

Борба Двадесет друге дивизије за рањенике[43]

Будући да још није био примио наређење Главног штаба Србије од 10. јуна 1944. о нападима на комуникацију Скопље — Ниш, штаб Двадесет друге српске дивизије је после напада на Грделицу повукао Дванаесту српску и Трећу бугарску бригаду у рејон Чукљеника.

У то време, а и раније, док је Двадесет друга дивизија нападала пругу и гарнизоне дуж пруге, бугарске окупаторске снаге су продужиле да нападају Двадесет четврту српску дивизију и успеле да је одбаце у рејон Добродољске и Милокосаничке реке. Ценећи новонасталу ситуацију, Главни штаб Србије је наредио нашој дивизији да уколико је непријатељ и даље буде тако уиорно нападао, пређе у рејон Куршумлије, Куршумлијске бање, Трмке и Лукова, с тим да јој ослонац за дејство буде Копаоник, одакле ће се повезати са Двадесет петом дивизијом која је у то време дејствовала према Брусу, а и са Двадесет другом.[46]

После нашег напада на Лесковац и Грделицу бугарске окупаторске снаге су откриле да се у саставу Двадесет друге српске бори и Трећа бугарска партизанска бригада, састављена од војника одбеглих из бугарских окупаторских :гарнизона; зато главне нападе окрећу према тој нашој дивизији. Око 400 бугарских војника 19. јуна врши испад из Лебана према Оруглици, избијајући код Поповца. Десета српска и Тринаеста

[45] Зборник том I, књ. 9, док. бр. 9, Архив ВИИ кут. 1054 тас. 1, док. бр. 2—15, Архив Србије ПКС бр. 692, Врањски гласник, књ. 4, стр. 147.

[4в] Зборник том I књ. 9, док. бр. 7; Зборник том I, књ. 9, док. бр. 3 и Архив Србије фонд ГШС бр. 153; Изјава команданта дивизије од 22. јула 1944.

бригада одмах иредузимају противнапад и ове бугарсхе снаге одбацују према Лебану.

Штаб Двадесет друге дивизије оценио је овај испад као припрему непријатеља за напад на Оруглицу, па је наредио Дванаестој српокој и Трећој бугарској бригади да дођу у рејон Барја. Већ еугрaдан, 20. јуна, кад је једна јака бугарска окупаторска јединица поново продрла из Лебана у рејон Марковог камена код Поповца, на коме је почела и да се утврђује, показало се да је штаб дивизије добро проценио ситуацију. Он 20. јуна прегрупише своје бригаде да би напао непријатеља који је избио на Марков камен и протерао. За извођење тог напада одређена еу три батаљона — 1, 2. Десете бригаде и 2. Дванаесте српске бригаде.

Напад је почео 21. јуна у 2 часа и трајао све до 3 часа изјутра. Батаљони оу успели да протерају непријатеља из ровова око упоришта, али га нису могли истерати из самог утврђења на Марковом камену. Кад је свануло, непријатељ је положаје наших батаљона засуо прецизном артиљеријском и минобацачком ватром и присилио наше снаге да се повуку на полазне положаје.

Процењујући да би непријатељ могао напасти положаје дивизија и са других праваца и јачим енагама, штаб Двадесет друге дивизије, у исто време кад је део јединица усмерио у напад на Марков камен, наредио је бригадама да поседну положаје за одбрану, и то:

— Дванаеста бригада положаје Вина — Барје — Умац с тежиштем одбране на правцу Барје — Магурица — Стража;

— Десета бригада положаје Бели камен — Кљајић како би затворила правац од Лебана према Оруглици;

— 1. батаљон Осме бригаде (Други врашски одред) положаје код Црцавца и Калуђерице.

Тринаеста српска бригада задржана је на положајима које је раније посела: Бувачки вис — Ђелекаре — Тупалоки вис. Са ових положаја она је контролисала комуникацију Лебане — Медвеђа. Наређено јој је да се повеже с Петнаестом бригадом у горњој Јабланици. Бугарску бригаду „Георги Димитров", штаб

дивизије је задржао у резерви у рејону Гагинца и Оруглице.

Како се и очекивало, 21. јуна бугарске окупаторске снаге крећу из рејона Лесковца према положајима Двадесет друге дивизије. Оне поседају положаје код Славујевца и Игришта и с њих артиљеријском и минобацачком ватром туку рејон одбране те наше дивизије. Дан касније Бугари из Лесковца убацују у борбу нове снаге које поседају положаје Мирошевац — Букова глава — Горина и одатле артиљеријском и минобацачком ватром туку положаје Двадесет друге дивизије. Она трпи велике губитке од артиљеријске и минобацачке ватре, а и од авиодејства. Захваћена артиљеријоком и авионском ватром, губитке трпи и болница Лесковачког војног подручја у Барју. Да би је извукао испод прецизне ватре бугарске авијације и артиљерије, штаб дивизије је пребацује на Оруглицу и предузима све да би обезбедио склоништа за тешке рањенике.[47]

На основу распореда непријатељевих јединица и њиховог дејства, штаб дивизије је оценио да ће већ 23. јуна непријатељ прећи у општи напад. Због тога је одлучио да сузи фронт одбране јединица. Тако је ноћу 22/23. јуна Врањски одред (1. батаљон Осме српске бригаде) пребацио у рејон Оруглица — Мелово; Дванаесту бригаду у рејон Бељурово — Стража — Бештица — Гагинце; а Десету у рејон Оруглица — Горња Оруглица. Тринаеста бригада је остала на својим положајима.

Дивизија се поседањем нових положаја темељно припремила за одбијање непријатељевог напада којем се надала 23. јуна. Међутим, до очекиваног напада уопште није дошло. Уместо да напада, непријатељ је ноћу 22/23. јуна напустио положаје у рејону Горина — Мирошевац — Славујевац и повукао се према Лебану. Своје снаге је задржао само на утврђеним положајима на Марковом камену код Поповца.

[47] Архив Србије фонд ГШС бр. 153 — изјава команданта 22. дивизије од 22. јула 1944.

Тај поступак противника изазвао је извесну забуну код штаба дивизије. Она је, међутим, кратко трајала. Убрзо је утврђено да су се бугарске снаге појавиле и претресле терен у рејону Шилово — Шарац — Негосавље — Црни врх — Леце. Четири непријатељска логора откривена су и близу села Слишана. Но, ни на основу тих података, како се то може закључити из извештаја који је 23. јуна поднео Главном штабу Србије, штаб Двадесет друге дивизије није одгонетнуо намере непријатеља после напуштања положаја Горина — М[1]ирошевац — Славујевац и одступања ка Лебану. Тек су каснија дејства непријатеља открила тајну, тј. да је он у том периоду, у ствари, само прегруписао снаге ради успешнијег напада на Двадесет другу дивизију. Утврдивши да се Трећа бугарска бригада ,,Георги Димитров" налази у саставу те наше дивизије, он је покренуо нападе на Двадесет четврту српску које је такође водио ради хватања одбеглих бугарских војника и припремао се за напад на Двадесет другу дивизију.[48]

Прекид напада бугарских окупаторских снага, који је трајао од 23. до 25. јуна, штаб дивизије, због слабих веза с Главним штабом Србије, није искористио за предузимање каквих-таквих мера заштите нити за склањање јединица и болнице, у којој је било 45 тешко и 46 лакше рањених бораца и етарешина,[49] у безбеднији рејон. Каквих ће га напора и коликих жртава стајати та необавештеност и извесна несналажљивост, штаб Двадесет друге дивизије ће моћи да наслути тек 25. јуна. Тога дана, рано изјутра, на читавом фронту дивизије (Гргуровци — Поповац — Мирошевац — Букова глава и од Медвеђе) појавиле су се јаке снаге непријатеља.

Прво питање на које је без оклевања ваљало наћи одговор било је: куда са толиким рањеницима? Било је јасно да у Оруглици не могу даље опстати, па је штаб дивизије одлучио да болницу пребаци у село

[48] Архив Србије — ПКС бр. 587.

[49] Архив Србије фонд ГШС бр. 148 изјава помоћника управника болнице.

Туларе у Горњој Јабланици, где је претпостављао да се налази Петнаеста бригада. Болници је за пренос и превоз тешких рањеника стављено на располагање 25 коња и 15 кола.

Истог дана, 25. јуна, болница је успела да се пребаци до села Липовице где се непотребно задржала до 26. јуна ујутру. Али тога дана рано изјутра, непријатељ је кренуо у снажан напад на читав фронт Двадесет друге српеке дивизије, са главним ударом правцем Барје—Гагинци, тј. на одсек одбране Дванаесте бригаде. Напад су снажном ватром подржавали артиљерија и минобацачи, а положаје дивизије стално су надлетали, митраљирали и бомбардовали авиони. Они су, сем тога, бацали летке којима су позивани одбегли бугарски војници да се врате у своје јединице. Уколико се бугарски војници које су, како је писало у летку, обманули комунисти и завели их на потрешан пут, врате за 24, а најкасније за 48 часова, неће бити узимани на одговорноет; у противном, не врате ли се у одређеном року, биће стављени под ратни војни суд који ће их најстрожије казнити.

Дрски напади непријатеља уз масовну подршку артиљерије и леци којима су бугарски авиони засипали читав фронт. открили су штабу дивизије непријатељеву намеру, тј. да је нападе уомерио на Двадесет другу дивизију између осталог и ради тога да би разбио бугарску бригаду „Георги Димитров".

Открившн нову концентрацију снага непријатеља, штаб Двадесет друге дивизије, да би обезбедио сигурније пребацивање болнице, упутио је Десету српску бригаду у рејон села Липоеица — Кљајић — Радојевац. Непријатељ је, међутим, дејствовао на том правцу само артиљеријом, минобацачима и авијацијом, а његове пешадијске јединице једва су стизале до Бувца. И положаје Тринаесте бригаде нападала је једино непријатељска артиљерија из рејона Медвеђе. Њих су непријатељеви авиони надлетали само повремено, а ретки су били и покрети пешадијских јединица према тим положајима.

На основу такве процене дејстава непријатеља 25. јуна, штаб дивизије је оценио да је намера његова да

Двадесет другу дивизију сабије у троугао Бела земља — Равна бања — Већа глава, и да је присили да пређе демаркациону линију и оде на Косово, што би је довело у још тежу ситуацију.

Будући да је у том троуглу, у рејону села Липовице, још увек била и болница Лесковачког војног подручја, штаб дивизије одлучује да болницу хитно пребаци у Туларе, па је, за њено обезбеђеше дао 1. батаљон Осме српске бригаде (Други врањски одред), а штабу Тринаесте бригаде 26. јуна у 9 часова и 30 минута писмено наређује: „За појачање вашег левог крила (Тупалски вис) послали емо вам Врањоки одред (240 људи). Ви морате осигурати пролаз болнице за Туларе; зато морате држати ваше положаје. Известите нас где се налази Петнаеста и остале бригаде и да ли непријатељ дејствује према њима". Штабу Тринаесте бригаде је истим тим наређењем дато „на знање": „Врањски одред мора у току ноћи да спроведе болницу у правцу Тулара, а по извршењу задатка окренуће се према непријатељу. Зато се повежите с Врањоким одредом и на оваки начин осигурајте и тај правац."[50]

Из овог наређења јасно се види да је штаб дивизије тежио да осигура што брже и безбедније пребацивање болнице ван обруча чије су се контуре назирале. У том наређењу није прецизиран правац кретања, али је он био одређен — преко Тупалског виса, Дуката (коте 821), раокршћа путева код Македонаца и даље путем за Туларе, због чега се изричито наређује одржавање по оваку цену Тупалског виса. Било је предвиђено да се пребацивање изведе ноћу 26/27. јуна.

Болница је убрзо стигла на Тупалски вис. Ту је штаб Тринаесте бригаде променио правац њеног покрета и вратио је да се преко Старе бање, Равне бање, Свирца, Врапца и Боровца пребаци у Туларе. Маршујући веома споро, болница је е обезбеђењем од два батаљона, преко 500 бораца, до јутра 27. јуна стигла до села Врапца, на самој демаркационој линији између „Велике Албаније и Недићеве Србије". Овде је њену колону засула снажном ватром албанска гранична је-

[50] Зборник том I, књ. 9, док. бр. 11.

диница са Капије (коте 1036). Готово у исто време чело болнице је наишло на бугарске снаге у селу Врапцу. Изненадна ватра с Карауле и појава Бугара у Врапцу изненадиле су штаб 1. батаљона Осме бригаде и осталу пратњу и унеле забуну у руководство батаљона и обезбеђење болнице. Оно се није снашло у новој ситуацији: настало је неорганизовано повлачење јединица, без отпора. Том приликом су албанске граничне јединице заробиле четири рањеника и пренеле их на албанску територију.

Док се болница кретала од Тупалског виса према Равној баши, штаб дивизије је сву пажњу усмерио на руковођење борбом бригада на Гагинцу, Оруглици, Кљајићу, Радојевцу и Тупалском вису. Да би што боље осигурао правац којим се кретала болница, 26. јуна је положаје Тринаесте бригаде на Тупалском вису ојачао и Трећом бугарском бригадом „Георги Димитров" и јединим топом којим је располагала.

Што је време више одмицало, непријатељ је у нападима бивао све упорнији и све је масовније примењивао артиљеријске и минобацачке нападе, од којих су бригаде имале осетне губитке. Најјача дејства је испољавао на одсеку фронта Дванаесте бригаде коју је 26. јуна, преко Оруглице, потиснуо у Горњу Оруглицу. Ситуација је захтевала да дивизија део Десете бригаде, на чијем је сектору био мањи притисак, оријентише из рејона Липовице према Оруглици за прихват Дванаесте бригаде и одбрану тог правца.

Следећег дана, 27. јуна, непријатељ је уз снажну артиљеријску, минобацачку и авиоподршку, још јачим снагама нападао положаје Дванаесте и Десете бригаде. Иако се упорно бранила, Дванаеста је била присиљена да напусти положаје на гребену Горње Оруглице и Белој земљи и да се повуче у рејон Липовице.

Избијањем у Горњу Оруглицу, бугарске снаге су остариле свој циљ да 22. дивизију НОВЈ а с њом и Трећу бугарску бригаду иабаце на демаркациону линију према „великој Албанији". И овога дана је непријатељ осетно појачао нападе и на Десету бригаду, а продором из рејона Медвеђе према Сијеринској бањи открио своју намеру да ту нашу дивизију сабије на

уски простор Липовица — Равна бања — Велика глава, где су је чекале јаке албанске добровољачке снаге „волонтари" и 4. албански пук из Гњилака под командом потпуковника Фуада Османија.

Тек у касним поподневним часовима 27. јуна, штаб дивизије дознаје шта се догодило с болницом: како јој је штаб Тринаесте бригаде самовољно променио смер, како је код села Врапца упала у клешта бугарских и албанских јединица и како нема никаквог изгледа да се пробије до Тулара. Штаб дивизије је оценио да су се у тешкој ситуацији нашле и јединице и болница, па је одлучио да се с бригадама и болницом пробије на територију Врања. Зато одмах наређује штабу Тринаесте бригаде да се ноћу 27/28. са Трећом бугарском бригадом[51] пробије из обруча, на Радан планину а Десету и Дванаесту усмерава у одбрамбена дејства на узастопним положајима. Циљ таквих дејстава је био да се све снаге благовремено одлепе од непријатеља, прикупе и припреме за ноћни марш преко демаркационе линије. Свим јединицама и болници је наређено да се прикупе северно од врха Веље главе, одакле ће кренути у пробој преко демаркационе линије.

Док су се јединице прикупљале северно од Веље главе и припремале да пређу преко демаркационе линије, у рејон Беле земље су избиле јаке бугарске снаге. Била је то нова, јака препрека дивизији да следеће ноћи преко Беле земље, Равног Дела и Трстене пређе на територију Пољанице — Врања окупирану од Бугара. Штаб дивизије је тада покушао да преговара с албанским добровољцима и граничарима не би ли им дозволили да из рејона Веље главе, Црног врха (кота 1100) и Трстене, кроз њихову окупациону зону пређу у бугарску зону.

Преговори нису успели и штаб дивизије поново је био пред дилемом шта да ради. Политички комесар дивизије је предложио да се измени ранија одлука о одласку у бугарску окупациону зону, на територију

[51] Архив Србије фонд 22. дивизије бр. 6837 — писмо штаба 22. дивизије од 27. јуна 1944.

Стрељани партизани од стране балиста у селу Огоште (јуна 1944. године)

Врања. То је мишљење прихватио и партијски руководилац дивизије, па је, упркос томе што је командант мислио друкчије, 27. јуна око 21 час, када се већ формирала колона за покрет према територији Врања, донета одлука да се промени правац покрета и да дивизија крене у село Туларе.[52]

Марш-рута којом је требало стићи до тог планинског села била је: Шушњата коса — Маровци — долина Големе реке — Равна бања — Ждрело — Свирци — Врапци — Боровац — Мркоња (Туларе). Дивизија је маршевала у два ешелона. Први је чинила Дванаеста, а други, заштитни, Десета српска бригада. Између њих су били штаб дивизије и енглеска војна мисија којима се имала придружити и болница с пратњом, али до поласка она није стигла.

[52] Архив Србије фонд ПКС бр. 692 — писмо Видоја Смиљевског у коме он као партијски руководилац дивизије, пишући ПК-у Србије 28. јуна из Тулара, каже да се бојао да дивизија иде на врањски терен због јаких непријатељских снага и због могућности осипања јединице на тој територији као што се десило са 8. српском бригадом.

Маршујући ка Туларима, дивизија је око 24 часа наишла на непријатељске снаге у Равној бањи које су јој ватром из артиљерије, минобацача и митраљеза опречиле покрет долином Големе реке, па је морала променити смер марша. Ипак у првим јутарњим часовима 28. јуна, стигла је у Врапце и Боровце и на маршевски циљ приспела без болнице. Шта се за то време с шом догађало?

Она је с целокупном својом пратњом (1. батаљоном Осме и 3. батаљоном Тринаесте бригаде) стигла тамо где јој је раније било и наређено — у рејон Веље главе. Али, тада тамо није више било ни једне јединице Двадесет друге дивизије, тј. 28. јуна у 2 часа. Стављени у ситуацију да сами одлучују о томе шта да раде, штабови двају батаљона и руководство болнице покушавају заједно с заменицима команданата и комесара Тринаесте бригаде, да преговорима приволе албанске добровољце и граничаре да им дозволе да преко шихове територије пређу на територију Врања. У томе не успевају, па одлучују да се преко „албанске" територије борбом пробију у рејон Врања. А тај правац пробоја је нудио најмање могућности за успех.

На самој граничној линији нису биле јаке непријатељске снаге. Али чим су наша два батаљона и болница зашли дубље у албанску окупациону зону, наишли су на непријатељску ватру која их је тукла са свих страна. Сматрајући да је одбрана непријатеља плитка, наши еу крекули на јуриш. И већ у првом јуришу гине заменик команданта Тринаесте бригаде Сима Стојановић. То уноси доста дезорганизованости у командовање. Команду над батаљонима преузимају два њихова штаба. Они наређују да се и даље јуриша и преводе чете у јуришима. С друге стране фронта дочекивале су их увек јаке, добро наоружане албанске јединице и наоружани добровољци. А и сам терен им није био наклоњен.

Док су се с Веље главе спуштали према селима Лајчевцу, Већој глави, Десивојцу и Полички наши су се морали кретати низ гребен и упадати у долину. Јединице су биле принуђене да се раздвајају, а то је омогућавало непријатељу да снагама са границе почне

дејства из позадине. Болница и њено обезбеђење нашли су се убрзо опкољени у Поличкој, Лајичевској и Десивојској долини међу неколико хиљада добровољаца, ојачаних 4. албанским пуком. У борби коју су прихватили и водили читавог 28. јуна, погинули су командант батаљона Тринаесте бригаде Боривоје Станковић Ћулавка, политички комесар батаљона Димитрије Јовановић и заменик политичког комесара бригаде Вукашин Алексић. Батаљон је разбијен а његови остаци заробљени и 29. јуна одведени у село Огоште.

Штаб 1. батаљона Осме бригаде, са главнином свог и делом 3. батаљона Тринаесте бригаде, међутим, продужава борбу и покушава да се преко Десивојеваца, Крајњег дела и Карачева, пробије из окружења. Разбијајући слабије непријатељске снаге, 1. батаљон до мрака избија у рејон Карачева. Следеће ноћи се про-

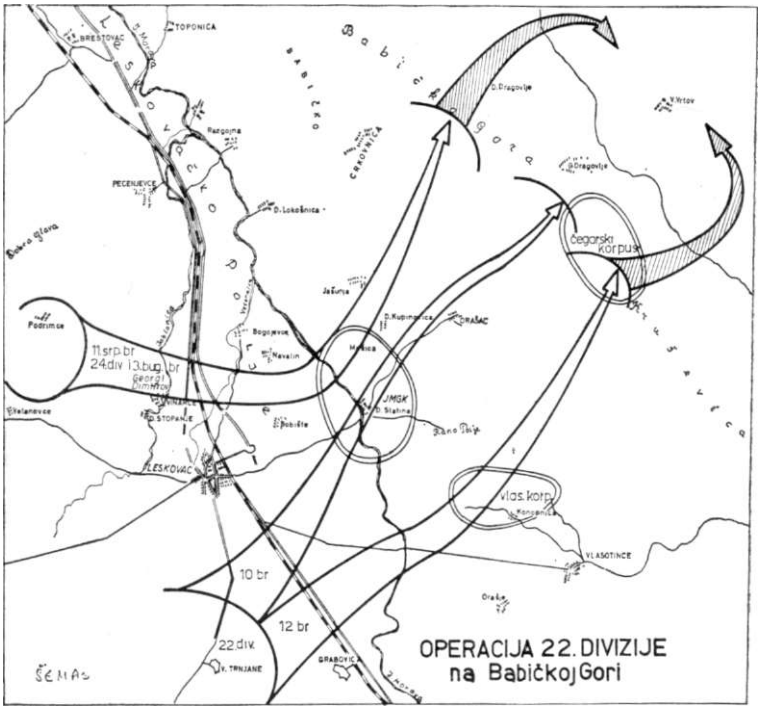

бија преко демаркациоие линије у рејон горњег Вртогоша, у бугарску окупациону зону. Поред око 130 његових бораца, с 1. батаљоном пробило се и око 50 бораца из Тринаесте бригаде. У рејону Карачева се једна мања група бораца из ове колоне одвојила од главнине и већ сутрадан, 29. јуна, заробљена је и одведена у Огоште.[53] Тога дана, и касније, групе и појединци самостално су се пробијали према територији Врања или се враћали на територију Лесковца.

Према проценама за које се не може тврдити да су потпуно тачне, у пробоју преко албанске окупационе зоне погинуло је близу 70 рањеника, 12 курсиста из болнице, 17 бораца који су радили као болничко особље, међу њима и лекар др Јеремија Жерајић, управник болнице, а доста бораца и старешина је заробљено.

Као рањеници су погинули и Гојко Ћетковић, командант батаљона из Косовске бригаде, Драгољуб Соколовић Јоца, командант батаљона у Седмој српској бригади, политички комесари и командири чета Душан Милчић Лаки, Срба Стојановић, Бошко Стојановић, Момир Стоиљковић, Борисав Цветковић, Миле Дојчиновић, Воја Стефановић, Милутин Станковић, Стамен Миленковић и други. Заробљени су рањени командири и комесари чета: Витомир Златановић Љуба, Драгољуб Анђелковић Кмет, Миодраг Николић Мија и други.[34]

[53] Архив Србије фонд ОК Врање бр. 617; Архив Југославије фонд ратних злочина бр. 657 (у пресуди Фуаду Османију команданту 4. албанског пука наводи се да је заробљено 150 бораца).

[54] Према документацији којом се располаже, у болници је било око 100 рањеника; у 1. батаљону 8. српске бригаде 240, а у батаљону 13. бригаде око 300 бораца. Поред тога било је око 35 болничара и курсиста с болницом, што укупно износи око 655 бораца. Тачних података о погибији нема нити је аутор могао да установи и поред напора које је уложио. Према списку погинулих, мали је број бораца из 22. дивизије, што говори да и борци из 1. батаљона 8. бригаде нису изгинули него су се вратили или били заробљени и касније дошли из заробљеништва. Највеће губитке у борбама на Оруглици од 26. до 27. VI имала је 12. српска бригада 22. дивизије (око 48 бораца и старешина).

ДВАДЕСЕТ ДРУГА ДИВИЗИЈА НА ДЕСНОЈ ОБАЛИ ЈУЖНЕ МОРАВЕ

Двадесет друга дивизија у нападу на четнике на Бабичкој гори и у Заплању

Завршна фаза формираша и учвршћиваша дивизија у југоисточној Србији били су почетком јула 1944. године, када су се главне снагг НОВЈ припремале у Санџаку, Црној Гори и источној Босни за продор у Србију.

Дивизије, формиране у јужној Србији, представљале су солидну основу на коју ће се ослонити главне снаге НОВЈ и оне ће знатно допринети шиховом успешном продору у Србију.

Разбијашем четничких јединица на Козјаку, Оруглици и Горшој Јабланици створени су повољни услови да се оне дотуку на Копаонику и у Жупи, по доласку оперативне групе дивизије.

Продором Двадесет треће дивизије, у источној Србији је створена нова слободна територија и услови за повезиваше са јединицама Црвене армије које ће ускоро преко Румуније стићи на нашу границу.

У то време се немачке снаге из Грчке припремају за повлачеше ради формираша источног фронта у Србији. Да би обезбедиле несметано извлачеше својих снага из Грчке долином Вардара и Мораве и да би се истовремено спречио прелазак оперативне групе дивизија из Црне Горе, Санџака и источне Босне у Србију, немачке снаге у Србији, са бугарским, четничким и албанским квислиншким јединицама предузи-

мају офанзиву која ће трајати кроз све летње месеце 1944. године.[1]

У оквиру планираних операција, управни командант Србије је почетком јула организовао топличко-јабланичку операцију у југоисточној Србији, да би уништио дивизије НОВЈ у рејону Јастрепца, Топлице и Јабланице и да на тај начин обезбеди комуникације моравском долином за извлачење својих снага из Грчке.

За извршење овог задатка Немци су ангажовали: 4. четничку групу јуришних корпуса, Расинско-топличку групу корпуса и 3. косовски корпус. Они су већ 4. јула нредузели напад на Двадесет прву дивизију на Копаонику. Поред четника, окупатор је ангажовао свој 5. полицијски пук, пет батаљона Српског добровољачког корпуса и 27. бугарску пешадијску дивизију. Офанзива је почела 6. јула 1944.[2]

Дивизије НОВЈ у југоисточној Србији налазиле су се у овим рејонима: Двадесет прва на Копаонику и у Жупи; Двадесет пета у Топлици и на Јастрепцу; Двадесет четврта у рејонима Пусте Реке, на Радану и у Поречу; Двадесет трећа у источној Србији и Двадесет друга са овојим двема (10. и 12) бригадама на Оруглици и у Поречу, а са једном (8) бригадом у Пчињи. Према томе, у захвату немачке офанзиве налазиле су се 4 дивизије без једне бригаде.

Главни штаб Србије[3] предузео је мере како би спречио непријатељу да постигне циљ. У вези с тим он је наредио Двадесет другој дивизији да са своје две бригаде и 11. бригадом Двадесет четврте дивизије пређе на десну обалу Јужне Мораве и нападне четничке

[1] Завршне операције за ослобођење Југославије 1944—1945, издање ВИИ ЈНА, Београд 1957. год. страна 7—18 и „Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945". издање ВИИ ЈНА Београд 1958. страна 249—255, (у даљем тексту Ослободилачки рат стр. 249—255).

[2] Ову офанзиву су у почетку назвали „Тријумф", а завршена је под именом „Хилали". („Ослободилачки рат" страна 255—259 и „Завршне операције" страна 20—27).

[3] Почетком маја Главни штаб Србије први пут има начелника штаба и више чланова штаба.

снаге у захвату Јужне Мораве, Бабичке горе, Заплања и Власотинца.[4]

У овом периоду, у рејону Манојловца, Биљанице и Слатине налазила се јужноморавска група четничких корпуса, а у селима Конопници и Липовици, Власински корпус, а у Ступници и Сопотници Чегарски корпус.[5]

Штаб Двадесет друге дивизије, пошто је добио наређење, донео је одлуку о нападу на четнике у рејону Бабичке горе и Заплања, да би их обухватним маневром окружио, разбио и заробио како се не би извукли преко Суве планине. Основна замисао је била: снагама једне бригаде, дејством преко Конопнице, Липовице и Комарице у првој етапи набацити четничке снаге у Заплање, другом преко Биљанице, Јелашнице и Јашуње избити на Бабичку гору, а трећом бригадом на центру потиснути четнике према Заплању. У другој етапи је било предвиђено да једна бригада, преко Равне Дубраве и Вел. Крчимира, друга преко Дуге Пољане, избије у Сопотницу и тиме спречи повлачење четника према Сувој планини,[6] а трећа бригада да затвори обруч са друге стране, са Бабичке горе и Поповог гумна.

За припрему јединица Двадесет друге дивизије за скора дејства било је доста времена, те је по бригадама детаљно разрађиван план дејства. Када су припреме завршене и бригаде кренуле на полазне положаје или тамо већ биле (12. бр.), стигло је наређење Главног штаба Србије да се налад дивизије одложи за 24 часа. Када је наређење примљено, штаб дивизије био је у покрету од Барја ка Мирошевцу. Пошто радио-

[4] Зборник 1/9 док бр. 14.

[5] Према несигурним подацима, четничке снаге које је нападала Двадесет друга дивизија биле су јачине и то: око 1.200 људи само у ЈМК према подацима, од 17. јула је по повратку после разбијања тада су имала 900, Власински корпус око 400 и Чегарски око 400. Архив ВИИ к. 100 фасц. 7 док. бр. 38, 39, 40, 41 и 42, фасц. 3, док. бр. 43, 32 и 37; К. 128 ф. дикб. 1 и ф. 17 док. бр. 1 и Зборник 1/9, док. бр. 178.

[6] Зборник том I, књ. 9 док. бр. 15 (Заповест штаба 22. дивизије од 6. јула 1944).

-веза са 12. бригадом у то време није функционисала, штаб дивизије упутио је наређење бригади да одложи напад. Али, курири нису стигли бригаду. Десета се налазила пред покретом, у селу Мирошевцу, па је ту и задржана. Једанаестој бригади која је била придодата Двадесет другој дивизији за акцију на Бабичку гору, Главни штаб Србије непосредно је наредио одлагање задатка добијеног од те дивизије и дао јој посебан задатак за ноћ 9/10. јул 1944.

Напад Двадесет друге дивизије одложен је, јер је требало обезбеђивати аеродром Косанчић, на који је требало те ноћи да се спусти савезнички авион са члановима новог Главног штаба Србије. Обезбеђивала га је 11. српска бригада Двадесет четврте дивизије. Ноћу 8/9. јула, на Радан-планину падобраном се спустио заменик команданта новог Главног штаба Србије ЈБубодраг Ђурић са Ненадом Костадиновићем и радио-станицом. Они су имали задатак да обезбеде долазак осталим члановима (који ће стићи ноћу 10/11. јула).[7]

Штаб Двадесет друге дивизије, није знао због чега је задатак одложен нити да ли ће 11. бригада кренути на добијени задатак.

Дванаеста бригада је у току ноћи 9/10. јула напала четнички Власински корпус на одређеном правцу, па је чак имала у рукама и његовог команданта који се спасао захваљујући помоћи сељака у чијој је кући затечен. Главнина тог корпуса је побегла у Власотинце, а остале снаге су се разбежале. Дванаеста бригада је око 9 часова 10. јула избила на Липовицу да продужи дејства, као што је било наређено. Тада је штаб

[7] Љубодраг Ђурић — Ратни дневник, стр. 157, ВИЗ, Београд 1968. Нови Г.Ш. Србије су чинили: Коча Поповић генерал-лајтант, командант, Рудолф Приморац генералмајор, нач. штаба, Љубодраг Ђурић, зам. ком. потпуковник, пол. ком. Добривоје Радосављевић (тада још у Македонији), Мома Марковић (кадровик) и заменик пол. комесара, нач. обавештајног мајор Никола Божанић и др. Овај главни штаб преузео је дужност 12. јула 1944. Зборник 1/9 док. бр. 178 и Архив ВИИ к. 1068 — фас. 1 док. 7 (наредба о постављењу новог Главног штаба Србије од 12. 7. 1944).

бригаде установио да остале бригаде Двадесет друге дивизије не дејствују. Истовремено је примећено да се од Власотинца и Манојловца крећу непријатељске колоне. У таквој ситуацији бригада поседа положаје код Липовице (Црквиште—Повац—Китка и к. 654) како би се супротставила непријатељским (недићевско-четничким) снагама које су подилазиле преко Скрапежа и Средора и онима које су ишле од Д. Слатине и Градашнице.

Око 10 часова бригаду су напале све ове снаге. Притисак је бивао све јачи. Бригади је претила опасност да буде потпуно окружена. Да би то избегао, штаб бригаде је наредио повлачење јединица према Кумарици и Оштрој чуки ради поседања повољнијих положаја за одбрану. Приметивши повлачење бригаде, непријатељ је појачао притисак. Наше јединице биле су преморене, али су ипак успешно издржале борбе до поподневних часова, када су под заштитом магле и кише успеле да се преко реке Власине пребаце на другу страну демаркационе линије, на терен слободне територије у села Горњи Дејан и Јаворје.

Штаб Двадесет друге дивизије је 10. јула 1944., док је 12. бригада водила тешку борбу на Липовици, покушавао да у уговорено време уопостави везу са штабом бригаде и да му пренесе наређење да се под борбом задржи на Бабичкој гори. Тај покушај није уопео. Без везе са овом бригадом, као и због неизвесности око учешћа 11. бригаде у нападу, штаб дивизије је доведен у неповољан положај, а то је уједно значило да је читав план напада поремећен. У таквим условима је штаб дивизије одлучио да 10. јула навече крене у напад само са 10. бригадом, надајући се да ће стићи и 11. српска као што је раније планирано.

Приликом преласка преко железничке пруге код Рударске чуке (к. 291), 10. бригада је на неколико меота порушила пругу и оштетила телефонско-телеграфске везе. Поред села Доњег Крајинца и Мрштана, бригада је око поноћи стигла на полазне положаје за напад. Са два батаљона је напала четничке снаге у Ма-

нојловцу и Биљаници,[8] а једним посела к. 317 на десној обали Јужне Мораве.

Очекујући напад дивизије, четници су прихватили борбу и давали јак отпор. Да би појачао одбрану, командант четничке јужноморавске групе корпуса наредио је Вардарском корпусу да појача одбрану у Манојловцу и Биљаници. Овај корпус није поступио по наређењу, него је из Д. Слатине побегао у правцу Ступнице и прикључио се Чегарском корпусу. Са осталим снагама, командант јужноморавске групе корпуса давао је отпор два часа и после тога је почео повлачење. То можда не би условило тако брзо, да није и 11. бригада напала четнике у Биљаници и тиме помогла нападу 10. бригаде на Манојловац.

Штаб Двадесет друге дивизије који се у то време налазио на к. 317, сазнао је од заробљених четника који су наишли на батаљон 10. бригаде шта се дееило са 12. бригадом у току јучерашњег дана и да се она пребацила преко Власине у Црну Траву. Штаб дивизије није у то Ереме знао да је 11. бригада стигла и почела да извршава свој задатак. Иако су четници одступали преко Д. Слатине у Г. Слатину и Орашац, штаб дивизије је донео одлуку да 10. бригаду оријентише према Липовици и да у току дана, уколико буде нападнута, пређе преко реке Власине на слободну територију Црне Траве и Лужнице. У вези са оваквом одлуком позват је штаб бригаде да би упознао ситуацију и одлуку. Баш кад је штабу бригаде издавана заповест за даља дејства, стигли су курири из 11. бригаде. Поред те бригаде, Главни штаб Србије упутио је и 3. бугарску партизанску бригаду „Георги Димитров".[9]

Нова ситуација омогућила је штабу Двадесет друге дивизије да оствари предвиђени план напада. Одмах

[8] Архив БИИ к. 100, фасц. 3 док. бр. 37. Тада је у Манојловцу и Биљаници била јужнскоравека група корпуса са штабом (Јабланички, Јужноморавск»>' и Вардарски корпус и Лесковачка бригада).

[8] Архив ВИИ к. 1054 фас. 1, док. бр. 2—10 (Операцијски дневник 10. српске бригаде).

је наређено 10. бригади да са дза батаљона почне да извршава задатак 12. бригаде, тј. да дејствује преко Липовице, Кумарице, Равне Дубраве, Великог Крчимира и да обрати пажњу на дејство недићеваца из Власотинца. Пошто је један батаљон 10. бригаде већ био оријентисан према Липовици, из рејона Градашнице упућен је према Пискупову и Комарици још један. Трећи батаљон је наступао преко Орашца на Ступницу. Трећа бугарска бригада преузела је задатак 10. бригаде и дејствовала преко Јарсенова у правцу Ступнице. Једанаеста је наступала по датом задатку.

Иако су четници знали за напад Двадесет друге дивизије, о чему су обавестили и окупатора у Лесковцу, ипак нису могли да пруже онакав отпор какав се у таквим условима очекивао, него су се повлачили пред снагама Двадесет друге дивизије.

Вардарски корпус побегао је раније и 10. бригада није уепела да успостави борбени контакт с шим. Јужноморавски корпус повлачио се из Манојловца преко Орашца — Г. и Д. Драговља у Сопотницу, а Лесковачка бригада и Оруглички батаљон преко Г. и Д. Купиновице — Јарсенова — Г. и Д. Драговља у Сопотницу. Чегарски корпус код кога је у Ступницу дошао и Вардарски корпус, не сачекавши напад, повукао се такође према Сопотници.[10] Јабланички четнички корпус успео је да *се* извуче према Косаници.

Дивизија је наступала много брже него што је штаб предвиђао. Око 13 часова 11. јула 1944. све бригаде избиле су на линију предвиђену у првој етапи: Комарица—Ступница—Бабичка гора—Краставче. Једанаеста бригада је продужила напад, остављајући један батаљон на Бабичкој гори. Бригада „Георги Димитров" такође је у 13 часова 11. јула избила на гребен Ступнице. Са њом је био и штаб дивизије.

Власински четнички корпус, са недићевцима из Власотинца, пошао је у напад на десно крило Двадесет друге дивизије, охрабрен јучерашњим успехом у

[10] Архив ВИИ ЦК 100, фас. 3 док. бр. 37.

борби са 12. бригадом.[11] Ове непријатељске снаге (око 800 људи) наступале су преко Гуњетине у правцу Комарице и Оштре чуке (к. 786). Штаб 10. бригаде, потцењујући дејства из Власотинца, није оставио обезбеђење на Оштрој чуки и тако еу недићевско-четничке снаге неопажено дошле у рејон Поповог гувна (к. 748) и напале слабо обезбеђење на том месту, баш у моменту када је 10. бригада после предаха требало да продужи дејства преко Равне Дубраве — Вел. Крчимира.

Напад је изненадио штаб 10. бригаде и штаб дивизије. Јаке снаге нападача потисле су елабо обезбеђење на Поповом гувну и са тих положаја створило повољне услове за напад на наше јединице које >су се налазиле на Орзарковој ливади и к. 736. Десета бригада била је присиљена да прихвати борбу, онемогућена да изврши следећи задатак. Борба је трајала до мрака, а то је пореметило план напада читаве дивизије.[12]

Недићевско-четничке снаге биле су довољно јаке, те због тога штаб дивизије није могао да препусти повољне положаје на Бабичкој гори и да са јединицама упадне у Заплање док се ситуација не разјасни. Једанаеста бригада је задржана на Бабичкој гори,

[11] Архив ВИИ ч. К. 100 фас. док. бр. 37 (извештај команданта јужноморавске групе корпуса). Недићевцима су командовали огорчени непријатељи НОП. Милисав Богдановић Зора Живковић, Синиша Губеровић, Чеда Марјановић, Живојин Маринковић и др.

[12] Дража Михаиловић је свом делегату пуковнику Радојевићу наредио да по сваку цену задржи Бабичку гору и Заплање (извор: Архив ВИИ к. 128, фас. 2 док. бр. 3. За извршење овог задатка, пук. Радојевић је захтевао од потчињених јединица да се повежу са немачком фелдкомандом у Нишу и траже помоћ у наоружању и садејствима за борбу против јединица НОВЈ (Архив ВИИ к. 100 фас. 1 док. бр. 16).

И Недић преко мајора Мартиновића предлаже делегату Драже Михаиловића пук. Радојевићу да на сектору Чегарског корпуса формира један пук од 5.000 људи који би због Немаца био формално под командом Недића, а у ствари, под командом четника. Поред овог и на терену Нишавског корпуса, источне падине Суве планине, био би формиран један пук од 1.700 људи Задатак ових пукова би био да спрече продор партизана са „бугарске" територије. Управо циљ формирања ових пукова био је преузимање власти у Нишу у периоду немачког повлачења. До формирања није дошло (Архив ВИИ к. 128, фас. 15 док. бр. 5, и фас. 16 док. бр. 2).

куда су у току ноћи повучене 10. и бригада „Георги Димитров".

Очекивана дејства непријатеља у току 12. јула су изостала, јер су се недићевско-четничке снаге са Поповог гувна у јутарњим часовима повукле према Власотинцу. У такв'0ј ситуацији штаб Двадесет друге дивизије предузима чишћење Заплања од четника упућујући бригаде у свим правцима. Десета бригада добила је задатак да дејствује у рејонима села Ступнице, Јасенова, Купиновице и Слатине, 11. бригада у рејону села Душника, Сопотнице, Краставче и Бабичког, а бугарска бригада према Равној Дубрави и Вел. Крчимиру.

Четничке енаге су се повукле према Нишкој Бањи и одатле очекивале даљи развој догађаја на Бабичкој гори и у Заплању. Двадесет друга дивизија нанела је тешке губитке четничким онагама. Убила је 66, а заробила 184 човека. Деморалисани четници напуштали су јединице и враћали се кућама. Од заробљених, 43 су добровољно ушла у састав 10. бригаде.[13] Ови четници били су са пољаничког терена.

У овим борбама Двадесет друга дивизија (10. и 12. бригада) имала је 9 погинулих, 15 рањених бораца, 7 несталих и 2 заробљена.[14]

Имајући у виду задатак који је поставио ранији командант Главног штаба Србије, Петар Стамболић, о дејству дивизије на терену Бабичке горе и Заплања у погледу стварања услова за омасовљење дивизије и формирање нових јединица, штаб дивизије је одмах наредио да се са терена Црне Траве и Лужнице врати 12. бригада у састав дивизије на бабички терен.[15] Поред тога, штаб дивизије тражио је од команде Пиротског подручја податке о непријатељу, како би после успешних дејстава на Бабичкој гори пренео дејства на територију Лужнице, Црне Траве и даље на југ.[16]

[13] Архив ВИИ к. 1054 фас. 1 бр. 2—10 (Операцијски дневник 10. српске бригаде).

[14] Зборник, 1/9 док. бр. 178; Архив ВИИ к. 1054 фас. 1 док. бр. 2—10 Архив Србије фонд ПКС бр. 615 и 625.

[15] Архив Србије фонд ПКС бр. 639а и 626.

[16] Архив Србије, фонд ПКС бр. 617.

Ситуација на десној обали Лужне Мораве и борбе 8. српске бригаде

Не успевши да у мајској офанзиви ликвидира НОВЈ у рејонима Лужнице, Црне Траве, Пчиње и Козјака, окупатор је, с обзиром на важност комуникација Скопље—-Ниш и Софија—Ниш, после офанзиве задржао на тој територији врло јаке снаге, постављајући их на доминирајуће положаје за обезбеђење комуникације. Окупаторске бугарске снаге биле су на следећим положајима у Лужници и Црној Трави: један

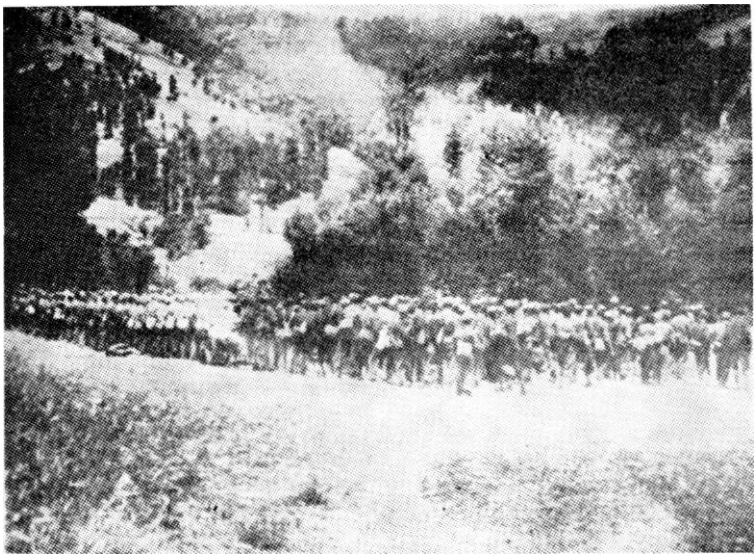

Осма српска бригада 12. VI 1944. у селу Зладовцу

батаљон 13. пука 7. рилске дивизије на Чобанцу (к. 1375); батаљон 50. пука на Тумби (к. 1372); два батаљона 25. пука на Голубињаку (к. 1091) и Модрој стени; један батаљон на Власини са још 300 полицајца, и један батаљон у Предејану. Поред ових снага, по потреби су дејствовале и јединице 50. пука из Пирота, 3. пука из Владичиног Хана, војно-полицијски батаљон из

Трна, као и граничне јединице батаљона из Крушевице.[17]

У рејонима Пчиње и Козјака налазиле су се следеће непријатељске снаге: један батаљон 52. пука на Св. Илији; батаљон 45. пука у Себеврању; по један батаљон у Прибоју и Требешињу; батаљон 56. пука код Буштрања на Росуљаку; батаљон 53. пука у селу Равном на Козјаку и 14. жандармеријски батаљон у Ђерману. Поред ових снага које су непосредно ангажоване за дејства на слободној територији, биле су оријентисане за дејства и на обезбеђивању пруге: снаге 29. дивизије у Врању, Бујановцу, Владичином Хану, 14. дивизије у Куманову, Кривој Паланци, па и из Скопља, и на крају снаге 17. дивизије из Штипа. Поред ових, у рејону Врања ангажовани су коњички пукови окупатора (1. и 2), распоређени од Владичиног Хана до Прешева. За обезбеђивање пруге постојале су посебне „етапне" јединице. Овим снагама (у рејону Пчиња—Козјак—Врање—Куманово—Крива Паланка) командовао је штаб бугарске армије из Скопља.[18] Поред ових војних снага, у борбама са јединицама НОВЈ на десној обали Ј. Мораве стално су биле ангажоване главне снаге скопске, врањске и софијске полицијске области.

Главни штаб Србије поставио је штабу Двадесет друге дивизије задатак да прво очисти територију Бабичке горе и Заплања од четника и створи услове за формирање нових јединица и да одмах после тога крене на југ, разбије окупаторске посаде и напада комуникацију у Грделичкој клисури. Овај план је био реалан с обзиром на успешне борбе 8. српске бригаде у том крају.

Ово је било потребно и због тога што се у том крају, после повлачења наших бригада 22. маја, појавио проблем дезертерства. После одласка бригада, одбегли оу уносили у народ панику. У првим данима проносили су гласове како су 7. и 12. бригада разбијене и многи борци изгинули. Пошто су те бригаде попуњене углав-

[17] Архив Србије, фонд ПКС бр. 617, (Извештај ОК Пирота од 16. јула 1944. год.).

[18] Зборник том ВИИ, књ. 3 док. бр. 62. Архив Ср. фонд ПКС бр. 590, 612 и 625.

ном борцима са овог терена, то је унело у села неспокојство. Поред овог дезертери из села Доброг Поља (Вус) тражили су од заосталих бораца да се не враћају у јединице, јер ће их стрељати, а ако се сви не одазову позиву и остану код куће, штабови бригада их не могу стрељати.[19] Страдање болнице Лесковачког војног подручја дезертери су такође злонамерно приказивали као да су у њој изгинули углавном борци из 12. српске бригаде. Команда Пиротског војног подручја издала је тим поводом летак у којем је позивала дезертере на предају. После овог многи су се предали, а неки су разоружани. Неколико породица из Доброг Поља је побегло у Власотинце. Одатле су уносили пометњу на слободну територију.[20] У Вуеу је заробљена Нада Стојановић, члан Окружног комитета СКОЈ-а, која је поеле тешког мучења у Вабушници стрељана.[21]

[19] Архив Србије, фонд ПКС бр. 588, 617, 603. (Извештаји ОК Пирота у којима се говори о проблемима са дезертерима).

[20] Из Доброг Поља су побегли у Власотинце: Велимир Станковић са породицом, Десимир Поповић, Стаменко Николић, Костадин Величковић, Драгомир Милчић, Чедомир Николић и др.

[21] Међу дезертерима били су Радосав Радосављевић, и његов зет Александар Величковић. Још маја 1943. када је непријатељ после напада на Црну Траву предузео репресалије, у Добром Пољу махала Козило ишли су од куће до куће, плашећи народ да ће бити пострељан ако не оде у мнтернацију, како то захтева бугарски кмет (председник општине). Овако окупљене људе, њих око 280, са Велимиром Станковићем, његовим сином Милорадом, без полицијске и војничке пратње, преко Брода и Плане одвели су и бугарским властима предали по списку сакупљени народ, који је стрпан у камионе у Стрезимировцу и одведен у логоре у Бугарску. Радисав и Александар вратили се из Бугарске децембра 1943. Ова претња није остала празна него су стрељани: из Козила: Круна Дојчиновић, жена партизана Богдана, Глигорије Јовановић отац партизана Небојше, Пантелије Стевановић брат Небојше и Сава Илић из Јеворја: Вукадин Ђорђевић, Стојан Илић, Радул Момчиловић, Влајко Станић и Димитрије Петковић. Ова стрељања извршена су августа Т943.

Када је поново настала тешка ситуација за НОП у овом рејону, они напуштају (Радисав 7. српску бригаду, а Величковић 12) 22. маја 1944. и са још неколико бораца из истог села враћају се кући и тамо се крију од команди места и подручја. На све позиве да се врате нису хтели. Па чак када их је ко-

Неки од дезертера открили су оклониште са 9 рањеника у селу Дарковцу који су побијени, а болница је у другим склоништима имала око 80 рањеника, о чему ОК Пирот у свом писму извештава ПК Србије.[22]

манда подручја похватала и предала Сељи (Божидару Стојиљковићу) куриру ОК Пирот, да их одведе у 12. бригаду, они су поново побегли из Новог Села. Када су се чланови ОК Пирот (Јован Цекић, Коста Ракић, Бора Дикић и позадински радник Воја Адамовић) вратили, после испраћаја Видоја Смилевског, у ПК Србије у село Вус, 7. јуна 1944. год., у селу се налазила и Нада Стојановић, члан ОК СКОЈ-а са позадинским радником Добрицом Синадиновић. Оне су имале у плану да у селу одрже конференцију АФЖ. Тог јутра се у селу нашао и Радосав Радосављевић у енглеској униформи са пушком. Пошто је чланове ОК Пирот обавестио члан среског НОО, Радивој Стаменковић, да се у непосредној близини (Јаковљеву и на Чобанцу) налазе два бугарска батаљона и да је опасно радити у селу, по дану они су се склонили у шуму близу махале Вус. Истовремено су предложили другарицама да не одржавају конференцију. Оне су ипак заказале конференцију у кући Милкане Стаменковић и остале у селу. Радисав је нестао. Око подне је одборник Стаменковић приметио једну групу бугарских војника како долазе из Јаковљева. Већ су били на домаку села. Обавестио је Наду и Добрицу да беже, јер Бугари долазе. Мајка Радисава, не одлазећи са конференције, рекла је Нади да је то њен син Радисав са бугарским партизанима, што је Нада прихватила и наставила конференцију. Истовремено су и чланови ОК Пирот приметили наилазак бугарских војника (око 60) у њиховој непосредној близини. Војници нису ишли путем него прикривено. Са Радисавом је у село дошло само 5 војника који су затекли жене на конференцији. Одмах су почели да испитују одакле је која жена. У том моменту наишла су два партизана из команде подручја, Ђура Урошевић и Стојиљко Поповић, на које су бугарски војници отворили ватру. Ово је Бугаре уплашило па су одмах позвали Наду да пође с њима, а Добрица им је умакла кад је пошла са тестијама по воду. Са Надом су кренули Радисав и његов отац Светислав. Наду је заробио вод Владимира Ненкова са којим је био и Драган Спиридонсв из Босиљграда. Наду је после Јаковљева спроводило полицијско одељење којим је командовао ћеИуеће1 (подофицир) Вучев, док су Радисав и његов отац ишли са осталим јединицама. Сутрадан или касније је у овај 3. батаљон 13. пеш. пука који је сада био у Модрој Стени, дошла и мајка Радисава. Она је Радивоју, одборнику НОО у Вусу, донела писмо од Радисава у коме он тражи да дођу неке жене или сељаци, да кажу како Нада није партизанка, пошто то није ни признала. Ово писмо је упућено преко ћелије КПЈ у Козилу пол. ком. команде Пи-

Без обзира на све мере окупатора и његових агената, народ на слободној територији Црне Траве и Лужнице одлично се држао. Он је, иако притиснут свакодневним малтретирањем окупаторских војника, свесрдно помагао НОП. Све организације НОП: народноослободилачки одбори, команде места и подручја, организације АФЖ, СКОЈ и друге радиле су нормално.

Слична ситуација била је и на територији Пчиње и Козјака. Непријатељ је после офанзиве која је трајала готово два месеца, оставио јаке снаге. Оне су свакодневним вршљањима по селима стално малтретирале људе. Да је народ добро схватио тежње непријатеља и да га нису поколебала стрељања, паљења па ни вешање неких бораца из 8. српске бригаде, види се из податка да су се убрзо, уз помоћ Окружног комитета за округ Врање и команде Врањског војног подручја, окупили сви преостали борци у 1. батаљон (назван 2. врањски) и 3. батаљон (назван Пчињски одред). Народ је остао чврст и непоколебљив. Мало ко од бораца се предао окупатору. Тамо је једно склониште у с. Старом Глогу од 9 рањеника откривено и рањеници су стрељани заједно са болничарком Вером Јовић. Народ је одушевљено дочекао Косовску, 3. македонску и 8. српску бригаду када су се вратиле из источне Македоније.

Без обзира на јаке снаге непријатеља, Двадесет друга дивизија је имала добре услове за успешна дејства на десној обали Ј. Мораве. Штаб је своју процену заснивао на успешним борбама бригада у Пчињи у дру-

ротског подручја. Наводно, писмо је требало да помогне да се Нада ослободи. После Модре Стене, из Љуберађе се вратио, без икаквих последица, и отац Радисавов, а Радисав је дошао до Бабушнице, одакле је, према сопственој изјави, одведен у логор у Бугарску, а не каже у који. Вратио се по•четком августа 1944. у Добро Поље. Нада је у Бабушници предата полицији и после тешког малтретирања стрељана иако није признала да је партизанка. Интересантно је напоменути да су поред Наде откривени и похапшени партизани док се Радисав задржавао у Бабушници и то: Душан Миладиновић, Таса Сибиновић и Радомир Илић, који су стрељани заједно са Надом. Они су се херојски држали.

[22] Архиз Србије, фонд ПКС бр. 588, 603.

ГОЈ половини Јуна, као и на тек примљеним извештајима о борбама 8. бригаде од почетка јула 1944. на терену Пчиње и на одличном држању народа.

Чим су откриле да је 8. бригада дошла у рејон Рујна северозападно од Козјака и у непооредну близину пруге, бугарске јединице прешле су у напад. Првог јула та бригада се са Косовским батаљоном-[23] одмарала на Рујну код села Спанчевца, припремајући се за акцију на пругу. Тада је ескадрон 2. коњичког пука „Цар Фердинанд" из села Кленике пошао у напад. Откривши благовремено непријатеље, штаб бригаде је донео одлуку да му коњичку колону нападне док је на маршу. Изненађен нападом, бугарски ескадрон је покушао да пружи отпор, очекујући да му из села Кошарно стигне у помоћ пешадијска чета како је било планирано. Ескадрон није издржао напад 8. бригаде и Косовског батаљона, па се морао повући према Кленикама. Када је бригада већ одбацила ескадрон, њено лево крило налала је бугарска пешадијска чета. Ангажујући главне снаге и Косовски батаљон, 8. бригада је прешла у напад на ову непријатељску групу. После доста упорне борбе уепела је да је одбаци према Бујановцу. После те борбе, бригада и Косовски батаљон су се прикупили на врху Рујна ради одмора. Пред сам мрак, са ових положаја је примећена једна непријатељска кошичка колона у покрету из села Свињишта према Рујну. То је био ескадрон из истог бугарског пука који је пошао у помоћ месту борбе не знајући да је закаснио. Раније стечена искуства како се треба борити са бугарским фашистичким енагама, штаб бригаде је и овом приликом искористио и са Косовским батаљоном сачекао Бугаре у заседи, изненадним ударом нанео им тубитке и преласхом у јуриш разбио их.

У борбама првог јула, 8. српсха бригада и Косовсхи батаљон убили еу 30 непријатељсхих војниха,

[23] Архив Србије, фонд ПКС бр. 612, АВИИ к. 1053 ф. 5 док. бр. 3, операцијски дневник 1. бат. 8. септембра и дневник Владимира Вујовића Вује, (копија код аутора).

10 заробили и запленили 46 коња, 6 пушкомитраљеза и један тешки митраљез.[24]

Оцешујући да су створени погодни услови за прелазак у нападне акције на окупаторска упоришта и да ће, после њиховог уништења, створити услове за дејства по главном објекту окупатора — делу пруге од Прешева ка Нишу, штаб 8. бригаде и штаб Косовског батаљона доносе одлуку да се нападне бугарски ескадрон у Биљачи. Напад је извршен осмог јула. Ескадрону су нанети следећи губици: убијено 10, заробљена 2 војника и заплењено 40 јахаћих коња. У овој борби бригада и Косовски батаљон имали су два погинула борца и 7 рањених.

Успеси 8. српске бригаде, а поготову напад на Биљачу позитивно су се одразили на народ овог краја. Али окупатор, иако је доживљавао тешке поразе, није напуштао упоришта на слободној територији. Она су онемогућавала напад на пругу, јер су се налазила дубоко на партизанској територији која је доминирала долином Јужне Мораве.

У овом периоду штаб дивизије имао је делимичан увид у рад и борбе 8. српске бригаде, али није могао да испољи већи утицај на њена дејства. После повратка у Пчињу, бригада није успоставила директне везе са штабом дивизије него преко Окружног комитета за округ Врање, са ПК Србије односно са Главним штабом Србије.

Бригадом је до тада командовао привремени штаб. Командант је био Владимир Вујовић Вуја, политички комесар Јован Манасијевић, заменик команданта бригаде Раде Цветковић, а заменик политичког комесара бригаде Милорад Стошић Шука.[25]

У селу Зладовцима код Трговишта, именован је штаб 8. српске бригаде. За команданта је постављен

[24] Диверзантска група коју је штаб дивизије упутио на одсеку између Предејана и Владичиног Хана преврнула је воз 6. јула у коме је убијено око 100 Немаца, уништене 2 локомотиве, 10 вагона, а пруга није радила 48 сати. (Зборник том I књ. 9, док. бр. 9, 169, ст. 78).

[25] Архив Србије, фонд ПКС бр. 612 (Писмо ОК. Врање ПК Србије од 13. јула 1944).

Владимир Вујовић, за политичког комесара Саша Јаворина, заменик команданта бригаде остао је Раде Цветковић, а за заменика политичког комесара постављен је Милорад Стошић Шука.

За команданта 1. батаљона постављен је Петар Денда; за политичког комесара батаљона Јован Манасијевић, за његовог заменика Влајко Станковић, а за заменика команданта Драгољуб Станковић.

Командант 2. батаљона постао је Јордан Петковић Фиља, политички комесар Света Алексић, заменик команданта Живко Младеновић и заменик политичког комесара Станиша Стошић.

Командант 3. батаљона постао је Владимир Аризановић Вељко, политички комесар Миодраг Станковић Доктор, заменик команданта Вранко Вогданић, а заменик политичког комесара батаљона Градимир Николић.[26]

Тот дана када је бригада попушавана кадром, промењен јој је и назив. Тек тада је названа 8. српском бригадом. Ово зато што је у периоду промене назива била далеко од штаба дивизије, те јој није пренета промена.

Топличко-јабланичка офанзива (Тгитј-НтаН) и противмере Главног штаба Србије

Главни штаб Србије који је почео да функционише као целина 11. јула 1944. предузео је више мера како би дивизије у југоисточној Србији усмерио да се што уепешније одупру непријатељу који је већ 13. јула почео офанзиву на територију Топлице и Јабланице. Главни штаб Србије није ни имао времена да детаљније упозна ситуацију на терену и у јединицама НОВЈ у Србији, него је морао одмах да непосредно преузме командовање над дивизијама које су директно ангажоване у борби.

[26] Врањски гласник за 1966. књ. II страна 105. „Посебан отисак" Дневник Вујовића, Петра Денде и Јована Манасијевића.

Главни штаб је одмах почео да реорганизује штабове дивизија, те је за новог команданта Двадесет прве поставио пуковника Милоја Милојевића, а за начелника штаба мајора Јована Ђурића. Ранији командант ове дивизије Риста Антуновић постављен је за политичког комесара дивизије, а ранији политички комесар Драгољуб Петровић Раде за заменика команданта дивизије.

За команданта Двадесет четврте дивизије постављен је потпуковник Ратко Софијанић, а за политичког комесара потпуковник Срба Јосифовић. Командант Двадесет треће постао је потпуковник Миладин Ивановић, а политички комесар Раја Недељковић, потпуковник. Једино у штабу Двадесет друге дивизије није било промена, него је појачан мајором Стојадином Солдатовићем. Ови штабови су одмах преузели команду над 21. и 24. дивизијом и већ 13. јула почели да руководе у периоду непријатељске офанзиве.[27]

Главни штаб Србије, иако је имао мало времена за процену ситуације, ипак је успео да јединице одмах усмери на најважнији задатак — да онемогуће непријатеља да опколи и уништи јединице у југоисточној Србији и да помогну продор оперативне групе дивизија ка Копаонику. Главни штаб Србије је само два дана после преузимања дужности (13. јула) издао наређење Двадесет првој дивизији да се прикупи на просторији: Мала Пупавица — Механе — Равни Шорт и да на овим положајима спречи продор четничких снага на слободну територију. Оне су тада са линије такозвана албанока граница — Блаце надирале према Мердарима. Сутрадан (14. јула) Главни штаб је дао задатак тој дивизији да пређе у обухватни напад на четнике у рејону Лепенац — Јаворац.[28] Истовремено је наредио Двадесет петој дивизији да садејствује Двадесет првој, нападајући четничке онаге у рејону Белољин — Куршумлија. Напад је био предвиђен за ноћ 15/16. јула.[29]

[27] Зборник, том I књ. 9, док. бр. 19 и 20. Архив ВИИ к. 1068 фасц. 1. док. бр. 6/1 и 7/1 и к. 1068 фасц. 4. док. бр. 23 (Наредба Главног штаба Србије о смени у дивизијама).

[28] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 19 и 21.

[29] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 21 и 22.

Пошто је предузео нападне акције на најугроженијем правцу ка слободној територији, Главни штаб Србије наређује Двадесет четвртој дивизији да 15. бригадом поседне десну и леву обалу Пусте реке у рејону Бојника и да затвори правце: Житорађа — Бојник; Лесковац — Пуста река и Лебане — Бојник, а са 13. бригадом да пређе из рејона Мијајлица — Бучумет у рејон Барје — Мирошевац — Брза — Игриште — Дрводеља и затвори правце: Брчје — Барје — Лесковац — Славујевац — Игриште и Лебане — Игриште — Оруглица.[30]

Оценивши истовремено да у рејону Лесковца (река Топлица — Радан — Оруглица) нема довољно снага за спречавање продора непријатеља, Главни штаб наређује Двадесет другој дивизији да дође на Оруглицу и Поречје и да 11. српску бригаду врати у Косанчић у састав Двадесет четврте дивизије, а 3. бугарску бригаду „Георги Димитров" да упути у рејон Пусте реке, на располагање Главном штабу. Штаб Двадесет друге дивизије требало је да са 10. српском бригадом дође у рејон Барја, а да 12. српску бригаду остави на Бабичкој гори, да не дозволи враћање четницима у тај крај.

Преко Главног штаба Македоније наређено је 8. бригади да са Косовским батаљоном пође на Карадаг и да усмери дејетва на Качаничку клисуру.[31] Осма бригада није могла да изврши овај задатак јер је на њу кренуло, 15. јула пет бугарских батаљона у рејону Пчиње, па је тиме везана за тај крај.

Осма српска бригада се први пут после повратка из Грчке реорганизовала и средила 13. VII и 15. јула била у покрету са Косовским батаљоном преко Трговишта, реком Пчињом, према Рујну и даље ка прузи. Развучена у маршевску колону, откривена је у долини Пчиње, па је бугарски батаљон еа утврђених положаја на Св. Илији кренуо према бригади преко Пунишевца, а бугарски батаљон из Буштрање (Росуљака) преко Русца. Да би избегла неповољне услове борбе, бригада је прешла реку Пчињу код Новог Села и једним бата-

[30] Зборник, том I, књ. 9, док бр. 20.

[31] Архив ВИИ, к. 234, фасц. 1, док. бр. 2/11, (депеша Главног штаба Србије Главном штабу Македоније).

љоном, у садејству са Косовским батаљоном, настојала да што пре заузме повољне положаје изнад Горновца (1352). Али је на тг. 1344 (Шиљегарникс) у току ноћи стигао бугарски 14. полицијски батаљон из Ђермана и посео ове доминирајуће положаје. Пошто је била магла, бригада није приметила непријатеља на тг. 1352, али ни бугарски батаљон није благовремено открио подилажење јединица бригаде к. 1352. Изненађење је било обострано. Бугарски батаљон није знао какве га снаге нападају, те ее у прво време није могао снаћи.

Штаб 8. бригаде је донео одлуку да нападне окупаторски батаљон иако је овај био у повољнијем положају за напад, јер је знао да се само нападом бригада може извући из окружења. Силина напада и упорност створили су утисак код бугарског батаљона да је реч о јачим снагама противника. Почела је борба прса у прса. Први одбрамбени редови су заузети и бригада је са Коеовским батаљоном избила на превој који спаја к. 1352, тг. 1344 и к. 1275. Развила се тешка борба на уском простору. Бугарски батаљон са Св. Илије тежио је да код села Шајинце пређе реку Пчињу села Шапранце и преко Думбије нападне бригаду са тог правца. Ту су га дочекали 3. батаљон 8. српске бригаде и једна чета Косовског батаљона и спречили му прелазак преко Пчиње. Бугарски батаљон из Буштранија покушао је да пређе Пчињу код Новог Села, Мезграје, Барбаце али га је спречио 2. батаљон који је ту заузео положаје. Успешан отпор 3. и 2. батаљона и чете Косовског батаљона умногоме је помогао 1. и Косовском батаљону који су се борили на Горуновцу. Још тада је бугарски батаљон из с. Рамног, преко гребена Пирила, села Буковљана и Мале Реке напао 8. бригаду на тр. 1230 (Китка). Овај напад је био најопаснији. Са минималном резервом из 2. батаљона и делом снага које су биле на Китки, 8. бригада је дочекала 4. бугарски батаљон изнад к. 1042 и његове предње делове бацила у реку. Још неколико покушаја овог батаљона да избије на Китку остало је без уепеха. Бугари, на к. 1352 поподне убацујући 5. батаљон предузимају напад али је бригада у овом периоду такође прешла у напад и осујетила Бугаре да постигну успех. Борба је била оштра и поједи-

ни положаји су неколико пута прелазили из руке у руку. У периоду противнапада, окупатор је успео да зароби једног рањеног борца.

Борба код Горуновца трајала је читав дан. Падом мрака дошло је до сплашњавања напада, па је бригада, с обзиром на распоред непријатеља, кренула јединим правцем погодним за повлачење — преко Доње Трнице и Пчиње у Црновце. Долаоком на Кочур 16. VII упућени су сви рањеници у болницу Врањоког подручја у село Бабину Пољану.

Од како се 19. VI 1944. 8. бригада вратила на терен Пчиње, ова борба је била најопаснија за њен опстанак. Захваљујући правилној одлуци штаба бригаде, и добром руковођењу штабова батаљона и изванредној борбености бораца и руководилаца свих батаљона, а највише 1. и Косовског, избегнута је катастрофа.

После борбе на Петровцу, Бутари су схватили да имају посла са јаким и упорним противником који је способан да напада њихова јача упоришта. Због тога већ сутрадан 16. VII доносе одлуку да повуку батаљоне са Св. Илије и Ђермана, напусте ова упоришта и врате се ближе Врању, односно Кривој Паланци. Рано изјутра 17. VII 1944. бугарски батаљон са Св. Илије напустио је утврђење и вратио се ближе Врању.[32] Осма бригада је истог дана посела Св. Илију и порушила сва утврђења.

Штаб Двадесет друге дивизије вратио се 17. јула на терен Кукавице и Оруглице са 10. бригадом, пошто је претходно упутио 11. српску и 3. бугарску бригаду „Георш Димитров" у рејон Пусте Реке, како је наредио Главни штаб Србије.[33]

По доласку у рејон Барја — штаб Двадесет друге дивизије поставио је 10. бригаду на положаје Барје —- Букова глава — Мирошевац — Игриште — Оруглица[34], па је затим пошао у Главни штаб Србије да на лицу места упозна задатке.

[32] Архив ВИИ, к. 234, фасц. 1 док. бр. 2/5.

[33] Архив ВИИ, к. 1053, фасц. 5, док. бр. 3 (Операцијски дневник 1. батаљона 8. бригаде).

[34] Архив ВИИ, к. 1078, фасц. 1 док. бр. 20 (Наређење 24. див. од Главног штаба Србије).

*

У селу Гајтану, куда је прешао Главни штаб 20. VII 1944, штаб Двадесет друге дивизије обавестио је команданта Главног штаба о ситуацији код своје дивизије. Из излагања команданта Главног штаба Србије, штаб те дивизије је сазнао да је Двадесет прва, пре него што је пошла у напад, издржала у рејону Црна Чука — Лепенац напад око 5.000 четника. Напад је одбила и прешла у противнапад и, гонећи четнике, заузела 17. јула Јавкову Клисуру, а 18. јула Брус. По избијању у овај рејон, Двадесет прва дивизија била је изложена јаким нападима нових четничких снага и присиљена да се повуче на просторију Мердаре — Рача. Двадесет пета дивизија је после напада на непријатеља у рејону Туларе — Куршумлија 16. јула морала са положаја Сагоњева да прихвати снаге Двадесет прве дивизије које су се повлачиле са Копаоника.[35]

Пошто непријатељ у првој фази топличко-јабланичке (Триумф) офанзиве није поетигао свој циљ — да наше дивизије у рејону Јастрепца и Топлице окружи и уништи, прегруписао је своје снаге за другу етапу офанзиве (Хилали). Ради тога их је овако распоредио: 4. четничку групу јуришних корпуса, расинско-топличку групу корпуса и 2. косовски корпус на линији: Куршумлија — Блаце •— Туларе; јужноморавску групу корпуса у рејону Манојловца; бугарску 27. дивизију на просторију с. Д. Плочник — Прокупље — с. Коњарник — с. Житни Поток; снаге СДК (српског Добровољачког корпуеа; 1, 2, 3, 4. и 5. пук без по једног батаљона) на простору: с. Косанчић — с. Коњува — с. Бојник — Лебане и Лесковац и делове 1. и 5. немачког полицијског пука у Лебане[36] Непријатељ који је због

[35] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 26, 27, 28, 29, 31, 32, 33 и 34.

[36] Завршне операције, страна 23 и Архив ВИИ, к. 100 фас.. 3, док. бр. 37, 38 и 43. Чим је 22. дивизија напустила територију Бабичке горе, четници јужноморавске групе јуришних корпуса вратили су се 17. јула у раније своје базе (Манојловац и Биљаницу). Они су се овде срећивали ради учешћа у топличко-јабланичкој офанзиви по наређењу Драже Михаиловића од 8. јула. Њихов правац дејства био је на одсеку 10. српске бригаде (Брза—Барје—Оруглица). Власински корпус није хтео учествовати иако му је пренето наређење.

успешног дејства Двадесет прве дивизије ометан неколико дана, најзад је 19. јула почео општи напад у оквиру друге етапе офанзиве.

Када је 20. јула штаб Двадесет друге дивизије реферисао команданту Главног штаба Орбије, износећи ситуацију на десној обали Јужне Мораве и код те дивизије, предочио му је да 10. бригада, поред три дивизије у рејону Леоковца, неће играти важну улогу у будућим дејствима. Предложио је да пређе на десну обалу Јужне Мораве и обједини дејства јединица читаве дивизије, јер у оваквој ситуацији, штаб дивизије нема утицаја на дејства 8. и 12. српске бригаде. Главни штаб Македоније је такође тражио од Главног штаба Србије да та дивизија дође на овај терен. То су исто учинили и окружни комитети КПЈ Врања и Пирота. Главни штаб Србије сложио се са предлогом штаба Двадесет друте дивизије да са 10. бригадом одмах крене у рејон Пчиње. Штабу се прикључио и нови начелник штаба мајор Стојадин Солдатовић који је наредбом од 13. јула био одређен на нову дужност.[37]

Добивши одобрење за одлазак на свој терен, штаб дивизије је 20. јула напустио Гајтан и кренуо код 10. српоке бригаде.[38] На путу у Сијаринску бању, штаб дивизије је примио позив од Покрајинског комитета КПЈ за Србију да се врати на Гајтан. ПК Србије (Благоје Нешковић Михајло и Петар Стамболић) тражило је објашњење од штаба дивизије ко је крив за пропаст болнице Лесковачког војног подручја. Штаб дивизије изнео је свој део одговорности који је у писменој форми сутрадан (22. јула) дао командант дивизије.[39] После објашњења штаба дивизије, ПК Србије ослободио га је сваке одговорности за пропаст болнице.

[37] Архив ВИИ, к. 1068, фасц. 1 док. бр. 6 (Наредба Главног штаба Србије о постављењима у дивизијама). Солдатовић је био једно време начелник штаба Друге пролетерске дивизије, иначе поручник бивше југословенске војске, а борац од 1941. год. и Врањанац, што је било корисно и из војничких и политичких разлога.

[38] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 178.

[39] Архив Србије, фонд ГШ Србије бр. 153.

У овом периоду, 10. српска бригада водила је тешке борбе са неколико пута јачим непријатељским снагама у рејону Барја и Кљајића. Не знајући у каквој се ситуацији налазе остале дивизије и од какве је велике важности држање положаја Гапинца — Мелова и Оруглице за њих, а не примивши наређење од Главног штаба Србије да се 10. бригада задржи само још 24 часа на садашњим положајима, штаб дивизије је падом мрака 22. јула 1944. повукао са положаја Гагинца 10. српску бригаду и у току ноћи 22/23. јула прешао демаркациону линију код села Трстене.[40]

Главни штаб Србије, открившн намере непријатеља, предузео је мере које ће му онемогућити да дивизије окружи и уништи. У исто време требало је одржати се са Двадесет првом ДИВИЗИЈОМ у рејону Копаоника ради обезбеђивања прихвата оперативне групе која је већ била у прокрету из Санџака ка Србији. У вези са таквим циљем, Главни штаб Србије издаје 21. јула наређење у коме је поставио: 21. дивизији да се после сређивања у рејон Соколовица — пл. Превој пребаци у горњи ток Топлице (источне падине Копаоника — Јаворац), да у том рејону маневришући предузима офанзивне акције против непријатеља; 24. дивизији да маневрише у ширем рејону: Јастребац, Радан пл., Пуста Река — Горња Јабланица, а 25. дивизији да са својом 16. бригадом дође у рејон Гајтана, а са 18. бригадом преузме положаје 10. ерпске бригаде. Овим наређењем дивизије су добиле широке просторије за маневар, да избегавају фронталне борбе и да се чврсто не везују међусобно ради слободнијег маневра.

Наређењем су 21, 24. и 25. дивизија обавештене да 22. и 23. извршавају задатке на својим ранијим секторима. Овим је речено да је штаб 22. дивизије са 10. бригадом пошао на свој терен.[41]

Наређењем је нарочито подвучен задатак Двадесет првој да маневровањем на источним падинама Ко-

[40] Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1 док. бр. 2—10 (Оперативни дневник 10. српске бригаде и зборник том I, књ. 9, док. бр. 178 (операцијски дневник Гл. штаба Србије).

[41] Зборник, том I књ. 9, док. бр. 35.

паоника задржи ту своје снаге и тиме олакша и убрза продор оперативне групе дивизија.[42]

Дејства непријатеља 21. и 22. јула онемогућила су план Главног штаба Србије — пребацивање 21. дивизије у рејон Копаоника. Непријатељ је присилио 21, 24. и 25. дивизију да се упорно бране на дотадашњим положајима. Продор четничке 4. групе јуришних корпуса преко Кутлова, Соколовог виса и Сопота и 27. бугарске дивизије на планину Соколовицу довели су 21. и 24. дивизију у опасност од окружења. У таквој ситуацији Главни штаб је био приморан да нареди повлачење ових дивизија на југ у рејон Радана и Оруглице. Да би колико-толико обезбедио свој десни бок и позадину, Главни штаб упућује наређење штабу Двадесет друге дивизије да 10. српску бригаду задржи на положајима Гагинац — Оруглица још 24 часа, до краја 23. јула, док се у тај рејон не пребаци једна јединица 25. дивизије којој је издат задатак. На жалост, ово наређење штаб Двадесет друге дивизије није примио. Захваћена борбама, ни Двадесет пета није могла одмах да почне да извршава постављени задатак^од 21. јула, него је тек 23. јула издала своју заповест да бригаде усиљеним маршем дођу у рејон Оруглице. Пошто Главни штаб Србије није тог момента имао других снага за затварање најопаснијег правца, био је присиљен да на овај одсек упути 15. српску бригаду која је била као општа резерва и уједно обезбеђење Главног штаба Србије. Ова бригада је на гагиначким положајима од 23. до 25. јула водила тешке борбе са четницима, Немцима и љошћевцима, али је ипак успела да задржи непријатељеке снаге да не пресеку одступницу главних снага према југу. У овој ситуацији непријатељ је спроводио готово истоветан план — окружење дивизија у рејону Липовица — Већа глава — Сијеринска Бања и такозвана албанска граница, да би их ту уништио, као што је планирано са Двадесет другом дивизијом крајем јуна 1944. Јаке снаге балиета, са 4. албанским пуком из Гњилана и 5. ГШ полупуком са тенковима и артиљеријом, садејство-

[52] Зборник, том I, књ. 20, док. бр. 142, 143 и 146.

вале су поменутим непријатељским снагама из рејона Лесковца. Намера окупатора је била да, дејствујући јаким снагама из рејона Лесковац — Оруглица, онемогући пребацивање дивизија у рејон Пољанице и даље у Пчињу и Црну Траву, где су могућности за извлачење испод удара биле добре, јер снаге четника и СДК не би могле да дејствују на тој територији без претходног одобрења бугарске владе.

Главни штаб, у рејону Липовица — Сијеринска бања, 25. јула доноси одлуку да пређе у офанзиву преко Веље главе и Китке (трг. 1154) према Гњилану и Карадагу. Јак отпор албанских балистичких снага под немачком командом присилио је 21. и 25. дивизију да се врате на полазне положаје.[43]

Врховни штаб НОВ и ПОЈ који је будно пратио развој ситуације у југоисточној Србији, процењујући да је непријатељ, ангажујући јаке снаге, довео дивизије Главног штаба Србије у тешку ситуацију, мења раније одлуку и уместо једне дивизије, сада у правцу југоисточне Србије упућује три. Када оу јединице Главног штаба Србије биле сабијене у рејон Оруглице и Липовице, водећи тешке борбе са јединицама 27. бугарске дивизије и СДК, Врховни штаб обавештава Главни штаб Србије да су три дивизије кренуле према Копаонику и да у том правцу треба оријентисати дивизије, забацујући се непријатељу иза леђа. Истовремено је Главни штаб Србије установио да сада у рејону борбе нема четничких снага (4. групе јуришних корпуса), па је оценио да су се пребациле да би спречиле продор дивизија из Санџака у Србију. То је дало повода Главном штабу да пређе у противнапад да би избио у рејон Копаоника ради прихвата оперативне групе дивизија.[44]

Оптерећен великим бројем рањеника (преко 400), главни штаб Србије одлучује да те рањенике са Двадесет петом дивизијом пребаци у рејон Криве Феје на територију Двадесет друге дивизије. Рањенике је Двадесет пета требало да преда Двадесет другој, а затим да

[43] Завршне операције, страна 25; Зборник 1/9, док. бр. 39, 40, 41—42 и 178 (операцијски дневник Гл. штаба Србије).

[44] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 42, 44, 45, 50 и 178.

пређе преко Цр:не Траве у Бабичку гору ради извођења акција са Двадесет трећом дивизијом. Последица доношења рањеника на терен Двадесет друге дивизије било је везивање снага те дивизије за обезбеђивање болнице, чиме су ублажена њена дејства.[45]

У овој офанзиви непријатељ је намеравао да окружи и уништи дивизије Главног штаба Србије у рејону Лесковац — Прокупље. Он није постигао циљ захваљујући баш борбеној способности дивизија. Услови борби су били врло тешки, јер је непријатељ већ у почетној фази напада опколио дивизије на ускоj територији, испресецаној комуникацијама.

Успехе дивизија Главног штаба Србије треба ценити по томе што су, просторно удаљене од осталих наших снага у Санџаку и Црној Гори и на врло осетљивом подручју у долини Јужне Мораве, издржале веома јаким снагама вођену непријатељску офанзиву која је имала двоструки циљ: уништење снага НОВ у југоисточној Србији и разбијање ослонца снагама НОВ које су продирале из Санџака и Црне Горе у том правцу.

Двадеает друга дивизија прикупљена на десној обали Јужне Мораве

Двадесет друга дивизија се, крајем јула, први пут нашла читава на одређеној територији. Осма и 10. бригада налазиле су се на Светом Илији, Новом глогу и Петровој гори, а 12. бригада на Бабичкој гори, преко 100 км удаљена од штаба дивизије. Њој је штаб наредио да дође на Бабичку гору и спречи повратак четника у тај крај. Бригада је тамо стигла 23. јула.[46]

На територији Козјака и Пчиње тада се налазио Главни штаб Македоније са Трећом македонском бригадом и Кумановским одредом. Ове две јединице

[45] Завршне операције стр. 25 и Зборник, том I кн>. 9, док. бр. 46, 47, 43, 48 и 178.

[46] Архив Србије, фонд ПКС бр. 626 (извештај бригадног комитета 12. бригаде).

су у друго] половини Јула нападале окупаторске посаде дуж комуникације Куманово — Крива Паланка.[47] Главни штаб Македоније тада се налазио у Трници. По повратку македонске делегације и делегата Врховног штаба Светозара Вукмановића Темпа са острва Виса, за начелника Главног штаба Македоније дошао је генерал-мајор Павле Илић. На првом састанку код Главног штаба Македоније, у Трници, штаб Двадесет друге дивизије изнео је своје планове дејства, а Главни штаб Македоније предложио да се акције Двадесет друге дивизије координирају са дејством македонских јединица које се налазе у овом рејону.

Снаге окупатора, а нарочито 29. бугарска дивизија из Враша, била је у то време концентрисана дуж пруге од Прешева преко Ристовца — Врања — Прибоја — Владичинот Хана; Куманова, Криве Паланке, Босиљграда—Трна—Пирота до Предејана. Најистуреније упориште било је на Росуљаку — код с. Буштрања, источно од Ристовца, које је било највећа препрека за дејства по прузи. Због тога је и 8. српска 21. јула предузела напад на непријатељски батаљон (56. пеш. пука) у овом упоришту. Налад је трајао читаву ноћ, али бригада није успела да га о-своји, не само због тога што је бригада била бројно елабија, него што је и упориште било изграђено и утврђено са пуним профилима ровова и са митраљеским и пушкомитраљеским тнездима, заштићеним од артиљеријске и минобацачке ватре. Сви прилази упоришту били су покривени системом ватре. Осма бригада је имала осетне губитке: 17 погинулих и 15 рањених бораца. У овом нападу је учествовао и Косовски батаљон.[48]

Међу првим мерама које је штаб Двадесет друге дивизије предузео биле су да се јединице попуне новим борцима, организационо среде и прикупе ради непоереднијег командовања и јачег усмеравања удара дивизије по главним објектима непријатеља. Преко команде Врањског војног подручја и команди места,

[47] Преглед НОР Македонијо 1941—1944, страна 86.

[48] Дневници Владимира Вујовића, Петра Денде и Хроника 8. ударне бригаде, Врање 1968.

а и преко Окружног НО одбора Врања и среских НОО, почела је мобилизација људи из градова. Одзив је био изванредан. Само из Белог Поља из фабрике у којој је радило много радиика, одједном је дошло у Двадесет другу дивизију 200 бораца.[49] Бригаде су почетком августа 1944. године поново нараеле на по 700 људи.[50]

У то време је преко савезничких миоија долазило наоружање које су авиони спуштали на Петрову гору. Првим пошиљкама је донекле решен дотада акутан проблем наоружања и опреме. Поред тога, дивизија је одвојила извесно оружје и дала бугарском Ћустендилском ПО, којим је командовао Кирил Богославски Ботев.

У том периоду штаб дивизије је извршио нека померања кадра ради равномерније попуне бригада. На предлог Светозара Вукмановића Темпа, из Косовског батаљона је узето још неколико руководилаца за бригаде Двадееет друге дивизије. За заменика политичког комесара 8. српске бригаде дошао је Миле Баниħ Црни, а за обавештајног официра те бригаде Војо Љумовиħ. У 10. ерпску бригаду је за начелника штаба дошао Душан Лазиħ, поручник бивше југословенске војске, а за обавештајног официра Тихомир Слијепчевиħ Гаја, командир чете из Косовског батаљона. За команданта 2. батаљона 10. српске бригаде повучен је из команде Врашског подручја Љуба Трајковиħ. За заменика политичког комесара 10. српске бригаде постављен је Милорад Стошиħ Шуке, до тада заменик политичког комесара 8. српске бригаде. Омладински руководилац 8. бригаде постао је Јован Милошевиħ Милован, још 13. јула на место Бошка Ђорђевића, који је погинуо на Чупином брду 15. јуна 1944. као пол. комесар 2. батаљона 8. бригаде. За интенданта 8. српске бригаде постављен је Арса Томиħ, а за санитетског референта Вера Стојановиħ Павловиħ.

[49] Зборник, том I, књ. 9, бр. 115.

[50] Архив Србије, фонд ПКС бр. 632 (извештај политичког комесара 22. дивизије од 5. VIII 1944. у коме се захтева да Енглеске војне мисије добију потребно оружје за 22. дивизију на Козјак планини). Архив ВИИ, к. 234, фасц. 1, док. бр. 12/3.

За санитетског референта дивизије, Главни штаб Србије поставио је др Бориславa Кузмановића, а за шеговог помоћника потпоручника Мару Кустурић.

Највећу тешкоћу за дивизију представљао је проблем како да што пре 12. српеку бригаду доведе у рејон Пчиње—Козјака. У вези с тим послати су курири у Црну Траву, па чак и на Бабичку гору.

У овом периоду када је дивизија дошла на свој терен и припремала се за јаче ударе по најосетљивијим тачкама окупатора, по комуникацији на одсеку Ристовац-Грделица, није било радио-везе са Главним штабом Србије. Рад радиста, као и шифраната, никако није могао да се уигра и обезбеди свакодневне и сигурне везе. У моменту када је за успешније командовање и руковођење била неопходна, везе није било. Добијене депеше штаб дивизије није могао да дешифрује или, пак, шифранти Главног штаба нису могли да их дешифрују и тако се практично радило без радио-везе. Због тога је штаб дивизије био приморан да одржава радио-везу са Главним штабом Србије преко Главног штаба Македоније па је у неко време радио--веза ишла и преко овог Врхозног штаба.[51]

Организација и рад КПЈ у Двадесет другој дивизији

Посебни услови који еу владали у Србији у погледу руковођеша јединицама НОВЈ из Покрајинског комитета КПЈ за Србију, односно окружних комитета, имали су знатан утицај на организације КПЈ у бригадама. После формирања 5. и 6. јужноморавске бригаде (односно 7. и 8. српске), партијском организацијом па и бригадом руководили су окружни комитети за Врање, односно Пирот. Они су преко заменика политичког комесара бригаде давали партијске задатке

[51] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 168 (Иако је Главни штаб Србије послао нову радио-станицу, веза је и даље била слаба. Једино је одржавана куририма, али је било тешкоћа због тога што су четници на Пољаници хватали и убијали курире.)

и примали извештаЈе о раду партиЈских организациЈа. Одвојени од ПК и Главног штаба Србије демаркационом линијом, окружни комитети су практично командовали и бригадама.[52] Ово је тако ишло све до краја Јуна 1944.

Доласком делегата ПК Србије у Двадесет другу дивизију у првој половини јуна, рад партијске организације почео је тећи на другачијој основи. У бригадама су формирани комитети, у батаљонима бирои, а у четама основне организације (ћелије). Секретар бригадног комитета био је по правилу заменик политичког комесара бригаде, а заменици политичких комесара батаљона секретари бироа. Сви заједно сачињавали су бригадни комитет у који су још улазили политички комесар бригаде и командант бригаде. Секретар ћелије у чети по правилу је био политички комесар чете. У штабу дивизије постојала је штабна ћелија којом је руководио, као секретар, политички комесар дивизије. Тако је било и у штабовима бригада и батаљона. Дивизија није имала свој комитет све до септембра 1944. Секретари партијеких организација у бригадама подносили су извештаје о раду партијеких организација у бригадама непосредно Покрајинском комитету КПЈ за Србију.

Из извештаја бригадних комитета који се појављују тек средином јула 1944. може се сагледати не само стање организације него и утицаЈ КПЈ на стање у јединици и на њену борбену способност. Партијска организација у бригади постала је школа за васпитање бораца. Она је од борца стварала идеолошки чврстог и политички изграђеног човека. Основни метод рада партијске организације је био да се пре доношења одлуке о извесним акцијама дивизије и бригада, претходно о томе продискутује у штабној ћелији или бригадном комитету и тек после тога се доноси одлука. У хитним случајевима еу се партијска ћелија штаба или бригадни комитет састајали у покрету и набрзину проанализирали план штаба (или команданта), па када су оценили целисходност предложеног плана, доно-

[52] Зборник, том I, књ. 20, док. бр. 142, 143 и 146.

сили су одлуку у штабу (дивизије или бригаде) и преноеили је нижим штабовима. Све организације, од бригадног комитета и батаљонског бироа, проучавале су задатке у вези са акцијама, а потом су се на састанцима ћелија постављали конкретни задаци комунистима. Основно је било да комунисти руководиоци и борци морају предњачити при извршавању задатка како по упорности, тако и по храбрости. Овакав начин рада имао је велику васпитну улогу и тако се проверавао квалитет комуниста у најтежим условима.

После сваке борбе или акције чете, батаљона и бригаде анализиран је рад на свим нивоима, почев од ћелије до бригадног комитета. У овим анализама се оцењивао рад војно-политичког кадра; углавном су подвлачене слабоети, извлачила се искуства и оцењивао рад сваког борца. После оваквих састанака долазило је до пријема у КПЈ свих оних који су се показали најбољим. Поред тога, они који су испољили већу еналажљивост и иницијативу добијали су веће дужности. Када борац постане члан Партије ако је испољио храброст, а физички је споеобан, постаје пушкомитраљезац, касније десетар, а тај принцип је примењиван приликом унапређења десетара за водника, водника за командира чете или за политичког руководиоца. Ретко је ко постао руководилац, а да се пре тога у свом колективу није афирмисао као најбољи и најспособнији. Такве су борци радо прихватали за руководиоце и ценили их и волели. На тим основама је раетао кадар у Двадесет другој дивизији.

Ако се неко од руководилаца у борбама или акцијама покаже колебљив или несналажљив, критикован је прво на партијским састанцима, указивано му]е на слабости и захтевано да отклони недостатке ако жели да и даље оетане војно-политички руководилац. Уколико се то неколико пута понови, смењиван је ва основу закључка бригадног или батаљонског бироа преко штаба бригаде или дивизије, уз претходно партијско кажњавање. Тако су у овом раздобљу, због показаних слабости у руковођењу, смењени са дужности: командант 4. батаљона 12. бригаде и командант 10. српске

бригаде. Ово је учињено после напада Двадесет друге дивизије на четнике у рејону Бабичке горе.[53]

Поред ових састанака, партијске организације у бригадама су одржавале и своје радне и теоретске обавезне састанке, и то обично недељно по један. Тада се раоправљало о дисциплини чланова Партије, њиховом залагању, односу према борцима, између себе, односу према народу, о залагању у раду на политичком уздизању бораца или о политичком раду са народом. Најважнији састанак је био онај на чијем је дневном реду било питање критике и самокритике. Критика је пружала могућност да се на слабости сваком члану укаже да би их лакше сагледао и отклонио. Она је помагала многим члановима Партије да негативне навике које су донели из средине где су раније живели отклањају и постају борци или руководиоци које средина прихвата, цени и воли. Самокритика је, пак, захтевала од сваког члана Партије да искрено износи учињене грешке или слабости које испољава у раду у јединици или са народом. После ових састанака који су многима тешко падали, сваки је био ослобођен извесних психолошких оптерећења. После тога су односи међу члановима Партије постајали много присније, људскији и са више међусобне пажње и љубави, што је било темељ чзрстине чланства КПЈ, а у јединицама оонов борбености и дисциплине.[54]

На теоретским часовима проучавала ее Историја СКП(б), Политичка економија од Сегала, организациона питања партије КПЈ из „Пролетера" национално питање народа Југославије („Пролетер") и др. Ово је интензивније почело да се спроводи од како је јула 1944. Покрајински комитет КПЈ за Србију организо-

[53] Архив Србије, фонд ПКС бр. 615 (извештај бригадног комитета 10. српске бригаде од 15. јула 1944. и Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—10 (Оперативни дневник 10. српске бригаде).

[54] У извештајима бригадних комитета за јул и август, Архив Србије, фонд ПКС бр. 615, 625, 626, говори се о раду партијских организација. Иако су ти извештаји доста штури и одражавају неискуство у писању извештаја, из њих се може установити начин рада.

вао партијске курсеве за заменике политичких комесара бригада на планини Кукавици.[55]

Интензиван рад партијске организације у бригадама Двадесет друге дивизије стварао је борбено језгро у бригадама и батаљонима које је на својим плећима носило борбеност јединица. А то језгро није било ни мало ни безначајно и тиме се могу објаснити уопеси Двадесет друге дивизије. Из документације се не може утврдити тачан број чланова Партије. Према документацији, бригаде еу у јулу и августу имале следећи број чланова КПЈ, кандидата КПЈ и чланова СКОЈ: Осма српска 59 чланова КПЈ и 19 кандидата."'[6] Нема података колико је чланова СКОЈ имала, али оигурно више него чланова КПЈ и кандидата. У септембру има готово двапут више чланова КПЈ, 117, 42 кандидата и 140 чланова СКОЈ.[57] Овакав нагао скок броја чланова је резултат бољег постављања организација КПЈ и бољег рада. Бригада је доста дуго била одвојена од штаба дивизије и Покрајинског комитета ПК Србије и није имала бригадни комитет, те пријема у чланство није било у мају и јуну, када је бригада била под командом Главног штаба Македоније и када је велики број бораца био ван утицаја партијског руководства бригаде. Тек после укључивања бригаде у Двадесет другу дивизију почиње и интензивнији рад партијске организације.

Десета бригада, чија је партијска организација била под непосредним утицајем делегата ПК Србије, па је још у јуну 1944. у њој формиран бригадни комитет који је интензивно радио, имала је у јулу и августу највише чланова Партије, кандидата и скојеваца иако је била најмлађа у дивизији. Крајем јула има 76 чланова КПЈ и 24 кандидата који су повезани у 4 штабне ћелије, 9 четних са једним четним активом и 3 бата-

[53] Према изјави Драгомира Анђелиновића Гоше, пом. пол. ком. 12. бригаде.

[50] Архив Србије, ПКС бр. 658 (први извештај бриг. ком. од 13. 8.)

[57] Архив Србије, ПКС бр. 712, у септ. је из 8. бриг. отишло 16 чл. КПЈ.

љонска бироа.[58] Чланова СКОЈ вероватно је било више, али се из документације не може тачно утврдити. У августу се број чланова КПЈ нешто смањује због одласка неких чланова у Прешевску бригаду која је била под командом Главног штаба Македоније. Тада је било (28. VIII) 63 члана КПЈ и 19 кандидата.[59] И у овој бригади расте број чланова после формирања дивизјског комитета КПЈ. Крајем септембра, односно у октобру, било је 138 чланова КПЈ и 210 скојеваца.[60]

Дванаеста бригада је у јулу и августу имала 69 чланова КПЈ и 10 кандидата КПЈ и 65 скојеваца[61]. Крајем августа и почетком септембра, 12. бригада има 188 чланова КПЈ, 35 кандидата и 80 скојеваца[62]. Нагао пораст броја чланова је резултат бољег рада партијског руководства, нарочито откако је формиран бригадни и дивизијски комитет. Бригада је формирана, тако рећи, у покрету и кроз борбе. 3. батаљон је формиран 4. јуна у селу Вини, а 4. батаљон 28. јуна 1944. у Туларима, када је за команданта дошао Жика Радосављевић, за пол. ком. Драган Петровић, а за заменика политичког комесара Воја Миловановић.[63]

По социјалном саставу, чланови КПЈ већином су били са села. Детаљних података нема, али на основу извештаја руководилаца КПЈ у 8. бригади за новембар 1944. види се да су, од 147 чланова КПЈ: 81 сељак, 35 радника, 27 ђака и интелектуалаца и 4 војна лица (подофицира бивше југословенеке војске)[64]. Овај састав је побољшан доласком радника из Ниша, Пирота и других већих места, одакле је попуњена бригада. Раније је тај однос био још више у корист чланова са села.

[58] Архив Србије ПКС бр. 615 и 625 (извештај бриг. ком. у јулу ПКС).

[59] Архив Србије ПКС бр. 65/, (извештај бриг. ком. за 29. 8). У Прешевску бригаду отишло 200 бораца).

[00] Архив Србије, ПКС, бр. 734 (извештај дивизијског комитета од новембра 1944. ПКС).

[61] Архив Србије ПКС бр. 569.

[62] Архив Србије, ПКС бр. 678.

[03] Архив Србије ПКС бр. 639а (изјава политичког комесара 12. бригаде Добривоја Дикића).

[64] Архив Србије, ПКС бр 733 (партијски извештај ПКС за 8. српску бригаду).

Од формирања Двадесет друге дивизије није постојао политодел, те је партијском организацијом у дивизији привремено руководио делегат ПК Србије. Касније је требало да се оформи дивизијски комитет КПЈ, али је због слабих радио и курирских веза између 22. дивизије и ПКС и Главног штаба Србије и због недешифровања депеше којом је ПК Србије послао директиву да се комитет формира у августу, он није формиран све до почетка септембра.[65]

Формирањем дивизијског комитета, директивом ПКС од 3. септембра 1944. укинути су бригадни комитети и батаљонски бирои. Дивизијски комитет који су сачињавали заменици политичких комесара бригада и политички комесар дивизије, руководио је партијском организацијом у дивизији. После овога оне су формиране у штабовима и јединицама. Такво стање је било у Двадесет другој дивизији до јануара 1945. када је одлуком ЦК КП.Ј формацијом предвиђен партијски руководилац у дивизији, по функцији заменик политичког комесара дивизије.[66]

У извештајима бригадних комитета, којих нема много у архивима, поред многих података ради сагледавања рада и деловања партије у јединицама, давани су и подаци о слабостима у раду партијске организације. Најоштрији извештај о стању кадра и члановима Партије у 10. бригади је онај од 28. августа 1944.[67] Ту се даје врло слаба оцена о стању у бригади; каже се да команде чета уопште не одгозарају својим дужностима, па ни секретари батаљонских бироа. Овако опш-

[65] Архив Србије, ПКС бр. 631 и 659 (захтев пол. ком. див. за формирање див. комитета, Архив Србије ПКС 664 од 3. септембра), ПКС замера политичком комесару дивизије што није формирао дивизијски комитет по директиви од пре месец дана.

[66] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4 док. бр. 4 (за првог секретара Партије 22. дивизије и уједно за помоћника политичког комесара дивизије постављен је јануара 1945. Радоје Љубичић).

[67] Архив Србије, фонд ПКС бр. 652 (извештај партијског руководиоца 10. српске бригаде од 28. VIII 1944. упућен пол. ком. дивизије).

та оцена, и то негативна, за све командире и политичке комесаре чета, као и заменике политичких комесара батаљона, у ствари је одраз непознавања стања. Сигурно је било и таквих који нису одговарали својим дужностима, али те је пракса брзо откривала и они су морали да иду, јер их јединица (колектив) није ценила нити поштовала — нису имали ауторитета у руковођењу, што је у рату пресудно. Да је ова оцена била површна види се из тога што су је ти исти чланови КПЈ демантовали у борбама на Косову у најтежим условима.

Само захваљујући тим члановима КПЈ, Двадесет друга дивизија је могла у изванредно тешким зимским уеловима, без одеће, обуће и хране да извршава борбене задатке. Својим примером саможртвовања, издржљивости и чврстине, чланови Партије могли су да утичу на борце да потпуно боси остану на положајима не само сатима него и данима. Политички комесар дивизије их је фебруара 1945, на Дрини на положајима, затекао потпуно босе и у свом телеграму Врховном штабу од 24. II 1945. рекао: „Има их 1.500 потпуно босих ко од мајке рођених".[68]

Захваљујући члановима КПЈ, Двадесет друга дивизија је испунила свој дуг према свом народу и социјалистичкој револуцији. Ништа мању улогу није имао СКОЈ у јединицама те дивизије. Он је био један од главних ослонаца Партије у повећавању борбености и дисциплине у јединицама. Тешкоћа је било утолпко што су јединице дивизије до августа 1944. углавном биле састављене од сеоеке омладине која није била довољно пиомена. Напори оу утолико већи што се морало радити више и упорније на подизању политичке, идеолошке свести, а то је доприносило повећавању борбености. У бригадама је постојао омладински руководилац, а касније је формиран бригадни комитет СКОЈ.[69] Састанци руководства СКОЈ са осталом омладином текли су по предвиђеним плановима и програмима.

[68] Архив ВИИ, к. 1052 фасц. 4 док. бр. 4 (депеша штаба 22. див. упућена Врховном штабу).

[69] Архив Србије, фонд ПКС бр. 659 и Архив Института рад. покрета Београда (АЈРПБ) бр. 2/242—243.

Напад на пругу и упориште Росуљак

Развој еитуације није дозвољавао да се Двадесет друга дивизија прииреми и прикупи за дејства. Ситуација се нагло мењала и захтевала да се максимално користе сва средства и снаге. У то време, крајем јула и почетком августа, за НОП у Србији и Македонији наилазили су крупни догађаји.

Србији се приближавала Оперативна група НОВЈ ради оживотворења стратегијске замисли Врховног команданта. С том замисли се поклапао и задатак да се разбију упоришта четника и других квислинга у Србији.[70] Успешна дејства дивизија у југоисточној и источној Србији у овом тренутку доприносила су да се то изврши.

Успешним развојем народноослободилачког покрета у Македонији, а посебно у рејону Козјака, створени оу сви услови да се у вези са одлукама АВНОЈ конституише највише представничко тело македонског народа — Антифашистичко собрање народног ослобођења Македоније (АСНОМ) и тиме македонски народ први пут организује своју слободну државу у оквиру Демократске ФедератиБне Југославије. Припреме које су почеле раније биле су крајем јула у завршној фази и 2. августа 1942. у манаетиру Свети Прохор Пчињски одржано је прво историјеко заседање АСНОМ.[71] Двадесет другој дивизији припала је част да са 3. македонском бригадом обезбеђује заседање АСНОМ.

Ови крупни догађаји захтевали еу да се још јаче удара по окупатору. У вези с тим, штаб Двадесет друге дивизије је почетком августа разрадио са Главним штабом Македоније планове заједничких дејстава на прузи Прешево — Владичин Хан. Ова дејства су планирана на основу процене да је, с обзиром на приближавање Црвене армије Балкану, јужноморавска до-

[70] Београдска операција, издање ВИЗ-а, Београд 1965. стр. 70, Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 42, 60.

[71] Ослободилачки рат, стр. 346 и „Преглед НОБ Македоније", стр. 96.

лина најважнија комуникација за извлачење немачких снага из Грчке, и да је према томе удар по овој комуникацији удар по најосетљивијој тачки непријатеља.[72]

Комуникацију од Куманова до Грделице обезбеђивале су врло јаке снаге бугарске окупаторске 29. пешадијске дивизије 5. армије. Батаљонска упоришта поред саме пруге на најугроженијим правцима чинила су велику сметњу нападима на ширем фронту. Једно од најистуренијих упоришта било је батаљонско упориште 56. пеш. пука из Велеса на Росуљаку које је затварало најповољнији прилаз прузи код Ристовца. Пруга је на том месту најосетљивија, јер има неколико мостова на Јужној Морази. Главни штаб Македоније предложио је да се ово упориште ликвидира и тиме отвори пут ка прузи, а штаб Двадесет друге дивизије је сматрао да напад на јако утврђено упориште не даје адекватне резултате, а са друге стране, дају се велике жртве и да на оваква упоришта треба вршити демонстративне нападе.[73] На овом састанку усвојен је план напада на пругу, укључујући и упориште Росуљак између села Буштрања и Клиновца. План је обухватао напад на железничку станицу Ристовац коју треба да напада 3. македонска бригада, ојачана одељењем „цонбула" из Двадесет друге дивизије. Једна чета са минерском групом треба да поруши прспусте код села Павловца на прузи, а да на путу постави мине ради задржавања бугарских снага из Врања, уколико пођу у помоћ својим снагама код Ристовца и Росуљака.

Двадесет друга дивизија преузела је задатак да са две бригаде напада Росуљак (10. и 8), јер је 12. бригада била још у рејону Бабичке горе, односно у Црној Трави.[74] Истовремено је предвиђено да Двади-

[72] Схватајући значај ове пруге, штаћ дивизије је још почетком јула формирао једну диверзантску групу која је готово сваког дана рушила пругу у јулу и почетком августа 1944. (Зборник, том I, књ. 9, док бр. 169).

[73] Архив ВИИ к. 234, фасц. 1. док. бр. 2).

[74] Архив Србије, фонд ПКС бр. 631 и Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 69 и Зборник том VII, књ. 4, док. бр. 4.

сет пета дивизија изврши акцију на пругу од Врањске Бање до Владичиног Хана, јер се њене бригаде налазе близу тог сектора. Штаб те дивизије није прихватио предлог о нападу на пругу јер се интензивно припремао за одлазак на север, у вези са задатком који је дивизија добила од Главног штаба Србије.[75] Штаб дивизије је ипак каоније одлучио да делом снага нападне железничку станицу Лепенац коју је бранио један вод бугарских војника, а да демонстративним нападом на батаљонско упориште у Себеврашу веже непријатеља у периоду општег напада на пругу.[76]

Осма бригада нападала је на најважнијем правцу од села Буштрања према Церу (к. 649) и на к. 632 (Росуљак), односно на најважнији одсек бугарских утврђених положаја. Десета бригада нападала је 3. батаљоном из рејона села Дрежнице преко к. 570 на триг. 649 (Цер) и триг. 632 (Росуљак), а 2. батаљоном од Узинца (к. 644) северно од с. Малог Буштрања гребеном према Церу (триг. 649). Први батаљон 10. бригаде био је у дивизијској резерви. Једна чета из овог батаљона вршила је обезбеђење у рејону Павловца, уједно рушећи пругу и минирајући пут Врање — Бујановац.[77]

Ради успешнијег напада планиран је и удар ватром из минобацача по упоришту, те су због тога минобацачи бригада груписани у посебну групу, у рејону Узинце (к. 770) којом је руководио штаб дивизије.

Напад је почео тачно по плану. Да би непријатеља присилили да уђе у склоништа и да му се онемогући дејство када бригаде буду подилазиле на јуришни положај, почели смо минобацачку ватрену припрему. У ту сврху је са ватрених положаја Узинце (к. 77) испаљено из минобацача 140 мина. Није се могла вршити коректура ватре и дејство није било ефикас-

[73] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 77 и 69 и том 7, књ. 4, док. бр. 3.

[76] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 77.

[77] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 69, Зборник, том 7, књ. 4, док. бр. 3, Архив к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—20, и дневник Еладимира Вујовића, Архив ВИИ к. 933, фасц. 2, док. бр. 9 и 10 к. 1052 фасц. 2, док. бр. J.

но, тако да]е непријатељ из ровова одмах почео да се брани свим ватреним средствима. Оценивши да минобацачи туку из рејона Русца, усмерио је дејство своје артиљерије на тај рејон, али такође непрецизно. Уз помоћ ракета осветљавао је прилазе упоришту и тукао ватром из митраљеза и пушкомитраљеза. Осма бригада је трпела велике губитке. Наступајући одлучно, уз непосредно руковођење командира и политичких комесара чета, батаљони су прешли на јуришне положаје, на 30—50 м од непријатељских ровова. Он је тада употребио и ручне бомбе и успео да заустави напредовање јединица Двадесет друге дивизије. Извештен о оваквом развоју борбе, а поготову што је 8. орпска бригада дотле имала оеетне губитке, штаб дивизије наређује у 3.20 часова 4. августа, обуставу нанапада и повлачење. Чета која је вршила обезбеђење на прузи и путу код Павловца, порушила је један пропуст на прузи и посекла више стубова на телефонској линији. Одељење „џонбул" није извршило задатак јер се није повезало са 3. македонском бригадом и непријатељске јединице отвориле еу ватру на то одељење када је прилазило железничкој станици Ристовац.

Главни штаб Македоније, чим је престала ватра, претпостављајући да напад није успео, тражио је од штаба Двадесет друге дивизије извештај о резултату борбе. У одговору штаб дивизије обавештава Главни штаб Македоније да непријатељ није протеран из упоришта иако су се бригаде храбро бориле. Само 8. бригада имала је 8 погинулих и 19 рањених.[78] Из 10. бригаде тада је погинуо 1 и 4 рањена.[79] У борби је тешко рањен Спаса Стошић борац 8. бригаде и остао је на положају. После свануħа непријатељ га је заробио, али није стрељао, него га је уз велика малтретирања упутио у болницу Врање, где је остао до ослобођења (ме-

[78] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 69.

[79] Зборник, том VII, књ. 3, док. бр. 3; Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—20 и к. 1053 фасц. 5, док. бр. 3 (Према списку погинулих у овој борби је из 8. бригаде погинуло 14, а из 10. бригаде 6 бораца. У два напада 8. бригада изгубила је на Росуљаку 23 борца.

сец дана). Ово је други случај да Бугари у овом крају, у току НОР не убију заробљеног рањеника.

Ноћу 3. VIII 1944. у железничку станицу Врањска Бања преко Стојадина Станковића, припадника НОП, убачен је у коферу експлозив са временским упаљачима. Експлозија је уништила зграду и убила око 20 немачких и 14 бугарских војника и 2 цивила. Сутрадан (4. VIII) минерска група дивизије срушила је пропуст на прузи на Карбевачкој реци, тако да је саобраћај био обустављен 4 дана.[80]

Губици Двадесет друге дивизије у нападу на Росуљак нису били узалудни. Непријатељ који је такође претрпео губитке, није више смео да остане на овим утврђеним положајима, па је 5. августа напустио упориште и повукао се на саму железничку етаницу Ристовац. То је отворило шире могућноети за напад на пругу од Прешева до Врања. Више није постојала опасност да непријатељ угрози позадину снага које нападају пругу на овој деоници. Поред тога, створена је могућност за шири маневар јединица Двадесет друге дивизије од Св. Илије према Рујну и Козјаку. И на крају, омогућен је сигурнији рад Главног штаба Македоније, ЦК Македоније и АСНОМ у Прохору Пчињском.

После ове борбе, јединице Двадесет друге дивизије нашле су се на следећим положајима: 10. бригада на линији Буштрање — Русце — Лепчињце; 8. бригада: Мотина — Св. Илија — Брезовица и 12. бригада (од 6. 8): Српска чука — Нееврта — Крива Феја — Ново Село. Овим распоредом дивизија се нашла на врло повољним положајима за напад на пругу. Њене јединице су наткрилиле деоницу од Ристовца до Владичиног Хана.[81]

Двадесет пета дивизија је 5. августа напустила рејон Криве Феје и пошла преко Стрешера и Чемерника на север, јер није имала радио-везе са Главним

[80] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 169.

[81] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 167 (извештај штаба 22. дивизије од 19. VIII) Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—20 (Операц. дневник 10. српске бригаде) и дневник Владимира Вујовића.

штабом Србије и није добила писмено наређење које јој је он упутио 6. VIII. У њему се захтевало од дивизије да одмах дође у рејон Ветернице (Поречја) и Бабичког ради садејства са осталим дивизијама (21. и 24). Тада је борбом требало протерати непријатељске снаге које су поселе слободну територију на подручју планине Кукавице — Лесковца — Пусте Реке и Топлице (Горње Јабланице), да би покушале спречити даљи продор оперативне групе дивизија. То наређење је гласило:

„I. Најхитније се пребаците на просторију Бабичко — поречје.

II. Најенергичније и смело дејствовати на главну комуникацију и непријатељске гарнизоне који морају сада бити сви ослобођени.

III. По доласку на одређену просторију, одмах успоставити везу са нама, правцем Оруглица.

4) XXII дивизији пренесите наше наређење:

I. да одмах отпочне најенергичније и смело дејство на главне комуникације и непријатељске гарнизоне, на свим секторима где делују њене јединице;

II. да редовно одржава везу са нама куририма док се не усгостави радио-веза".[82]

Немајући даље везе са Двадесет другом дивизијом, Главни штаб Србије, преко радио-станице Главног штаба Македоније издао је 8. августа ново наређење за дејства на прузи у вези са ситуацијом на Копаонику, у Јабланици и Топлици.[83]

У наређењу је стајало следеће:

1. „Пеко прешао Ибарску долину, савладавши отпор скоро целе немачке дивизије. Кренуо даље за Копаоник.

2. „Предајте Брадоњи наше наређење, да одмах крене на бабичко подручје. Одмах одатле да успут дејствује најенергичније и смело на главне комуникације и гарнизоне.

3. Исто тако Брка и ви треба да максимално појачате ударце на комуникацију и гарнизоне. Коча".

Поред депеше Гл. штаба Србије упутио је и писмено наређење 22. дивизији истог дана.[84]

[82] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 83.

[83] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 97

[84] Зборник, том I, књ. 9. док, бр. 98.

Када је оперативна група дивизија 6. августа избила на Копаоник, велике снаге окупатора пошле су јој у сусрет да би спречиле њен даљи продор и потиснуле је преко Ибра. Ради помоћи групи дивизија, Врховни штаб је наредио Главном штабу Србије да све снаге у Србији усмери тако да онемогући окупатору концентрисање јачих снага у рејону Копаоника и тиме олакша оперативној групи да разбије непријатеља на Копаонику и успе да се повеже са снагама јединица НОВЈ у југоисточној Србији.

У овом периоду, на територији Поречја—Јабланице—Пусте Реке—Радана ситуација је била оваква: Двадесет прва дивизија налазила се на сектору Радан -планине, јачим снагама оријентисана према Космачи и даље према Копаонику; Двадесет четврта на сектору Бучумет—Оруглица—Кукавица. Њој је у овој ситуацији дат задатак да пређе у офанзиву ради везивања квислиншких снага које се налазе у рејону дивизије.[83]

Ове дивизије, водећи у јулској непријатељској офанзиви борбу у окружењу са неколико пута јачим снагама, имале еу велике губитке, али су ипак имале снаге да пређу у офанзиву и дају свој допринос у обезбеђивању пробоја оперативне групе дивизија у Србију.[86]

У овом важном моменту две дивизије (22. и 25) које су биле најопремљеније, пошто нису имале везе са Главним штабом Србије, нису активније учествовале у нападу на окупатора у рејону Ристовца — Бабине горе, али су ове, а нарочито Двадесет друга, својим распоредом и положајима везивале јаке снаге непријатеља које мису могле битп оријентисане према Копаонику.

Бугари су 8. VIII извршили испад на слободну територију на положаје Двадесет друге дивизије, баш оног дана када је Главни штаб Македоније пренео наређење Главног штаба Србије са задацима дивизији.[87]

[85] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 81, 85. и 98.

[86] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 86, 91, 95. и 101.

[87] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 167, Архив ВИИ к. 1054, -фасц. 1, док. бр. 2—20, к. 234, фасц. о, док. бр. 2.

Испад непријатеља дошао је баш у моменту када се штаб дивизије бринуо око смештаја и обезбеђивања рањеника које је оставила Двадесет пета дивизија и оних које је имала Двадесет друга, чији је број износио преко 300, од чега 160 тешких. Проблем је био не само у смештају него и у лечењу рањеника. Стручног кадра је било, али санитетског материјала није било довољно за оволики велики број рањеника, па је чак и лекар дивизије био без слушалица.[88]

Поред овог проблема, дошло је наређење од Главног штаба Македоније да Двадесет друга дивизија упути све борце из прешевоког среза (Прешево и Бујановац) том штабу за формирање јединица које ће бити под његовом командом.[89] Све то је утицало на план дејства те дивизије, односно акције на пругу су одложене.

У оваквој ситуацији непријатељ прелази у напад јаким снагама на слободну територију и то: једном колоном правцем Ристовац—Кленике, другом Ристовац —Стара српско-турска граница на Цер (Росуљак), трећом из Требешиња, преко Д. Отуље и к. 703 к. 795 на Свету гору, четвртом такође из Требешиња гребеном на Лепчинце и даље на Мотину (к. 1303), петом из Златокопа за Св. Илију и шестом колоном из Врањске бање на Стару Брезовицу. Напад је почео 8. августа 1944. рано изјутра.

[88] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 168 (извештај штаба 22. див.) Архив Србије док. ПКС бр. 646.

[88] Зборник VII, књ. 4, док. бр. 6. Главни штаб Македоније и ЦК Македоније заузели су став да је бивши прешевски срез њихова територија и да са ње треба да стварају јединице НОВЈ. Тај срез је дотле био у саставу ОК Врање и територије 22. дивизије. Са овим захтевом Главног штаба Македоније сложио се и Темпо, али је ипак поставио питање ЦК КПЈ. Са друге, пак, стране, ОК Врање изнео је овај проблем ПК Србије. На крају је заузет став да борци са те територије буду у јединицама Главног штаба Македоније, а да народним одборима руководи ОК Врање (само из 10. српске упућено у Прешевску бригаду 200 бораца — А. Србије ПКС бр. 652). Писмо ОК Врање, Архив радничког покрета, Београд, фонд ЦК КПЈ рег. бр. 237 (ранији 6259) и АВИИ, к. 234 — ф-1. док. бр. 20.

Бригаде су биле на својим положајима од Ристовца па све до Владичиног Хана, спремне да дочекају сваки упад непријатеља на слободну територију. Открившн благовремено покрете бугарских јединица из њихових упоришта, бригаде су заузеле положаје и прихватиле борбу.[90]

Десета бригада на положајима Св. Гора — Росуљак — Русац — дочекала је четири непријатељске колоне. Иако је била развучена на широком фронту, прихватила је борбу. Бугарске снаге ишле су опрезно уз подршку артиљерије, минобацача и авијације. Бригада је давала отпор на овим положајима све док није четврта непријатељска колона успела да савлада слабије делове бригаде на Лепчинцу, зашла 10. бригади на десни бок и претила да је преко Марганца набаци у Пчишу. Тада се бригада повукла на нове положаје у рејону Марганца. После повлачења бригаде, Бугари нису продужили напад него оу се задржали на Росуљаку.

Осма бригада држала је доминантне положаје Мотине и Св. Илије, као и Ст. Брезовице и затварала правац према болници у Бабиној Пољани, те је и због тога морала упорније да води борбу са непријатељем. Светоилијске положаје он је тежио да заузме обухватом са бокова. По избијању на Св. гору и Лепчинце спојио је трећу и четврту колону и наставио дејства према Мотини (триг. 1303). Други батаљон 8. бригаде који се налазио на Мотини, упорно је бранио своје положаје, иако је непријатељ нападао јаким снагама. Борци овог батаљона противјуришима су одбацивали његову пешадију.

Највећа опасност било је дејство артиљерије, минобацача и авијације коју је непријатељ усмерио на кључну тачку, Мотину. Без заклона и утврђења на

[90] Према дејству непријатељских колона може се закључити да је 10. бригаду напао батаљон из 56. пеш. пука са Ристовца, и батаљон из Требешиња на Мотин преко Лепчинца непријатељски батаљон из Требешиња, Св. Илију батаљон из Златокопа, а Стару Брезовицу батаљон из рејона Врањске Бање. Није искључено да су ови батаљони појачани јединицама из Врања. Према томе, нападала су најмање 4 бугарска батаљона, а то је снага од 2.400 до 2.800 људи.

Борци 22. дивизије и 3. македонске бригаде на Козјаку, августа 1944.

чистом платоу, 2. батаљон 8. бригаде трпео је губитке од овог дејства што је слабило његову одбрамбену моћ.

Први батаљон 8. бригаде успешно је бранио светоилијоке положаје. Он је успорио непријатељево дејство и чак га зауставио пред Барбарушницом. Тек када је непријатељ успео да са Мотине потисне 2. батаљон, угрожен са левог бока, и овај се батаљон око 15 часова 8. августа повукао на погодније положаје на другу одбрамбену линију Грамаду, док се 2. батаљон повукао на Кочару (к. 1421). Шеста непријатељска колона која је нападала положај 3. батаљона у Старој Брезовици, успела је уз велике напоре да заузме Стару Брезовицу, али даље није могла због јаког отпора 3. батаљона 8. бригаде са Јасиковца (Делијска чука) к. 1083 и к. 1382.

Непријатељ је тек до подне успео да избије на Мотину и Св. Илију, није продужио нападе и око 18 часова вратио се у своја упоришта поред пруге. Бри-

гаде су прешле у противнапад и присилиле га на брзо повлачење, те није успео да попали нека села. У селу Барбарушници запалио је набрзину неколико кућа. Повлачењем непријатеља, бригаде су поново поселе своје раније положаје.[91]

Према дејству непријатеља може се закључити да је његов „испад" имао ограничени циљ — да поремети планове јединица НОВЈ и тиме одложи нападе на пругу. Према извештају штаба дивизије, непријатељ је имао 10 погинулих и више рањених, а Двадесет друга дивизија 5 погинулих и 9 рањених.

Други напад на пругу Ристовац—Владичин Хан и противнапад непријатеља

Као што је напред речено, штаб Двадесет друге дивизије примио је наређење Главног штаба Србије да енергично дејствује на комуникацију у долини Ј. Мораве, како би везао непријатељеве снаге за тај рејон и тиме помогао оперативној групи дивизија која је још водила тешке борбе, иако је разбила четничке снаге на Копаонику и заузела Брус.[92] Главни штаб Србије је тражио и од Главног штаба Македоније да и његове јединице дејствују као и Двадесет друга дивизија. Штаб те дивизије није могао, због заузетости борбом 8. VIII да оде на договор у Главни штаб Македоније, те је упутио свог обавештајног официра Стеву Ивановића.[93]

План дејства Двадесет друге дивизије био је да 12. бригада из рејона Несврте и Криве Феје нападне на пругу на деоници Прибој—Врањска Бања, а 8. бригада на деоници од Врањске Бање до Златокопа. Као најважнији задатак ове бригаде у првобитном плану био је напад на саму Врањоку Бању ради обезбеђива-

[81] Извештај штаба дивизије од 19. августа 1944. Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 167, Архив ВИИ к. 1054 фасц. 1, док. бр. 2—20, к. 233, фасц. 2, док бр. 24; Хроника 8. бригаде, страна 133 и Врањски гласник 1968, страна 155.

[62] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 99, 100, 102 и 106.

[93] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 2, док. бр. 5

ња санитетског материјала за рањенике[94] 10. VIII 1944. год. план је измењен и тежиште напада усмерено на железничке станице Врањска Бања и Врање, као и на мостове и пропусте на одсеку напада бригаде. 10. бригада је једним батаљоном нападала пругу у рејону Ристовац—Павловац—Нерадовац, а једним обезбеђивала напад постављајући га на Св. Илију и Лепчинац. Тако је непријатељу онемогућено да из рејона Требешиња—Златокоп избије на доминирајуће положаје и на тај начин угрози главнину која напада пругу у долини Јужне Мораве. Трећим батаљоном бригада је требало да чисти просторију села Жапско, Преображење и Ратај од четника.

Из заповести дивизије[93] од 10. августа 1944. види се да су бригадама дати рејони и оријентациони задаци, а да оне по свом нахођењу нападају најважније објекте. У свим бригадама постојале су минерске групе којима су дати важнији и најтежи задаци. Напад за све бригаде предвиђен је за ноћ 10/11. VIII са почетком у 23 часа.

У вези еа оваквим планом напада Двадесет друге дивизије, Главни штаб Македоније је предвидео да 3. македонска бригада напада железничке станице Табановац (на домак Куманова) и Букуревац, а 8. пешевока железничку станицу Букуревац. Напад је требало да почне 12. августа 1944.[9в]

Дванаеста бригада је на етаници Прибој успела да поруши уређаје за регулисање саобраћаја, док саму станицу коју је бранио непријатељски батаљон није успела да заузме. Поред тога протерала је обезбеђење са железничког пропуста на Јовачкој реци испод села Стубла. Мост није миниран због слабог руковођења минерском групом јер није благовремено дошла од жел. станице Прибој и тако је пропуштена већ створена шанеа. У овом нападу је 12. бригада имала 1 погинулог борца и 4 рањена.

[94] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 110, (заповест штаба 22. дивизије).

[15] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 110.

[96] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 115, извештај 22. дивизије Главном штабу Македоније, Зборник ВИИ, књ. 4, док. бр. 4.

Осма српска је 3. батаљоном нападала Вран>ску Бању и успела да иоруши пропуст на прузи на Кумаревачкој реци. Други батаљон који је нападао железничку станицу Врање, имао је највише успеха. Са две чете заузео је етаницу, минерском групом минирао 2 локомотиве и оштетио уређаје. Једном четом заузео је железнички мост на Јужној Морави, севернije од станице. И овде је минерским групама слабо руковођено, те је због закашњења, а касније због брзине минирања, мост остао непорушен. Једино су шине и гвоздени прагови оштећени.[97] Главнина 1. батаљона је порушила мост код Златокопа на путу Врање—Св. Илија. Део 3. батаљона, са минобацачком групом, дејствовао је по самој Врашској Бањи да би спречио непријатељским снагама да поседну правце повлачења једног дела 8. бригаде; — J. Морава — Делијска чука (трг. 872) — Стара Брезовица. Бригада је у овој борби имала три погинула борца и 10 рањених.

Десета бригада је на свом одсеку напада порушила један пропуст дужине 10—12 метара и пругу на 17 места, уништивши 34 шине. Осталим снагама бригада је обезбеђивала напад на пруту и чистила терен Ратаје — Жапско од четника.

Одсјаји експлозије мина и граната, као и пламени од запаљених станица и зграда, осветљавали су читаву долину и оцртавали линију напада. Овај, за народ и јединице НОВЈ пријатан и драг призор, посматрале су и савезничке војне мисије код штаба дивизије и Главног штаба Македоније.[98]

[87] У извештају штаба дивизије од 19. августа наводи се да мост није миниран због дејства непријатеља из бункера са супротне стране, а у монографији VIII бригаде стр. 135, наводи се да је мост заузет али су га минери слабо минирали. Аутор је поклонио више вере овом другом, јер један од аутора монографије, командант батаљона који је напао станицу Врање и мост, вероватније боље зна стварно стање. (Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 115 и 167).

[98] У својим мемоарима, генерал Апостолски износи какав је утицај на њега и шефа енглеске војне мисије мајора Хила оставила борба у долини J. Мораве. (Народна армија бр. 1950. од XI 1969).

Непријатељ се у овој борби упорно бранио, али није у току ноћи напуштао упориште, него је из Враша, 'Ђребешиша, Ристовца, Себевраша, Прибоја дејствовао артиљеријом и минобацачима, насумце у правцу места где се водила борба, те је потрошио велике количине муниције.

Према анализи, други напад на пругу у рејону Врања широко је одјекнуо и у јединицама НОВЈ и у народу који је све више пружао помоћ НОП. У војничком погледу постигнути су знатни успеси, али нису потпуно извршени сви задаци. У питању је био пропуст у командовању минерским групама, а не неспособност јединица да заузму објекат и створе услове за рушење. После овог напада, пруга није радила 10 дана. Такође врло важан закључак је да је требало напасти кључне објекте на прузи, железничке мостове и тек по том железничке станице, а не расплињавати јединице на широком фронту. Пруга од Ристовца до Владичиног Хана била је најјаче брањена и са највише снага обезбеђивана, те је и била најтежа за напад. Штабови бригада испољили су способност у командовању, а штабови батаљона еу се показали способним да изврше и најтеже задатке. Командири и политички комесари чета показали су велику храброст и способност. Изразита слабост штабова се осетила у руковођешу минерским групама, што је и знак неискуства. Ворачки еаетав, од којег је преко 200 људи било ново, показао се борбеним и дисциплинованим, што је уверило штаб дивизије да су јединице способне за врло важне борбене задатке."

На основу оваквог закључка, штаб дивизије је донео одлуку да све јединице усмери на север за успешније нападе на пругу. О тој одлуци је обавестио Глав-

[99] Зборник, том I, кш. 9, док. бр. 168, 178, Зборник, том 7, књ. 4, док. бр. 4, 6, 8, 10; Архив ВИИ, к. 181, фасц. 1, док. бр. 4, 6 и 9, к. 234, фасц 1, док. бр. 13/3; к. 1309, фасц. 1, док. бр. 4; 1054, фасц. 1, док. бр. 2—20; Архив Србије, Фонд ПКС бр. 569.

ни штаб Србије, Главни штаб Македоније и ПК за Србију.[10"]

Штабу дивизије који је јасно поставио план дејства, почело је у извесном смислу да смета добијање наређења из два Главна штаба.[101] Сваки је полазио од својих планова и задатака и у вези с тим уемеравао, односно желео да Двадесет друга дивизија дејствује по његовим концепцијама. О томе је политички комесар дивизије обавестио ПКС и молио га за интервенцију да дивизија добија наређења само од једног главног штаба.

Други проблем за Двадесет другу дивизију била је болница са великим бројем рањеника и болесника, која је била у Бабиној Пољани. У њој су били и рањеници Двадесет пете дивизије. Било их је 110, и то углавном тешких. Бабина Пољана која је сва спаљена у јуну 1944. после пораза бугарског батаљона на Петровој гори, није обезбеђивала сигуран и добар смештај за рањенике. Поред тога, недостатак санитетског материјала, који је донекле ублажен добијеним транспортима, и даље је постојао. Најгоре је било то што је батаљон Двадесет пете дивизије који је остављен као обезбеђеше, без знаша и одобрења штаба Двадесет друге, напустио болницу 11. VIII и са лаким рањеницима отишао у саетав своје дивизије. Болница је после овога била незаштићена.[102] Из долине Јужне Мораве, распоред бригада дивизије потпуно је обезбеђи-

[100] Архив Србије, фонд ПКС бр. 659; Архив ВИИ, к. 233, фасц. 3, док. бр. 3 и к. 234, фасц. 2, док. бр. 2 и фасц. 3, док. бр. 2; Зборник, том I, књ. 9, док. бр 115.

[101] Архив Србије, фонд ПКС бр. 659 (од 13. 8. 1944. писмо политичког комесара 22. дивизије ПКС). Због својих планова развоја борби Главни штаб Македоније са Темпом затражио је од Врх. штаба да му стави 22. дивизију под команду ради њеног усмеравања према Овчем пољу. (Извор: АВИИ к. 234. ф. 1, док. бр. 20)

[102] Архив ВИИ, к. 234, фасц. 1, док. бр. 4 и к. 233, фасц. 3, док. бр. 3 (депеше Главног штаба Србије и Македоније) о проблему болнице и ОК Врање обавештава ПКС, износећи да је питање исхране и лечење (нема лекова) критично, и да нема довољно стручног кадра, има само два лекара и то једног Италијана и једног Бугарина. (Архив Србије, фонд ПКС бр. 646).

вао болницу, али од Криве Паланке и Босиљграда није било снага, те је са те стране непријатељ могао само у току једне ноћи преко Доганице да избије на Бабину Пољану и угрози болницу. У таквој ситуацији штаб дивизије је донео одлуку да за обезбеђење болнице одреди 8. бригаду. У исто време тражио је излаз у транспортовању рањеника авионима и зато је упутио захтеве Главном штабу Србије и Главном штабу Македоније. Главни штаб Србије је послао захтев Главном штабу Македоније да пронађе терен за атерирање савезничких авиона са материјалом за Двадесет другу дивизију који би после транспортовали рањенике.[103]

Ову ситуацију је погоршавало што је тада Главни штаб Србије наредио Двадесет другој дивизији да што пре упути 12. српску бригаду у рејон Бабичке горе.[104]

Баш тога дана када је штаб дивизије сву пажњу усредсредио на решавање ових проблема, окупатор се спремао за противнапад, како би отклонио опасност од поновног напада на пругу[105] Главни удар је усмерио правцем Себеврање — Крива Феја. Обухватним дејствима правцем Врањска Бања — Српска чука и правцем Стајковце — Ново Село, тежио је да јединицама НОВЈ које се налазе у овом рејону, онемогући маневар према Св. Илији и Петровој гори, а из рејона Криве Феје према Новом Селу и Варденику.

На основу оваквог плана непријатељ концентрише и усмерава своје јединице на следећи начин: батаљон из Требешиња упућује према Св. Илији путем Врање — Св. Илија, а 2. коњички пук из Врањске Бање према Старој Брезовици; један батаљон из Врањске Бање преко Бујковца, Дуге Луке, Српске чуке према Кривој Феји. На правце Корбевац — Присади (к. 1035) и Себеврање — Приеади (к. 1035), Врви кобила (триг. 1280) Красујевац упућује батаљон из Себеврања а на прав-

[103] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 98; Архив ВИИ, к. 234, фасц. 1, док. бр. 2/18.

[104] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 178, Архив ВИИ, к. 234, фасц. 1, док. бр. 2/17, Зборник 1/11, док. бр. 1.

[105] Зборник, том I, књ. 9 док. бр. 168 и том I, књ. 11, док. бр. 1, (извештај 22. дивизије).

це Богошево — Руда чука (к. 1049) — Оштрица — к. (1230) Китка и Рђавица — Боровик (к. 1257) — Клисурчевица — Ланиште до два батаљона (један из Прибоја, а други из Врања). На десно крило, на правац Стајковац—Коштиљњак (триг. 1361) М. и В. Јаловик упућује батаљон из рејона Владичиног Хана. За посе-дање доминирајућих положаја у нападнутом рејону Бесна Кобила — Стрешер непријатељ је упутио један батаљон из Босиљграда, ојачан артиљеријом и мино-бацачима.[106]

Штаб Двадесет друге дивизије, процењујући да непријатељ може сваког тренутка прећи у напад на слободну територију, поставио је своје бригаде на по-ложаје да осујети продор окупатора. На правцу глав-ног напада непријатеља била је 12. српска бригада са 4 батаљона. На деоном крилу Ланиште (Ново Село) на-лазио се 1. батаљон. На Боровику (к. 1257) (к. 1230) бранио се 2. батаљон. На правцу Себеврање — Несврта, на положајима Присади (к. 1035) и Клисура (к. 968), био је 3. батаљон, а у Кривој Фељи, налазио се 4. бата-љон, са Штабом бригаде.

Са Лепчинца—Мотине и Св. Илије, те ноћи је у вези са одлуком штаба дивизије смењена 8. српска бригада ради обезбеђивања и евентуалног пребаци-вања рањеника. Она је у моменту напада била на маршу од Св. Илије према Грамади (где је било чело колоне) (триг. 1451).

На Св. Илији, пред само свануће 2. батаљон 10. бригаде преузео је положаје од 8. бригаде. Остале сна-ге те бригаде (два батаљона) налазиле су се на поло-жајима: Св. Илија — Мотина и Лепчинце.

106 хачна нумерација и јачина снага непријатеља не мо-же се утврдити јер нема њихових докумената о тој борби, а у извештају штаба 22. дивизије и других штабова нема по-требних података. Из података којима се располаже реч је о 52, 3. и вероватно 36. пешадијском пуку тада упућеном на Бесну кобилу. 29. дивизија је била ојачана са још три бата-љонска тешка митраљеза који су учествовали у овој борби. (Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 168; том I, књ. 11, док. бр. 1 и Архив ВИИ, к. 3, фасц. 1, док. бр. 4, Зборник VII, књ. 4, док. бр. 19, 21 и 23).

Непријатељ који је желео да ло сваку цену изненади бригаде и дубоко продре на слободну територију, пошао је рано у напад на правцу Себеврање — Несврта и Врањска Бања — Српска чука. Борбено обезбеђење 3. батаљона 12. бригаде на Присади (к. 1035) и к. 968 — Клисурица открило је напад непријатеља, прихватило борбу и омогућило брз развој читавог батаљона који је прешао у противнапад. Тада је дошло до борбе прса у прса. Захваљујући одлучности команданта батаљона и борбености бораца, после 4 часа тешке борбе непријатељски батаљон је враћен у долину Јужне Мораве на полазне положаје.[107]

Истовремево је 2. батаљон 12. бригаде прихватио борбу са непријатељем који је почео напад из Рђавице и Богошева. Енергично предузетим противнападом са Боровика, 2. батаљон је одбацио непријатељске снаге чак до Рђавице и са Руде чуке (к. 1049) према Богошеву. Уводећи нове снаге, непријатељ је успео да поново потисне 2. батаљон са Боровика и он се повукао на Китку, где се једним делом већ налазио 3. батаљон а главнином на Красњевац после успешног одбацивааша непријатеља. Бугарски батаљон је после тешких губитака остао паоиван у Себеврању.

Ови батаљони (2. и 3) посели су: Ланиште, к. 1230, триг. 1280 (Врви кобила) и Соколовац. Када се на положајима Несврте водила борба, непријатељ је напао и на правцу Св. Илије, тј. батаљон 10. орпске бригаде. Брзим противнападом непријатељ је одбачен према Јужној Морави. Овај бугарски батаљон није у току дана испољио активност, а следеће ноћи вратио се на полазне положаје. Тако је батаљон 10. српске бригаде одржао кључни положај на Св. Илији.

Осма српока бригада која је на маршу чула борбу ва Св. Илији, Несврти и Српској чуки, прекинула је покрет, очекујући извештаје о борби, па, ако то ситуација буде захтевала, да врати своје јединице и уведе их у борбу. У исто време је обавестила штаб дивизије о борби на Св. Илији. Око 8.30, када је бригада стигла

[107] У овој борби највише се истакао командант батаљона Петроније Величковић. Успешно је командовао и командир чете Жика Радосављевић, иако је био рањен.

у рејон Грамаде (трит. 1451) открила је да је непријатељ избио у Стару Брезовицу. Без везе са штабом дивизије, штаб бригаде одлучује самоиницијативно да пређе у напад и протера непријатеља према Врашској Баши. Бригада је 2. батаљоном напала Ст. Брезовицу преко Јасиковца, а 3. батаљоиом преко к. 1267 ка Брезовици. Напад је почео тачно у 9.30 час. Други бугарски кошички пук који је без борбе продро у Брезовицу (није било снага због смене јединица), комотно се одмарао и није био војнички обезбеђен. Напад 8. српске бригаде је за шега представљао изненађеше. Непријатељ је покушао да прихвати борбу снагама које су биле најближе штабу пука. Овај шегов покушај није задржао батаљоне који су били у налету на Брезовицу. Из једно-г јуриша у друш прелазиле су чете ових батаљона не дозвољавајући непријатељу да се среди. Дезорганизован изненадним нападом, разбијен јуришима бригаде, читав пук се повлачио, у ствари, безглаво бежао према Врашској Баши. Повлачеше је било такво да је тај кошички пук једва уопео да извуче рашенике, а међу шима и овог команданта, пуковника Лекова. Победа над овом непријатељском колоном постигнута је до 12 часова 14. 8. 1944. Тиме је отклошена опасност по болницу.

Борба на Српској чуки такође је почела касније него што је непријатељ желео. Ова колона избила је на Српску чуку баш када је почела борба на Брезовици (9.30). Делови за обезбеђеше 12. бригаде и снаге команде места Кичер брзо су одбачени из овог рејона према Кривој Феји, али је дубока и стрма страна Горње реке између Српске чуке (трг 1415) и Криве Феје (к. 1144) успорила напредоваше, те је ова колона подишла положајима 4. батаљона 12. орпоке бригаде тек око 12 часова. Не дозволивши да се ова колона потпуно развије за борбу, 4. батаљон је са к. 1144 одбацио непријатеља на Српску чуку у 13 час. Та колона је после овог пораза остала неактивна. Али шено избијаше у рејон Криве Феје имало је великог утицаја на даљу борбу 2. и 3. батаљона на Несврти. Ови батаљони су после по)Стигнутих успеха, нападани од непријатељских снага са Руда чуке и Боровика могли успе-

шно да се и даље одрже, да је позадина била сигурна. Појава непријатеља на Бесној кобили и борбе на Кривој Феји довела је до тога да су штабови 2. и 3. батаљона донели одлуну да се повуку према Новом Селу, где још није било борби и где се налазио 1. батаљон 12. бригаде. Ово су батаљони учинили баш оног момента када је 4. батаљон успео да отклони највећу опасност по наше снаге на Несврти. Не сачекавши ново наређење штаба бригаде, они су се преко к. 1401 (Чаушевска махала) повукли у 13 часова у Ново Село.

Непријатељока колона која је дејствовала преко Стајковца, почела је борбу оа 1. батаљоном (две чете) тек око 16 часова. Ове чете су, прешавши у противнапад, успеле да непријатељску колону, после борби на четири узастопне линије, одбаце према Јужној Морави. Тиме је спречено окружење 12. бригаде у рејону Несврте и Криве Феје и том приликом је погинуо Тајаровић заменик команданта 1. батаљона.

Штаб бригаде који је руководио борбом из Криве Феје, када је извештен да оу се 2. и 3. батаљон повукли према Новом Селу, одлучио је да се и он са 4. батаљоном пребаци у рејон Новог Села, око 16 часова. Повукао се када је открио да су непријатељске снаге избиле у рејон Несврте и продужиле према Кривој Феји.

Најопаснија непријатељска колона која је избила на Бесну кобилу око 10 часова, остала је пасивна и није прешла у напад на правцу Криве Феје и Новог Села, него је само ватром из минобацача и артиљерије садејствовала јединицама које су нападале од Јужне Мораве. Појава ове колоне и оне на Орпској чуки негативно је утицала на борбе на Несврти и Кривој Феји. У борбама у току 14. августа, максимално дејство је испољила непријатељска авијација која је тукла положаје бригада, а нарочито у рејону Несврте и Криве Феје. Дејство авијације по положајима 10. српске бригаде (Лепчинце, Света гора), с обзиром на то што је земљиште откривено, присилило је бригаду да повуче батаљон у рејон Русца, Марганца и Мотине.

Повлачеше 12. бригаде према Новом Селу, а 15. према Варденику, са два батаљона, омогућило је

непријатељским снагама, које оу избиле у рејон Несврте, да продру до Криве Феје и повежу се са деловима на Бесној кобили. Ове јединице су 15. августа запалиле многе куће у Кривој Феји и Несврти (160 кућа и 240 осталих зграда) и око 14 часова вратиле су се у своје гарнизоне.[108]

Непријатељ је имао велике губитке: код Брезовице 11 погинулих, заробљених 6 војника и једног потпоручника. Заплењено је 6 тешких минобацача, 6 митраљеза, 6 пушкомитраљеза, 20 пушака, 60 мина за бацаче 23.000 метака, 60 ручних бомби, 100 шаторских крила, шињела, 18 коња и др. На положајима Несврте непријатељ је имао 59 погинулих (40 код 3. и 19 код 2. батаљона). Заплењен је један тешки минобацач, 1 пушкомитраљез и 17 пушака, 2 коша и др. На положајима Новог Села имао је 4 погинула и 6 рањених војника, а на правцу Криве Феје 6 погинулих и 4 рањена. У овим борбама погинуо је један виши официр.[109]

Ова победа бригада Двадесет друге дивизије показала је колико су штабови бригада, батаљона и команде чета дорасли сложенијим задацима. Испољена иницијатива и брзина доношења одлука код ових штабова бригада и батаљона показала је шихову спретност. Слабе везе између штабова батаљона и бригада, као и штаба дивизије ставиле оу сваки штаб на пробу и натерале на самостално дејство. Повлачење батаљона 12. српске (2. и 3.) еа Несврте је резултат тешке ситуације. Једина критика може им се упутити што претходво нису сачекали или тражили одлуку штаба бригаде. Повлачење није имало последица. Победа је извојевана само дан

[108] Зборник, том I, кн> 9, док. бр. 168 и 178, том I, књ. 11. док. бр. 1, Архив ВИИ, к. 234, фасц. 1, док. бр. 20/23, фасц. док. бр. 12/3, к. 181, фасц. 5, док. 4, 6 и 19. Зборник том VIII, књ. 4, док. бр. 13, Архив Србије, фонд ПКС бр. 569.

109 рубици непријатеља су наведени према документацији 22. дивизије. Ту има неслагања. Према операцијском дневнику 1. батаљона 8. српске бригадг, код Брезовице су погинула 22 непријатељска војника и заплењено 40 коња. Архив ВИИ, к. 1053, фасц. 5, док. бр. 3.

У овим борбама од бригада 22. дивизије, највише губитака имала је 12. српска — 14 погинулих бораца и старешина. Из 8. српске бригаде погинуо је Влајко Станковић, заменик пол. комесара 1. батаљона.

каоније над истим непријатељем коју је постигла опе~ративна група дивизија на Копаонику 13. VIII, разбивши два батаљона бугарске 27. дивизије.[110] На крају Југоисточна Србија доживљавала је велике дане пред коначном слободом.[111] Овом борбом, бугарске окупаторске снаге завршиле су своје офанзивне акнЈије на еектору Двадесет друге дивизије. Од 14. VIII 1944. Бугари су чекали развој ситуације која ће им донети коначно разочарање.

Успешним одбијањем бугарског напада на слободну територију, Двадесет друга дивизија је створила услове за акције од већег значаја, али је ситуација у рејону Врања и Козјака, нарочито нерешено питање обезбеђења рањеника, ометала реализовање планова те дивизије.[112]

Главни штаб Србије је још 8. VIII 1944. поставио задатак Двадесет другој дивизији да пронађе земљиште погодно за аеродром, ради спушташа савезничких авиона.[113] Органи штаба дивизије са начелником штаба на челу, и шеф еавезничке мисије испитали су читаву територију, па чак и Доганицу и Жеравине на Етничкој граници. Пошто није пронађено погодно земљиште на територији Пчиње, штаб дивизије је замолио Главни штаб Македоније да пронађе такво земљиште и помогне пребацивање рањеника.[114] Али, на територији Главног штаба Македоније, на Козјаку, није пронађено такво место, то је штаб Двадесет друге дивизије обавестио Главни штаб Србије да нема погодног земљишта за аеродром и уједно га замолио да омогући пребацива-

[110] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 178.

[111] Поред 3. батаљона 12. бригаде, у овим борбама су се истакли и 2. и 4. батаљон те бригаде са командантима Стратијом Ђикићем и Жиком Динићем и политичким комесарима Стојаном Цојићем и Драганом Петровићем. Код 8. српске бригаде истакли су се 1. и 3. батаљон који су нападали Стару Брезовицу.

[112] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 1, (извештај штаба 22. дивизије ГШС); Архив ВИИ, к. 233, фасц. 3, док. бр. 3.

[113] Архив ВИИ, к. 234, фасц. 1, док. бр. 2/18, (депеша Главног штаба Србије).

[114] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 98 и Архив ВИИ, к. 234, фасц 1, док. бр. 2/19.

ње рањеника из Бабине Пољане на Кукавиду.[115] Главни штаб Србије је прихвагио предлог Двадесет друге дивизије. На основу тога је штаб дивизије одредио 8. српску бригаду да обезбеђује пребацивање рањеника на

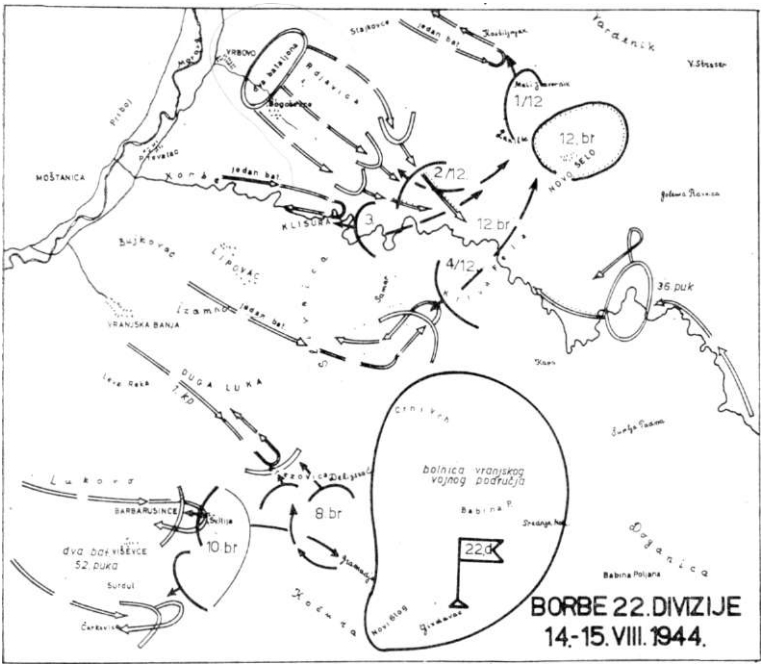

Кукавицу, до демаркационе линије, где је требало да их преузму Врањски одред и јединице Двадесет четврте дивизије.[116]

[115] Архив ВИИ, к. 1052. фасц. бр. 4, док. бр. 2.

[116] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 1; Архив ВИИ, к. 234, фасц. 1, док. бр. 19 и к. 181, фасц. 2, док. бр. 22 Главни штаб Србије наредио је да 24. дивизија прихвати рањенике, али она је због заузетости сматрала да не може да прими тај задатак, па је тражила да тај задатак не извршава 13. бригада него Врањски одред. Главни штаб Србије изричито наређује 24. дивизији да са једним батаљоном 13. бр. на демаркационој линији прихвати рањенике од 24. див. (Зборник, том I, књ. 9, док. 170 и том I, књ. 11, док. бр. 9, Архив ВИИ, к. 234, фасц. 1, док. 12/3).

И поред свих ових тешкоћа, штаб дивизије је успео да са 8. српском и Врањским одредом који је у међувремену дошао код 22. дивизије у току ноћи 22/23. августа пребаци рањенике преко комуникације Врање — Владичин Хан код Прибоја, а 24/25. августа преко демаркационе линије на Кукавици. Ту су их предали батаљону 13. српске бригаде Двадесет четврте дивизије и он их је са Врањеким одредом пренео до аеродрома одакле је већина транспортована у Вари, у Италију.[117]

Чим је предала рањенике, 8. српска бригада је самоиницијативно напала караулу Преке воде коју је уништила и том приликом заробила 15 бугарских војника и убила 7. Запленила је 200 оваца, 30 говеда и др.[118]

Рушење моста у Грделичкој клисури и напад на Власотинце

У наређењу Главног штаба Србије од 8. августа, Двадесет другој дивизији је наређено да на својој територији формира партизанске одреде који би имали задатак да после одласка дивизије са те територије, дејствима на комуникацији и на терену извршавају задатке које је до тада она остваривала.[119] На основу овог наређења штаб дивизије је 20. августа формирао два одреда на територије Пчиње и Босиљграда, Пчињски и Босиљградски. Пчињски је добио задатак да уништи преостале четнике и да дејствује на прузи од Прибоја до Ристовца, а Босиљградски да дејствује у босиљградском срезу.

Врањски одред који је раније формиран, реорганизован је и дат му је задатак да уништи четничке

[117] Зборник, том I, књ. 11, док. 1, АВИИ к. 1053, Ф. 3, док. бр. 1, (историјат 8. српске бригаде), Архив ВИИ, к. 1053, фасц. 5, док. 3, Операцијски дневник 1. батаљона 8. српске бригаде, хроника 8. бригаде, страна 138.

[118] Хроника 8. српске бригаде, страна 138.

[119] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 98 и АВИИ к. 233, ф. 3, док. бр. 9.

групе на терену Пољанице и да дејствује на пругу Владичин Хан — Грделица са леве обале Јужне Мораве.[120] Према наређењу Главног штаба Орбије, Врањски одред је потчињен Двадесет четвртој дивизији (раније је то био 4. батаљон 10. српске бригаде). Штаб Двадесет друге дивизије тражио је од Главног штаба Србије да се одред врати под команду Двадесет друге дивизије.[121]

Поред одреда, на овој територији је функционисала команда Врањског војног подручја, са три команде места (Трговиште, Св. Илија и Н. Село — Варденик) за псињски, врањоки и наеурички срез које су имале добре кадрове и доста велики број бораца. Команде места — Св. Илија и Ново Село имале еу своје диверзантске групе. Због тога што су већ постојале ове позадинске команде, Окружни комитет за Врање је сматрао да није потребно формирати партизанске одреде, али штаб Двадесет друге дивизије није усвојио овај предлог, него је почео да формира одреде.[122]

У то време је на терен Пчиње стигла 3. бугарска бригада „Георги Димитров" под командом Главног штаба Македоније.[123] Она је својим доласком појачала снаге тог главног штаба.

У периоду када ее Двадесет друга дивизија припремала за одлучан напад на пругу и друга непријатељска упоришта, ситуација у Србији била је још повољнија. Оперативна група дивизија добила је задатак да пређе у офанзиву према Руднику, а Прва пролетерска дивизија је водила борбе на Златибору, док су 23. и 25. дивизија успешно разбијале окупаторске гарнизоне и четничке снаге у источној Србији. Двадесет четврта дивизија је 20. августа ослободила Лебане.[124]

[120] Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 168 и том I, књ. 11, док. бр. 1.

[121] Зборник, том I, књ. 8, док. бр. 168.

[122] Зборник, том I, књ. 20, док. бр. 168, (писмо ОК Врање ПКС).

[123] Зборник, том VII, књ. 4, бр. 2 и 16 и Архив ВИИ, к. 232, фасц. 1, док. бр. 10; к. 234, фасц. 1, док. бр. 2/14 и 2/16.

[124] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 5, 6, 10 и 12.

Црвена армија је продрла у Румунију и очекивало се сваког момента избацивање Румуније из рата. Ова ситуација имала је великог утицаја на бугарску фашистичку армију, а нарочито на оне снаге које су се налазиле у Македонији и Србији. Њихова борбеност је опала и нису више биле способне за офанзивна дејства, али су се у својим упориштима и даље упорно бориле.[125]

Штаб 22. дивизије 22. VIII 1944. у Новом Селу (Сурдулица)

Избацивање из употребе железничке пруге у Грделичкој клисури био је неопходан задатак Двадесет друге дивизије. То би пореметило немачке планове за довлачење онага са југа у Србију. Осећајући тај моменат, штаб дивизије се журио да што пре дође у рејон Грделичке клисуре и нападом онеспособи пругу тако да се окупатор не може користити најважнијом комуникацијом у најкритичније време.

[125] Зборник, том I, књ. 11, док. 57, и том VII, књ. 4, док. 19 и 20.

Штаб дивизије је донео одлуку за напад на упориште у рејону Грделичке клисуре још 12. августа и о томе обавестио претпостављени штаб. На основу те одлуке сачинио је оријентациони план дејстава у коме су били предвиђени најважнији објекти за напад у том рејону:[126]

— пруга у Грделичкој клисури, железнички мостови и станице; рудник молибдена у Мачкатици и флотација у Белом Пољу; непријатељско упориште на Власини и Власотинце, истурено упориште окупатора за одбрану Лесковца и Ниша. Тиме би се створили услови за проширивање дејства дивизије према Бабичкој гори, Нишу и Пироту.

Штаб дивизије је почео да остварује свој план, па је са 10. и 12. бригадом пошао 23. августа из рејона Варденика у Црну Траву, а 8. ерпској је поставио задатак да, чим преда рашенике Двадесет четвртој дивизији, пође у саетав дивизије ради укључивања у општи напад на комуникацију од Владичиног Хана до Грделице. Штаб Двадесет друге дивизије је одмах по доласку у Црну Траву — Власина (Полом), 24. августа, наредио 10. и 12. бригади да сутрадан пређу у рејон села Рупља (Дурсунска, Рајчетинска и Павлечинска махала) и предузму одговарајуће мере обезбеђеша и извиђања, као и све припреме за акцију.[127]

У Предејану се налазио један пешадијски батаљон бугарске окуаторске војеке, у руднику Мачкатица 1.000 војника (неодређене припадности), на железничкој станици Цеп једна чета на обезбеђешу пруге и мостова, а у Грделици до 200 војника.

Штаб дивизије је наредио штабовима бригада да преко својих обавештајних органа провере податке о

[126] Зборник, том I, књ. 11, док. 1 и Архив Србије, фонд ПКС бр. 659 (Према одлуци штаба дивизије, после удара по пруги, 12. бригада би ишла на Бабичко, а 8. и 10, дејствовале би на одсеку Грделицг. — Врање.)

[127] Зборник, том I, књ. 11, док. 21, (наређење штаба 22. дивизије од 24. VIII 1944).

непријатељу и да прикупљају друге податке ради успешнијег напада.[128]

Према плану штаба дивизије, требало је да јединице нападну пругу на деоници Цеп — Предејане, поруше мост 1 км северно од Предејана, железничку станицу Предејане са овим инсталацијама и железничку станицу Цеп, такође са свим инсталацијама. Поред ових објеката, на читавој дужини од Цепа до на 1,5 км северно од Предејана, требало је да поруше пругу и пут и све пропусте на шима.

Дванаеста српока бригада добила је задатак да нападне најважнији објекат, мост северно од Предејана, железничку станицу Предејане и пропуст на Предејанској реци што је подразумевало сам напад на Предејане. Бригада је требало да стигне на место напада правцем Црвени брег — Милијина ливада — Предејане.

Десета бригада је добила задатак да обезбеђује налад на Предејане и поруши пругу и пут еверно и јужно од Предејана, и то 1. батаљоном у висини села Крпејаца и Бабића, а 2. у висини села Бричевја. Трећи батаљон је имао да поседне положаје код еела Малчишта и обезбеди напад на пругу од рудника Мачкатице, као и јединице динизије са тог правца чак и 26. августа, јер се претпостављало да непријатељ, после напада на пругу, може поћи у противнапад.[129]

Оомој српској бригади издато је посебно наређеше за напад на пругу. Озо је учињено зато што штаб дивизије није био сигуран да ће ова бригада стићи на време у рејон напада, па је за сваку евентуалност тај задатак бригаде био ван дивизијске заповести.[130] Нема

[128] У свим српским бригадама, по наређењу Главног штаба Србије од 8. VIII постављени су обавештајни официри. У 8. бригади постављен је Воја Љумовић командир чете у Косовском батаљону, у 10. бригади Тихомир Слијепчевић, такође командир чете из Косовског батаљона, а у 12. бригади Чедомир Станковић Урош, ранији заменик командира 12. бригаде.

[128] Зборник, том I, књ. 11, док. 33, (наређење штаба 22. дивизије од 25. августа 1944. изд?.то у 14.15 часова).

[130] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 44, (извештај штаба дивизије од 26. VIII).

података да ли је бригада примила ово наређење. Она је такође добила врло важан објекат за напад — железничку станицу Џеп која је са инсталацијама и водоцрпним станицама била једна од најважнијих на прузи Ниш—Скопље.

Напад на пругу у Грделичкој клисури био је предвиђен за 23 часа 25. августа 1944. Штаб Двадесет друге дивизије је том нападу посветио велику пажњу. Он је пре издаваша писменог наређења обавестио штабове 10. и 12. бригаде о задатку и начину извршеша. На основу тог наређеша, бригаде су поставиле задатке батаљонима.

Дванаеста српека бригада је омладинском (4) батаљону одредила најважнији задатак — напад на мост и пругу, 1 км. северно од Предејана. Са овим батаљоном пошао је и заменик команданта бригаде Станковић Драгомир Нишавац, да као искусни минер обезбеди миниране моста. Први батаљон добио је задатак да нападне саму железничку станицу Предејане, а 2. да нападне бугарски батаљон у Предејану и да га веже за себе, како не би учествовао у одбрани станице и моста. Трећи батаљон је био резерва.

Десета бригада је одредила 1. батаљон да руши пругу у рејону села Крпејице и Бабићи, а 2. у рејону села Бричевје. Трећи батаљон је добио задатак да поседне положаје у рејону села Малчишта.

Бригаде су пошле на извршеше задатка по дану, јер им је то омогућавала планина Качер. На место напада дошле су у 23 часа, а када је 12. бригада дошла у рејон к. 582, њен 4. батаљон је скренуо десно и пошао у напад на мост. Ишао је низ Предејанску реку, а 2. батаљон путем према цркви у Предејану. Бугарски батаљон је приметио претходницу 2. батаљона, али није отворио ватру на њу. А када је наишла главнина, на чијем је челу био штаб, непријатељ је из ровова који су били добро маскирани, отворио јаку митраљеску ватру и међу првим тешко ранио команданта батаљона Стратију Ђикића, а заменик политичког комесара Тихомир Стојановић погинуо је.

Други батаљон није очекивао ровове у том рејону и био је изненађен дејством непријатељске ватре. По-

ред свега, развио се и прихватио борбу. Тада је непријатељ отворио снажну минобацачку, артиљеријску и митраљеску ватру на све прилазе и ширу просторију око овојих утврђења, па је присилио 2. батаљон на одбрану.

Непријатељ је бацањем ракета осветљавао прилазе Предејаеу и на тај начин контролисао улазе у место, па је прецизно, раније планираном ватром, онемогућио и 1. батаљону продор ка железничкој станици. Сви покушаји батаљона да продре у Предејане остали оу без успеха.

Четврти батаљон, добро вођен од познаваоца терена, успео је да дође у рејон места напада. Посада у бункеру спремно је дочекала напад и ватром митраљеза штитила прилазе мосту. Вештим руковођењем, 4. батаљон је успео да овлада мостом на десној обали Јужне Мораве и неутралише бункер на левој обали. После краткотрајног отпора, посада букера је побегла. Минери су поставили мине и порушили мост. Експлозија је одјекнула у кањону Предејана, а то је био знак да је мост заузет и порушен. Када је штаб бригаде добио извештај да је мост порушен, наредио је да се бригада повуче одређеним правцем у Рупље — Банковце иако Предејане није било заузето.

У то време је 10. српска бригада на свом одсеку напада успешно порушила пругу, и то: 1. батаљон северно од Предејана, у дужини од 1.500 метара, а 2. јужно од Предејана на дужини од 500 метара. Порушена су два пропуста на путу и један на прузи.[131]

Исте ноћи је 8. српска бригада, по повратку са леве обале Јужне Мораве, код села Мртвице и Гарија, порушила пругу северно од Цепа на 4 места.[132]

Трећи напад на пругу није текао онако како је штаб дивизије предвиђао, али је рушењем моста, распона преко 60 метара, извршен најважнији део задатка. Оштећење је било велико и захтевало је доста времена и специјалне јединице за оправку. Штаб диви-

[131] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 44.

[132] Архив ВИИ, к. 1053, фасц. 5, док. бр. 3, (Операцијски дневник 1. батаљона 8. српске бригаде).

зије је тада сматрао да ће саобраћај бити прекинут само 10—15 дана.[133]

Пруга је порушена у моменту када је Румунија прешла на страну антихитлеровске коалиције. Тиме је убрзан продор Црвене армије ка југословенској граници. Од успешног саобраћаја на прузи Солун — Ниш — Београд, зависило је пребацивање немачких снага у Банат и источну Србију. Рушење пруге дошло је у најкритичнијем моменту за немачке снаге у Србији. Тада су, у рејонима Ниш, Лесковац, Бела Паланка, Књажевац, Немци имали слабе снаге, а у рејонима Владичин Хан, Врање, Бујановац није било немачких снага, па тако нису могли да обезбеде комуникацију Куманово — Ниш. Рушеше пруге у Грделичкој клисури било је у овом моменту од стратегијског значаја. Последице су се убрзо показале, када је фашистичка Бугарска избачена из рата. Сектор Двадесет друге дивизије остао је без окупаторских снага, чиме је онемогућено формирање фронта (источног фронта Немаца) тзв. „плаве линије" од Клисуре до Беле Паланке.

Приликом напада на Предејане, 12. српска бригада имала је 13 погинулих, међу којим су Милорад Св. Манојловић, политички комесар 1. батал»она, Божидар Најдановић Гане, заменик политичког комесара 3. батаљона, Тихомир Стодановић, заменик политичког комесара 2. батаљона и око 30 рањених, међу којима и командант 2. батаљона Стратија Ђикић.[134]

С обзиром на велику важност пруге Ниш — Скопље, окупатор ће у два маха покушавати да мост поправи и обезбеди саобраћај на њој, али неће уепети.[135] У периоду када је порушен мост у Предејану, из Грчке је хитно пребацивана железницом 4. СС дивизија према Београду. Када је моет порушен, она се морала пребацивати пругом преко Косова и Ибарском доли-

[133] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 44 и 68, (извештај штаба 22. дивизије Главног штаба Србије, Архив ВИИ Микротека НАВ-Н-П-77-1297/000 741 (Дневни извештај к-де Југоистока).

"[4] Извора о погинулима нема, сем списка који је састављен на основу података савеза бораца Власотинце и Црна Трава и разговора са појединцима. За рањене нема тачних иодатака.

[135] Архив ВИИ, НАВ-Н-Т-311-193/413 и 311/191/2-238.

ном, што јој је због маше прогтусне моћи стварало нове тешкоће.[136]

Истог дана, 26. августа 1944., када је завршен напад на Предејане, у поподневним часовима штаб дивизије оријентише јединице за напад на Власотинце[137] и доводи их у рејоне полазних положаја за напад. У Власотинцу су се налазили недићевци и четници.[133]

Главни штаб је наредио Двадесет другој дивизији да јаче напада непријатеља.[139] Ситуација са бугарским окупационим снагама била је врло компликована. Бугарска је била пред капитулацијом и претила је опасност да Немци разоружају шене снаге у Србији. Због такве ситуације, Главни штаб Србије наредио је Двадесет другој дивизији да почне преговоре са бугареким снагама ради њиховог преласка на страну НОВЈ или ако то не желе, да их разоружа. Дивизија је примила то наређење баш када је била концентрисана за напад на Власотинце, те није могла да га одмах изврши.[140]

Наређењем од 27. VIII 1944. Главни штаб Србије поставља штабу Двадесет друге дивизије као главни и основни задатак — „разбити главне недићевско-четничке онаге и окупаторско-недићевско-четничку власт по срезовима, општинама и селима".[141] Овај задатак се потпуно поклапа са одлуком Двадесет друге дивизије да нападне Власотинце, јер је на територији те дивизије била најјача групација четничко-недићевеких снага. Сада је и Пиротски одред стављен под команду те дивизије.[142]

Пред сам напад на Власотинце, штаб дивизије је добио обавештење да су се бугарске граничне јединице

[130] Архив ВИИ, к. 70, фасц. 1, док. 1, (изјава генерал-потпуковника Лера).

[137] Зборник, том I, кн>. 11, док. бр. 48, (наређење 22. дивизије бригадама).

[138] Зборник, том I, кн>. 11, док. бр. 68, извештај 22. дивизије Главном штабу Србије.

[139] Архив ВИИ, к. 1051, фасц. 1, док. бр. 2, (депеше Главног штаба Србије од 24. и 28. VIII).

[140] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 68.

[141] Зборник, том I, кн>. 11, док. бр. 48.

[142] Зборник, том I, к«>. 11, док. бр. 51.

из Доње Лоиушње предале 12. бригади (њих 80) и да су недићевско-четничке јединице напале Бугаре да би их разоружале, пошто је бугарска влада прекинула борбу са савезничким снатама, па је ова вест још више убрзала напад на Власотинце. У вези са таквом ситуацијом, штаб дивизије наређује напад на Власотинце, и то по дану.[143] На основу овог наређења бригаде су добиле следеће задатке:

Дванаеста бригада из рејона Козила, требало је да преко Рамног Села и Бољара до 13 часова избије у рејоне Бегово браниште и Власотиначки виногради и да одатле напада Власотинце, а једним батаљоном да напада из рејона с. Брезовице.

Десета бригада требало је да из рејона Г. и Д. Лопушње дође до села Јастрепца и Орашја и да одатле напада град.

Осма је требало, преко с. Сејанице и Тупаловаца, да једним батаљоном надире према Грделици и да је по могућству заузме. Ако у томе не успе, треба да поседне положаје у рејону Тупаловаца и одатле обезбеђује напад 10. бригаде на Власотинце. Са 2. батаљоном у рејону с. Прилепца и Гложана требало је да поруши гвоздени мост на Јужној Морави ради одсецања Власотинца од Лесковца.

Напад је почела тачно у предвиђено време, у 13 часова, само 10. бригада. Она је успела да продре до првих кућа у Власотинце и до саме реке Власине. Недићевско-четничке снаге нису давале јак отпор и чак су се неки делови почели повлачити коритом Власине према Конопници. У тако повољној ситуацији десило се оно што нико не би очекивао. Дванаеста није почела напад, па је непријатељ све своје снаге усмерио према 10. бригади. У том периоду је 8. бригада наишла у селу Козаре на четничку бригаду Власинског четничког корпуса са преко 500 људи. То је омело нашу бригаду да стише на време у рејон Гложана ради рушења моста. У таквој ситуацији Немци упућују у помоћ својим савезницима у Власотинце један покретни одред са неколико тенкова и моторизоване артиљери-

[143] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 69.

је. Непорушени мост на Јужној Морави омогућио им је да брзо дођу у рејон Власотинца и то баш у најкритичнијем моменту. Својим продором у Власотинце окупатор је појачао одбрану, а дејством артиљерије нанео осетне губитке 10. бригади која је морала да се повуче изнад Власотинца.[144]

На интервенцију штаба дивизије, штаб 12. бригаде прешао је у напад тек када је пао мрак. Овај напад је подржала и 10. бригада, али је непријатељ средио редове и одлучио да брани Власотинце по сваку цену. Напади бригада који су трајали до 2 часа 29. VIII, ниоу присилили непријатеља да напусти положаје, те је штаб дивизије наредио да се бригаде повуку, како не би било узалудних жртава и трошила се муниција које није било довољно.

У овом нападу дивизија је имала 3 погинула и 15 рањених. Непријатељски губици познати су само на одсеку напада 8. бригаде. Убијено је 15 и заробљено 25 четника.[145]

Дејства у првој половини септембра 1944.

Главни штаб Србије је својом директивом бр. 3 и наређењем од 28. VIII 1944. поставио Двадесет другој дивизији следеће задатке која их је примила после 29. VIII 1944.[146]

1) Разбити главне недићевско-четничке снаге и окупаторску и недићевско-четничку власт.

2) Спровести општу мобилизацију на територији дивизије.

3) Преговарати са бугарским гарнизонима (јединицама) уз услове: да пређу на страну НОВЈ под команду Главног штаба Србије и да садејствују нападима једи-

[144] Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—20, (Операцијски дневник 10. српске бригаде).

[145] Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—20, и к. 1053, фасц. 5, док. бр. 3 (операцијски дневници 10. бригаде и 1. батаљона 8. бригаде). Овим четницима је командовао по злу чувени Тодоровић Чеда Аким.

[146] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 48 и 63.

ница НОВЈ на немачке и четничке снаге. Уколико то не прихзате, треба их разоружати и отпремити у Бугарску.

4) После преговора са бугарским јединицама, одмах приступити овладавању градовима у којима оу Бугари представљали главну снагу.

5) Позвати све четничке штабове да се ставе под команду Главног штаба НОВ и ПО Србије и да ступе у редове НОВЈ, позивајући се на указ краља Петра од 25. VIII којим је распуштена „Врховна команда југословенске војске у отаџбини".

6) На добивеном сектору који обухвата територију од Јужне Мораве и Нишаве до бугарске границе и Пчиње, 22. дивизија својим дејством има да обезбеди формиран>е корпуса најмање од две дивизије.

7) Да формирањем нових партизанских одреда покрије читаву територију.

8) Формирању и раду позадинских војних власти поклонити велику пажњу — формирањем дивизијске војне области припремити формирање корпусне војне области.

9) Питање одржавања везе оа НОВ Бугарске у овој ситуацији постављено је пред 22. дивизију као посебно важан задатак.

Поред ових задатака, јединице Двадесет друге дивизије требало је да помогну политичким организацијама у раду на терену и обезбеде рад позадинских установа.

Када се штаб дивизије, после напада на Власотинце, суочио са добијеним задацима, морао је, због хитности и важности шихове, да усмери свој рад и дејства бригада. Штаб је схватио да су му најхитнији задаци преговори са бугарским јединицама и ликвидација недићевоко-четничких анага и ту је усмерио своје снаге, не запостављајући ни остале задатке. Сам штаб, с обзиром на место свог боравка (Добро Поље — Вус), повео је преговоре са штабом граничног батаљона у Крушевици. Истовремено је наредио да бригаде на својим секторима ступе у преговоре са бугарским

јединицама и ганизонима.[147] Штаб 8. српске бригаде преговарао је са јединицом у Грделици, штаб 10. бригаде са командом гарнизона у Предејану, Пиротски одред са командиром граничне чете у ЈБуберању, команда места у Кални са штабом бугарског батаљона на Тумби, а команда Пиротског војног подручја са командом гарнизона у Пироту.

Команда Врашског војног подручја, Окружни народноослободилачки одбор за округ Врање и чланови Окружног комитета партије за округ Врање на челу са Александром Трајковићем су прешварали са штабом 29. пеш. дивизије у Врању, чланови Среског комитета у Бујановцу са штабом бугарског батаљона у Ристовцу, команда места у Маоурици са командама бугарских гарнизона у Сурдулици и Владичином Хану.

Сви ови прелиминарни преговори, сем неколико изузетака, били еу без резултата. Штабови бугарских јединица су прихватали преговоре, али су изјављивали да не могу прећи на страну НОВЈ и водити борбу против немачких снага, нити могу дозволити разоружање јер чекају наређење од своје владе. Тражили су да чекамо док добију наређење и захтевали да их не нападамо, а да и они заузврат неће нападати.[148] Овим одуговлачењем губило се драгоцено време.

У исто време бугарске окупационе власти преговарале су у Нишу са представником немачког војног команданта Јушистока о преузимашу гарнизона од немачких јединица, а немачки војни представник у Софији је преговарао са бугарском владом о проблему немачких снага у Бугарској и повлачењу бугарских једи-

[147] Зборник, том I, књ. 20, док. 167, Архив ВИИ, к. 1053, фасц. 5, док. 3; к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—20 и Архив Србије фонд ПКС бр. 543; Архив ВИИ, к. 232, фасц. 4, док. бр. 1; к. 181 — фасц. 5, док. бр. 19.

[148] Ни једна јединица нијо прешла на страну НОВЈ, сем код 12. бригаде 80, а 150 у рејсну Враша и код 8. српске бригаде код Грделице, него је чак потпуковник Арабов Христа „Варнилија" стрељао упућене парламентарце у Влад. Хану. Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 112, Архив ВИИ, к. 1053 фасц. 3, док. 5 Архив Србије ПКС бр. 467, Архив ВИИ, к. к. 3—3/7 спискови ратних злочинаца Државне комисије за утврђивање ратних злочина.

нида из Србије. Немачка команда је тежила да извуче своје јединице и материјална средства из Бугарске, а бугарска влада је тражила да повуче своје јединице из Србије комплетне и са наоружањем. Ти преговори су текли нормално и без тешкоћа, уз узајамно разумевање све док СССР није, 5. септембра, објавио рат Бугарској, а тада су се ствари заоштриле. Немачке снаге у Нишу заробиле су команданта 1. бугарског корпуса и његов штаб, прекинуле телефонске и радио-везе са Софијом. Том приликом су заробиле и неколико команданата дивизија чије су јединице биле стациониране у Србији.[149]

Иако је рок за прелазак бугарских јединица на страну НОВЈ био 2. септембар 1944., претовори су ипак настављени касније. Штаб дивизије је предвидео да разоружа Бугаре, па је у том смислу одредио секторе дејства бригада. Осма српска добила је задатак да дође у рејон Врања и она је из рејона Црне Траве кренула 2. септембра, а 4. септембра била у Кривој Фељи, спремна за дејство према Врању да би спречила повлачење бугарских јединица са оружјем преко Бесне кобиле.[150] Дванаеста бригада добила је задатак да пређе у рејон Бабичке горе и да са тих положаја обезбеди разоружање бугарских јединица које буду покушале повлачење са оружјем из Ниша и Прокупља.[151] Десета бригада добила је задатак да затвори правце повлачења: Владичин Хан — Сурдулица — Власина — Клисура и Предејане — Црна Трава — Стрезимировац и Лесковац — Власотинце — Тумба.[152]

Одмах по истеку рока за преговоре са бугарским јединицама, 10. српска бригада напала је бугарски гарнизон 2. IX 1944. у Грделичкој клисури и Мачкатици.

[149] Архив ВИИ, к. 183, фасц. 2, док. 13 изјава потпуковника Ворхаузена и дневник команде Југоистока АВИИ, НАВ. Н. Т. 311, 188/1196 о преговорима бугарске владе и немачких представника.

[150] Архив Србије фонд ПКС бр. 624.

[151] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 121, (наређење штаба 22. дивизије).

[152] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 121 и Архив ВИИ к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—20 и к. 1051 — фасц. 1, док. бр. 10.

Напад није успео јер су се бугарске јединице браниле из својих утврђења исто као и раније.

Ради извршења постављеног задатка 22. дивизија је била развучена на преко 100 км. У таквој ситуацији Главни штаб Србије на предлог заменика команданта Главног штаба, наређује Двадесет другој дивизији да пошаље једну бригаду северно од Ниша да би извршила притисак на непријатељски гарнизон у Нишу са севера.[153] Ово наређење дивизија није могла да изврши, јер су бригаде тек дошле на своје терене, а са њима није било радио-везе, сем са 8. српоком која је била на најјужнијем делу дивизијеког терена.

Дванаеста бригада се, кад је прешла на Бабичку гору, сукобила са четничким снагама код села Ступнице 4. IX 1944. и у тој борби заробила 180 људи, међу којима и команданта 2. нишке четничке бригаде. Напад на недићевско-четничко упориште у Власотинцу штаб Двадесет друге дивизије је моментално одложио, док се не реши питање повлачења бугарских јединица.

Трећи задатак, мобилизација и прихват новог људства, његово наоружавање и формирање нових јединица, представљао је тежак и обиман посао. Почетком септембра, на терену дивизије било је само у Пиротском одреду око 1.000 нових бораца, а 4. IX, у целој дивизији преко 2.000, углавном без оружја. Брига око добијања оружја била је стална преокупација штаба дивизије.[154] Према наређењу Главног штаба Србије, бригаде је требало поггунити борцима тако да свака има преко 1.000 бораца. Због тога је у 10. и 8. орпској бригади дошло до формирања и четвртог батаљона.[153] Дивизија је нарасла на преко 3.000 људи, али је било много ненаоружаних. Формирањем Бабичког и Масуричког одреда створени су услови за прикупљање нових бораца и из рејона Бабичке горе, Заплања, Мас-^-

[153] Архив ВИИ, к. 1051, фасц. 5, док. бр. 3, и Зборник I. књ. 11, док. бр. 93, стр. 226.

[154] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 68, 112 и 121 и Архив ВИИ, к. 1051, фасц. 5, док. бр. 3.

[155] Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—20 „Хроника 8. бригаде", стр. 123.

рице и Владичиног Хана. Од Пиротског одреда који је нарастао, формирана је 1. пиротска бригада.[156]

У овом времену великих и обимних задатака, Двадесет друга дивизија добила је велики број кадрова од Главног штаба Србије. Та попуна је била корисна, али је кроз попуну дивизије дошло и до непотребних смена војно-политичког кадра дивизије.[157]

[156] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 112, АВИИ к. 1342, Ф. 1, док. бр. 2

[157] У писму ПК Србије, упућеном ЦК КПЈ, поред осталог тврди се да је људство у јединицама НОВЈ у Југоисточној Србији присилно мобилисано... Архив института радничког покрета Београд док. 9 ЦК КПЈ бр. 231. Писмо в. д. политичког комесара Главног штаба Србије, а ранијег политичког комесара Главног штаба, Моме Марковића, још је оштрије. У том писму се тврди да је Партија слаба у војсци, да се слабост огледа у разлабављености јединица. Дезертерство у тежим ситуацијама је редовна појава. Војно-политички кадар, нарочито нижи, цео је слаб. Командири чете су на нивоу бораца и непроверени. Однос према народу слаб, има крађе. Војска носи обелсжје јединица тек формираних од масе народа... Архив ВИИ, к. 234, фасц. 1, док. бр. 2/25) и к. 1051, фасц. 5, док. бр. 4-3. Архив ВИИ к. 234, фасц. 1, док. 2/21. Арх института радничког покрета Београд, фонд ук. код. бр. 379.

После овакве оцене, уследиле су и знатне персоналне промене у јединицама 22. дивизије, те је за новог команданта постављен Ратко Софијанић, који је кратко време био командант 24. дивизије (око 40 дана). Команданта 8. српске бригаде заменио је капетан Никола Звицер. Према наређењу Персоналног одељења Главног штаба Србије, у јединицама 22. дивизије извршене су и ове промене: У 8. српској бригади, за заменика команданта постављен је Петар Станковић Љуба дотадањи в.д. командант 15. српске бригаде. У 3. батаљону 8. српске, на место команданта Владимира Арисановића Вељка, постављен је поручник Милан Ћатић, а за политичког комесара 2. батаљона 8. бригаде, на место Светислава Алексића постављен је Ђорђе Галић. У 3. батаљону, за политичког комесара батаљона, на место Милета Станковића Доктора постављен је Стеван Келечевић. За команданта 2. батаљона 8. српске бригаде постављен је Божо Качавенда водник, а за заменика команданта водник Душан Родић.

У 10. српској бригади постављен је за заменика команданта Раде Цветковић дотадашњи начелник штаба 8. српске бригаде. За команданта 2. батаљона, на место Јована Стошића Богдана постављен је заставник Никола Баста. За команданта 3. батаљона, на место Љубе Трајковића постављен је ггоручник Исидор Козодеровић. У овој бригади, на место политичког комесара 1. батаљона Душана Мишића Јевре постав-

У наређењу штаба Двадесет друге дивизије о смени војно-политичког кадра у бригадама јасно се види како је кадар замењен механички, без анализа и консултација. У 8. бригаду су послата два руководиоца за политичке комесаре батаљона, да их штаб бригаде распореди по свом нахођењу. Једног политичког комесара батаљона је штаб дивизије већ раније поставио у ту бригаду. Штабу бригаде није ништа друго остало него да смени још двојицу комесара батаљона, јер је морао да изврши наређење штаба дивизије. Иста ситуација је и у другим бригадама.

Међу важним задацима које је Главни штаб Србије поставио Двадесет другој дивизији био је и — веза са НОВ Бугарске. Крајем августа 1944. године, на територију дивизије стигао је Стерија Атанаеов Виктор (а пре њега Благоје Иванов Баја Иван још априла 1944) из СССР преко Врховног штаба и Главног штаба Србије, односно Македоније. Обојица су имали директну везу са Георги Димитровом у Москви и преко њега се обезбеђивало да совјетаки авиони бацају оружје за бугароку народноослободилачку војску. Оружје је бацано на Добро Поље, Вуси, где је био и штаб Двадесет друге дивизије. У периоду великих промена у Бугарској, штаб те дивизије је непосредно сарађивао еа свим руководиоцима НОП Бугарске који су се налазили на терену Црне Траве и Лужнице. Преко њих је одржавана веза и са Софијом. У преговорима са бу-

љен је Милан Рунић; уместо политичког комесара 2. батаљона Дмитра Кашпића Иван Пушоњић; на место политичког комесара 3. батаљона Стојан Ђорђевић Шуца. За заменика команданта 1. батаљона постављен је водник Миливоје Тица и за помоћника политичког комесара 3. батаљона Ђорђе Мацура.

У 12. српској бригади, за заменика команданта бригаде, на место Драгомира Станковића Нишавца, постављен је поручник Миле Дробац, за команданта 1. батаљона, на место Добривоја Цветковића Ћире водник Вукосав Нинковић. За команданта 2. батаљона на место тешко рањеног Стратије Ђикића постављен је заставник Ђорђије Стричевић, за заменика команданта 1. батаљона Ђорђе Родић, а за заменика команданта 3. батаљона Милан Ђилас.

За помоћника пол. ком. 2. батаљона постављен је Душан Ђушић на место погинулог Тихомира Стојановића, а за помоћника политичког комесара 3. батаљона Милан Новаковић на место погинулог Божидара Најдановића Гане.

гарским окупационим јединицама, свуда где се пружила могућност, учествовали су и другови из НОВ Бугарске.

Тежња је била да бугарске окупационе јединице пређу на страну НОП Бугарске. Поред тога, они су од добијеног наоружања почели да формирају 1. софијску партизанску дивизију. За команданта дивизије је постављен Славчо Трнски, за политичког комесара Здравко Георгијев, а за начелника штаба Стерија Атанасов Виктор. Ова дивизија је 9. септембра кренула са територије Калне и Лужнице према Софији.[138]

Штаб Двадесет друге дивизије стално се суочавао са проблемом наоружавања новопристиглих бораца. Пошто су западни савезници затезали са слањем оружја, Главни штаб Србије је преко војне мисије Црвене армије тражио и добио извесну количину оружја из СССР које је такође спуштено на Добро Поље.[159]

У то време ситуација се брзо мењала. Преговори са бугарским окупационим снагама у Србији ни на једном месту нису дали позитивне резултате; свуда су бугарски фашистички официри успевали да тактиком одуговлачења добију у времену.[100] Напади после одређеног рока за преговоре нису дали резултате. У таквим условима је дочекан 5. септембар, дан објаве рата СССР монархофашистичкој Бугарској. Бугарска влада је одмах наредила окупационом корпусу да се повлачи из Србије.[161] Јединице окупационог корпуса концентрисале су се у рејоне Лесковца, Дољевца и Ниша ради повлачења, а 29. пеш. дивизија се та-

[158] Зборник, том I, II док. бр. 123, Архив ВВИ к. 1051, фас. 5, док. бр. I и књига „ПОХОДЪТ на запад" — спомени 1Дерго Атанасов" -— Двржавно военно издателство, Софин — 1946, стр. 10 и 11 (у даљем „ПОХОДЪТ на запад" стр)

[139] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 135 и 112 и Архив ВИИ, к. 1051, фасц. 5, док. бр. 3.

[160] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 116 и Ослободилачки рат народа Југославије стр. 287, 2. књига.

[161] Ослободилачки рат народа Југославије, књ. 2, стр. 287—288. Формално је ова влада наредила још 29. августа, али је и даље одржавала пријатељске везе са немачким снагама и омогућавала им да преузимају гарнизоне од њих; чак је за сигурније повлачење окупационог корпуса, у рејон Прокупље—Ниш упутила 6. дивизију, а 36. пук у рејон Врања.

које прикупљала и припремала за повлачење. Штаб Двадесет друге дивизије, установивши да се ноћу 4/5. септембра повукао штаб граничног батаљона из Крушевице, оценио је да је почело опште повлачење бугарских снага из Србије и због тога је наредио 10. и 12. бригади и Пиротском партизанском одреду, да предузму све како би онемогућили повлачење ових снага са оружјем преко територије Двадесет друге дивизије.[1в2] Штаб дивизије је сву пажњу концентрисао према Бабичкој гори, Заплању, Свођу, Бабушници и сектору Бела Паланка — Пирот, те је и 10. бригаду оријентисао ка том правцу. Та оријентација је била правилна, али је запостављена територија врањске котлине, те су се снаге из Грделичке клисуре и Оурдулице у току ноћи 5/6. септембра прикључиле снатама у Владичином Хану, а 6. IX су дошле у рејон Брања.

Бугарске окупационе снаге (главнина 27. и 6. дивизије и делови 22. бугареке дивизије) повлачиле су се 6. септембра преко Заплања. Дванаеста српска бригада која се налазила на Бабичкој гори, није напала велику колону бугарских јединица у току марша од Душника преко Равне Дубраве јер је заробљени пуковник командант артиљеријског пука 27. дивизије, обмануо штаб наше бригаде. Тај напад је извршен, и то на заштитницу колоне, тек ноћу 6/7. септембра у рејону Модре стене и Грнчара. Напад није донео резултате.

Десета српска бригада која је у току 6. IX прегруписала своје батаљоне, није стигла у рејон Свођа када оу се бугарске енаге на том правцу извлачиле. Пиротски одред и 1. пиротока бригада су напали и ослободили гарнизон Љуберађу у току 6. септембра.[16®]

Бугарске јединице које су се повукле из рејона Јужне Мораве, зауставиле су се у Лужници (15. пук. 6. пешадијеке дивизије у Бабушници), а у Пироту 27. пеш. дивизија. Из овог рејона се нису све јединице повлачиле. Ту еу преговарале са командантом 1. пи-

[162] Зборник, том I, кн>. 11, док. бр. 121 и АВИИ к. 1051, фасц. 1, док. бр. 10.

[163] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 3, (депеша 22. див. од 7. IX) и к. 1051, фасц. 1, док. бр. 10.

ротске бригаде у Бабушници и командом Пиротског војног подручја и ОК Пирота. Прихватиле су сарадњу са НОВЈ, али формално. Њима је ситуација изгледала неизвесна, па су желели да остану мирни. У овом рејону имали оу врло јаке снаге, те се нису плашили малих снага НОВЈ у рејону Бабушнице и Пирота. Ишчекивали су развој догађаја у Бугарској, па се због тога нису даље ни повлачили. Прихватили су да јединице НОВЈ и наши органи власти уђу у градове. Тако су градови Пирот и Бабушница ослобођени од окупаторске власти.[164]

Пошто су Бугари, 6. септембра, напустили Предејане и Џеп, у ове градове су ушле јединице 10. српске бригаде и команде места из Црне Траве, али их је истог дана избацила на кратко једна немачка моторизована колона која се пробијала кроз Грделичку клисуру.[165] Ову колону је при излазу из Грделице сачекао један батаљон 13. бригаде и нанео јој велике губитке.[180]

Осма српска бригада која је добила наређење да дође у рејон Лебана, прешла је ноћу 5/6. септембра комуникацију баш када је наишла немачка моторизована колона. Сутрадан 6. еептембра, када је бригада била у селу Белановцу, штаб дивизије је послао ново наређење да не иде у Лебане. Зато се ноћу 6/7. вратила на десну обалу Јужне Мораве и распоредила батаљоне на положаје Превалац—Врбово и Грамађе са за-

[164] Министерство на народната отбрана, генерален гцаб--военнонаучен отдел „Отечествената воина на БЂЛгарин 1944——1945", том втори, боините деиствин на бглгарската народна армил през ПЂрвин период на отечествената воина, Државно военно издателство, Софин — 1963, ст. 22.

После преговора, командант 27. пеш. бугарске дивизије издао је наређење за садејство са НОВЈ. Према наређењу, требало је то садејство ускладити, а нарочито при затварању правца од Беле Паланке према Пироту. Оно практично није имало никаквог ефекта, јер је тога дана (9. IX) када је наређење издато бугарска монархофашистичка влада је капитулирала и место ње дошла отечественофронтовска влада.

[163] Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1 док. 2—20, (Операцијски дневник 10. српске бригаде).

[166] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 144, (У борби 7. сптембра са овом колоном, батаљон 13. бригаде заробио је 10 војника и једног немачког официра).

датком да спрече повлачење бугарских јединица преко тих положаја у Бугарску. Бригада није установила да је тога дана 29. пеш. дивизија прикупљала своје јединице у рејону Врања. Једна група Бугара која је покушала да се повуче преко Криве Феје, разоружана је.[167]

Почетком септембра, команда Врањског војног подручја је од својих команди места формирала три батаљона ради уласка у Врање, Владичин Хан и Сурдулицу. Један батаљон је био у рејону Варденика, други у рејону Јелашнице и трећи у рејону Лукова са командом Врањског војног подручја.[168]

Пчињски партизански одред се тада налазио у рејону Ристовца. Ујутру седмог септембра откривено је да се јединице 29. дивизије повлаче из Врања према Бујановцу. Команда Врањског војног подручја, са својим батаљовом, командом места Врање и органима власти, ушла је у Врање.[169]

Истог дана је штаб 8. српске бригаде обавештен да су се бугарске јединице повукле из Владичиног Хана, а да су немачке јединице од Сурдулице и Белог Поља ушле у то место. На основу овакве ситуације, штаб 8. српске бригаде доноси одлуку да ноћу 7. септембра нападне Владичин Хан. Пред само свануће 8. IX бригада је успела да савлада отпор слабијих снага Немаца и ослободи то место. Истог дана су јаче снаге окупатора пошле из Белог Поља у помоћ Владичином Хану и на путу уништиле обезбеђење бригаде (12 бораца убијено). Својим 1. батаљоном бригада је одбила овај противнапад, продужила према Сурдулици и напала Бело Поље, где је водила борбу и 9. IX до 19 часова.[170] Масурички партизаноки одред и батаљон команде места Масурица, ослободили су Сурдулицу 7. IX 1944.

[167] Хроника VIII бригаде, страна 142, Зборник 1/20 док. бр. 167.

[158] Зборник, том I, књ. 20, док. 164, (писмо ОК Врање ПКС).

[189] Хроника VIII бригаде, стр. 143 и Врањски гласник књ. II, стр. 133 за 1966. г.

[170] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 178, Врањски гласник, књ. II стр. 134 за 1966. годину.

Бугарска 29. пешадијска дивизија повукла се 8. септембра из Бујановца према Куманову. Осма прешевска бригада (некад је називају Бујановачком), са Пчишским одредом, ушла је истог дана у Бујановац. Истовремено је на Прешево упућен 3. батаљон Прешевске бригаде са командом места Прешево. Овај батаљон није успео да ослободи то место, јер су га преузели албански националисти. Истог дана су албански националисти, са наоружаним тзв. „волунтарима" (добровољцима) потисли бригаду, Пчињски одред и команду места из Бујановца.[171]

Главни штаб Србије са члановима штаба 13. НОУ корпуса (почетак септембра 1944.)

Штаб Двадесет друге дивизије наредио је 8. српској да прекине напад на Бело Поље, одмах дође у рејон Бујановца и протера албанске националисте. Први батаљон те бригаде стигао је у рејон Бујановца 10.

[171] Зборник 8, књ. 4, док. бр. 44, 47 и 48.

септембра и уз садејство Прешевске бригаде, Лесковачког и Пчињског одреда поново ослободио град.[172]

Дванаеста бригада је 9. IX нанела тежак пораз четницима Чегарског корпуса, заробила преко 250 четника и запленила 2 топа и 3 минобацача. Десета бригада је на широком фронту од Мачкатице до Свођа била више на обезбеђивању других јединица,[173] а сам развој ситуације није захтевао ангажовање јачих снага за ослобођење градова из којих се повукла бугарска окупациона војска.

Заузетост штаба Двадесет друге дивизије око многих задатака и разоружавања бугарских јединица довела је до запостављања непријатеља у Власотинцу. Доласком немачких јединица, то место се претварало у јако упориште. То ће представљати главну сметњу за даља дејства те наше дивизије у септембру.

Успешне борбе 23. и 25. дивизије у источној Србији створиле су услове за формирање још једне дивизије на тој територији, (45), а тиме и формирање корпуса. Када оу бугареке окупационе трупе напустиле југоисточну Србију ослобођени су Врање, Сурдулица, Владичин Хан, Бабушница, Пирот, Цариброд и Босиљград, чиме је омогућен још већи прилив бораца у НОВ.J. Такав развој ситуације убрзао је формирање новог, 13. корпуса НОВЈ на територији југоисточне Србије. У састав корпуса ушле оу Двадесет друга, нова (46) и привремено Двадесет четврта дивизија. Штаб корпуса који је формиран наређењем Главног штаба Србије од 5. септембра,[174] издаје 7. IX наређење 22. и 24.

[172] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 175, (Операцијски днепник Главног штаба Србије).

[173] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 175 и Архив ВИИ, к. 1054 фасц. 1, док. бр. 2—20.

[174] Архив ВИИ, к. 181, фасц. 2, док. бр. 49 (наређење стр. пов. бр. 4 од 5. 9.) и к. 1051, фасц. 1, док. бр. 15 (наређење од 5. 9. 1944). Састав штаба корпуса: командант Љубо Вучковић пуковник, политички комесар Васа Смајевић, заменик команданта Живојин Николић, потпуковник, начелник штаба Момчило Полексић, потпуковник, начелник Персоналног одсека Милан Ковачевић, мајор, начелник Обавештајног одсека Стева Ивановић, начелник санитета др Раде Милутиновић, мајор, начелник ОЗНЕ капетан Ива Чиклован Тоза, интендант Нешко Дуловић поручник, шеф епидемиолошког Сидоренко, мајор Цр-

дивизији, у коме понавља задатке које је Главни штаб Србије, својом директивом бр. 3 и наређењем од 28. августа, већ поставио. Двадесет друга дивизија је добила сектор дејетва на десној обали Јужне Мораве, од Бабичке горе па све до Бујановца; Четрдесет шеста сектор леве обале Нишаве у рејонима Ниша, Беле Паланке, Цариброда, Пирота и Бабушнице. Штаб корпуса је наредио штабу Двадесет друге дивизије да упути једну бригаду северно од Ниша у рејон Каменица—Грбавче—Голи врх[175], али штаб дивизије није могао да изврши ово наређење, јер је баш тада дивизија била заузета и око разоружавања бугарских јединица које су се преко њене територије повлачиле, и око поседања градова које су Бугари напустили. Формирањем партизанских одреда (Бабичког, Масуричког, Пчињског и Босиљградског) и раније формирани Пиротски и Царибродски омогућен је прихват мобилисаних бораца које су упућивале команде подручја, те је почело формирање бригада.[176] Долазак нових бораца омогућио је Двадесет другој дивизији да до формирања четрдесет шесте дивизије, поред 1. и 2. пиротске бригаде, формира и 1. и 2. врашку.[177] Недостатак оружја је успоравао формирање бригада које су биле неопходне за преузимање борбених задатака на важним одсецима дејства Двадесет друге дивизије. Због тога је штаб

вене армије, начелник апотек" Вукица Риков и шеф Хируршке екипе Синдив, мајор Црвене армије. (Ови официри Црвене армије били су као саветници повремено у штабу корпуса).

[175] Зборник, том I, књ. 11, док. 135.

[170] Састав штабова ПО који су били под командом 22. дивизије био је: Бабички одред: командант Добривоје Цветковић Ћира, политички комесар Бара Стојановић; Пиротски одред: командант Радосав Јанковић, политички комесар Димитрије Стевановић Нишавац; Масурички одред: командант Љуба Трајковић, политички комесар Јова Манасијевић, заменик команданта Драгомир Станковић Нишовац, Владимир Аризановић Бељко, у штабу заменик политичког комесара Славко Поповић Пчињски: командант Влада Здравковић, пол. ком. Душан Младеновић Мače.

[177] Одлука да се формира 1. пиротска бригада донета је 26. августа, а формирана је 5. IX 1944. Архив ВИИ к. 1051, фасц. 1, док. 10 и к. 1342, фасц. 1, док. бр. 2 Прва врањска формирана је 12. IX (Архив ВИИ к. 1342, фасц. 3, док. бр. 15—1).

те дивизије стално и упорно постављао тај проблем Главном штабу, а касније и 13. корпусу. А и штаб корпуса, у првом свом извештају, поставља то питаше Главном штабу Србије. Због недовољне количине оружја, многи потенцијални борци нису могли да се бла-

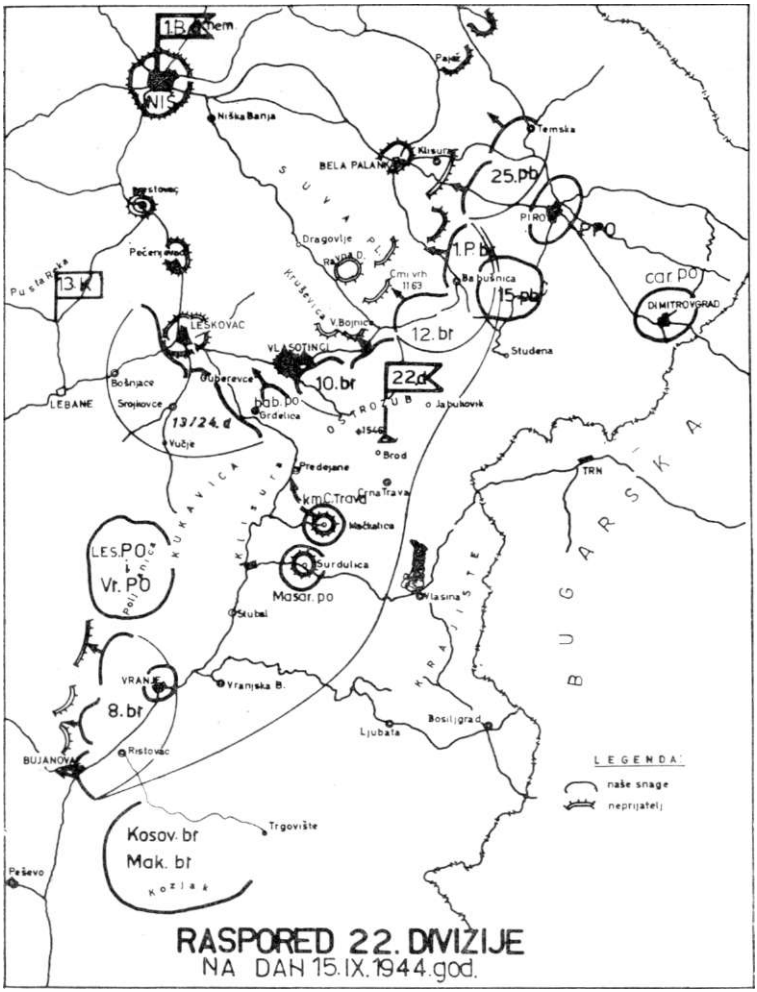

говремено укључе у борбу у најважнијем периоду. С друге стране, због тога је Двадесет друга дивизија била присиљена да држи своје снаге развучене на преко 120 км, те није могла да их концентрише за напад на Влаеотинце од 1. до 10. IX, када су немачке снаге биле слабе, а квислинзи деморалисани. Штаб 13. корпуса, одмах по преузимашу командовања, оценио је улогу Власотинца и значај њетовог ослобођења за дејства према Лесковцу и Нишу. Зато је дао задатак Двадесет другој дивизији да га ослободи.[178] Она није била у могућности да тај задатак благовремено припреми и изврши, што се види из њеног наређења од 10. септембра, односно обезбеђење од продора Немаца према Пироту сматрала је важнијим. Зато су 12. српска и 1. пиротока бригада усмерене ка том правцу.[179] Можда је и због наше несналажљивости окупатор у најкритичнијем периоду организовања одбране Лесковца и Ниша, добио неколико дана у времену, поново дошао у Влаеотинце и учврстио тамошње снаге квислинга.

Двадесет друга дивизија у борби са немачким јединицама

Ослобађањем Врања, Владичиног Хана, Сурдулице,' Пирота и Бабушнице и чврстим држањем слободне територије, Двадесет друга дивизија је онемогућила немачким снагама да поседну линију одбране од Клисуре до Беле Паланке, како је то немачка Врховна команда предвидела после одлуке од 3. септембра о повлачењу армијеке групе „Е" из Грчке. Тада је одлучено да се фронт немачких снага на Балкану скрати и да се постави нова линија одбране (названа „Плава линија") од Скадра преко Скопља, Клисуре (Власинско језеро) и Беле Паланке до Ђердапа.[180]

[178] Зборник, том I, књ. 11, док. бр. 135 и Архив ВИИ к. 1052 фасц. 1, док. 2.

[179] Зборник, том I, књ. 11, док 169 и Архив ВИИ, к. 1342 фасц. 1, док. бр. 2.

[180] Архив ВИИ, к. 70 А. фасц. 1[а], док. 1, (Изјава Лера) „Завршне операције", стр. 62.

Пошто су јединице Двадесет друге дивизије порушиле у Грделичкој клисури, 26. августа, најважнију комуникацију за повлачење немачких онага из Грчке, умногоме је погоршана ситуација немачких јединица. Немачка 4. СС оклопна дивизија која је била хитно упућена у Банат, морала је да мења правац кретања и да своје јединице усмери пругом, долином Ибра. Тиме је уједно спречено довлачење немачких снага на сектор Ниша. Због тога је рејон Ниша, после оријентасања главних снага немачке 1. брдске дивизије према Дунаву, остао без оперативних немачких јединица.[181]

Трећег септембра пристижу први делови 1. брдске дивизије из Црне Горе и Санџака и поседају положаје за одбрану Власотинца—Ниша, преко Беле Паланке, до Дунава[182]. Петог септембра, када је СССР објавио рат Бугарској, немачка команда је предузела мере запречавања у рејону Беле Паланке. Тог дана је 1. батаљон 99. пешадијског пука посео положаје Јаловик — Витановац — Бела Паланка.[183] Истовремено оу Немци ухапсили команданта 1. бугарског окупационог корпуса и команданте дивизије, прекинули све везе овог корпуса са Софијом и разоружали 63. бугарски пук.[184] Тих дана су се из Бугарске убрзано повлачиле немачке онаге и материјал, и то не само неометане од бугарских јединица, него чак и уз њихову благонаклоност. Извлачење је завршено 7. септембра, када је и генерал Снекенбургер, немачки вој^ни представник код бугарске владе, са својим штабом напустио бугарску територију.[185] Шестог септембра су штабу 1. брдске дивизије потчињене школа за обуку у Нишу, и 191. јуришна бригада (самоходна).[186]

[181] „Ослободилачки рат", стр. 81, Архив ВИИ, Микротека НОВ-Н-Т 311—193, 2—280 и изјава Лера (Архив ВИИ к. 70, фасц. 1а, док. бр. 1).

[182] Завршне операције, стр. 81, Архив ВИИ, к. 183, фасц. 2, док. 13—1 и Архив ВИИ, НАВ-Н-Т 311—193/109.

[183] Архив ВИИ НАВ-Н-Т 311—193/110 и 200—204.

[184] Архив ВИИ НАВ Н-Т 311—193/200—204.

[185] Архив ВИИ НАВН-Т 311—193/200—204.

[186] НАВ Н-Т 311—193/230—233.

У рејону Ниша је формирана покретна група „Гудеријан" која је требало да продре до Софије и обезбеди држање Бугарске на својој страни, али је развој ситуације то пореметио. Ова група је затим настојала

У ослобођеном граду

да се домогне наоружања бугарске тенковске бригаде која је 5. септембра стигла у рејон Драгомана ради прихвата бугарских јединица које су се повлачиле из Србије. Када је СССР објавио рат Бугарској, ова бригада је добила наређење да се врати у рејон Софије, а тиме је пропао план Немаца да је разоружају.[187]

Критични период за Немце од 1. до 8. IX, после извлачења бугарских јединица, прошао је у ужурбаном затварању најважнијег правца Оофија — Бела Паланка. После извлачења војника из Бугарске, командант 1. брдске дивизије успео је да организује одбрану на белопаланачком одсеку, па одмах затим, 9.

[187] Архив ВИИ, НАВ Н-Т 311—193/230—233 и „Отечествената воина" 1944—1945, стр. 83.

септембра, прелази на организовање одбране нишког сектора те поседа Шљивовички врх (триг. 1256) и Голем врх (триг. 1533), на Сувој планини.

Прва пиротска бригада добила је задатак још 7. септембра од штаба Двадесет друге дивизије да онемогући избијање непријатеља на Суву планину.[188] У исто време, односно 9. септембра, командант 1. пиротске бригаде захтевао је од команданта бугарског 15. пеш. пука 6. дивизије у Бабушници, да садејствује борби бригаде против Немаца.

Једна немачка јединица, јачине око 250 војника спустила се 10. IX преко Суве планине у село Богдановац, а одатле је пошла ка Завидинцу да би посела положаје у рејону Бојинца и затворила правац Бабушница — Модра стена — Равна Дубрава — Ниш. Ову немачку јединицу је дочекала 10. српска бригада код Завидинца и Присјана и одбацила према Сувој планини. Та бригада је у садејству са 1. пиротском, напала следећег дана на Сувој планини иету немачку јединицу, али је није потисла, јер је тога дана непријатељу стигло појачање у артиљерији и минобацачима, од чијег је дејства 1. пиротска имала губитке.[189]

Десетог септембра је командант 1. брдске дивизије упутио једну колону из рејона Ниша преко Гаџиног Хана према Равној Дубрави да ту поседне положаје за одбрану правца према Нишу. Ова непријатељска колона наишла је на 12. бригаду која је била у рејону Гаџиног Хана после разбијања Чегарског четничког корпуса. 54. брдски батаљон који је сачињавао ту колону, успео је да потисне 12. бригаду, набаци је на Бабичку шру, продужи наступање и 12. септембра избије у рејон села Равна Дубрава и ту се утврди.[190]

[188] Архив ВИИ к. 1342, фасц. 1, док. бр. 1, 4 и 5 и к. 1342, фасц. 3, док. бр. 1 и 2, к. 1342, фасц. 9, док. бр. 11—2.

[189] Зборник, том I, књ. 11, док. 169, Архив ВИИ, к. 1342, фасц. 1, док. 2, 5 и 6. и 7 и к. 1054 фасц. 1, док. бр. 2—14 (Операцијски дневник 10. српске бригаде). У овим борбама 10. бригада имала је 11 погинулих, а пиротска, по изјави др Милована Антића, имала је велики број рањених од артиљерије и минобацача.

[190] Архив ВИИ НАВ-Н-Т 311 193/398 Зборник, том I, књ. 11, док. 169.

Истог дана, у оквиру поседања положаја за одбрану сектора Ниша, командант 1. брдске дивизије упућује јаче снате у Лесковац и Власотинце. Оне стижу баш када се Двадесет друга дивизија припремала за други напад на Власотинце.[191] Повољни услови који су се пружали тој нашој дивизији од 1. септембра за ослобађање Власотинца овим су елиминисани.

У таквој ситуацији штаб дивизије сматрао је да су угрожени Пирот и Бабушница, те је 11. септембра издао наређење 1. пиротокој да затвори правац од Беле Паланке и Свођа. Бригада је посела положаје од Братишевца до Линова и Љуберађе. Поред тога, добила је задатак да припреми запречавање комуникације Модра стена — Љуберађа. Уз то јој је наређено да се повеже са 15. бугарским пуком у рејону Беле воде који је држао положаје према Шљивовичком врху.

Повлачење немачких снага из Завидинаца на Сувој планини и повратак окупаторских снага из Власотинца у Лесковац утицао је на штаб Двадесет друге дивизије, па је овај већ 12. септембра обновио наређење 10. и 12. бригади и Бабичком партизанском одреду, да се прикупе у одређеним рејонима за напад на Власотинце.[192]

У вези с тим наређењем, 10. бригада је почела покрет својих батаљона. Први батаљон је 12. септембра кренуо према Шишави и Власотинцу преко Крушевице, а 2. и 3. из рејона Бољинца и Дубраве преко Свођа и Крушевице, 13. септембра. На маршу су непријатељски авиони открили бригаду и нанели јој губитке (1 убијен и 22 рањена борца). Дошавхпи у рејон Власотинца, 10. бригада је посела положаје: Г. Дејан — Рамни Дел — Јастребац — Д. Лопушња, где је 14. септембра формирала 4. батаљон.

Шестог септембра 1944. избиле су на границу Југославије, у рејон Турн Северина, јединице Црвене армије и 13. септембра повезале се са јединицама нашег 14. корпуса. То је имало историјски значај, јер су тиме немачке снаге у Србији доведене у тешку си-

[191] Зборник, том I, кн. 11, бр. 169 и 175.

[192] Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1 док. 2—20. (Операц. дневник 10. српске бригаде), к. 1342 фасц. 1, док. бр. 9.

туацију. Овај догађај је штабу Двадесет друге дивизије саопштен депешом Главног штаба Србије 14. септембра која глаеи: „Јуче 13. овог месеца ухваћена веза са Црвеном армијам на правцу Колокочевац — Оршава! УРА. Организујте манифестације у част спајања са Црвеном армијом".[193]

Борци и руководиоци Двадесет друге дивизије дочекали су тај дан еусрета са Црвеном армијом веома срећни. Многима од њих су од 1941. године очи биле упрте према Црвеној армији. Сваки њен успех давао је нову анагу за наставл.ање борбе против заједничкот непријатеља — фашизма. То је било веома важно јер су ее борци југоисточне Србије борили далеко од главнине НОВЈ и Црвене армије у посебно тешким условима и на веома важној просторији за непријатеља. Утолико је радоснији био тај сусрет са Црвеном армијом на границама Југославије.

Улаеком Црвене армије (3. украјинског фронта) у Бугарску, капитулацијом монархо-фашистичке владе и доласком на власт владе Отечественог фронта, створени су услови да се армија укључи у борбу против немачких јединица и тиме спере љага оа лица бугарског народа коју је та армија нанела својим злоделима против српоког, македонског и других народа. Према одлуци Врховне команде Црвене армије, да би се обезбедило прегруписање снага 3. украјинског фронта за даљња дејства преко територије Јушславије, јединице бугарске армије добиле су задатак да поседну бугарско-југословенску границу и затворе правац Ниш —Пирот—Бела Паланка.[194] Између 7. и 13. септембра, у рејонима Бабушнице, Пирота и Цариброда (сада Димитровграда) налазиле оу се јединице бившег I окупационог корпуса у Србији које су се ту задржале без одобрења и знања Врховног штаба НОВ Југославије и Главног штаба Србије. Бугарски генералштаб је на основу наређења 3. украјинског фронта коме је потчињен у оперативном погледу, формирао нов штаб 1. корпуса и упутио га у Пирот ради преузимаша коман-

[193] Архив ВИИ к. 184, фасц. 1, док. бр. 32.

[194] „Београдска операција", стр. 88 и 90.

де над снагама које оу се тамо нашле. То је урађено без знања и одобрења Националног комитета ослобођења Југославије, јединог заступника интегритета и суверенитета Југославије. За команданта корпуса одређен је бивши командант 29. пеш. дивизије која је била као окупаторска јединица у Врању и околини.

Штаб 1. бугарског корпуеа дошао је у Пирот 13. септембра, еамо 4 дана по капитулацији Бугарске 195 хПтаб Двадесет друге дивизије који је тада био у Своју (Јездина махала), када је извештен о доласку овог штаба, дошао је да установи по чијем је наређењу и одобрењу овај штаб бугарске војеке поново дошао у Србију. Установивши да је то учињено по наређењу штаба 3. украјинокот фронта и да ће се бугарска армија борити на етрани савезника, штаб наше дивизије је прихватио објашњење штаба 1. бугарског корпуса, па је 14. септембра о томе обавестио потчињене јединице.[196]

Прва немачка брдска дивизија је завршила прикупљање својих јединица у рејону Ниша и посела главне тачке одбране нишког раскршћа.[197] 7. СС дивизија је такође била оријентисана ка рејону Ниша, али су је, због угрожености комуникације Краљево — Крагујевац — Београд задржале у Шумадији јединице 1. армијеке групе НОВЈ.

Поновним заузимањем Књажевца, поседањем положаја у рејону Беле Паланке и држањем Власотинца, 1. брдска дивизија је обезбедила нишко раекршће од брзог продора снага НОВЈ и Црвене армије. Правап Бољинце — Равна Дубрава био је затворен 54. батаљоном код Равне Дубраве. Планина Крушевица представљала је кључну тачку на том правцу и од њеног држања завиоио је уепех одбране на правцу Равна Дубрава — Душник — Ниш и Бољинце — Орашац као и Своље — Власотинце. Због тога командант 1.

195 Отечествената воина 1944—1945, стр. 55 и „Поход на Запад" стр. 15.

196 Архив ВИИ, к. 1342, фасц. 5, док. 1, (У наређењу пол. ком. 22. дивизије 1. пиротској бригади, бугарске јединице се називају савезницима) Архив ВИИ, к. 1342, фасц. 1, док. 8.

197 Архив ВИИ, НАВ-Н-Т 311 193/546—551.

брдоке дивизије доноси одлуху да ову планину поседне јачим снагама и утврди положаје на њој за одбрану ширег рејона Ниша. На основу ове одлуке планиран је подухват, назван „1§е11" (Јеж).[198]

За остваривање овог плана предвиђене су четири колоне које ће дејствовати концентрично. Прва моторизована колона, са тенковима и артиљеријом, требало је да напада преко Власотинца долином реке Власине до Свођа. Друга колона, борбена група „Не1с" (3. батаљон 98. брдског пука 1. брдске дивизије) да напада 10 км североисточно од Лесковца (Орашац, Гуњетина, Тумба (к. 808); трећа, борбена група „Бос1еГ", 54. (брдски) ловачки батаљон, ојачан школом за обуку из Ниша) правцем Равна Дубрава — Д. Присјан — Загорски рид — Вилин рид (к. 670) — Висока чука (к. 808) Цакманово — Вел. Боњинце, а четврта колона (1 чета 1. батаљона 99. брдског пука) да напада са Суве планине преко Богдановца — Остатовице на М. Боњинце и Модру Стену. Напад је предвиђен за 14. септембар 1944.[199]

У том периоду су се бригаде Двадесет друге дивизије (10. и 12. са Бабичким партизанским одредом) припремале за напад на Власотинце и налазиле се у следећим рејонима: 10. бригада на десној обали Власине од села Горњег Дејана преко Рамног Дела и Брезовице до с. Јастрепца; 12. бригада у рејону села Завидинаца — Присјана и В. Боњинца и Бабички партизански одред у рејону села Орашца — Пискупова и Липовице.[200] Пиротска бригада налазила се на положајима око села Провађеника, Модре Стене, Бабушнице и Линова. Пиротски одред је био у рејону Пирота (Држина). Пчишски партизански одред је два дана раније прерастао у 1. врањску бригаду која је формирана у селу Буљесовцу. Масурички партизански одред прикупљао је у рејону Сурдулице нове борце, од којих ће се ускоро формирати 1. сурдуличка бригада.

[198] Архив ВИИ, НАВ Н-Т 311—193/546, 576, 603 и 642.
[199] Архив ВИИ, НАВ-Н-Т 311—193, 603 и 642.
[290] Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. 2—15.

Царибродски партизански одред је био у Цариброду и касније ће прерасти у 1. царибродску бригаду.-[01]

Приликом повратка из Пирота, 14. септембра 1944., штаб Двадесет друге дивизије добио је обавештење да је непријатељ јачим снагама (око 3.000 војника) кренуо преко Суве планине — Равне Дубраве и Бабичке горе. Зато је одмах наредио штабу 12. бригаде да из рејона Присјана—Завидинаца пређе на десну обалу Власине у рејон Лукачеве махале и Горњих ораха и да Бабички партизаноки одред из рејона Орашца—Пискупова пређе у рејон Д. Лопушње ради поседања положаја за одбрану. У вези са оваквом ситуацијом, штаб дивизије издао је и 1. пиротској бригади наређење да са 15. бугарским пуком дејствује према Сувој планини.-[02]

Сутрадан (15. септембра) је штаб Двадесет друге дивизије издао ново наређење 10. и 12. бригади и Бабичком партизанском одреду за напад на Власотинце ноћу 16/17. септембра.[203] У наређењу се наводи да у Власотинцу има само 400 недићеваца, у Конопници око 500 четника, а о немачким снагама наводи се само да су у рејону Равне Дубраве, да се укопавају и постављају топове, што значи немају намеру да пређу у напад. Очигледно је да обавештајна служба ове наше дивизије није познавала оитуацију и намере непријатеља.

Када је штаб дивизије послао наређење бригадама за напад на Власотинце, немачке јединице које су учествовале у подухвату „1§е1" прешле су у напад. Изненађене јединице наше дивизије прихватиле су борбу са положаја на којима оу се нашле. Десета бригада

[201] 2. пиротска формирана је 19. IX, 1. сурдуличка 23. IX, 1. царибродска 25. IX и 1. власотиначка (од Бабичког ПО) 22. IX (к. 1342, фасц. 4, док. бр. 3; к. 1342, фасц. 3, док. бр. 15—1; к. 1342, фасц. 2, док. бр. 9; к. 1342, фасц. 9, док. бр. 11—2).

[202] Архив ВИИ, к. 1342, фасц. 3, док. бр. 1 и к. 1342, фасц. 9, док. бр. 11—2.

[203] Зборник, том I, књ. 12, док. бр. 51, (ово наређење потписали су нови политички комесар дивизије Драгослав Ђорђевић Гоша и нови начелник штаба дивизије мајор Јован Ђурић. (До 15. IX, за 11 дана, измењен је читав штаб дивизије).

је са десне обале Власине ватром из пешадијског наоружања тукла моторизовану колону која је продирала реком од Власотинца.[204] Остале непријатељске колоне су без борбе наступале на својим правцима.

Четврта колона која је избила у Модру Стену, наишла је на отпор 12. бригаде у рејону Језера (к. 699). Све колоне су избиле у рејон Свођа и Модре Стене 16. IX у поподневним часовима. Овладавши планином Крушевицом, непријатељ се истог дана почео утврђивати на Високој чуки (к. 808) и Завидинцима. Он је постигао свој циљ заузимањем и поседањем положаја на планини Крушевици и тиме затворио правце: Бабушница—Равна Дубрава — Ниш и Бабушница — Свође — Власотинце.

После повлачења дела непријатељских јединица ка Нишу, штаб Двадесет друге дивизије је сматрао да су остале слабе снаге у рејону Завидинаца и Суве планине, те наређује 1. пиротској бригади да пређе у напад 17. IX у 5.00 часова.[205] Да би извршила тај задатак бригада је поставила својим батаљонима задатак да нападну непријатеља и то: 1. батаљон правцем Модра Стена—Дубрава—Завидинци; 2. правцем Брестов Дол — Остатовица — Присјан и 3. правцем Линово—Богдановац—Крчимир. Задатак батаљона је био да одбаце непријатеља са положаја код Богдановца, Остатовице и Завидинаца и протерају га преко Равне Дубраве ка Нишу.[206] Штаб Двадесет друге дивизије уједно је наредио 12. бригади да нападне непријатеља на Високој чуки (к. 808) и да тиме садејствује 1. пиротској. Наређење 12. бригади издато је 17. IX у 8.30 часова, два и по часа касније нето што је 1. пиротска требало да пређе у напад. Дванаеста бригада је почела напад око 12 часова.[207] Када је кренула у напад, Пиротскз је наишла у рејону Завидинаца на организовану од-

[204] Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—20. (У овим борбама 10. бригада је имала два погинула и 6 рањених бораца).

[205] Зборник, том I, књ. 12, док. бр. 68.

[206] Архив ВИИ, к. 1342, фасц. 1, док. бр. 12, 15 и 16.

[207] Зборник, том I, књ. 12, док. бр. 68.

брану непријатеља и ту је заустављена. Такође је наишла и 12. српска на јаку одбрану на Виоокој чуки. И поред неколико покушаја да потисне немачке снаге, није успела.

Поседајући Високу чуку и Завидинце, непријатељ је затворио правце према Нишу и тиме допунио своју организацију одбране нишког раскршћа, па је уједно и угрозио коришћење комуникације Пирот—Бабушница—Свође—Власотинце.

Пошто није знао намере непријатеља, а забринут за обезбеђење позадине, штаб Двадесет друге дивизије донео је одлуку да пређе у одбрану. На оенову ове одлуке, штаб је издао наређење бригадама у коме је одредио одсеке одбране.[208]

Прва пиротска посела је линију: к. 778 — Рудине — Богдановац — Брестов Дол — Модра Стена; 12. бригада: Језеро (к. 699) — Јездина махала—с. Пажар — с. Горњи Дејан; 10. бригада линију: Горњи Дејан—с. Рамни Дел—Брезовица—с. Јастребац; Бабички партизански одред остао је као резерва у рејону с. Д. Лопушње.

После ослобођења Оурдулице, Владичиног Хана и Предејана, у руднику Мачкатица и Белом Пољу (поред саме Сурдулице) остала су немачка упоришта која су обезбеђивала рад радника и флотације у Белом Пољу. Ту је било 600—700 немачких војника, око 200 албанских плаћеника и око 1.200 италијанских заробљеника. У Мачкатици је било око 600 немачких војника и 500 албанских плаћеника.[209] Непријатељско упориште у Белом Пољу нападали су 8. бригада и Масурички партизански одред, али без успеха. Упориште Мачкатица нападао је 3. батаљон 10. бригаде 5. септембра, али га није ликвидирао.

[208] Архив ВИИ, к. 1342, фасц. 1, док. бр. 16 и фасц. 5, док. бр. 2/12 (наређење за прелазак у одбрану издато 18. IX) и к. 1342, фасц. 9, док. бр. 11 (Операцијски дневник 1. пиротске бригаде).

[209] Зборник, том I, књ. 12, док. 146, 152 и 200. (Подаци у овим документима су различити, али је цифра приближна).

После рушења моста и пруге у Грделичкој клисури, Немци су од јединица 191. јуришне бригаде из Лесковца, инжињераца и других формирали одред који је требало да поправи мост и пругу у Грделичкој клиоури.[210]

Овај одред је пошао на извршеше задатка тек 7. септембра, сутрадан пошто је последња немачка колона из Скопља прошла Грделичком клисуром. Приликом наступања овог одреда од Лесковца ка Грделици, 3. батаљон 13. бригаде сачекао га је у Копашници и у борби која је трајала читав дан, непријатељски одред је одбачен према Лесковцу и онемогућена му је оправка моста и пруге.[211] Одмах после овог неуспеха издато је наређење 1. брдској дивизији да продре до рудника Мачкатице и Белог Поља и отвори Грделичку клисуру. У наређењу команданта 1. брдске дивизије речено је да не очекује садејство са правца Куманова јер је то немогуће. Пошто је 1. брдска дивизија била заузета у то време поседањем положаја око Ниша, извршавању овог задатка је приступила тек 17. септембра, након подухвата „1§еП".[212]

Пре овога је наређено немачкој посади у руднику Мачкатица да напусти рудник и пробије се у Лесковац. Ова посада је пошла у пробој 15. септембра (наређење добила 13. IX). При пробоју, ову колону је дочекао 3. батаљон 13. бригаде и нанео јој тешке губитке.[213] Само два дана после овог пораза, једна колона 1. брдске дивизије пошла је у правцу Белог Поља ради отварања Грделичке клисуре. И њу је дочекао на улазу у Грделичку клисуру 3. батаљон 13. бригаде и у борби која је трајала читав дан 17. септембра, вратио је у Лесковац, онемогућивши је да изврши задатак.[214] Тако су пропала два покушаја отварања Грделичке клисуре.

[210] Архив ВИИ, НАВ Н-Т 311—193/341 и 271.

[211] Зборник, том I, књ. 12, док. 78.

[212] Архив ВИИ, НАВ НТ 311—193/413.

[213] Архив ВИИ, НАВ Н Т 311—193/624. (По немачким подацима убијен је 61 и рањен 21 Немац, а по нашим убијено је 90 и 5 заробљено). Зборник, том I, књ. 12, док. 78.

[214] Зборник, том I, књ. 12, док. 205.

Борбе Двадесет друге дивизије у рејону Бујановгц! и други напад на Власотинце

Бујановац је ослобођен 8. IX 1944. када је бугарска окупаторска дивизија напустила ово место. Сутрадан (9. IX), 12. прешевску (негде се зове Бујановачка), Пчињски, Врањски и Лесковачки партизански одред напао је 4. албански пук из Гњилана уз помоћ вулентара (добровол>аца) Албанаца—наоружан народ из оближњих села.[215] Ове непријатељске снаге успеле су да истерају јединице НОВЈ из Бујановца. Почела је тешка борба око Бујановца и на гребену изнад Честелина. Због овакве ситуације, штаб Двадесет друге дивизије наредио је 9. септембра 8. српској бригади која је била у рејону Владичиног Хана и Сурдулице, да одмах дође код Бујановца и протера непријатеља, што је она и учинила, и оа поменутим партизанским одредима поново ослободила Бујановац. Савезници Немаца — албански националисти — не мирећи се са поразом, напали су 8. српску бригаду у Бујановцу и поново заузели Бујановац. Настале су тешке свакодневне борбе око тог града, јер је та раскрсница путева представљала за окупатора друпи отвор за повлачење из Грчке преко Косова.

Када је формирана 46. дивизија је преузела сектор Врања и Бујановца. Последња борба 8. српске бригаде око Бујановца који је неколико пута прелазио из руку у руке, била је 19. септембра и тада је нанела албанским издајницима тешке губитке.

У истом периоду када су вођене борбе око Бујановца било их је и на такозваној српско-турској граници од Горњег Вртогоша до Св. Илије (Честелина). Албански издајници у служби Немаца угрожавали еу нападима Врање које је ослобођено 7. IX 1944. Они су запалили и опљачкали село Честелин. Осмој бригади и

[215] Под руководством министра унутрашњих послова квислкншке албанске владе Џафер Деве и других реакционарних снага, под називом „II призренске лиге", формиран је штаб под називом „Омладински комитет за одбрану Косова" који води борбу против снага НОВЈ и успева да заведе Албанце и гурне их у борбу, на страни фашизма.

осталим једиииицама било је строго забрањено да у албанским селима врше ма какве одмазде и паљења. У овим борбама је 1. батаљон 8. бригаде нанео непријатељу велике губитке.[210]

Новостворена ситуација на територији Двадесет друге дивизије, доласком бугарских снага и формирањем нове, Четрдесет шесте дивизије, омогућавала је штабу Двадесет друге да лакше гточне офанзивна дејства, посебно ослобађање Власотинца. Зато је њен штаб одлучио да поред Власотинца, истовремено нападне и непријатељска упоришта на Високој чуки (к. 808) и Завидинцима.[217] О својој намери је известио штаб 13. корпуса 20. IX у 7 часова.[218] Оцењујући активност Двадесет друге дивизије, немачке онаге из рејона Високе чуке (808) врше испад преко реке Власине у правцу села Своња — Златићева — Дејана. Уз велике напоре, 12. српска бригада и 2. батаљон 10. бригаде успели су да врате непријатеља преко Власине. Тај испад је и четврти пут пореметио план напада Двадесет друге дивизије на Власотинце. Извесног утицаја на промену времена напада имало је и наређење 13. корпуса од 20. IX којим се тражило да се у току дана смени са положаја Модра Стена— Линово 1. пиротска бригада и упути у састав Четрдесет шесте дивизије[219], што је ангажовало снаге 12. бригаде и удаљило их од напада. И у оваквој ситуацији штаб дивизије одлучује да изврши планирани напад на Власотинце само 10. ерпском бригадом. На овакву одлуку је утицало

[2.6] Зборник, том I, књ. 12, док. бр. 175 и 200, том 7, књ. 3, док. бр. 47 и 48, том 7, књ. 4, док. бр. 44 и Архив ВИИ к. 1053 фасц. 5, док. бр. 3. (Само 8. српска бригада убила је 76 албанских издајника. У борбама око Прешева погинуо је командант 12. прешевске бригаде Иљо Брзевски. Прешево су непријатељи држали све до 16. XI 1944. Међу последњим је ослобођено од окупатора и његових слугу. У Прешеву је у току борби око Куманова и Бујановца био штаб немачке 11. пољске ваздухопловне и 22. гренадирске дивизије.

[217] Зборник, том I, књ. 12, док. бр. 57 и Архив ВИИ 1342, фасц. 3, док. бр. 1.

[218] Архив ВИИ, к. 1051, фасц. 2, док. бр. 10.

[219] Архив ВИИ, к. 1342, фасц. 4, док. бр. 3 и 4. 1051, фасц. 5, док. 2.

то што су, према процени штаба, у Власотинцу биле доста слабе снаге квислинга (360 недићеваца и 300 четника са 12 пушкомитраљеза и 2 минобацача). Потцењен је непријатељ, а није био схваћен значај Власотинца за даља борбена дејства и као главни ослонац непријатеља у одбрани Нгапког раскршћа. На основу таквог става дати су задаци 10. бригади за напад на Власотинце. Она је напала град са три батаљона, док је четврти био у резерви. 12. бригада је са два батаљона вршила демонстрагивни налад на немачко упориште на Високој чуки (к. 808), а са два батаљона (2. и 3) преузела је положаје 1. пиротске бригаде. Бабички партизански одред који је имао 200 наоружаних бораца, од 800, колико их је укупно имао, био је на обезбеђењу једним батаљоном код Грделице[220] и у рејону села Кукавице, а другим нод села Гложане.

На основу оваквог задатка штаб 10. бригаде је донео одлуку да 3. батаљоном нападне из рејона Бољаре комуникацијом преко Манастиришта у правцу кафане „Солун". Тај батаљон је делом снага затварао излазе из града према Шишави и Црној Бари. Другим батаљоном нанао је од Јастрепца на Власотинце правцем основна школа — црква према центру града. Први батаљон је из рејона села Орашја, преко лесковачког пута и гробља, напао град Власотинце. Почетак напада био је одређен за 21. IX у 21 час. Напад 10. бригаде подржавала су два топа 75 мм и 3 минобацача. Четврти батаљон који је углавном био без оружја, као бригадна резерва, налазио се у селу Д. Јlопушња.

Напад је почео по плану. Непријатељска обезбеђења која су била око града, брзо су савладана и потиснута према центру. На правцу 2. батаљона у основној школи и цркви забарикадирали су се граничари (ших око 80) и давали јак отпор, чиме су везивали снаге 2. батаљона. Први батаљон и остали делови Другог допрли су до центра града где се непријатељ утврдио у згради среског начелства, дома културе и другим

[220] Зборник, том I, књ. 12, док. бр. 96, 149 и Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—20 и ч. 1051, фасц. 1, док. бр. 10.

околним зградама и није дозвољавао приетуп центру града.

Покушај да се дејством топова приеиле четници и граничари на капитулацију није уопео. 3. батаљон није успео да савлада упоришта непријатеља на улазу у град. Борба око утврђених зграда протегла се до свануђа уз велики утрошак муниције. Овом приликом нису коришћени „џонбули", јер за њих није било граната. Када је већ свануло, 10. бригада била је присиљена да се повуче на полазне положаје.[221]

Напад није успео. Требало је нападати јачим снагама. Није обављена детаљна припрема него се напало доста површно. Све је препуштено штабу 10. бригаде који је имао само један дан за припрему. Нису правилно искоришћени топови као оруђе за непосредно гађање, што би имало утицаја на држање непријатеља у зградама.

У периоду од 1. септембра недићевци и четници били су у тешкој ситуацији која се огледала у њиховим многобројним писмима упућеним штабу Двадесет друге дивизије, НОО и енглеској војној мисији.[222] Иако су знали да им се приближава крај, ипак су гајили наду да ће их западни савезници спасти. То се најбоље види из писма упућеног НОП у Црној Трави, у коме група грађана предлаже да се град Власотинце не напада него да ее проглаои „неутралним" и када се окупатор отера, да се онда реши питање власти, а дотле да уговор о ненападању града гарантује енглеска војна мисија. Један од најзагриженијих непријатеља НОП, командант недићезског граничног одреда у Влаоотинцу, капетан Богдановић, био је толико дрзак да је у писму позивао штаб те наше дивизије да пређе на „њихову" страну и напуети Тита. Он је, поред тога, упозоравао НОП у Црној Трави да се одбеглим породицама из Доброг Поља не сме ништа десити и да ће у противном предузети репресалије.[223]

[221] Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. 2—20. (Операцијски дневник 10. бригаде).

[222] Архив ВИИ, Ч к. 100, фасц. 6, док. бр. 6, 7, 8 и 9.

[223] Архив ВИИ, Ч к. 100, фасц. 6, док. 6, 7 и 8.

После напада на Власотинце 21/22. IX 1944. четнички командант јужноморавске групе јуришних корпуса мајор Младеновић, похвалио је штаб граничног одреда у Власотинцу и штаб Власинског корпуса за изванредну борбеност показану у борби против јединица НОВЈ.[224]

Тако се завршио и други напад на Власотхшце, а јединице Двадесет друге дивизије биће присиљене, само неколико дана касније, да са много више снага па и жртава ослободе овај град и отворе пут ка Лесковцу и Нишу.

[224] Архив ВИИ, Ч к. 100, фасц. 3, док. бр. 46.

ДВАДЕСЕТ ДРУГА ДИВИЗИЈА У НИШКОЈ И КОСОВСКОЈ ОПЕРАЦИЈИ

Повлачењем бугарских окупационих јединица из Србије (анектираног дела) створена је велика слободна територија са осигураном позадином. То је омогућило штабу 13. корпуса боље услове за рад, распоред јединица и командовање, јер ће убудуће главне снаге корпуса, формирањем Четрдесет шесте дивизије, бити на десној обали Ј. Мораве. Због тога је штаб корпуса одлучио да се пребаци у рејон Пирота, што је и извршено између 13. и 18. септембра 1941.[1] На ову одлуку утицала је и потреба за непосредним контактом са штабом јединица Црвене армије и штабом бугарских снага, ради усклађивања садејства у предстојећој операцији.

По доласку у рејон Пирота, штаб 13. корпуса је, 19. септембра, одржао састанак (први састанак читавог штаба) на коме је размотрио своје задатке и ситуацију на територији Двадесет друге дивизије. Одлучено је да се већ сутра (20. IX 1944.) заврши формирање Четрдесет шесте дивизије. Том приликом је разматрана и 'ситуација створена доласком штаба 1. бугарског корпуса и његових јединица у рејон Пирота. Као основа за анлизу послужио је извештај штаба Двадесет друге дивизије штабу корпуеа 16. септембра у Јездиној махали (Г. орах). Установљено је да је штаб 1. бугарског корпуса дошао по наређењу Црвене армије

[1] Архив Војноисторијског института ЈНА, кутија 1051, фасцикла 5, документ број 1 (у даљем тексту Архив ВИИ, к. 1051, фасц. 5, док. бр. 1); Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије, том I, књига 12, документ број 68 (у даљем тексту Зборник т. I, књ. 12, док. бр. 68) и Дневник начелника штаба 13. корпуса, Архив ВИИ, кут. 2015, фасц. 3, док. бр. 9.

и да ће бугарске јединице учествовати у борбама против Немаца, због чега свакодневно довлаче нове јединице из унутрашњости Бугарске. На основу извештаја штаба Двадесет друге дивизије, заснованом на изјави команданта 1. бугарског корпуса, закључује се да је стање у јединицама овог корпуса врло тешко и да је овладала деморализација. А нрема обавештешу Стерија Атанасова Виктора који је 17. септембра боравио у штабу Двадесет друге дивизије, готово у свим јединицама које је обишао мнош батаљони отказују послушност и одбијају да поседну одређене положаје.[2] У пуковима, каже, постоји тежња да се хапсе официри без обзира на то да ли оу ратни злочинци или не. У многим јединицама војници формирају војне комитете и преузимају команду. Управо због овакве ситуације је ЦК БКП и упутио Стерија Атанасова Виктора у 1. корпус, а у моменту доласка штаба 13. корпуса у Пирот, стигао је и члан бугарске владе Добри Трепшев.[3] Слична ситуација била је и у бугарској оклопној бригади у којој су фашистички настројени официри саботирали наређења или стварали панику код војника. Они су бригаду, наоружану немачким тенковима „тигар", 17. септембра увели у борбу на правцу Бела Паланка, без пешадијске и артиљеријске подршке. Немци су им, разумљиво, у кланцу испред Милкинг врха (к. 688), уништили 10 тенкова. После овог пораза фашистички официри еу војницима дали „објашњење" да су тенкови од елабог челика и да их може уништити сваки пт-топ. Код посада тенкова је завладала паника, па су отказивали нослушност. Због

[2] „Поход на запад", етр. 20, (два батаљона 25. пеш. пука нису хтела да поседну положаје према немачким снагама. Тај пук је у рејону Бабушнице у мајској офанзиви 1944. и касније извршио масовна стрељаша).

[3] „Поход на Запад", стр. 18—20, (у 25. и 31. пуку похапшени су официри, а комитети створени и у другим јединицама. Бугарска влада је преко Атанасова и Трепшева укинула ове комитете.

тога је бугарска влада била приморана да пошаље специјалну комисију да иопита и среди стање у бригади.[4]

На оонову изнетих података оцењено је да је већина официра бугарске армије још националистички или фашистички расположена, а неки огрезли и у злочинима, и да ће све учинити како би омели учешће бугарске армије у борби против Немачке, или бар саботирати ту борбу.[5] Штаб 13. корпуса је у вези с тим посебно забрињавао однос између јединица НОВЈ и бугарске армије због антагонизма, јер су јединице од којих је корпус формиран, углавном водиле борбу са бугарским окупаторским снагама. Поступци окупаторске војске нису се могли заборавити за неколико дана, нити се могло брзо створити поверење у отачествену бугарску армију која је остала готово у истом кадровском саставу.[6]

Те и друге оцене штаба 13. корпуса потврђене су у нишкој и косовској операцији.

[4] Министерство на народната отбрана, генерален гцаб--военнонаучен отдел „Отечествената воина на Б-влгарил 1944——1945", том втори, боините деиствил на б-влгарската народна армин през п-врвил период на отечествената воина, Д-вржавно военно издателство, Софил — 1963, стр 42. У даљем „Отечествената воина ... 1944—1945" том втори, стр . ..

® Архив ВИИ, к. 2015, фасц. 3, док. бр. 9 (дневник начелника штаба 13. корпуса), „Отечествената војна 1944—1945; т. II, стр. 41 и „Поход на Запад", стр 18—22. У овој књизи се Дамњан Велчев сматра једним од највећих саботера учешћа БНА у рату против фашистичке Немачке, а он је тада био министар одбране у бугарској влади. Оцена о Велчеву као противнику учешћа бугарске армије у рату против Хитлерове Немачке изнета је и у књизи „Интернационалната мисин на Овветската Армин в Бт>лгарин 1944—1947", Дђржавно военно издателство, Софин — 1971, стр. 86, 91 и 92. У овој књизи се командант 2. бугарске армије Кирил Станчев сматра непријатељем отечественофронтовске владе и њене политике. Припадао је контрареволуционарној официрској организацији (стр. 85—86). И маршал СССР-а Сергеј Бирјузов тврди да је Велчев од првог дана испољавао отпор према учешћу бугарске армије у рату против Хитлерове Немачке. (Извор: „Суроввге ГОДБ1" С. С. Бирвдзов, маршал Советского Совдза, Издателвство „Наука", Москва 1966, стр. 446, у даљем „Суровме ГОДБГ" ...

® 2. БА је дејствовала на нишком правцу. Од кадра је промењено нешто само у 21. и 32. пеш. пуку „Ослободителна војна", 1944—45, т. II, стр. 41.

На позив штаба 3. украјинског фронта, представници штаба 13. корпуса стижу 20. IX 1944. у Софију, и у штабу фронта решавају проблеме будућих заједничких дејстава на територији Србије.[7] Тих дана је и Врховни командант Маршал Тито отпутовао у Москву ради договора о заједничким дејствима Црвене армије и НОВЈ на територији Југославије.[8] У исто време је и делегат бугарске владе Стерија Атанасов Виктор, преко штаба Двадесет друге дивизије, тражио могућност да у Врховни штаб оде једна бугарска делегација ради регулисаша учешћа БА у борби против Немачке на територији Југославије. Тај контакт са Врховним штабом преко Главног штаба Србије није успостављен, због слабе радио-везе.[9]

У периоду већ успостављених веза ради усаглашаваша војних дејстава, долази до захтева отечественo-фронтовске бугарске владе за припајаше Бугарској срезова Босиљград, Цариброд (сада Димитровград) и неких места у бабушничком срезу. Овај захтев је Стерија Атанасов Виктор, представник ЦК КПБ, упутио Главном штабу Србије преко штаба 13. корпуса 24. IX 1944. На овај захтев, Главни штаб Србије је у оштром тону негативно одговорио.[10] Ово тим пре што је бугарска армија без одобреша Националног комитета Југославије дошла на територију Југославије у рејон Бабушнице, Пирота и Цариброда и што је влада Бугарске у току само једног дана три пута интервенисала због проласка 1. и 2. пиротеке бригаде кроз део територије Бугарске на маршу за Враше и Бујановац

[7] Дневник начелн. штаба 13. корпуса (АВИИ к. 2015 фасц. 3, док. бр. 9).

[8] „Ослободителна војна 1944—1945", стр. 83, 104, и 105 и „Ослободилачки рат", стр 297.

[9] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 5, док. бр. 2.

[10] Архив Института радн. покрета Београд, фонд ЦК КПЈ бр. 6758. У депеши поред осталог стоји: „Непријатно смо изненађени вашим потпуно неправилним и неприхватљивим ставом по питању срезова: босиљградског, царибродског, трнског... који су пре рата припадали Југославији. Молимо да примите к знању да су ти срезови већ сада саставни делови савезне територије, слободне, Демократске Федеративне Југославије и да вашим јединицама и органима издате одговарајућа наређења".

с напоменом да се туђим јединицама не дозвољава боравак на бугарској територији (оне су то учиниле код села Рани Луг и Слишовце, да би за неколико километара ократиле пут).[12]

Ипак, у најтежој ситуацији су се нашли ОК Пирота и организације НОП, јер је за народ овог краја била несхватљива корисност учешћа бугарске армије као савезника против фашистичке Немачке. Још су били свежи трагови бугарских окупаторских јединица да би могли тако брзо да поверују у њихов преображај. Због тога су у свим градовима (Пироту, Бабушници, Врању, Сурдулици) и мањим местима одржавани митинзи на којима је објашњаван разлог њиховог учешћа.[13]

Први план нишке операције

Двадесет другог септембра 1944. у штаб 13. корпуса (у Пирот) стигао је потпуковник Црвене армије Зајцов с једним пешадијским и једним мајором авијације. Истог дана је обавестио штаб корпуса о одлуци штаба 3. украјинског фронта, по којој, на нишком правцу, 2. бугарска армија ,,нове Бугарске армије" носи главни терет борбе, док ће снаге 13. корпуса бити употребљене на правцима где буде најкорионије и најпогодније. Очигледно је да су јединице НОВЈ добиле другоразредну улогу у нишкој операцији. Због тога је штаб 13. корпуса, 26. оептембра, упутио Главном штабу Србије извештај следеће садржине: ,,У вези са предстојећом офанзивном операцијом бугарске 2. армије, по налогу начелника штаба маршала Толбухина, дали смо наређење 22. дивизији да садејствује и да се њезине снаге нађу тамо где ће бити најпотребније и најкорисније". И даље: „Ми ћемо вас стално обавештавати радио-везом од почетка операције, како бисте увек знали ситуацију на овом сектору и према томе

[12] Према изјави команданта 1. пиротске бригаде Саве Кесара.

[13] Архив Србије фонд ПКС, бр. 667 и Архив ВИИ, к. 2015, фасц. 3, док. бр. 9, (Дневник начелника штаба 13. корпуса).

могли давати наређења јединицама које се налазе на левој обали Мораве".[14]

Због слабе и несигурне радио-везе, штаб корпуса упућује свог политичког комесара у Главни штаб Србије ради детаљнијег подношења извештаја. Упознавши ситуацију на нишком правцу, Главни штаб Србије, 30. септембра 1944., депешом обавештава Врховни штаб: ,,По наређењу совјетске команде, Бугари врше груписаше снага на сектору Пирот — Бела Паланка — Бабушница, са намером да предузму офанзиву у правцу Лесковца и Ниша. Исто тако групишу се на правцу Царевог Села. Бугарска армија је под совјетском командом која ће им наредити почетак офанзиве. Тринаести корпус је стално у вези са Русима и Бугарима."[15]

У вези са одлуком штаба 3. украјинског фронта, на нишком правцу је, место 1. бугарског корпуса, формиран штаб 2. бугарске армије, у чији оу саетав ушле: 4, 6, 9. и 12. пеш. дивизија, затим 1. устаничка (партизанска) дивизија, 2. коњичка дивизија, тенковска бригада и 4. гранична бригада.[16] По плану операција 3. украјинског фронта, на југословенској територији је 2. бугарска армија била на помоћном правцу у нишкој операцији, а у другој етапи наносила би главни удар правцем Врање — Приштина — Пећ са задатком да пресече комуникације непријатеља у долини Ибра,

[11] Зборник т. I, књ. 12, док. бр. 1 146; Архив ВИИ, к. 2015, фасц. 3, док. бр. 9; Дневник начелника штаба 13. корпуса. Према самом Бирјузову, он је добио задатак да припреми бугарску армију за учешће у рату против Хитлерове Немачке и да организује садејство са 13. корпусом НОВЈ. У вези с тим је звао чланове штаба 13. корпуса у Софију и боравио у штабу 2. бугарске армије у Пироту. (Извор: „Сурови годи", стр. 453—461). Штаб 13. корпуса обавештава о улози штаба III укр. фронта и доласку Бирјузова у Пирот (Извор: Архив ВИИ, к. 184, фасц. 1, док. бр. 34—3).

[15] Зборник, т. 1, књ. 12, док. бр. 87.

[16] Београдска операција стр. 90 и Отечествената воина 1944—45, т. II, стр. 55 и 56 командант 2. БА генерал-мајор Кирил Станчев, а помоћник команданта Бојан Багаранов пук., начел. штаба пук. Терзијев.

разбије његове резерве и избије на линију Пећ — Ђаковица — Призрен.[17]

На основу задатка добијеног од 3. украјинског фронта и Главне команде бугарске армије из Софије, командант 2. бугарске армије доноси 23. сеитембра своју одлуку за напад:[18] 4. гранична бригада напада из рејона Писак Бука и Свети Никола општим правцем преко Калне и, дејствујући према Књажевцу, истовремено обезбеђује десни бок 9. пешадијске дивизије; 9. пешадијска дивизија ојачана са два моторизована артиљеријска дивизиона хаубица 150 мм и две батерије 105 мм 1. армијског артиљеријског пука и 1. противоклопним батаљоном (без једне чете), напада на правцу Пајеж —Сврљиг и избија у рејон села Шливовик — Грбавче северозападно од Ниша; 6. пешадијска дивизија, ојачана једном батеријом 2. дивизиона 3. армијског артиљеријског пука и једним противтенковским дивизионом, напада на правцу Бела Паланка — Плоче — Ниш; 4. пешадијска дивизија, ојачана 3. дивизионом 3. армијског артиљ. пука, једним инжењеријским батаљоном 3. инжшБеријског армијског пука и 1. четом армијског противтенковскот батаљона, напада на правцу Мезграја — Равна Дубрава — с. Марина Кутина — с. Грабовац и избија на висове јужно од Ниша; 12. пеш. дивизија напада преко планине Крушевице (к. 808) правцем Висока чука — с. Крушевица — Бабичка гора — пл. Селичевица, затварајући Ниш са југа. Прва устаничка партизанска дивизија добила је задатак да напада провцем с. Лопушње — Власотинце, а по ослобађању Лесковца дејствује комуникацијом Лесковац — Ниш до с. Кочане. У другом ешелону, у рејону Бабушнице је тенковска бригада спремна за увођење у борбу на фронту 4. или 12. пеш. дивизије.

[17] Београдска операција, стр. 104 и 105, „Отечествената воина 1944—45" II стр. 56, задатак 2. БА је да наступа у границама: Кална—Алексинац са севера и Видрар—Сурдулица с југа, да овлада рејоном Ниша и пресече комуникације за повлачење немачких јединица које се извлаче из Грчке.

[18] Архив ВИИ, филм бугарских докумената из НОБ Војни институт, Софија Ф.Б бр. 3—8 снимак 129—135. (у даљем НОБ — ВИС — т. бр. сним. бр.)

Друга коњичка дивизија је такође била у другом ешелону, спремна да по посебном наређењу, из рејона Пирота дејствује на било ком правцу у зони дејства 2. БА. Напад јединица 2. бугароке армије обезбеђиван је ватром 760 артиљеријских и минобацачких оруђа из састава или средстава ојачања. Дејство јединица на нишком правцу подржавале су и две авио-дивизије из 7. ваздухопловне армије 3. украјинског фронта, једна дивизија са јуришним, а друга са ловачким авионима. Предвиђено је да напад почне у 7.00 часова, али дан напада није одређен.

У духу заповести команданта 2. БА сачињен је план обезбеђења операције и време довођења јединица на полазне положаје. Сутрадан, 24. септембра, представник авијације 3. украјинског фронта, начелник штаба 9. авио-корпуса, генерал-лајтнант Комаров, посетио је штаб 2. бугарске армије у Пироту и организовао садејство авијације у ггредстојећој операцији.[19] Истог дана су концентрисане инжињеријске јединице 6. и 9. пешадијеке, као и 2. коњичке и тенковске бригаде за оправку пута Пирот — Власотинце и оспособљавање за пролаз тенкова.

Командант 2. бугарске армије, 24. септембра, на основу наређења Генералштаба од 20. септембра 1944., издао је своју заповест за развој позадинских служби и установа армије. Допуне су извршене накнадним наређењем Генералштаба од 23. септембра и друге заповести команданта армије од 26. септембра, којом приликом је одређена и количина резерви у армијским дивизијским складиштима. На основу ових наређења, позадинске установе и јединице развијале су се од 25. до 29. септембра.

Првој устаничкој дивизији је Генералштаб БА издао 23. IX 1944. непосредно задатак за дејства у рејону Власотинца и Лесновца. Он је тада наредио да дивизија буде у рејону села Дејан — Добро Поље — Лопушње 25. септембра.[20] Из тога произилази да је

[19] Отечествената воина 1944—1945, т. II, стр. 61—68.

[20] Архив ВИИ НОБ ВИС Ф. Б. бр. 8, снимак 68.

напад предвиђен за 26. IX 1944. Међутим, тада је ова дивизија била још у формирању.[21]

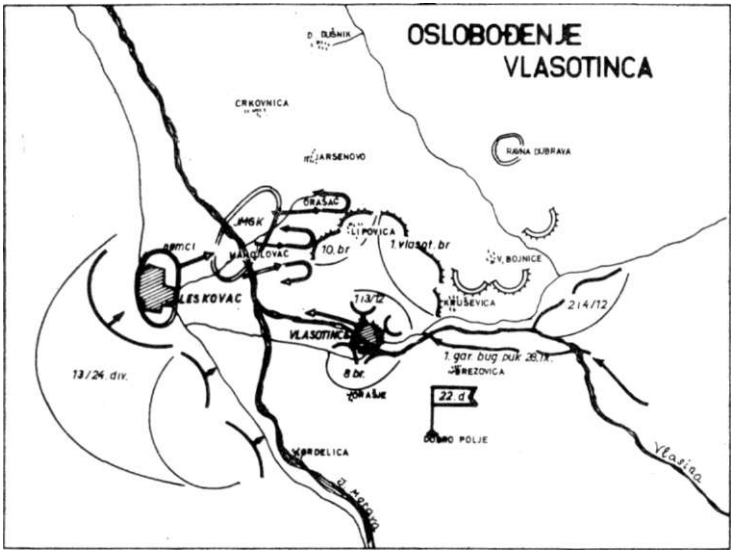

Трећи напад Двадесет друге дивизије и ослобођење Власотиниа

Сходно одлуци 3. украјиноког фронта и заповести команданта 2. бугарске армије, 24. септембра је, са представником 3. украјинског фронта, у штабу 13. корпуса, организовано садејство 22. дивизије и 1. устаничке за напад на Власотинце.[22] Међутим, знајући да је 1. устаничка још у формирашу ,и осећајући потцењивање могућности јединица НОВЈ, штаб 13. корпуса издаје 25. септембра наређење 22. дивизији да

21 Отечествената воина 1944—45, т. II, стр. 70.

22 Отечествената воина 1944—45. књ. II, стр. 70. Иако је садејство договорено — организовано, командант 2. бугарске армије издаје наређење и 22. дивизији за напад на Власотинце иако на то није имао права. Истина, 22. дивизија то наређење није примила.

сама нападне и ослободи Власотинце ,,и пре него што почне општи напад на читавом фронту". То наређење гласи: „Бугарска 2. армија се концентрише на простору Пирот—Бабушница—Бела Паланка, где се припрема за офанзивна дејства ових дана на правцу Лесковац и Ниш.

Славчова дивизија (мисли на 1. устаничку) долази на сектор Власотинца на помоћни правац, а остале армије дејствују на правцу Бабушница — Сува планина — Бела Паланка и севернije.

У вези еа предњим:

1. Једну бригаду упутити на Бабичку гору и то: са два батаљона дејствовати на комуникацију Дуга Пољана — Ниш, а са друга два батаљона на комуникацију Лесковац — Ниш.

2. Две бригаде концентрисати према Власотинцу ради напада на Власотинце. Напад дивизије може се извршити и пре него што почне општи напад на читавом фронту.

Славчо са дивизијом стиже у рејон Власотинце 26. септембра, те у вези са тим одмах повуците батаљоне из рејона Граничара и Линова.

3. Према своме нахођењу употребите 3. пиротску бригаду и Бабички ПО који има 800 бораца. Трећа пиротска има 6 тешких минобацача.

4. Организујте садејство са 13. бригадом 24. дивизије у рејону Грделице."[23]

У моменту издавања наређења, јединице Двадесет друге дивизије имале су следећи распоред: 8. српска бригада из рејона Врања на маршу у рејон Власотинца: 10. српска. са 1. и 3. батаљоном на Бабичкој гори, куда су послати 23. септембра после другог напада на Власотинце, а са 2. и 4. батаљоном, пратећом четом и интендаитуром на положајима Дејан — Рамни и Дел — Брезовица; 12. српска на положајима села Линово — Грнчар — Модра Стена — Своће и Г. Дејан; Бабички ПО у рејону Старо Село — Грделица.[24] Због оваквог распореда дивизије, штаб корпуса није прецизирао дан напада, већ је то оставио штабу дивизије. Штаб Двадесет друге дивизије је издао заповест, а допун-

[23] Архив ВИИ, к. 1078, фасц. 1, док. бр. 59, к. 1814 фасц. 3, док. бр. 25—2.

[24] Архив В И И, к. 1051, фасц. 5, док. бр. 2, к. 1054, фасц. 5, док. бр. 2—20 и Зборник том I, књ. 12, док. бр. 149.

еким наређењем од 26. сентембра прецкзирао да напад на Власотинце почне 27. септембра у 21 час.[25] Међутим, довођење јединица у рејон за напад ишло је доста споро. Дванаеста српска бригада је тамо дошла тек 27. септембра, на сам дан напада; 8. српска стигла је у рејон Градишта — Лопушње 26. септембра. Због закашњења 12. српске бригаде, два батаљона 10. српске прешла су у одређен рејон тек пођу, 27. септембра, када је напад на Власотинце био у току.[2'*]

По замисли штаба Двадесет друге дивизије, 8. српска бригада напада Власотинце 1. и 2. батаљоном из рејона села Јастрепца преко Орашја и из села Брезовице коритом реке Власине. Њен 3. батаљон руши мост на путу Власотинце — Лесковац и код села Глошана и Прилепац обезбеђује се са правца Лесковца, а 4. батаљон затвара нравац Грделица — Власотинце код села Кукавице и Орашја. Дванаеста бригада 1. батаљоном напада Власотинце из рејона с. Конопнице и Ломнице, пошто претходно ликвидира четнике у тим селима, а 2. батаљоном поседа рејон села Крушевице и Црне Баре ради обезбеђивања од Високе чуке. (к. 808). Трећи и 4. батаљон налазиће се у селу Брезовици и Рамни као дивизијска резерва.

Десета бригада са три батаљона поседа положаје у рејону села Орашац — Градашница — Липовица са задатком да обезбеђује напад на Власотинце, затварајући правац од Лесковца, Манојловице и Д. Слатине.

Бабички ПО поседа положаје у рејону Корбалица (к. 571) — Средар — Сивац (к. 632) и затвара комуникацију Равна Дубрава — Власотинце.[27]

Од 15 батаљона колико је имао на располагању (без 3. пиротске бригаде која му је била придодата, а није је искористио), штаб Двадесет друге дивизије

[25] Зборник том I, књ. 12, док. бр. 149; Архив В И И, к. 1054 фасц. 5, док. бр. 2—20, к. 1053, фасц. 3, док. бр. 51.

[20] Архив В И И, к. 1051, фасц. 5, док. бр. 2; к. 1054, фасц. 5, док. бр. 2—20 и Зборник том I, књ. 12, док. бр. 149.

[27] Зборник том I, књ. 12, док. бр. 169; Архив В И И, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—20. Бабички ПО је у време напада већ био претворен у Бабичку бригаду која је касније названа 1. власотиначком због 80"/о Власотинчана у њој.

уводи у напад на Власотинце само три батаљо«а, што је унапред осуђено на неуспех. Штаб је, вероватно, овако поступио пошто је оценио да су се у том моменту у самом траду налазиле снаге једног одреда СДС — до 400 граничара и Власински четнички корпус, такође до 400 четника, а стварно је било преко 1.000. У рејону Лесковца и Ниша није било оперативних јединица немачке фашистичке армије, сем посадних, полицијских и самосталних батаљона (на Високој чуки (к. 808) налазио се 54. брдски ловачки батаљон). Главнина 1. брдске дивизије је, због ситуације у источној Србији, пребачена у тај рејон. Једино су јаче снаге недићеваца биле у Лесковцу, а четници у рејону Манојловца — Кумарева — Вратиловца — Бабишта и Навалина.[28]

Батаљони 8. српске бригаде почели су напад на Власотинце у предвиђено време. Први батаљон, нападајући из села Јастрепца, брзо је подишао првим кућама југоисточног дела града, али је трпео јаку ватру из основне школе и са црквеног торња. Други батаљон нападајући од с. Брезовице, такође је брзо савладао отпор на периферији града и непријатеља потиснуо према кафани „Солун". Први батаљон 12. српске бригаде, због борбе са четницима из Лесковачке четничке бригаде у селу Ломници и Конопници које је протерао према Манојлову, закаснио је и у напад се укључио тек око 23 часа. Истог сата у Власотинце је стигао један слаб одред Немаца са 3 тенка. То је била довољна морална подршка за недићевце и четнике који су, потиснути у центар града и забарикадирани у две добро утврђене зграде, пружали јак отпор, очекујући, када еване, помоћ из Лесковца и Манојловца. Батаљони 8. и 12. бригаде нису имали средстава за рушење зграда да би на тај начин присилили одбрану Власотинца на капигулацију. Када је свануло, штаб Два-

[28] Архив ВИИ, Ч С-Б 16956/1; наводи се цифра од 3.000 четника и недићеваца који су после ослобођења Власотинца напустили рејон Лесковца и повукли се према западној Србији. Дневник потпоручника Стевановића. Ова бројка се може узети као тачна, јер су четници пре тога извршили мобилизацију.

десет друге дивизије наређује да се батаљони повуку и заузму положаје на самој ивици Власотинца с тим да напад јаним онагама наставе истог дана, 28. IX, по паду мрака.[29] Тек тада је штаб дивизије схватио да су потребне јаче енаге за ослобођеше Влаеотинца.

Пошто није имао евојих снага, окупатор је ангажовао све четничке снаге из рејона Лесковца, упућујући их преко Д. Слатине — Липовице у правцу Власотинца, у помоћ нападнутом гарнизону. Десета бригада која је била на маршу од р. Власине, каснила је и у одређени рејон стигла тек рано изјутра, 28. IX. Други батаљон је одмах из покрета посео Китку (к. 553) и Чардак (к. 408), а 4. батаљон положаје десно од шега. Међутим, већ око 10 часова, из реЈОна Д. Слатине, појавила се колона четника. Штаб 10. бригаде одлучио је да је нападне 2. и 4. батаљоном. Други батаљон је задатак уепешно извршио и пртходницу четника вратио преко J. Мораве. У том тренутку еу се појавиле три непријатељске колоне према Велом камену. Открившн правац покрета четничких колона, штаб бригаде је донео одлуку да их сачека на Белом камену и Градишту. Бели камен је посео 2. батаљон, а Градиште и Чардак (к. 408) 4. који је уједно штитио и комору бригаде. По замисли штаба бригаде, требало је да батаљони пусте непријатеља на блиско одстојаше и кратком, али снажном ватром, да га изненаде, а затим преласком на јуриш разбију и протерају. Међутим, непријатељ је открио положаје 10. бригаде па је, користећи се мртвим угловима, прикривено и неометено пришао положајима и напао батаљоне.

Други батаљон је прихватио борбу и успешно одбијао нападе четника, али дуго није могао да издржи. Јаче снаге четника, избијашем преко Св. Спаса на Обешешак и Рајино Поље, обухватили су му лево крило. У тој ситуацији он је био присиљен да се под заштитом ватре повлачи са једног положаја на други, све до 16 часова, када је посео положаје на Китки (к. 553).

[29] Зборник том I, књ. 12, док. бр. 173, (наређење штаба 22. дивизије).

Када се 2. батаљон повукао на Китку, кроз међупростор, између њега и 4. батаљона, пробила се једна колона Немаца према Градишту. У таквој ситуацији штаб бригаде је повукао 2. батаљон према Липовици. Четврти батаљон је бочним нападима и јуришима покушавао да одбаци немачке снаге од Градашнице, али није успео, те се и он повукао према Липовици. Четврти батаљон који је имао највише ненаоружаних пре повлачења са полоЖаја на Чардаку, пружио је највећи отпор четницима и немачким јединицама. Овакву упорност је испољио, свакако, и због тога што се иза његових положаја налазила бригадна болница са рањеницима и комора. Повукао се тек пошто је добио писмено наређење од штаба бригаде.

Други батаљон се морао повући и са Китке. Под притиском непријатеља који га је пратио у стопу, одбачен је чак до липовачке школе. Ттаб бригаде који се налазио у Липовици, покушао је да уведе у борбу 1. батаљон. Међутим, непријатељ је силовито навалио на Липовицу. У том моменту из митраљеза је емртно погођен политички комееар бригаде, Бранко Вучелић. У најкритичнијем тренутку борбе пристигао је један батаљон Власотиначке бригаде (раније Бабичког ПО) са Сивца (к. 632) — Средар. Овај и 2. батаљон 10. бригаде успели су пред мрак да одбаце четнике према Китки и даље према Ј. Морави. Трећи батаљон 10. бригаде који је у току дана био у рејону села Јарсенова, самоиницијативно је пошао у борбу у рејон Градашнице, али је стигао тек када је непријатељ потиснут према Ј. Морави. Десета бригада, иако је дала велике жртве (3 погинула и 15 рањених), извршила је тежак борбени задатак. Обезбедила је успешан завршетак налада на Власотинце.[30]

Штаб Двадесет друге дивизије, схвативши да су снаге од три батаљона недовољне за овладавање насељеним местом доноси одлуку да у нападу на Власотинце, 28. IX у 19 часова, ангажује шест батаљона 8. и 12. бригаде.[31] Напад је почео на време. Батаљони 8.

[30] Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—20. (Операцијски дневник 10. бригаде).

[31] Зборник, том I, књ. 12, док. бр. 173.

српске нападали су са југоисточне, а батаљони 12. бригаде са северозападне стране. Трећи батаљон 8. српске нападао је од гробља до пута Орашје — Власотинце, 1. батаљон са правца Јастрепца према школи и цркви, а 2. батаљон коритом реке Власине (са обе стране реке) и комуникацијом Свође—Власотинце према кафани „Солун". Трећи батаљон 12. бригаде нападао је комуникацијом од Веговог браништа и Власотиначких винограда, 1. од с. Шишаве, а 2. од с. Конопнице.

Иако су недићевци и четници знали за неуспех четника и Немаца код Липовице, пружали оу жилав отпор.

Борба се водила за сваку кућу. Бомбаши су наносили одлучујуће ударце и то је тако трајало читаву ноћ. Оевануо је 29. еептембар. Схвативши да помоћ неће стићи, непријатељ, сабијен у неколико зграда, почео је да се колеба. Сваког часа очекивала се предаја. Око 9 часова уведен је у борбу и један батаљон 1. (партизанског) гардијског пука 1. (Устаничке) бугарске дивизије који је пред мрак, 28. септембра, стигао у Бољаре.[32] Дејство бугарских топова 37 мм на утврђене зграде докрајчило је отпор деморалисаних четника и недићеваца. Предали су се пре него што се бугарски батаљон уклопио у борбу. Власотинце је коначно ослобођено. Погинуло је преко 100 и заробљено 299 издајника. Један део је успео да се извуче са командантом граничног одреда и командантом Власинског четничког корпуса. Губици Двадесет друге дивизије износили су 25 погинулих и 45 рањених бораца.[33] Осло-

[32] Командант овог пука, пуковник Денчо Знепољски, стари је познаник руководилаца бригада 22. дивизије. Од 1943. године он је у 2. ЈМРО политички комесар чете, од друге половине 1943. начелник штаба Трнског бугарског ПО, а од 1944. командант 2. софијске бригаде. Био је врло омиљен међу борцима и руководиоцима 22. дивизије. (Извори: А В И И, к. 1051 фасц. 5, док. бр. 3-2; Отечествената војна, 1944—1945, страна 70).

[33] Зборник, т. I, књ. 13, док. бр. 14. (У неким документима је број погинулих у 22. дивизији мањи, а исто тако и непријатељски губици. Ипак, ова се цифра може узети као тачна).

бађањем Власотинца створен је широк маневарски простор за напад на Ниш и Лесковац, а поготово када буде ликвидиран непријатељ на Високој чуки (к. 808).

Прегруписавање дивизија НОВЈ у долини Ј. Мораве

Одмах по ослобађању Власотинца, штаб Двадесет друге дивизије је почео да организује одбрану Власотинца од евентуалног противнапада непријатеља, с обзиром на важност Власотинца за одбрану нишког раскршћа. Својим наређењем од 30. IX 1944, штаб дивизије одређује јединицама следећи распоред:[34] према ранијој одлуци штаба 13. корпуса, 10. бригаду упућује на Бабичку гору са задатком да угрожава комуникацију Гаџин Хан — Душник — Равна Дубрава. Бригада је посела положаје: село Ступница — Г. Купиновица — Г. Драговље — Г. Гаре.

Осмој бригади је дат задатак непосредне одбране Власотинца. Њеном 3. батаљону додељен је положај Обешењак — Бели камен — с. Стајковац; Другом Прилепац — Ладовица, а Трећем Козаре — Орашје. Њен 1. батаљон остаје у Власотинцу ради обезбеђивања дивизијске болнице која је ту смештена. Дванаеста бригада је распоређена на десној обали Ј. Мораве од Орашца, Д. Слатине и Д. Купоновице до Дрћевца, са задатком да затвори правац од Лесковца преко Манојловца, Орашца и Равне Дубраве, а у исто време да угрожава Лесковац са североистока. Првој власотиначкој бригади одређена је улога дивизијске резерве и размештена је у рејон села: Црна Бара — Гуњетина — Средор, с тим да у исто време обезбеђује Власотинце од Равне Дубраве и Виеоке чуке (к. 808).

Истог дана, пошто су бригаде већ пришле извршавању наређења шгаба дивизије, од штаба 13. корпуса добијено је наређење да се хитно упуте две бригаде на леву обалу Ј. Мораве, и то по захтеву Главног штаба

[34] Зборник том I, књ. 12, док. бр. 149 и том I, књ. 14, док. бр. 191.

Србије.[35] У оваквој ситуацији штаб Двадесет друге дивизије обратио се команданту 1. гардијског пука 1. устаничке дивизије, да његов пук преузме положаје 8. орпске бригаде и задатак одбране Власотинца. Прихватајући овај предлог, командант 1. гардијског пука је издао своју заповест којом је 1. батаљон поставио на положај Гложане — Ладовица — Стајковац; 2. батаљон у рејон с. Шишаве, а 3. у рејон села Бољаре и Манастириште.[36] Први батаљон је преузимао положаје 2. батаљона 8. српске бригаде ноћу 2. октобра 1944.

Главни штаб Србије, на основу извештаја штаба 13. корпуса и распореда јединица 2. бугарске армије за дејства које су захватале фронт од Калне преко Беле Паланке до Власотинца, а да би јединице НОВЈ успешно садејствовале у нишкој операцији, донео је одлуку о прегрЈлтисавању својих снага ради затварања долине Ј. Мораве од Бујановца до Сталаћа и онемогућавања непријатељу да довуче нове снаге у рејон Ниша. Ова одлука је донета у тренутку када је непријатељ већ иочео да довлачи снаге из Шумадије и западне Србије преко Крушевца и Сталаћа у рејон Ниша за ојачавање одбране на том правцу. Због тога је Другој пролетерској дивизији наредио да затвори правац Сталаћ — Ниш и дејствује на комуникацију у долини Јужне Мораве. Две бригаде Двадесет четврте дивизије које су већ биле под његовом непосредном командом, Главни штаб Србије пребацује у рејон села Разбојне. Том одлуком Двадесет друга дивизија са две бригаде и новоформирана Четрдесет седма, која је ушла у састав 13. корпуса, преузимају положаје Двадесет четврте дивизије.

На основу наређења Главног штаба Србије, штаб 13. корпуса издаје 1. X 1944. наређење Четрдесет шестој да одмах упути једну бригаду (26) у рејон Власотинца и преузме положаје од 8. бригаде Двадесет друге дивизије која одлази на леву обалу Ј. Мораве. Она

[35] Зборник том I, књ. 13, док. бр. 3 и Архив В И И, к. 1053, фасц. 5, док. бр. 3.

[38] Архив ВИИ, НОБ-Вис, Ф Б 127 и 128, снимак 13 и 14.

је имала задатак да затвори све правце од Лесковца према Грделици и Врању и треба да је најбоље наоружана. Са 1. сурдуличком бригадом, ван састава Четрдесет шесте дивизије, да поседне Грделичку клисуру од Предејана до Грделице.

Двадесет другој дивизији наређено[37] је да једну бригаду одмах упути у рејон Слатина — Чукљеник — Дрводеља, према Лесковцу и преузме положаје од Двадесет четврте дивизије која одлази у рејон Бруса. Друга бригада те дивизије остаје у рејону Власотинца до доласка бригаде Четрдесет шесте дивизије, а по извршеној смени одлази у рејон Лебана и Пусте Реке. Трећа бригада те дивизије остаје на Бабичкој гори са задатком да, у моменту преласка бугарских јединица у офанзиву, дејствује на комуникације у позадини непријатеља и отежава му повлачење. Бабички ПО стављен је под команду 10. бригаде и има задатак да са положаја на Бабичкој гори затвори правац од Душника према Равној Дубрави и Власотинцу.

Двадесет другој дивизији је наређено да по прелаеку у рејон Лесковца, будно прати развој ситуације и у погодном моменту нападне и ослободи Лесковац, а гготом, као и пре тога, да дејствује на комуникацију Лесковац — Ниш, чистећи је од непријатељских посада. На тај начин ће садејствовати 2. бугарској армији у нишкој операцији, али ће тежити да прва уђе у градове.

Четрдесет еедмој дивизи која је била још у формирању, дат је задатак да поседне положаје на линији Пуста Река — Прокупље, затвори правац од Ниша према Прокупљу и дејствује на комуникацији Лесковац — Ниш.[38] Овим наређењем је нредвиђено да и штаб корпуса пређе на леву обалу Ј. Мораве у село Вучје. За одржавање везе еа штабом 3. украјинског фронта и 2. бугарске армије одређен је заменик команданта корпуса који ће уједно вршити и функцију

[37] Зборник, том I, књ. 13. док. бр. 3.

[38] 47. дивизија формирана је од 15. и новоформираних 28. и 29. српске бригаде. У време издавања заповести бригаде још нису биле потпуно формиране нити наоружане.

команданта области у Пироту. Он преузима и команду над Пиротоким и Царибродским одредом, као и над ново формираним бригадама у рејону Пирота и Бабушнице.

Овако распоређујући своје јединице, јасно је да је штаб корпуса сматрао да ће са леве обале Ј. Мораве успешније садејствовати 2. бугарској армији у нишкој операцији. Због тога је на десној обали оставио само једну бригаду која ће непосредно садејствовати бугарским јединицама у борби за Ниш. Према томе, ликвидација непријатеља у Нишу и шегово ослобађаше препуштено је бугарској армији. Исто тако је јасно да је штаб 13. корпуса сматрао да ће најбољи допринос нишкој операцији пружити ако са ових положаја онемогући непријатељу довлачеше нових онага у рејон Ниша.

На основу наређења корпуса, штаб Двадесет друге дивизије, 3. октобра у 11 часова, издаје своје наређење: у рејон Грделице и Лесковца упућује 12. српску бригаду која ће преузети положаје од 15. бригаде Четрдесет седме дивизије и затворити правац од Лесковца; 8. бригади наређује да са три батаљона смени 12. бригаду на просторији Д. Купиновица — Орашац — Д. Слатина — с. Куманово. На ове положаје долази тек када је смени 26. бригада Четрдесет шесте дивизије. Положаје преузете од 12. 8. бригада држи све док јој штаб дивизије не изда ново наређење, када ће заједно са њим прећи на леву обалу Ј. Мораве и отићи у рејон Пусте Реке и Лебана. Десета бригада остаје на раније одређеним положајима, с тим да интензивније дејствује на комуникацију Ниш — Душник — Равна Дубрава и са бугарским јединицама учествује у нападу на Ниш, где остаје да одржава ред и помаже при уепостави органа власти. Новоформирана Бабичка бригада (касније 1. власотиначка) добила је задатак да са положаја Липовица — Пискупово — Средор, по сваку цену не дозволи непријатељу продоре из Равне Дубраве у Власотинце. Нови бабички ПО који је потчињен 10. српској бригади, прикупља нове борце са територије Бабичке горе и разоружава заостале четнике. Истим наређењем регулисан је поступак јединица од почетка офанзиве бугарске 2. армије. Пред-

виђено је да 8. и 12. бригада учествују у нападу на Лесковац с тим да, по његовом ослобађању, 12. бригада остане у Лесковцу ради одржавања реда, а 8. продужи наступање и са 10. бригадом узме учешћа у ослобађању Ниша. Посебно је значајно што је штаб дивизије инсистирао на будном праћењу борбене ситуације и захтевао, ако се укаже могућност, да прве упадну у градове, не чекајући бугарске јединице. Битно је и то што је штаб дивизије регулисао односе између наших и бугарских јединица, везаних за заплењену имовину у градовима и на бојном пољу. Није без значаја и то што је, за разлику од штаба корггуса, штаб Двадесет друге дивизије предвидео да по две бригаде непосредно садејствују бугарским јединицама и узму учешћа у ослобађању Лесковца и Ниша.[39]

Четрдесет шеста дивизија је, у настојању да затвори Грделичку клисуру, упутила у рејон Власотинца 26. српску бригаду, а 1. сурдуличку у Грделичку клисуру (од Предејана до Грделице); 2. врањска остала је у рејону Владичиног Хана с тим да један део наоружаних бораца пребаци у рејон непријатељског гарнизона у Белом Пољу, и помогне 2. сурдуличкој бригади у блокади непријатељског гарнизона уз учешће организоване демонстративне нападе на исти гарнизон. 25. српска бригада држи Бујановац и активно дејствује против албанских националиста, садејствујући на тај начин са 2. и 3. косовско-метохијском бригадом које се налазе на западним падинама Рујена; 27. српска држи положаје у рејону Честелина, бранећи Врање од Св. Илије.[40]

Сем 15. бригаде која се од 3. октобра налазила у рејону В. Грабовница — В. Трњане — Г. Трњане и имала сталан контакт са непријатељским јединицама, остале бригаде Четрдесет седме дивизије биле су још у формирању и налазиле се у рејону Кривача — Мијајлице.[41]

[39] Зборник, том I, књ. 13, док. бр. 27 и том I, књ. 14, док. бр. 182, извештај XIII корпуеч од 9. новембра 1944.

[40] Зборник, том I, књ. 13, док. бр. 29.

[41] Зборник, том I, књ. 12, док. бр. 68.

Међугим, пошто се у међувремену ситуација код Друге пролетерске дивизије, у рејону Крушевца и Сталаћа, побољшала, Главни штаб Србије мења своју ранију одлуку о упућивању 24. дивизије на север и 22. дивизије на леву обалу Ј. Мораве и 2. октобра наређује 24. дивизији која је била на маршу, да се задржи у рејону Блаца, одакле ће се повезати са штабо.м Друге пролетерске дивизије коме је потчињена.[4]- Сутрадан, 3. X 1944. наређује и 13. корпусу да обустави прелазак 22. дивизије на леву обалу Ј. Мораве (Лесковац — Лебане), сем за једну бригаду која треба да преузме положаје 15. српске на сектору Грделица — Грабовница — Трњане — Дрводеља. Штаб корпуса је истог дана ово наређење пренео штабу 22. дивизије.[43] Али пре него што је примио ново наређење Главног штаба Србије, командант 13. корпуса је 2. октобра пожуривао 22. дивизију да што пре пређе на леву обалу Ј. Мораве. Истовремено је инсисгирао код штаба 46. дивизије да 26. српска бригада што пре дође у рејон Власотршца ради преузимања положаја 8. српске бригаде. Такође је, због значаја рејона Власотинца за дејства у правцу Ниша и Лесковца, од команданта 2. бугарске армије тражио да у овај рејон упути извесне тенковске снаге ради појачавања снага које би се супротставиле евентуалном противнападу непријатеља. Командант 2. бугарске армије је обећао да ће у Власотинце упутити око 20 тенкова у току дана. О овоме командант корпуса, крајем тог дана, обавештава штаб 22. дивизије. Међутим, тенкови нису стигли ни до 10. октобра.

Између 2. и 3. октобра јединице 8. српске бригаде (3. и 4. батаљон) сменио је 1. гардијски пук 1. софијске устаничке дивизије. Смењени 3. батаљон је отишао нод 2. батаљона 8. бригаде на положаје Обешењак — Бели камен где је чекао даља наређења. Штаб 8. српске бригаде се са 4. батаљоном припремао да оде из Власотинца у рејон Слатине — Купиновице ради преузимања положаја 12. српске бригаде. Први бата-

[42] Зборник, том I, књ. 13, док. бр. 19.

[43] Архив В И И, к. 1051, фасц. 5, док. бр. 2.

љон 8. бригаде добио је наређење од штаба бригаде да у Власотинцу сачека 26. бригаду 46. дивизије и после тога дође у рејон Слатине — Кугшновице у састав бригаде.

Пошто је 3. октобра добијено ново наређење, штаб дивизије обуставља покрет 8. српске бригаде и задржава је у рејону Власотинца; 12. бригади наређује да остане на својим положајима (Купиновац — Слатина); 10. бригади не упућује никакво наређење, пошто и даље остаје на Бабичкој гори.[44]

Овакав распоред дивизије није обезбеђивао одбрану Власотинца, јер су њене бригаде, сем два батаљона, биле удаљене 10—25 км, а у самом граду налазио се само 1. батаљон 8. бригаде и то за обезбеђивање болнице.

Бугарска 2. армија прелази у напад у нишкој операцији

По одлуци 3. украјинског фронта, 2. бугарока армија је до 28. септембра морала да заврши концентрисање и довођење својих снага на полазне положаје за напад.[45] У вези с тим, Врховна команда БА, 23. септембра 1944. издаје директиву 2. бугарској армији да дивизије прве линије, до 24. септембра, на правцима свога дејства, открију снаге и распоред непријатеља и тиме себи обезбеде доношење правилне и дефинитивне одлуке за напад.[46] Иако су ови задаци благовремено постављени, 4. и 12. дивизија нису на време дошле у рејон свог дејства. Од пукова ове две дивизије, у рејон села Крњина (рејон 15. пука 6. пешадијске дивизије) стигао је, до 24. 9. до 16 часова, само 31. пеш. пук 12. пешадијске дивизије,[47] али је и он стигао у рејон Језера (к. 699) — Алексина махала тек 30. 9. 1944. У то време остале јединице 4. и 12. пеш. дивизије биле еу још у рејону Бабушнице и Пирота.

[44] Зборник, том I, књ. 13, док. бр. 54.
[45] „Београдска операција", стр. 90.
[46] Архив ВИИ, НОВ ВИС Ф. Б. бр. 2, снимак 95.
[47] Архив ВИИ, НОБ ВИС фасц. бр. 1 и 2, снимак 123—125.

Недолазак ове две дивизије које су дејствовале на правцу главног удара армије (Мезграја — Ниш)[48] присилило је команданта 2. бугарске армије да изда ново наређење, у којем 4. и 12. пешадијекој дивизији наређује да у рејон Модра Стена — Своће дођу најдаље до 31. 9. 1944. с тим да у напад пређу 1. 10. Пошто ни до тог времена нису стигле, сем 31. пука 12. пешадијске дивизије, командант армије је издао и треће наређење, по коме обе дивизије прелазе у напад 3. 10. 1944. с тим да 4. пешадијека дивизија са линије Завидинце — Бољинце напада према Равној Дубрави, а 12. пешадијска са линије Бољинце — Џакманово правцем Биеока чука (к. 808) — Крушевица — Тумба — Бабичка гора.[49] Прва уставичка дивизија је била још у формирашу и у рејон Власотинца на време је дошао само њен 1. гардијски пук. Он је имао задатак да, по ослобађању Лесковца, пређе у одбрану северно од града. Девета и 6. пешадијска бугарска дивизија на време су поселе положаје и 29. 9. 1944. почеле напад, али без значајнијих резултата.[50]

У то време, до 29. септембра 1944. године, 7. СС дивизија „Принц Еуген" (без 14. СС пешадијског пука) још се налазила у покрету из Шумадије и западне Србије према рејону Ниша и Леоковца. Нишко раскршће тада су браниле следеће снаге: 54. извиђачки батаљон 1. брдске дивизије у рејону Калне; на положајима испред Беле Паланке од Пајежа, Бабиног Кала, Милкиног камена, Шљивовичког врха и Суве планине биле су разне вемачке јединице, формиране од „лавдесшицен", „алармајнхајтен" и „шуцполицијских" батаљона; на линији Завидинце — Бошинце — Висока чука (к. 808) — Равна Дубрава налазила се група „Еб§Не" чета 54. брдски ловачки батаљон и батаљон „Војин" (школе за обуку) из Ниша. Од 29.

[48] Ослободителната воина 1944—45, том II, стр. 58.

[49] АВИИ, НОБ БИС Ф. Б. бр. 1 и 2, снимак 123—125 и ОВБ 1944—1945. том II, стр. 71.

[50] АВИИ, НОБ ВИС Ф. Б. бр. 1 и 2, снимак 79, 123—125; Ослободителната воина, 1944—1945, том II, страна 68—71; Дневник начелника 13. корпуса (А В И И, к. 2015, фасц. 3. док. бр. 9.)

септембра почињу да пристижу јединице 7. СС дивизије „Принц Еуген", те 1. батаљон 13. пука преузима положаје од Калне и Пајешких врхова до реке Нишаве.[51] Положаје испред Беле Паланке поседају снаге око једног пука које стварају посебне одреде према Дражеву и Коритници. У рејон Лесковца је између 29. септембра и 2. октобра стигла борбена група „Бе-и1ксћ" (2. батаљон 13. пука 7. СС дивизије) група „СгитуаШ" у рејон Равна Дубрава; 3. батаљон 13. пука у с. Пуковац а штаб 13. СС пука у Орљану. У том рејону била је и једна тенковска чета. Поред наведених немачких снага, у рејону Ниша налазиле су се и недићевско-четничке снаге под непосредном немачком командом. Укупна јачина немачких снага и квислинга на нишком раскршћу износила је око 15.000 војника.[52]

Из изнетог проистиче да је недолазак 4. и 12. пешадијске дивизије 2. бугарске армије онемогућио благовремен напад на целом фронту, када су снаге непријатеља биле знатно слабије и када су постојали повољни услови (ослобађањем Власотинца) за пробијање одбране непријатеља на линији В. Чука (к. 808) — Завидинци и убацивањем тенковске бригаде у пробој према Орашцу, Брестовцу и Пуковцу, што би довело до окружења непријатеља у Лесковцу, а онемогућена одступница на запад.[53] Недолазак 4. и 12. пешадијске дивизије указује на то да старешински кадар, па и многи војници, није био вољан да ратује против Немаца чији су до тада били верни савезници. Неизвршавањем добијеног наређења, они су своју 2. армију и снаге НОВЈ тиме довели у много тежи положај.

На целом фронту 2. бугарске армије напад је почео тек 3. X 1944. На њеном левом крилу дејствовала

[51] ОслободилачкИ рат, стр. 304, и Завршне операције стр. 101, Архив ВИИ, НАВ-Н-Т-314, 849/1392, 1396.

[52] За податке о непријатељским снагама у рејону Ниша коришћени су извори: А В И И, НАВ Н-Т 314-849/1302-4 1257-6, 1346, 1392 и 1305 „Ослободилачки рат" стр. 304; „Завршне операције", стр. 102; Војноисторијски гласник бр. 3 из 1950. стр. 11, „Ослободителната воина 1944—45", стр. 54.

[53] У том тренутку на В. Чуки к. 808 и у Завидинцима непријатељ је имао само групу „Ре^Ие" јачине до 400 људи.

је 4. пешадијска дивизија која је у напад пошла са 8. и 19. пешадијским пуком, на фронту Завидинци — В. Бољинце. Дванаеста пешадијска дивизија кренула је у напад са 31, 32. и 46. пешадијским пуком на фронту: В. Бољинце — Висока чука (к. 808) — Џакманово — Крушевица. Тог дана борба је вођена од 12.30 до 18 часова.[54] Четврта пешадијока дивизија је овладала к. 599 и Завидинцима и ту се задржала. Под заштитом мрака непријатељоке снаге су се са тих положаја повукле у рејон Равне Дубраве где су организовале одбрану, захваљујући томе што их 4. пешадијска дивизија није даље гошгла. Дванаеста пешадијска дивизија је истог дана овладала Високом чуком (к. 808). Немачка борбена група ,.Ро§11е" повукла се са Високе чуке на положај Оштри чук (к. 786), где је тога дана (3. X 1944) водила борбу до мрака са 8. српском бригадом и после тога ојачала одбрану Равне Дубраве. Доласком немачких снага групе „ОгиплуаМ" из Ниша, преко Равне Дубраве, имала је и задатак помоћи групу „Го§Ц" а и да покуша пробој према Влаоотинцу, ради садејства групи „Беи^зсћ".[55]

Овладавањем Високом чуком (к. 808), планином Крушевицом и положајима у рејону Завидинца, пробијена је одбрана непријатеља на правцу главног удара 2. бугарске армије. Тиме су створени повољни услови за увођење тенковске бригаде ради даљег продора према Нишу и Лесковцу. Међутим, ови повољни услови нису искоришћени. Четврта пешадијска дивизија је и 4. X 1944. остала на достигнутој линији: с. Штрбовац — Горњи и Доњи Присјан, а 12. пеш. дивизија на линији с. Средор — Гуњетина — Кобиља чука — с. Д. Присјан, иако просторија (Оштра чука (к. 786) — Пискупово) испред њих није била поседнута и бра-

[54] Према изворима „Отечествената воина" 1944—45" стр. 71 (напад је после арт. припремЈ од пола часа почео у 10.30, а према (извештају команданта 31. пеш. пука) у 12.30 час. после арт. припреме (НОБ ВИС Ф. бр. 1 и 2—10, сним. 114—122 и 123—125).

[55] Архив НАВ Н Т 314-849/1302-4-5 849/1298-9 и Архив ВИИ, к. 1054 Ф 1 док. 2—20; Зборник 1/14, док. бр. 22. Архив ВИИ НОБ ВИС Ф бр. 1 и 2, снимак 122—125.

њена. Дванаеста српска бригада је са положаја с. Д. Слатина — с. Д. Купиновица — с. Дрћевац, а 10. српска са положаја Ступнице — Јарсенова — Бабичка гора обезбеђивала даљи продор 12. бугарској дивизији.[55ʌ]

Противнапад 7. СС *дивизије „Принц Еуген"*

У време поседања положаја и пробијања непријатељске одбране на планини Крушевици—Завидинци од стране две дивизије 2. бугарске армије, у рејон Ниша су пристигле јединице 7. СС дивизије „Принц Еуген". Командант ове дивизије. ценећи ситуацију и важност овог правца за одбрану Ниша, доноси одлуку још у току пристизања његових јединица (1. X 1944) да брзим противнападом псврати Власотинце и онемогући продор бугарских и јединица НОВЈ на правцу Лесковца и Ниша. У периоду припрема и почетка противнапада јединица 7. СС дивизије дошло је до пробоја главне одбрамбене линије Завидинци—Крушевица (планина) (3—4. октобра), што је захтевало да се у плану противнапада предвиди и успостављање главне одбрамбене линије. За извршење овог задатка командант 7. СС дивизије „Принц Еуген" формира борбену групу „Беи^зсћ" (2. батаљон 13. СС пука 7. СС ДИВИзије и недићевске и четничке снаге из Лесковца) и борбену групу „СгипшаМ" (ојачане 11. и 13. чета 13. СС пука).[56]

Трећи батаљон 13. СС пука, јачине око 1.000 људи, кренуо је у противнапад из Лесковца 3. октобра 1944. правцем: Лесковац — Грделица — Власотинце. Ову колону је у рејону с. Грабовнице и с. Копашнице сачекала 15. српска бригада 47. дивизије и са њом во-

Архив ВИИ, НОВ ВИС Ф Б бр. 1 и 2, снимак 122—125, Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. 2 и Зборник 1/14, док. 22 (извод из операцијског дневника 8. српске бригаде).

[56] Архив ВИИ, НАВ-Н-Т 314, Ф. 849/1275-76, 1269-70 и 1346; „Ослободилачки рат" страна 504, „Завршне операције" стр. 104 и Архив ВИИ, к. 1052-Ф-4. док. бр. 2.

дила борбу до пада мрака, када се ова колона пробила према с. Бели Брег и Грделица.[57]

Р1стог дана (3. октобра) борбена група „Го§11е" при повлачењу са планине Крушевице покушала је да се пробије за Лесковац. Ову групу је на Липовици и Оштрој чуки сачекао 3. батаљон 8. српске бригаде и водио борбу читав дан. Пошто није успела да се задржи на Липовици и Оштрој чуки, ова група се повукла у Равну Дубраву 4. X 1944. Сутрадан (4. октобра) у продору група „СгипшаИ" подржала је са Оштре чуке (к. 786) противнапад групе „Гб§1;1е" за повраћај изгубљених положаја на планини Крушевици. Овај противнапад је одбијен и група „ГбдИе" се повукла на положаје Равна Дубрава. Група „Сгит^аМ" је после одбијања напада 3. батаљона 10. бригаде из Ступнице и делова 12. српске бригаде из Пискупова, успела неометана од 12. бугарске дивизије са положаја Вите крушке (к. 912) да се преко Гуњетине и Средора пробије у Власотинце.[58]

Четвртог октобра у 0.30 часова креће и трећа колона из Лесковца — борбена група „Беи^зсћ" правцем Буниброд—Власотинце. У 5.00 часова са линије Губеревац — Номаница ова група прелази у напад на положаје 1. гардијског пука 1. устаничке бугарске дивизије.

Уз сталну артиљеријску подршку, непријатељска колона је прешла J. Мораву, потискујући 1. батаљон 1. гардијског пука који се бранио на широком фронту: Ладовица—Гложан—Стајковац.[59] Леви бок одбрамбеног рејона овог батаљона истовремено је напала и немачка колона од Белог Брега и Грделице, чиме је непосредно угрожено Власотинце са југа.

У овој ситуацији п1таб 8. српске бригаде наређује 2. и 3. батаљону да у случају наиласка непријатеља

" Зборник, том I, књ. 13, док. бр. 30 и 148 и Архив ВИИ НАВ-Н-Т 314, 889/1184-6 и 1321-2.

[38] Архив ВИИ, НАВ-Н-Т 314 849/1275-76 и 1298-99; Зборник, том I, књ. 14, док. 22; Архив ВИИ, к. 1052 фасц. 4, док. бр. 2 и к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2.

[59] „Отечествената воина 1944—1945", том II стр. 70. Од 1253 војника само су 200 њих били партизани, а остали млади и необучени војници.

са правца Крајинаца или Слатине, по сваку цену спречи му продор према Влаоотинцу. Истим наређењем је 1. батаљон добио задатак да одмах евакуише дивизијску болницу у с. Д. Лопушњу где је остао ради обезбеђења. Четвртом батаљону је наређено да поседне положаје испред села Орашја и одатле садејствује 1. батаљону 1. гардијског пука у спречавању непријатељског продора у Власотинце.[60]

Оценивши да тадашгвим снагама и распоредом неће моћи да спречи продор непријатеља у Власотинце, штаб Двадесет друге дивизије затражио је 4. октобра од штаба 12. пешадијске дивизије да делом снага ојача одбрану 1. бугарског пука и на тај начин допринесе одбрани Влаеотинца. Пошто је штаб 12. пешадијске дивизије одбио да то учини,[61] штаб наше дивизије одлучио је да се ослони на оопствене снаге, па је 10. српској бригади наредио да хитно дође у рејон Власотинца,[62] 12. српској да делом снага затвори правац с. Д. Слатина — с. Орашац, а осталима да пређе у рејон е. Липовице — с. Кумарице ради затварања правца од Равне Дубраве и садејства са бугарским јединицама које су избиле на Тумбу (к.899).

Међутим, искористивши погодан тренутак и уз подршку артиљерије и тенкова, непријатељ успева да пробије одбрану 1. батаљона 1. гардијског пука. У том тренутку његове слабије енаге избиле оу пред положаје 8. српеке бригаде на левој обали Ј. Мораве и својим дејством везале 2. и 3. батаљон, онемогућивши им да узму учешћа у непосредној одбрани Власотинца.[63] Најкритичнији тренутак је био када је непријатељ, пробијајући одбрану на фронту Батуловац — Гложане — Прилепац — Ладовица — Кукавица, угрозио бок и позадину 1. батал>она 1. гардијског пука из ре-

Зборник, том I, књ. 14, док. бр. 22, (извод из дневника 8. српске бригаде).

[61] АрхивВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 2, депеша штабу 13. корпуса.

[62] Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—20 операт. дневник 10. српске бригаде.

[63] Архив ВИИ фонд НОВ, к. 1054, фасц. 1, док. 2—20.

јона Тупаловце — Кукавица.[64] Четврти батаљон 8. српске бригаде, прихватајући борбу испред села Кукавице и Орашја, олакшао је положај бугарског батаљона. Захваљујући његовој упорној одбрани, без обзира на губитке, бугарском батаљону је омогућено да се организованије повлачи и уз мало губитака.

Око 16 часова, 4. X 1944. и уз подршку тенкова и моторизоване артиљерије, немачке снаге избиле су пред Власотинце. У то време је 4. батаљон водио жестоку борбу са непријатељском колоном која је наступала из Грделице и Белог Брега. Борба се наставила и после упада немачких снага у Власотинце (17 часова) и трајала је читаву ноћ, када је 4. батаљон потиснут из Јаотрепца.[65] Јединице 1. гардијског пука повлачиле су се преко Беговог браништа и према селу Манастиришту.[66]

Обавештен од штаба Двадесет друге дивизије о уласку Немаца у Власотинце, штаб 13. корпуса упутио је у штаб 2. бугарске армије свога начелника штаба, потпуковника Мому Полексића, да протестује због споро дејства шихових јединица и због неизвршеног обећања о упућивању тенкова, чиме је омогућено непријатељу да поново заузме Власогинце.

[64] Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—20 и НАВ-Н-Т 315 Ф. 849/1257-6, (дневни извештај ком. 7. СС див. од 4. X 1944. у 9.40 часова).

[65] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 2, (депеша дивизије 13. корпуса) Зборник, том I, кн>. 14, док. бр. 22.

[66] Командант 1. гардијског пука и начелник обавештајног одељења 2. буг. армије, (потпуковник Г. Петров) необавештени о повлачењу својих јединица и сматрајући да су још у Власотинцу, кренули су аутомобилом из Крушевице преко Бољара у град. Код првих куће у Власотинцу угледали су немачке војнике са упереним аутоматима. Командант пука, искусан партизан, брзо је искочио из кола и са неколико скокова бацио се у корито реке Власине, те је под заштитом обале успео да избегне заробљавање Међутим, потпуковника из штаба армије Немци су заробили.

У дневном извештају, командант СС дивизије јавља команданту корпуса Милеру, да је од заробљеника и заплењених докумената открио да се пред њим налази пет пешадијских дивизија бугарских армија. АВИИ НАВ Н Т 314 Ф 849 1184 6.

Начелник штаба 2. бугарске армије пуковник Терзијев одбио је протест начелника штаба 13. корпуса. По његовим извештајима, непријатељ није ушао у Власотинце. Напротив, тамо се налазе бугарске јединице које се спремају за наступање према Лесковцу. Тада је потпуковник Мома Полексић затражио од њега да то телефоном провери код штаба 1. гардијског пука. Када је пуковник Терзијев установио да су подаци штаба 13. корпуеа тачни, а њихови извештаји нетачни, извинио се потпуковнику Полексићу. Том приликом Полексић је пренео примедбу свог штаба на дотадашњу сарадњу са штабовима шихових јединица, а посебно указао на непоштовање договора о садејству/'[7]

Борбе Двадесет друге дивизије од 5. до 10. октобра око Власотинца

Озбиљност ситуације после пада Власотинца и држање бугарских јединица присилили су штаб Двадесет друге дивизије да прегрупише своје бригаде и спречи ширење уопеха немачких јединица. Тако су ноћу 4. октобра, 2. и 3. батаљон 8. бригаде пребачени из рејона Обешењака и Белог камена преко села Крушевице и Рамног Дела у рејон Лопушње и Брезовице; 1. власотиначка бригада је после положаја Бољаре—Црнатово—Црна Бара ради спречавања непријатељу продор према планини Крушевици (Тумби к. 899) и В. чуки (к. 808); 10. бригади је наређено да са три батаљона поседне положај: Липовица—Средор—Црна Бара и један батаљон да задржи на Бабичкој гори, а 12. бригада да са два батаљона дође у рејон села Рамни Дел—Дејан и затвори правац Власотинце—Свође. Остала 2 батаљона 12. бригаде имала су да дођу на положај села Брезовице—Д. Лагушње—Дадинца, ради преузимања задатка 8. бригаде. Штаб дивизије се тада

[87] Архив ВИИ, к. 2015 Ф-3, док. бр. 9, (дневник начелника штаба корпуса).

налазио у Крушевици, где му је у непосредној близини био и штаб 12. бугарске пеш. дивизије.[68]

Бугарске дивизије 2. армије које су 3. октобра избиле на планину Крушевицу и југозападне падине Суве планине, поселе су линију Штрбовац—Д. Присјан—Кобиља чука—Брајковац Селиште—Брезовачки рид—Грохот (к. 840)—Бољаре, где су остале пасивне у најодлучнијем моменту нишке операције. Узалудни су били захтеви штаба 13. корпуса НОБЈ да 2. бугарска армија извршава добијени задатак, користећи се врло повољним условима за продор према Лесковцу и Бабичкој гори.

Четврти батаљон 8. орпске бригаде који је у току ноћи 4. октобра, уз осетне губитке, водио тешку борбу, био је ујутру рано 5. октобра нападнут са положаја у рејону села Јастрепца (које је непријатељ у току ноћи заузео). Немачке јединице су тежиле да одбаце снаге Двадесет друге дивизије НОВЈ од Власотинца и заузму доминирајуће положаје који би им омогућили даља дејства.[69] Четврти батаљон не само што је одбио ове нападе непријатеља, него је у току 5. октобра предузео и противнапад да би одбацио снаге Немаца са Јастрепца, али у томе није успео. Штаб 8. српске бригаде наредио је и 2. и 3. батаљону да пређу у противнапад на непријатељске снаге у рејону Козаре—Дадинце—к. 561, али су они то учинили тек око 20 часова 5. октобра. Нападу ових батаљона садејствовала је и једна чета 4. батаљона, поновивши напад на непријатељске снаге у рејону Јастрепца. Други и 3. батаљон су успели да одбаце непријатеља са к. 589 и 561, али чета 4. батаљона није могла да га одбаци са Јастрепца.[70]

Штаб 1. власотиначке бригаде је у току ноћи 4/5. октобра утаначио заједнички напад са 32. пуком 12.

[68] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 2 и к. 1054, фасц. 1, док. 2—20.

[69] У борбама 4. и 5. октобра 4. батаљон је имао 10 погинулих и 80 рањених бораца. Архив ВИИ, к. 1052-Ф-4, док. бр. 2, (књига депеша 22. дивизије).

[70] Зборник том I, књ. 14, док. бр. 22 и Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. 2.

бугароке пешадијеке дивизије на немачке снаге које оу се пред мрак 4. октобра појавиле на Беговом браништу и Белом камену.[71] Командант 32. пеш. бугарског пука условио је своје учешће у нападу тиме да Власотиначка бригада протера претходно непријатеља са Беговог браништа, а затим се 32. пук развио за борбу према Белом камену. Међутим, Немци су га са Белог камена предухитрили нападом и уз јаку артиљеријску подршку натерали у бекство. Захваћен паником коју су стварали фашистички елементи из његовог састава, 32. пук је безглаво бежао ка Крушевици, остављајући за собом опрему, оружје и натоварене коње,[72] а Немци су затим прешли у гоњење према Бољару.

Тачно по плану, 1. власотиначка бригада напала је рејон Беговог браништа и присилила Немце да се повуку према Власотинцу, одустајући тиме да гоне 32. бугарски пук који се тек тада деловима вратио ка Белом камену. Успех 1. влаеотиначке бригаде омео је непријатеља да покупи разбацани материјал бугарског пука, па је то учинила Власотиначка бригада, пошто је посела Бољаре.[72а]

На инсистирање штаба 13. корпуеа НОВЈ, штаб Двадесет друге дивизије пришао је извршавању наређења за пребацивање 8. српске бригаде на леву обалу

[71] Штаб 1. власотиначке бригаде био је у саставу: в.д. командант Петар Станковић Љуба, пол. ком. Бора Стојановић, зам. пол. ком. Бора Анђелишовић, а начелник штаба Новица Црнатовић. Штабови батаљона 1. власотиначке бригаде: 1. батаљон Јован Бјелић командант, Драги Најдановић Гане пол. комесар; 2. бат. Петар Тасић Луте командант, Ацо Јањић пол. комесар, 3. батаљон Јова Видосављевић командант, Синиша Стојановић пол. комесар; 4. бат. Добривоје Николић командант, Ђока Марјановић пол. комесар.

[72] Није било случајно панично бекство 32. пука. То исто догодиће се и у косовској операцији 3. XI. „Ослободителна воина 1944—1945" том II стр. 288.

[72а] Сутрадан 6. октобра, из штаба 12. бугарске дивизије дошли су један потпуковник и један мајор да траже повраћај ове опреме, изражавајући „жаљење" што је до тога дошло.

Ј. Мораве.[73] Штаб је био и обавештен да се бугарске дивизије из рејона Крушевица—Своље и из Присјена припремају да пређу у напад на Власотинце, Лесковац и Ниш и да ће им садејствовати и Двадесет друга дивизија НОВЈ, те је у вези с тим у раним јутарњим часовима 6. октобра издао наређење бригадама, прецизирајући им задатке:[74] 8. српској да се у току дана прикупи у рејону Градишта, а у току ноћи пређе на леву обалу Ј. Мораве и преузме положаје 15. српске бригаде Четрдесет седме дивизије, спремна да садејствује при нападу на Лесковац; 12. бригада да са два батаљона из рејона Рамног Дела и Брезовице преузме положаје 8. српске и покуша да збаци непријатеља са Јастрепца; 3. и 4. батаљон из рејона Рамног Дела — Крушевице затварају правце према Своју и да буду спремни за напад на Власотинце. Бригада ће садејствовати бугарским јединицама за ослобађање Власотинца, а затим наступати ка Лесковцу. Њен леви сусед је 26. српска бригада 46. дивизије НОВЈ. Прва влаоотиначка бригада је имала да са положаја Црнатово—Црна Бара крене у напад на Власотинце са осталим снагама које дејствују у том рејону.

Десета српска бригада је но примљеном наређењу ноћу 4/5. октобра прешла у рејон Власотинца, посела 5. октобра положаје и то: 3. батаљоном Липовицу, а у рејону М. Ломнице—Средора 2. батаљоном и једном четом Сивац (к. 632) -под командом 3. батаљона; 4. батаљоном у рејону Црна Бара, где је био штаб бригаде, одакле се повезао са 1. влаоотиначком бригадом. Први батаљон 10. бригаде добио је наређење да из рејона Душника дође у рејон Црне Горе.

Десета српска бригада била је на новим положајима, где је добила наређеше да затвара правац Вла-

[73] Штаб 13. корпуса је неколико пута интервенисао да бригада одређена за прелазак на леву обалу Ј. Мораве што пре оде у одређени рејон, Архив ВИИ, к. 1052 Ф-4, док. бр. 2, к. 181 Ф 2 ск. 5.

[74] Зборник, том I, књ. 13, док. 54. (Приликом издавања овог наређења види се нов састав штаба 22. дивизије: командант Ратко Софијанић, политички комесар Живко Живковић; нач. штаба Валентин Хорватић, заменик команданта мајор Милан Атлагић.

сотмнце—Равна Дубрава, а у периоду напада бугарских снага према Нишу, да им еадејствује. Штаб Двадесет друге дивизије (у рејоиу Крушевице), ради везе са 8. и 10. бригадом, доделио им је радио-станице. Бабичком партизанском одреду етављено је у задатак да из рејона Бабичке горе спречи дејетво четника.

26. српска бригада је у току 5. октобра избила у рејон села Козаре, Сејаница, Ковачева Бара, поступајући тиме по наређењу корпуса од 1. октобра, а штаб Двадесет друге дивизије је 6. октобра о томе само известио штаб корпуса.[75]

Немци су крајем 5. октобра држали положаје: Бласотиице — с. Јастребац — Коса глава (к. 477) — Орашје — Дадинце — Козаре — Грделица са групом „Беи1;5ћ" (2. батаљон 13. пука 7. СС дивизије) и 3. батаљоном 13. пука 7. СС дивизије и школским батаљоном са којим је било и недићеваца. Они су од начелника обавештајног одељеша 2. бугарске армије (о чему говори командант 7. СС дивизије у свом извештају од 6. октобра)[76] сазнали да се на фронту Мезграја—Бошинце—Крушевица налазе две бугарске дивизије, да је ту и правац главног удара 2. бугарске ар-мрlје према Нишу и Лесковцу, да се на тим правцима уводи у борбу тенковска бригада из рејона Бабушнице. Сазнали су за слабо морално стање у бугарској армији, па је 7. СС дивизија, с обзиром на то што је одбрана била повезана и постојала велика бреша на одсеку Коморица—Липовица, предузела 6. октобра у 5 часова напад на Крушевицу групом ,,Сгип\уаМ" (11. и 13. чета 13. пука), преко села Средара, Гуњетине и Комарице да би уопоставила везу са одбраном у Равној Дубрави (борбеном групом ,.Гб§11е"). Истовремено са борбеном групом „Беи^бсћ" непријатељ је прешао

[75] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр, НАВ-Н-Т-314 Е-849, (дневни извештај од 3—10. X 1944. команданта 7. СС дивизије).

[76] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 2, док. бр. 2, и НАВ-Н-Т 314 Ф 849/1184.

Податке добијене од заробљеника, командант 7. СС дивизије је добро искористио. То му је помогло да максимално употреби своје снаге за успешну одбрану поседнутих положаја.

у таапад на положаје Двадесет друге дивизије на фронту: Бољаре — Црнатово — Црна бара — М. Ломница.[77]

Када је почео напад из рејона Власотинца, распоред Двадесет друге дивизије НОВЈ био је: 10. бригада 3. батаљоном — Липовица—Црна Бара; 2. и 4. батаљоном у рејону Црне Баре а са Бабичке горе стигао је и 1. батаљон, и појачао одбрану бригаде код Црне Баре. Код Црнатова и Беговог Браништа била је и 1. власотиначка бригада, 12. бригада на положају Бољаре — Рамни Дел — Брезовица, а лево од ње 8. бригада на положају Јастребац к. 566 — Градиште Лопушња, где се припремала за прелазак на леву обалу Ј. Мораве. У тај рејон стигла је 26. бригада четрдесет шесте дивизије која је преузела положаје ове (8) бригаде.[78]

Немачки напад су бригаде Двадесет друге дивизије НОВЈ дочекале у солидном распореду. Настала је жестока борба, нарочито у рејону Средора и М. Ломнице. На делу фронта код Селишта, поред 10. српске бригаде, налазили су се и делови 46. бугарског пука. Немци су после узастопних напада успели да потисну 2. батаљон 10. бригаде делом према Гуњетини, а делом према Црној Бари. Снаге 46. бугарског пука су се после краће борбе, по избијању Немаца пред њихове положаје, почеле да повлаче да би се затим то повлачење претворило у бежање према Тумби, затим и према Борин Долу. За собом су остављали опрему, оружје, телефоне, па чак и пуковске топове, али су јединице 10. бришде ипак ту опрему и топове спасле да је Немци не заплене.[79]

Уводећи у борбу и овој 1. батаљон, 10. српска бригада успела је да поседне положаје 46. бугарског пука и да спречи продор немачких снага кроз брешу. Рејон села Црна Бара постао је поприште тешких борби.

[77] Архив ВИИ, НАВ Н Т 314, Филм 849/1184-6.

[78] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. 2.

[79] Овом пуку се нешто слично догодило и у косовској операцији, „Отечествената воина" 1944—1945, том II, стр. 288. Командант 46. пука, после одбијања Немаца, захвалио је команданту 10. бригаде за прикупљену опрему, а нарочито што топови нису пали непријатељу у руке.

На јурише непријатеља одговарале су 10. и 1. власотиначка бригада противјуришима и враћањем изгубљених положаја. Код 2. батаљона, на правцу према Равној Дубрави, водила се борба прса у прса; међу погинулим Немцима био је и командант борбене групе „СгштаМ" у команди 11. чете 13. пука Граб.[80] Немци су у касним поподневним часовима уопели да избију у висину Црнатово—Тумбе—Грохоте (к. 840) и Брајковац (к. 823), потиснувши 10. и 1. власотиначку бригаду са првобитног положаја. Међутим, пошто је претрпео осетне губитке, а није успео да овлада рејоном Крушевице, непријатељ се падом мрака повукао у Власотинце. То је исто учинио и са правца Средор—Гуњетина на успевши да се пробије према Равној Дубрави.[81] Дванаеста бригада лако је у току 6. октобра одбила нападе непријатеља на правцу Бољаре. Одлука штаба Двадесет друге дивизије од 4. октобра да прикупи бригаду у рејону Власотинца, била је целисходна. У моменту када је претила опаоност да непријатељ елиминише повољне услове 2. бугарској армији као главним онагама за напад, бригаде Двадесет друге дивизије су биле спремне да ту опасност отклоне чак и без подршке бугарских јединица, од којих је једино артиљерија 46. бугарског пука пружила извесну помоћ. Вредно је истаћи рад штабова 10. и 1. власотиначке бригаде који су својим одлукама успешно парирали немачким официрима каквим је располагала елитна 7. СС дивизија „Принц Еуген". А у командовашу су се нарочито истакле команде 1, 2. и 4. батаљона 10. српоке бригаде и команданти 1. и 2. батаљона 1. власотиначке бригаде који су зналачки престројавали борбене поретке својих јединица у току борбе, имајући при том драгоцену помоћ заменика команданта Двадесет друге дивизије мајора Милана Атлагића који се налазио у овом рејону.

[80] Архив ВИИ, НАВ-Н-Т, 314 Ф 849/1184-6, (дневни извештај команданта 7. СС дивизије).

[81] Архив ВИИ, НАВ-Н-Т, 314 Ф 849/1184-6, (дневни извештај команданта 7. СС дивизије 6. X 1944 у 20.45 часова). К. 1034, фасц. 1, док. бр. 2—20.

Командант 7. СС дивизије, иако је доживео неуспех у нападу 6. X 1944., имао је намеру да поново крене у напад, и да избије на планински ланац источно и североисточно од Средора.

Врховни штаб мења план нишке операције

Бугарска владина делегација која је још 17. септембра преко штаба Двадесет друге дивизије тражила везу са Врховним штабом НОВ и ПОЈ, ради дозволе да бугарска армија учествује у борби против Немаца у Југославији, састала се 5. октобра у Крајови, у штабу 3. украјинског фронта, са маршалом Титом. Ту је, поред договора о заједничким дејствима јединица Црвене армије и НОВЈ за ослобођење Београда, маршал Тито, по овлашћешу Националног комитета народног ослобођеша Југославије, дозволио бугарским јединицама учешће у борбама против фашиета на територији Југославије. Поступак Врховног команданта НОВЈ маршала Тита био је прожет и жељом да се пружи подршка отечествено-фронтовској бугарској влади, а тиме и рехабилитује бугарски народ у очима народа Југославије, где је бугарока фашистичка војска починила злочине.[82] Тако је дошло и до измене плана

[82] Маршал Тито је био свестан историјске одговорности за давање ове сагласности, али је била присутна и његова бојазан да учешће бугарске војске у нишкој операцији може бити штетно, Баш ту, у јужној и источној Србији, бугарска војска је у оба светска рата починила злочине. О тим злочинима је доста писано. (М. Перовић „Устанак на југу Србије 1917", ВИЗ, 1955; С. Вукмановић: „Револуција која тече", Комунист, Београд, 1971, стр. 377/338). То потврђује и писмо ЦК БРПК, упућено Титу 2. новембра 1944. године, где, поред осталог стоји: „Наш народ се осећа кривим према југословенским народима, нарочито српском и македонском, што је дозволио да његови фашистички управљачи створе од Бугарске плацдарм немачких поробљивача, од бугарске војске Хитлерове жандарме на Балкану и да изврше низ насиља и издајстава над народима који се боре за своју слободу. Наш народ који је сам на својим леђима преживео све ужасе насиља и издајства, извршених од продани:. Хитлеру бугарских управљача против бораца за слободу, готов је да све од себе да да

нишке оиерације, по коме би 13. корпуоу НОВЈ, за ослобађање Ниша, оадејствовала 2. бугарска армија, са следећим распоредом јединица: 22. и 47. дивизија нападају са југа; придата 45. дивизија НОВЈ напада са севера; 46. дивизија НОВЈ затвара долину Ј. Мораве на положајима где се већ налазила, у рејогау Бујановца и Врања; 24. дивизија, као самостална, имала је да напада Ниш са запада, а 2. пролетерска да затвори комуникацију Сталаћ—Ниш, обезбеђујући главним снагама 13. корпуса НОВЈ непооредно дејство за град Ниш.

У штабу 13. корпуса НОВЈ 7. октобра, у Пироту, где је био присутан и представник штаба 3. украјинског фронта, разрађено је садејство јединица 13. корпуса, 2. бугарске армије и подршка 17. ваздухопловне армије ЦА, па је штаб 13. корпуса издао следеће задатке својим дивизијама: Двадесет друга (без 8. бригаде, а ојачана 26. српском Четрдесет шесте дивизије НОВЈ, Царибродском и Власотиначком бригадом) до 9. октобра групише ее на сектору Слатина, Градашница, Пискупово и поседа положаје за напад. Са ових положаја ће дивизија 9. октобра у 7 часова прећи у напад и до мрака овладати линијом: Г. Лакошница — Црковница — Збегови (к. 775), одакле би 10. октобра у 6 чаеова продужила напад и овладала линијом Чечина—Бербатово на Селичевици.

Зона дејства Двадесет друге дивизије је: десно — с. Јарсеново, Овчарево (к. 902), Крива бука (к. 1057) Терзина Горица (к. 1022), Прислап, Врела горина, Косин рид, Г. Барбеш, Виландрица, Тумба (к. 872), Барбатово (све искључно); лево — Ј. Морава. Десно од Двадесет друге дивизије нападала је 4. бугарска пешадијска дивизија, од које 22. дивизија очекује артиљеријоку подршку.

би се што боље и брже избрисао срам са оног што је тек прошло и да прокрчи пут за стално нераскидиво пријатељство, за братски савез међу свим јужнословенским народима. Ми вам дугујемо вечиту захвалност за подршку и братску помоћ којом су се наши први партизански одреди створили код вас" (подвукао аутор). Извор: ВИГ Ф.З за 1950. год. о доласку бугарске делегације код 22. дивизије. Извор: АВИИ, к. 1051. фасц. 5, док. бр. 2.

Четрдесет седма дивизија добила је задатак да спречи непријатељу извлачење из блокираног Лесковца; по ослобађању Лесковца, у њему оставља једну бригаду, а главнином онага се оријентише за дејства према Нишу. Штаб 47. дивизије ће од 8. бригаде 22. дивизије и две своје бригаде формирати ударну групу која ће западно од комуникације наступати у правцу Ниша и чистити терен на левој обали Ј. Мораве од непријатељских група, с тим да најкасније ноћу 10/11. октобра избије на линију Балиновац—Батушнице—Клисура. Заповест за напад на Ниш би дивизија добила наквадно.

Четрдесет шеста дивизија (без 26. бригаде) добила је задатак да поседашем положаја за одбрану затвара правце Бујановац — Брање и Грделица — Врање, а истовремено пружи помоћ 1. устаничкој бугарској дивизији у нападу на Бело Поље.

Док се доносила одлука и стварао план за ослобађање Ниша, из рејона Куманова продрле су 6. октобра немачке снаге у Бујавовац и овладале овом важном раскроницом, запретивши продором према Лесковцу и Нишу.[85] Штаб 46. дивизије обавестио је о томе штаб 13. корпуса, али је и, не сачекавши његову одлуку, повукао све бригаде (25. и 27. српску и 2. врањску) на десну обалу Ј. Мораве, од села Жбевца до Врањске Бање, оставивши у рејону Давидовца и западно од Врања с. Честелин по један батаљон 25. и 27. бригаде ради заштите народа од упада балиста. Од Давидовца до Владичиног Хана бригаде су морале да поруше све мостове. Првој и 2. сурдуличкој бригади наређено је да поруше комуникацију Владичин Хан — Момин Камен — Предејаве до Грделице и борбеним поретком спрече продор непријатељских снага из Лесковца ка Врању. 26. бригаду која је у том времену била придодата 22. дивизији штаб 46. дивизије одредио је у дивизијску резерву у рејону Предејана.

Ова одлука штаба 46. дивизије оцењена је слабом, јер је без борбе напустила комуникацију и тиме омо-

[8J] Архив ВИИ, НАВ-Н-Т 311; Ф-183/482, 619 и 631, Зборник том I, књ. 13, док. бр. 73 и 182.

гућила непријатељу да без отпора продре до Владичиног Хана. Тек тада штаб дивизије наређује бригадама да спрече непријатељу продор од Врања и Лесковца.[86]

Главни штаб НОВ и ПО Србије, добивши извештај штаба 13. корпуса и наређење Врховног штаба о новом плану нишке операције, издао је 2. пролетерској и 24. дивизији задатке[87] и то: 2. пролетерској да, затварајући комуникацију Сталаћ — Ниш, ликвидира сва упоришта на њој; 24. дивизија да -са линије Дољевац — Мрамор — Југбогдановац буде спремна за дејство према Нишу; 45. дивизија из 14. корпуса да се по овладавању Зајечаром, стави под команду 13. корпуса, те у садејству са Утврђеним рејоном Црвене армије дејствује према Нишу.[88]

Командант 2. бугарске армије је, у духу договора у Пироту, донео 7. октобра одлуку о употреби своје армије и замислио:[89] 9. дивизијом и 4. граничном бригадом преко Калне и Сврљига да обухвати немачке снаге са еевероистока и набаци их у рејон Ниша; 4. дивизијом да преко Равне Дубраве — Гаџин Хана — Кутине обухвати немачке енаге са југоистока; 6. дивизијом да фронтално потискује немачке снаге из рејона В. Паланке и набаци их у рејон Ниша „ради окружења и уништења".

Све ове дивизије имале су да пређу у напад 8. октобра у 7 часова, уз претходну арт. припрему од 30 минута и до 20 часова 10. октобра да избију на линију: с. Варош — с. Грбавче — Нишка Вања — Чечина. Даља дејства дивизија 2. бугарске армије, наглашава командант 2. армије, текла би по посебној заповести.

[86] Зборник, том I, књ. 13, док. бр. 73 и 182. При издавању ове заповести штаб 46. дивизије није још знао за нов план нишке операције, па је 26. бригади издао задатке по свом нахођењу.

[87] Зборник, том I, књ. 13, док. бр. 79 и 103 и 144.

[88] Зборник, том I, књ. 13, док. бр. 77 и „Београдска операција" стр. 179.

[89] Архив БИИ, НОБ ВИС Ф Б бр. 209 — 211 снимак 149—151 — заповест команданта 2. бугарске армије од 7. X 1944.

Дванаеста бутарска дивизија имала је у току 8. октобра да се иpегрупише, а 9. октобра да нападне Власотинце и избије на десну обалу Ј. Мораве. Одавде ће обезбедити увођеше 2. кошичке дивизије и тенковске бригаде за напад на Лесковац. После ослобађања Леоковца, дивизија би се прикупила у рејону Тогочевце — Кукуловце — Лесковац — Белановац, спремна да дејствује преко Лебана и Медвеђе ка Приштини. 2. коњичка дивизија би се после ослобађања Лесковца прикупила у рејону с. Буниша — с. Бели Поток с. — Слишане, — с. Зоњево, — с. Кованлук, спремна за дејства ка Врању ради офанзиве на Косово.

Тенковска бугарска бригада имала је да са линије Ј. Морава — Гложане — Ладовица подржи напад за ослобађање Лесковца који је тада већ био блокиран са запада снагама 47. дивизије. Очигледно је да тенковска бригада, као јака онага за развој успеха у дубину, није добила и адекватне задатке од команданта 2. бугарске армије. Из заповести се не види где, када, у ком правцу и с ким дејствује после ослобађања Лесковца.[90]

Командант 2. бугароке армије у одређивању границе дејства 4. и 12. дивизији, није потчињене обавестио о дејству 22. дивизије НОВЈ из рејона Власотинца преко Бабичке горе и Селичевице. Лева граница 4. дивизије била је: село Д. Присјан — с. Пискупово — е. Лакошница — Ј. Морава, а десна граница 12. дивизије: с. Д. Присјан — с. Пискупово — с. Подримце

[90] У књизи „Отечествената во&на на Блгарија 1944—45. г". том II, страна 56, за ово питање стоји да, када 12. дивизија крене у правцу Приштине, 2. коњичка и тенковска бригада дејствују према Врању. Међутим, у нишкој операцији, тенковска бригада је наступала према Нишу. Из замисли команданта 2. бугарске армије уочава се промена правца главног удара ове армије. Планом операције од 23. септембра 1944. главни удар се наноси правцем Мезграја—Равна Дубрава—Ниш; сада је то правац Власотинце—Лесковац, а може се очекивати да ће у другој етапи бити Врање—Бујановац—Гњилане. Пажња команданта 2. БА усмерена је на град Власотинце и Лесковац који је требало да ослободе бугарске јединице уз садејство 47. дивизије НОВЈ. Издатом заповешћу командант 2. бугарске армије од 7. октобра није се држао договора утврђеног у штабу 3. украјинског фронта.

(на левој обали Мораве). То значи да између 4. и 12. дивизије нема других јединица, сем од села Лакошнице и Подримце. А баш село Пискупово (лева обала Ј. Мораве) напада 22. дивизија и има главни задатак у нишкој операцији. Та необавештеност бугарских јединица створиће велике проблеме 22. дивизији НОВЈ у извршавању задатка. Бугарске старешине, профашистички расположене, користиће се овом околношћу да саботирају акцију и тиме ће посредно помоћи својим дојучерашњим савезницима Немцима.

Најинтересантније је то што командант 2. бугарске армије издаје у овојој заповести 13. корпусу НОВЈ наређење у вези с планом нишке операције иако зна да 2. бугарска армија само садејствује 13. корпусу, а поготову да јој корпус није потчињен.[91] Овакав поступак може се двоструко тумачити: покушај да се 13. корпус стави под команду 2. бугарске армије; друго, да се унесе забуна у ток операције и тиме поремети договорено садејство.

Прва устаничка (Софијска) дивизија (чији је један пук дејствовао од 29. септембра до 5. октобра у рејону Власотинца) имала је задатак да ликвидира блокирани немачки гарнизон у Белом Пољу код Сурдулице и да садејствује 46. дивизији НОВЈ у обезбеђивању нишке операције, појачавајући затварање комуникација долином Ј. Мораве од Бујановца и Врања према Лесковцу. У заповести команданта 2. бугарске армије није наређено Софијској дивизији да садејствује 46. дивизији НОВЈ нити је она поменута у тој заповести.[92]

[81] Архив ВИИ НОБ ВИС Ф Б бр. 203, снимак 153, и „Отечествената воина 1944—45" том П стр. 56.

[82] Архив ВИИ, НОБ ВИС Ф-Б 209-211 снимак 140—151. Софијској дивизији је наређено да „у рејону Сурдулице" пресече комуникацију долином Ј. Мораве (Сурдулица је удаљена од комуникације око 10 км), а комуникацију су пресекле јединице 22. дивизије још 7. септембра 1944. Баш када је 1. устаничка дивизија требало да дође у рејон Сурдулице (8. X), немачке снаге су продрле само до Врања. Долазак Софијске дивизије у долину Ј. Мораве био је солидно појачање снагама НОВЈ, с обзиром на то што је руководство дивизије било искрено спремно да се бори са јединицама НОВЈ и тиме докаже

Борбе Двадесет друге дивизије у рејону Власотинца за поседање полазних положаја

Напад свих јединица уческица у нишкој операцији требало је да почне 8. октобра 1944. у 7 часова, сем 12. пешадијеке и 2. кошичке бугарске дивизије са тенковском бригадом. Међутим, због магле у рејону Софије, авијација Црвене армије није могла да полети у одређено време и напад је почео тек у 7.30.[93] С обзиром на то што је штаб 13. корпуса НОВЈ примио задатак преко представника 3. украјинског фронта у току 7. октобра, он је могао да изда заповест јединицама тек око 22 часа тога дана, а штаб 22. дивизије је ту заповест могао примити у јутарњим часовима 8. октобра, и то у ситуацији када су јој јединице биле ангажоване борбама око Влаоотинца. Зато штаб те наше дивизије издаје своју заповест, у којој коригује раније сигнализирано време доласка јединица у рејон наступања ка полазном положају, али не у наређено време почетка напада, те формира борбени поредак дивизије у два ешелона: у првом — 10. и 12. српска бригада, у другом — 26. српска и 1. царибродска бригада.[94] 10. бригада, на левом крилу прикупила се у рејон села Д. Слатина — Доша Купиновица — Јашуња и наступа правцем Горња Лакошница — Ново Село — Топоница — Дукат; 12. бригада на десном крилу прикупља се у рејон Г. Купиновица — Јарсеново — Д. Ступница и напада правцем: Овчарево — Крива бука — Врла гарина — Горши Бабеш — Тумба — Бербатово.

Бригаде крећу у напад 10. октобра у 6 часова, дакле, дан касније него што је наређено корпусном заповешћу с тим што ће у току 10. октобра до 20 часо-

истинске жеље бугарског народа за стварањем братства међу народима Југославије и бугарског народа. Ова дивизија је то и на делу показала у периоду косовске операције. Тада је погинуо пуковник Васил Сотиров Демировски Жељо, командант 3. гардијског пука 1. устаничке дивизије (извор „Отечествената воина 1944—45", том II, стр. 179.

[93] „Отечествената воина 1944—45", Том II, стр. 72.

207 Зборник, том I, књ. 12, док. бр. 6 8 .

ва избити на линији Селичевица (к. 539—к. 576 и к. 601) — Тумба. Овако велика дубина задатка дата је због процене да на Бабичкој гори нема непријатеља, па ее ту неће ни губити време за продирање. За 10. српском кретала се 26. српска из 46. дивизије, а за 12. српском Царибродска бригада као дивизијска резерва, с тим што би са линије: Гаџин Хан— Барбеш — Дукат — Чечина прешле у наступање као први ешелон дивизије. По избијању на Селичевицу, 22. дивизија ће за директан напад на Ниш добити накнадно наређење.

Првој власотиначкој бригади је наређено да при нападу 12. бугареке дивизије на Влаеотинце садејствује, а по ослобађању Власотинца преузме град и успостави органи власти. Бригадама је још наређено да у току напада испред стрељачког строја постављају правоугаона платна одређене димензије и тиме сигнализирају авионима Црвене армије достигнуту линију.

Дивизијска болница налазила се у Крушевици, куда би бригаде у току 8. октобра упућивале рањенике,[95] а бригадама је прицизиран поступак по уласку у градове.

Распоред јединица Двадесет друге дивизије при издавању заповести био је: 26. српска на положајима Сејаница — Дадинце (јужно од Власотинца); 12. српска на положајима Лопушња — Брезовица — Рамни Дел; 1. власотиначка на положајима Црна бара — Црнатово — Крушевица; 10. орпска на положајима Пискупово — Липовица — Гуњетина — Брајковац — Црна Бара; Царибродока бригада у селу Борин До; штаб 22. дивизије са помоћним деловима у Крушеви-

[95] Дивизија је крајем августа 1944. добила лекара, чиме је и почело организовање санитетског обезбеђења јединица, али се тек у септембру формира дивизијска болница у Добром Пољу (Црна Трава). За време борби она се разместила у селима око Власотинца, Грделице, Пирота и Бабушнице. Пре напада на Ниш болница је била у Крушевици. Кадар који је опслуживао дивизијску болницу био је: управник др Александар Тодоровић у коме је референт дивизијског санитета др Борислав Кузмановић имао доброг сарадника. (Извор: Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 2, док. бр. 12, Историјат санитетских јединица 22. дивизије и дивизијске болнице).

ци. Бригаде су (12. и 26), после предаје положаја 2. батаљону 7. бугарског пука, морале да изврше покрет преко реке Власине — Крушевице — Црнатова — Гуњетине и дођу у рејон Д. Слатине — Орашца — Липовице (26 бригада) и Пискупова — Ступнице — Оштре чуке, (12 бригада) а Царибродска бригада да преко Крушевице — Црнатова — Брајковца дође у рејон Пискупово — Ступнице.

Да би се јасније сагледала дејства у рејону Власотинца, потребно је изнети и задатак 12. бугарске дивизије. На основу армијске заповести, командант ове дивизије, ојачане 2/7 пешадијског пука, издао је своју заповест за напад на Власотинце. Пред 12. дивизијом бранила се борбена група „Беи^бсћ" из 7. СС дивизије „Принц Еуген", а ту је био и главни удар 2. бугарске армије. Непријатељ је имао борбена осигурања на Беговом браништу и Белом Камену (северно -источно од Власотинца). Командант 12. бугарске дивизије поставља борбени поредак у линију и то: 31. пуком на фронту: Пискупово — Средор, са задатком да 9. октобра избије у рејон села Јалашница — Д. Слатина — Св. Спас; 46. пуком на фронту Средор — Црнатово, са задатком да 9. октобра избије на линију Свети Спас (к. 226) — Гробље — Стајковац; 32. пуком на фронту Црнатово — Брезовица, са задатком да директно напада град. Лево од 32. пука напада 2. батаљон 7. пука 4. дивизије, еа тежиштем на косу Главу (к. 477), обезбеђујући тиме леви бок 12. дивизије. По ослобађању Власотинца, овај батаљон би посео положаје у рејону села Козаре, затварајући правац Грделица—Власотинце.

Према наређењу 2. армије, 12. дивизија је имала да се у току 8. октобра, до 20 чаоова, прегрупише у рејону Букова глава — Митровица — Гуњетина — Велика Ломница — Шишава — Рамни Дел,[96] где су се, видели смо, налазиле бригаде 22. дивизије НОВЈ. Непријатељ је пратио ситуацију и оценио да сваког часа

[96] „Отечествената воина 1944—45", том II, стр. 81—85, и Архив ВИИ НОБ ВИС Ф Б 142-144, снимак 122-125. командант 12. пеш. дивизије био је пуковник Христо Новаков, а помоћник команданта мајор Ангел Цанев.

може бугарска армија да почне напад. Рејон Липовице и Оштре Чуке којим се затвара правац ка Лесковцу, био је непоседнут, па је пружао могућности бугарским јединицама да убаце јаке снаге и без борби брзо избију у рејон Лесковца. Тиме би угрозиле извлачење немачких снага из Власотинца, па и Лесковца. Зато командант 7. СС дивизије доноси одлуку да затвори тај правац и успостави везу са одбраном у Равној Дубрави. Зато тамо 8. октобра изјутра избија 3. батаљон 13. СС пука преко Д. Слатине, поседајући положај Рајино Поље — Раскршће — Китка — Пискупово и Липовица. Тада су се на положајима Китка — Раскршће налазиле две чете 3. батаљона 10. српске бригаде, док је на Пискупову био само један вод.

Према заповести команданта 12. бугарске дивизије, 31. пук је требало да избије делом онага у рејон Црквиште — Китка — Липовица и поседне линију Мрамор (к. 654) — Црквиште (триг. 583) — Пивец (к. 632) — Обршина чука.[97] Остале снаге 31. пука биле су у рејону Брајковац -— Вите крушке (трг. 912), а главнина 10. српске бригаде у рејону села Средор — Ломница — Црна Бара — Брајковац и још нису знале за нове задатке дејства према Нишу.

Избивши на Китку у Црквиште, непријатељ се око 9 часова 8. октобра сукобио са четама 3. батаљона 10. српске бригаде и 1. батаљоном 31. бугарског пука. Истурена борбена обезбеђења ових батаљона брзо су потиснута и њихове главнине су прихватиле борбу на Липовици и Пискупову. Надмоћнији непријатељ је ова два батаљона довео у тешку ситуацију, поготову одбацивањем вода са Пискупова и једне бугарске чете са падина Липовице. Тучене јаком артиљеријском и минобацачком ватром, а нарочито 1. батаљон 31. пука, јединице су потискиване. Трећи батаљон 10. бригаде

[97] Архив ВИИ, НОБ ВИС Ф Б 142—144, снимак 122—125 (Историјат 31. пеш. пука у коме се тврди да је борба била 8. октобра, а у књизи „Отечествената воина 1944—45", том II, стр. 81 тврди се да је борба била 9. октобра 1944). У оперативном дневнику 10. српске бригаде, такође стоји да је борба била 8. октобра (Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. 2—20). Борба је била 8. октобра 1944.

се повукао ка Брајковцу и дошао у састав бригаде. Читав 31. пук је око 15 часова кренуо у борбу да поврати Липовицу, али у томе није успео.[98]

Немачка група „Беи^зсћ" садејствовала је у нападу 3. батаљону 13. СС пука, нападајући западно и источно од комуникације Средор — Гуњетина. Ово је умногоме допринело уснеху Немаца на Липовици у затварању бреше и успостављању везе са Равном Дубравом. Немци су тиме пореметили план прикупљања 22. дивизије НОВЈ за учешће у нишкој операцији, као и план прегрупиоања 31. и 46. пука 12. дивизије за 8. октобар. Тада је у пуној мери дошла до изражаја грешка што није искоришћен простор за убацивање јединица, што би без борбе довело 12. бугарску дивизију на Ј. М^ораву, а тиме угрозило сам Лесковац. Своју неактивност од 4. до 8. октобра, 12. бугарска дивизија је платила жртвама.[99]

После неуспелог противнапада, 31. пук се повукао на Вите крушке (триг. 912). Штаб Двадесет друге дивизије, обавештен о губитку положаја Липовица — Пискупово, наређује противнапад на Липовицу која је, иначе, пружала добре услове за полазни положај за напад.[100] Он је упутио 10. орпску бригаду у обухват Липовице са истока и то са два батаљона, а друга два да обезбеђују напад са правца Равне Дубраве; 12. бригади која се још налазила на левој ^обали Власине (Брезовица — Лопушња — Рамни Дел), наређено је да преко Црне Баре — Средора такође напада Липовицу, а када њиме овладају, да се бригаде до 6 часова 10. октобра прикупе ради наступања ка Нишу правцем одређеним раније за 10. бригаду. Прва власотиначка бригада имала је после ликвидације непријатеља на Ли-

[98] „Отечествената воина 1944—1945", том II, стр. 81 и 82 и Архив ВИИ НОБ ВИС Ф Б 142—144, снимак 122—125, Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—20.

[99] У овој борби је 31. пеш. пук имао 18 погинулих, 4 нестала и 43 рањена. (Извор: Архив ВИИ НОБ ВИС Ф Б 142—144, снимак 122—125.

[100] Зборник, том I, књ. 13, док. бр. 69, (заповест штаба 22. дивизије).

повици да поседне рејон Корбалице Сивац (к. 632) и обезбеди прилаз 26. и 1. царибродској бригади које су биле на левој обали Власине, спремна да учествује у нападу према НЈппу.

До 7 часова 9. октобра, све бригаде су имале да буду у полазним рејонима за напад, али штаб 22. дивизије, при издавању овог наређења, није знао да је непријатељ посео и топографски јаку Оштру чуку (к. 786) којом се успешно затварају правци Власотинце — Равна Дубрава, Д. Присјан — Лесковац и гребен Поповог гувна који изводи на Бабичку гору. Оштру чуку су, иначе до 5. октобра, држале јединице 10. српске бригаде, која сада није могла да дође у рејон одређен за напад на Липовицу, него је морала да напада изгубљене положаје, али сада без садејства 31. бугарског пука који се сређивао на Витим крушкама после борбе претходног дана.[101]

У овом периоду, 4. бугарска пешадијска дивизија није ништа предузимала у погледу садејства иако је на то била обавезна. Одлуком 2. бугарске армије од 7. октобра, и она је кренула у напад 8. октобра у овом распореду:

8. пуком на десном, 7. пуком на центру, једним батаљоном 19. пука на левом крилу и 19. пуком без батаљона у другом ешелону, док је у нападу на фронту Штрбовац — село Кумарица наносила главни удар правцем Завидинци — Драјчина Бара — Равна Дубрава — с. Личје. После артиљеријске припреме и уз подршку авијације, 8. октобра у 8.30 часова кренула је у напад и до мрака овладала положајима борбеног обезбеђења непријатеља на Богатој глави. Када је 3. батаљон 19. пука 8. октобра око 15.30 часова избио на Попово гувно и тиме обухватио деони бок непријатељске одбране у рејону Равне Дубраве, утврдио је и ситуацију код 12. дивизије, али командант 4. дивизије није ништа предузео ради садејства. Напротив, 3. батаљону 19. пука је наређено да продужи наступање, остављa-

[101] Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2, (дневник 10. бригаде). Архив ВИИ, НАВ-Н-Т 314 Ф. 849/1069-97.

јући Оштру чуку непоееднуту.[102] Трећи батаљон 13. пука је, после овладавања ЈХиповицом, посео овај објекат, чиме се нашао на споју наступања 4. и 12. бугарске дивизије и имао могућности да утиче на дејство бугарских дивизија.[103]

Преноћивши на Орсаковој ливади, 3. батаљон 19. пука је преко к. 736 у току 9. октобра напао непријатељске артиљеријске положаје на Големој чуки (к. 681) и Враголији (к. 649), пресекао комуникацију која води из Равне Дубраве према Душнику и тиме створио услове за обухват непријатељске одбране. Видећи опасност која прети одбрани рејона Равне Дубраве, командант 7. СС дивизије упућује 9. октобра, из рејона Липовице 3. батаљон 13. СС пука да деблокира Равну Дубраву и појача одбрану. Колона овог немачког батаљона прошла је испред 31. бугарског пука који се налазио на положајима Вите крушке, али он није предузео напад иако је ту коло^ну тукла авијација Црвене армије. Командант 4. бугарске дивизије убацује 9. октобра у напад на правцу Богата глава још један батаљон 19. пука, али одбрана непријатеља, ни овде ни на читавом фронту испред дивизије ни овог дана није пробијена, те успех 3. батаљона 19. пука продором у позадину непријатеља није био искоришћен, а противнападом Немаца, у току 9. октобра, тај батаљон је окружен и тек је уз велике губитке успео да се пробије из окружења и врати се у рејон Д. Присјана.[104]

Истот дана је 12. ерпска бригада коју је требало да емени 2. батаљон 7. бугареког пука, остала на својим положајима везана нападом непријатеља. Када је 32. пук 12. бугарске дивизије преузео напад, непријатељ

[102] „Отечествената воина 1944—1945", страна 77—80; Архив ВИИ, НОБ ВИС Ф. Б. 2—10, снимак 114—122. (Историјат 19. бугарског пеш. пука).

[103] Архив ВИИ, НОВ-Н-Т 314 Р 849/936, 1096, 1028 и 1011-2, и „Отечествената воина 1944—45", страна 79.

[104] „Отечествената воина 1944—45", страна 79—80; Архив ВИИ НОБ ВИС Ф. Б. 2—10 снимак 144—122 (Историјат 19. бугарског пеш. пука) и Архив ВИИ, НАВ-Н-Т 314 Р. 849/994—97, 1022 и 1028 овог дана само 3/19, бугарског пеш. пука имао је велике губитке: 24 погинула и 200 несталих војника, заробљено 7 митраљеза и 1 минобацач).

је правцем Јастребац — Власотинце — Д. Лопушња — Брезовица кренуо у напад на 12. српску бригаду, што је ову омело да пређе реку Власину и напада Липовицу. У борбама које је водила 9. октобра, 12. бригада је имала осетне губитке.[105]

Деветог октобра у 7 часова, 12. бугарска дивизија је имала задатак да на правцу главног удара 2. армије пређе у напад на Власотинце, али је тек у 9 часова тога дана са 32. пуком ушла у Бољаре, где није ни било Немаца, па уз артиљеријоку подршку тек у 12.30 часова избила на Бегово браниште. По избијању 32. пука на Бегово браниште и Бели камен, непријатељ врши противнапад, пред којим ее овај пук повлачи у нереду. А 46. и 31. пук, иако су имали задатак да пређу у напад на Власотинце и избију на десну обалу Ј. Мораве, овог дана нису ни покушали да изврше постављени задатак.[106] нити је 2. батаљон 7. пука који је требало да дејствује јужно од Влаоотинца, посео 9. октобра полазне положаје за напад. Тако читава 12. бугарска дивизија (сем 32. пука) наређеног дана није кренула у напад на Влаоотинце.

Овакав развој борби код 4. и 12. дивизије, са којима је садејствовала 22. дивизија НОВЈ, показује одсуство нужног садејетва, а то је имало утицаја и на извршење борбеног задатка читавог 13. корпуса НОВЈ који 9. октобра извештава Главни штаб Србије о овој немилој ситуацији. Тражи ее од Главног штаба Србије да интервенише преко 3. украјинског фронта да нареди бугарским јединицама да извршавају овоје борбене за-

[105] Немамо прецизне податке о губицима 12. српске бригаде, па да би се схватила ова ситуација, наводимо сумарне губитке 22. дивизије НОВЈ у борбама око Власотинца од 4. до 10. октобра 1944. који износе 92 погинула и преко 150 рашених (извори: Операцијски дневници 22. дивизије, 8. и 10. бригаде, као и депеше 22. дивизије и 13. корпуса и списак погинулих из 22. дивизије. Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 2, док. бр. 14, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 4, к. 1053, фасц. 5, док. бр. 3, к. 1053, фасц. 5, док. бр. 1 и к. 1052, фасц. 4, док. бр. 2).

[106] „Отечествената војна 1944—45" страна 81—83 и Архив ВИИ НОБ ВИС Ф. Б. 300—302, снимак 41—43 (заповест штаба 12. бугарске пеш. дивизије од 8. октобра 1944. у 13 часова).

датке.[107] Истовремено је командант 13. корпуса НОВЈ интервенисао и код команданта 2. бугарске армије. Интервенција команданта 13. корпуса НОВЈ имала је ефекта, што се види из наређења команданта 2. бугарске армије 9. октобра тенковској бригади, да предузме напад на Власотинце и уз садејство 12. дивизије ослободи га. Организација овог напада види се из заповести команданта тенковске бригаде. Заповешћу је било предвиђено да моторизовани пук тенковске бригаде (ојачан 2. батаљоном 7. пука из 4. дивизије), 10. октобра у 9 часова почне напад на Влаоотинце правцем: Дадинце — Попов лут — Орашје, а тенковски пук до тог времена да стигне у рејон Свођа.[108]

У току ових припрема тенковске бригаде за напад на Власотинце, Двадесет друга дивизија НОВЈ је наишла на проблем око пребацивања својих јединица у рејоне за напад. Ту су и тешкоће са командантом 31. бугарског пука који је за пораз од 8. октобра окривљавао припаднике НОВЈ и сада није дозвољавао бригадама 22. дивизије покрет ка свом рејону дејства, претећи да ће их обасути ватром артиљерије и минобацача ако то покушају. Штаб Двадесет друге дивизије НОВЈ тражио је интервенцију штаба 13. корпуса јер се другачије није могао ослободити оваквог понашања команданта 31. пука,[109] закључујући да овај није ни био обавештен да ће кроз тај рејон да прође 22. дивизија на путу према Вабичкој гори. Морало је да се из-

[107] Депеша 13. корпуса: „22. дивизија се и данас налази западно од комуникације Власотинце—Равна Дубрава на положају Црнатово—Црна Бара—Вите крушке. Због тога што Бугари скоро не крећу напред, и наше морамо задржати. Поред тога, међу бугарским командантима има још приличан број у најмању руку саботера. Командант 31. пука који се налази на нашем крилу каже да чак ни наређење за напад није добио. Интервенисали смо и код њиховог штаба армије. Ако се мисли да се Бугари потерају у борбу, онда треба у њихове штабове да дође већи број совјетских или наших официра. Иначе, један немачки батаљон је у стању да њихову читаву дивизију задржава колико год хоће." (Архив ВИИ к. 184, рег. бр. 30—14/1).

[108] Архив ВИИ НОБ ВИС Ф. Б. бр. 186, 187, снимак 25—27) (заповест команданта тенковске бригаде од 9. X у 19,30 час.).

[109] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 5, док. 2, к. 1051 Ф-5, док. бр. 2 и к. 2015 Ф-3, док. бр. 9, (дневник начелника штаба 13. корпуса).

губи драгоцено време да се отклоне ови неспоразуми и да бригаде 22. дивизије крену ка месту прикупљања за напад, али је 10. бригада морала претходно да ликвидира непријатеља на Оштрој чуки (к. 786). Тај напад је извршен уз подршку 12. бригаде која је при проласку у Липовицу и Орашац придала своје минобацаче 10. бригади. Међутим, ова није могла да ликвидира непријатеља на Оштрој чуки и падом мрака 10. октобра је правцем Липовица — Орашац — Јарсеново заобишла ову и пошла у рејон за поседање полазних положаја. Непријатељ се оа Оштре чуке у току ноћи 10/11. октобра повукао у Равну Дубраву.[110] Тако је са закашњењем од 2 дана, Двадесет друга дивизија дошла у рејон прикупљаша за напад и 11. октобра изјутра била спремна за наступање ка Нишу.

Прва власотиначка бригада која је без садејства бугарских снага кренула у напад на Власотинце и потисла непријатељска обезбеђша из рејона Шишаве, Ломнице и Власотиначких винограда, обезбедила је тиме бокове 32. и 46. бугарском пуку за напад. Истовремено су 31. и 46. бугарски пук кренули 10. октобра у напад и, не наилазећи на отпор непријатеља, до 13 часова избили на деону обалу Ј. Мораве, али су ту стали иако није било непријатеља који се повлачио из Власотинца и Лесковца остављајући за собом пожаре и дим.[111] Око 15 часова 10. октобра, тенковска бригада је стигла у село Бољаре, где су се налазили делови 11. власотиначке бригаде у борбеном поретку за напад на Власотинце. Тенковски пук је наставио продирање праћен јединицама 1. власотиначке бригаде и до 16 часова избио на Бегово браниште. Дотле је и 32. бу-

[110] Ова доминирајућа тачка „Оштра чука" која се налазила на споју 4. и 12. пеш. дивизије играла је важну улогу у у обезбеђивању споја. Али команданти обеју дивизија (4. и 12) и ако су знали да је непријатељ на њој од 8. X нису ништа предузели да непријатеља ликвидирају и обезбеде бокове својим јединицама. Ово је непријатељ искористио и држањем коте, успева да затвори правце према Нишу. (Отечествената воина 1944—45" страна 80). Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. бр. **2—20.**

[111] „Отечесвтената воигна" 1944—1945, том II, страна 83 и АВИИ НОБ ВИС, фасц. бр. 1 и 2, снимак 123—125.

гарски пук, после артиљеријске припреме, кренуо ка Власотинцу, али су га Немци на Беговом браништу и Белом камену дочекали, кратким артиљеријским препадом растројили и противнападом натерали поново у панично бекство.[112] Овај пук није имао снаге да понови иапад овога дана.

Немачке заштитнице су, избијањем тенковског пука и делова 1. власотиначке бригаде на Бегово браниште, напустиле положаје на источној ивици Власотинца, и без додира са противником се повукле ка Лесковцу. Тенковски нук и 1. власотиначка бригада ушли су у Власотинце само сат касније од избијања на Бегово браниште, а Власотинце је у 17 часова 10. октобра[113] ослобођено. Треба приметити да је 32. пук 12. бугарске дивизије тек оутрадан (11. октобра) прошао кроз Власотинце на путу за Лесковац. Тиме је 7. СС дивизија „Принц Еуген" изгубила један од кључних рејона у систему своје одбране.

И на правцу дејства 4. бугарске дивизије, Немци оу у току 10. октобра повукли 3/13. СС пука, а ноћу 10/11. и главнину и оставили само заштитне делове, али 4. дивизија није могла пробити ни њихову одбрану јер се крајем 11. октобра још налазила на својим полазним положајима, овладавши само неким објектима непријатеља.

Борбена дејства осталих бугарских јединица у нишкој операцији

Са једним часом закашњења кренула је у напад 9. бугарска дивизија која се постројила у два ешелона: 4. и 34. пук (са батаљоном тешких митраљеза) у првом, а 25. пук у другом ешелону. Дивизија је напа-

[112] „Отечествената воина" 1944—1945, том II, страна 83 и Архив ВИИ НАВ-Н-Т 314—849/968—9 и 923.

из Отечествената воина, страна 84—85, (командант тенковске бригаде био је генерал-мајор Стојан Трандафилов, а помоћник команданта Панчо Пејчев) Архив ВИИ, НОБ ВИС — снимак 25—27, док. бр. 186—187, (заповест команданта тенковске бригаде од 9. X у 19,30).

дала на фронт: Кална — Ништава, дејствујући на правцу Сврљиг — Малча (источно од Ниша). Од до 10. октобра, ова дивизија није уопела да пробије одбрану непријатеља, сем неких мањих уклињавања у систем одбране. Када је 45. дивизија НОВЈ са 23. спрском бригадом и Сврљишким одредом, уз помоћ Утврђеног рејона Црвене армије, заузела Књажевац 10. октобра, Немци су рано изјутра 11. октобра, напустили положаје на линији западно од Калне — Бабиног Кала, главнином се повукли ка Нишу и само заштитним деловима успоравали наступање 9. бугарске дивизије.[114]

Њен 34. пук је 11. актобра око 12 часова ушао у напуптгену Белу Паланку (из које се непријатељ у току ноћи 10/11. октобра повукао, оставивши заштитне делове на положајима у рејону Новог Села.

На правцу Бела Паланка — Ниш, где је нападала 6. бугарска дивизија, ситуација није била ништа боља од оне на осталим деловима фронта, где оу нападале бугарске дивизије. На овом правцу највише је борбености испољио Врачански ПО који је придат 6. бугарској дивизији као ојачаше, али ова дивизија није пробила одбрану непријатеља ни у току тродневних борби, па се он неометано повукао из Беле Паланке на линију Ново Село — Дубока Падина.[115]

[114] „Отечествената воина 1944—1945", том II, страна 72—74; Архив VII НОБ ВИС Ф.Б. бр. 10—15 снимак 30—35 (дивизијом су командовали генерал-мајор Михајло Захаријев и пом. команданта мајор Величко Георгијев); Архив ВИИ НАВ Н Т 314—849'843—7, 968—9, 746, (дневни извештај к-та 7. СС дивизије).

[115] Архив ВИИ НАВ-Н-Т 314, Ф. 849/923, 843—47; Војноисторијски гласник 1950. бр. 3, стр. 18. О борбама бугарских дивизија 2. бугарске армије за прва три дана дају оцену и историчари који су писали књигу „Отечествената воина 1944— — 1945", том II, стр. 86.

„У току прва два дана нишке операције, пробој одбране није извршен, и то зато што дивизије у много случајева нису примењивале обухвате, нису искоришћавале постигнуте успехе и нису ешелонирале снаго и средства према фронту напада... Штаб армије није непосредно руководио борбеним дејствима и није брзо и тачно реаговао на промену ситуације. 10. X правилно је било што је уведена у борбу тенковска бригада. Она је извршила пробој одбране у садејству са неким деловима 12. пеш. дивизије. Овај успех, уз брзо наступање 3.

Друга коњичка бугарска дивизија и 4. гранична бригада нису до тада учествовале у нишкој операцији.

Прва устаничка (Софијока) дивизија која је била још у формирању, стигла је 8. октобра са: 1. батаљоном 2. гардијског пука, затим хаубичким и артиљеријским дивизионом 75 мм и пионирском јуришном четом, противтенковском четом и коњичким ескадроном у рејон Сурдулице и одмах преузела део фронта око блокираних немачких јединица у Белом Пољу.[116] Поред 1/2. гардијског пука, на овом сектору су дејствовале још одраније 2. врањска и 2. сурдуличка НО бригада. Остали пукови Софијске дивизије стигли су касније у рејон Сурдулице; 1. гардијски пук који је био у рејону Власотинца, налазио се на маршу правцем Кална — Мирославци — Стрезимировац ка Сурдулици, враћајући се у састав своје дивизије.

У току 9. и 10. октобра дејствовала је 1. софијска дивизија; 2. врашока и 2. .сурдуличка бригада из 46. дивизије НОВ подржавала је совјетска авијација, нарочито у нападу на Бело Поље, а непријатељ није био избачен из утврђења.

Совјетска авијација успешно је дејствовала у рејонима Равне Дубраве, Беле Паланке и Калне и спречавала непријатељу маневар снагама по дубини и правцима.

У овом периоду, као и раније Двадесет друга дивизија је била оптерећена и задацима које су биле ду-

украјинског фронта, присилило је хитлеровске јединице да ноћу 10/11. октобра почну повлачење испред фронта 2. бугарске армије. Створени су услови за гоњење. Али штаб 2. армије и потчињени команданти и штабови нису одмах реаговали. Нису започели благовремено гоњење непријатеља."

Овој оцени треба додати да не само што нису извршили задатак, него нису искористили дејство 22. дивизије и подршку совјетске авијације. Фашистички елементи у бугарским јединицама су толико деструктивно деловали да оне нису биле способне и за мање борбене задатке. Поједини бугарски команданти су својим одлукама директно ишли на руку немачким јединицама. Тек код батаљона и чета се осећала извесна тежња за сарадњом са јединицама НОВЈ.

[116] „Отечествената во&на 1944—1945", том II, стр. страна 85—86, (дивизијом су командовали генерал-мајор Димитар Попов и пом. команданта пуковник Здравко Георгијев).

жне да извршавају бугарске јединице. Она је управо и обезбедила прегруписавање 12. бугарске дивизије, лишена садејства бугарских јединица, какав је случај нарочито био на Липовици, Оштрој чуки и Јастрепцу. Штаб Двадесет друге дивизије НСЗВЈ је смело реаговао у свим овим ситуацијама, иопољавајући иницијативу у правом моменту.

Дејства осталих дивизија НОВЈ од 8. до 10. октобра 1944.

После избијаша у Бујановац немачке снаге су предузеле наступање ка Врању које су браниле слабије снаге 46. дивизије НОВЈ. Непријатељу зато није било тешко да 8. октобра заузме Врање и запрети продором ка Владичином Хану и кроз Грделичку клисуру, али то није учинио. Самим тим је његов гарнизон у Белом Пољу остао и даље у блокади. У Врању се задржао три дана 8, 9. и 10. октобра, пгго је створила време 46. дивизији НОВЈ да 25. бригадом лредузме напад на Врање. Попгго први напад у току ноћи 9/10. октобра није успео, штаб дивизије је поновио напад, ангажујући и 27. српску бригаду, али Немци пошто оу схватили да ,,не могу продрети" ка Сурдулици ујутру 11. октобра напуштају Врање и враћају се у Бујановац где организују одбрану ради обезбеђивања комуникације Куманово — Бујановац — Гшилане — Приштина, којом ће се из Грчке извлачити група армија Е.[117]

Јединице 46. дивизије НОВЈ поново су поселе положаје на линији: Г. Вртогош — Краљева кућа — Ристовац и Честелин (западно од Враша) и тиме створиле солидне услове за обезбеђиваше дејстава јединица ка Нишу. У периоду напада на Враше, Софијска дивизија је придала 46. дивизији НОВЈ део своје артиљерије ради подршке, што је било од велике користи.[118]

[117] Зборник 1/13, док. бр. 60, 73 и том I, књ. 14, док. бр. 72; Архив ВИИ НАВ-Н-Т 311/83/668, 726 и 311—183/32—39/311——183/507—561 и 311—185/1072, 1071 и 314, 849/923.

[118] Зборник, том I, књ. 13, док. бр. 72.

I

Осма НОУ бригада 22. дивизије на маргиу према Нигиу

За то време је 47. дивизија НОВЈ, иако је имала задатак да 'само блокира непријатељске онаге у Лесковцу, 8. октобра предузела напад и овладала спољном одбраном града, потискујући непријатељске снаге ка центру. У току 9. и 10. октобра, ова дивизија је за себе везивала јаке снаге непријатеља и тиме спречила њихову употребу на другим одсецима. Али после губит-

ка Власотинца, Немци <су оценили да је одбрана Лесковца илузорна, а ноготову што нису имали довољно снага. Зато су се у току ноћи 10/11. октобра повукли из Лесковца ка Нишу, те је 47. дивизија НОВЈ, око подне 11. октобра, ушла у овај град.[119] Њена 28. бригада и придата јој 8. српска успешно су од 8. до 10. октобра дејствовале на комуникацији Лесковац — Печењевац присиливши Немце да се повлаче десном обалом Ј. Мораве неповољнијим правцем Разгојна — Смрдан — Тспоница — Клисура

По наређењу Главног штаба Србије, 24. дивизија је у току 10. октобра посела положаје: Дољевац — Мекиш — Балајнац — Александрово — Поток, спремна за напад на Ниш, а истовремено је затварала правац Ниш — Прокупље, опречавајући повлачење немачких онага из Ниша.[120] Четрдесет пета дивизија је са 23. бригадом, у садејству са Утврђеним рејоном Црвене армије и Сврљишким партизанским одредом, заузела 10. октобра Књажевац, чиме је пореметила борбени поредак 1. брдске дивизије у источној Србији, присиливши је да се онабдева авиотранспортима.[121]

Друга пролетерска дивизија, са две бригаде усмерене западно од комуникације Ниш — Сталаћ, дејотвовала је са одсека Сталаћ — Житковац. Пресекавши пругу на неколико места, ликвидирала је немачка упоришта у Љубешу, Трубареву и Ђунису, а предњим деловима избила до Церове. Тиме је спречила Немцима довлачење појачања у рејон Ниша, а истовремено и извлачење из Ниша.[122]

Крајем 10. октобра 1944. године, дивизије 13. корпуса НОВЈ створиле еу услове да приђу Нишу у садејству са самосталним дивизијама које су биле непо-

[119] Зборник, том I, књ. 14, док. бр. 200; Архив ВИИ, НАВ Н-Т 314, 849/923 и 1011—2.

[120] Зборник, том I, књ. 14, док. бр. 47, 103, 104.

[121] Архив ВИИ, НАВ-Н-Т 314 Ф. 849 1184—6, (извештај команданта 7. СС дивизије, Зборник, том 1, књ. 13, док. бр. 84.

[122] Зборник, том I, књ. 13, док. бр. 110, 111, 125, и Архив ВИИ НАВ-Н-Т 314, филм 849/84 3—7, (извештај 7. СС дивизије о пресецању пруге у рејону Ђуниса).

средно под командом ГШ Србије. Тежило се окружењу непријатеља у овом рејону, чија је важност, као најјачег железничког чвора на Балкану, за обе противничке стране била огромна.

Ослобађање Ниша и десетковање 7. СС дивизије „Принц Еуген"

У периоду борбе за Власотинце и Књажевац, командант 7. СС дивизије „Принц Еуген" увидео је да је главна одбрамбена линија Ниша пред пробојем, па је предложио команданту корпуса Милеру да повуче снаге на непооредну одбрану Ниша која се протезала линијом: Клисура (на Ј. Морави) — Јелашница — Сврљиг. С тим у вези повучени оу у Ниш 3. батаљон из рејона Равне Дубраве који је посео положаје Брзи Брод — Горша Врежина — Винак и 1. батаљон 13. пука са правца Кална — Сврљиг. Из Ниша је 1. батаљон (група „Веи^зсћ") је из рејона Власотинца у току 10. октобра повучен на линију Кочане — Клисура — Међурава, плашша Селичевица, а група „Го§11е" са положаја код Равне Дубраве повучена је прво код Душника, а 11/12. октобра ка Нишу, остављајући само заштитне делове. Из рејона Беле Паланке, Немци су се прво повукли ноћу 10/11. октобра на положаје Ново Село — Падине, 11/12. X 1944, у рејон Плоче, где остављ а заштитне делове. Немце нису у повлачењу ометале ни бугарске јединице, ни онаге Двадесет друге дивизије НОВЈ. Само је 47. дивизија успешно дејствовала по комуникацији Лесковац — Ниш и наносила непријатељу осетне губитке.[123]

Бугарска тенковска бригада која је 10. октобра избила на десну обалу Ј. Мораве, прешла је 11. октобра у 9 часова на њену леву обалу ради напада на Лесковац, а у ослобођени Лесковац је ушла у 12 часова, где се већ налазила 15. бригада 47. дивизије НОВЈ. До мрака 11. октобра, тенковска бригада прикупила се у ре-

[123] Архив ВИИ НАВ-Н-Т 314, Ф. 849/968—9; 741—2, 794—5, 746; 843—7 и 923.

јону Богојевац — Навалин, док је 12. бугарска дивизија прешла у рејон Леоковца тек касно по подне истог дана. Тада је пристизала и 2. коњичка дивизија која није искоришћена за гоњење неоријатеља, зашта је имала све услове. Њен командант је издао заповест тек ноћу 11. октобра, али ни то није помогло: 12. пешадијока и 2. 2. коњичка дивизија задржале оу се у рејону Лесковца, не настављајући према Нишу.[124]

Међутим, 47. дивизија је 29. и 8. српоком бригадом прешла у гоњење непријатеља према Нишу, при чему га је око Печењевца 29. бригада присилила да се повлачи десном обалом Ј. Мораве; 8. српска бригада је 11. октобра напала непријатеља у Пукавцу и 12. октобра изјутра присилила га на повлачење према Кочану, а 1. батаљон 8. српске бригаде је у току ноћи 11/12. октобра ослободио Дољевац и тиме пресекао одступницу Немцима из рејона Кочана. Уз подршку бугарске артиљерије и тенковске бригаде (која је делом стигла у рејон Кочана), 8. српска бригада је крајем 12. октобра протерала непријатеља према Нишу. Тог дана је 3. батаљон 8. бригаде прешао на десну обалу Ј. Мораве и ослободио Чечину, а 13. октобра је читава 8. бригада била на десној обали, на линији Чечина — Селичевица.[125]

Друга пролетерска дивизија је 12. октобра пресекла комуникацију Ниш — Ражањ — Сталаћ и успоставила везу са деловима 223. дивизије Црвене армије и 24. бригадом 45. дивизије НОВЈ. Тиме је непријатељу дефинитивно затворен правац извлачења из рејона Ниша.[126] Избијашем 24. српске бригаде и Вукашиновца и продором 23. српске бригаде и Утврђеног рејона Црвене армије преко Градине, Немцима у Нишу је одсечено извлачење на север и северозапад. Дивизије НОВЈ приближиле су се на десетак километара од Ниша.

[124] ,,Отечествената воина 1944—1945", том II, стр. 90—97 и 102, 103.

[125] Зборник, том I, књ. 14, док. бр. 22, (извод из Оперативног дневника 8. српске бригаде).

[126] Зборник, том I, књ. 13, док. бр. 127, 128, 129 и 144.

Двадесет друга дивизија НОВЈ, због изнетих тешкоћа с бугарским јединицама, нашла се, тек 11. октобра на полазним положајима за напад. Како пред собом нису имале непријатељских онага, бригаде 22. дивизије су могле брзо да избију на одређене положаје крајем 11. октобра. При томе је изостало садејство са 47. дивизијом па се дозволило непријатељу да се неометано повлачи деоном обалом Ј. Мораве. Бригаде 22. дивизије избијају у поподневним часовима 12. октобра без борбе на линију Д. Барбеш — Топоница, са штабом дивизије у Разгојни који је у овом врло важном периоду остао пасиван. Он није пратио непријатеља и рад свог левог суседа, већ је готово сву пажњу посветио равнању са 4. бугарском дивизијом. Штаб те наше дивизије није имао везе чак ни са својом бригадом која је 13. октобра водила борбе на Селичевици и ако је то изричито наредио 10. бригади у дневној заповести од 9. X. Када је 13. октобра у 18 часова издавао наређење за дејства према Нишу, штаб није познавао стање, па ни задаци нису одговарали конкретној оитуацији. Уместо енергичног наступања за непријатељем који се повлачио, штаб дивизије тражио је опрезност, активирање извиђачких делова, па је губио драгоцено време.[127]

За разлику од осталих јединица, 8. српска бригада је 13. октобра прешла на десну обалу Ј. Мораве и 1. батаљоном напала непријатеља на Хајдучком кладенцу, а 4. батаљоном на Црно језеро (к. 800) и пред читавим фронтом 22. дивизије протерала непријатеља према Нишу. Тога дана (13. октобра) 8. бригада је прешла на северне косе Селичевице и ушла у села Малошипгге, Претина, Влаее.[128]

Непријатељ није гоњен ни на правцу Равна Дубрава — Ниш, јер је 4. бугарока дивизија споро наступала, задржавана само од заштитница непријатеља. Избијањем 12. октобра у рејон Гацин Хан — Кутина — Копривица, 4. бугарска дивизија се ту заусга-

[127] Зборник, том I, књ. 13, док. бр. 156, (заповест штаба 22. дивизије).

[128] Зборник, том I, књ. 14, док. бр. 22, (извод из оперативног дневника 8. бригаде).

вила и за њу је ту завршена нишка операција. На правцу Бела Паланка — Ниш, 6. бугарока дивизија је 13. октобра избила на линију Нишка Бања — деона обала Кутинске реке, а 9. дивизија на линију Грамада — Малче.[129] Користећи се спорим наступањем бугарских јединица са истока и са јаким обезбеђењем на југу, командант 7. СС дивизије „Принц Еуген" доноси 12. октобра одлуку за пробијање на запад правцем Ниш — Мрамор — Прокупље — Коеово, а делом онага и правцем Ниш — Сталаћ, куда је раније упутио 1. батаљон 13. СС пука. Позадински делови ове дивизије и 809. „фелдкоманда" са 700 рањеника који оу упућени на север, наишли су на затворену комуникацију у рејону Алексинца и били принуђени да се врате у Ниш и оријентишу ка долини Топлице. Према јединицама противника са истока остављене су слабије заштитнице, а командант 7. СС дивизије премешта своје командно место из Нишке Бање код железничке станице Ниш.[130]

Водећи активну борбу заштитницама и приморавајући бугарске дивизије на дуге процесе организовања противнапада, Немци еу стварали утисак о многобројности својих снага. Бугари су полазили у противнапад тек пооле дуге артиљеријске припреме, а њихова пешадија је наступала опрезно, што је команданту 7. СС дивизије стварало потребно време за организовано извлачење јединица из Ниша. При томе су Немци редовно уносили такву забуну у бугарске јединице да су они масовном ватром артиљерије тукли по непоседнутим положајима.

Једанаеста и 13. бригада 24. дивизије спремно су дочекале непријатељски одред од 500 војника (борбену групу „Еб^Не") који је 12. октобра у 6 часова почео да се пробија на правцу Мрамор — Прокупље. Ту је 11. српска бригада на положајима Мрамора — Александровца — Крушче читав дан водила борбу и успела да

[129] Војноисторијски гласник бр. 3 за 1950. годину, страна 49. (Нишка операција).

[130] Зборник, том I, књ. 14, док. бр. 139, 140, 141 и 142, (извештај 11. бригаде за 12. X 1944) Архив ВИИ, НАВ-Н-Т 314, 849/821—2, 796, 786—87, 741—2.

задржи Немце, уз обостране велике губитке.[131] Борбе 11. бригаде ширише су се ка 3. батаљону 13. бригаде у рејону Балајнца. Непријатељске јединице које су, повлачећи се из Лесковца, стигле у Клисуру и Чаплинац, нредузеле су напад на 4. батаљон 13. српске бригаде у рејону села Орљана. Борба је трајала од 9 до 11 чаоова 12. октобра када је непријатељ овладао рејоном Орљане, али се одавде падом мрака повукао према Нишу. Тако је 24. дивизија НОБЈ 12. октобра успела да спречи пробој непријатеља ка Прокупљу, што је било од велике користи за даље борбе у рејону Ниш.

Да би осујетили намеру непријатеља, штаб 13. корпуса НОВЈ и Главни штаб Србије дају задатак 47. дивизији да са две бригаде поседне положаје на линији: Батуша вис (к. 321) — Мерошино брдо (к. 352 — Дебели брег — к. 338 — Југбогдановац, а 13. бригада 24. дивизије да пређе у рејон Вукаше (на источним падинама планине Јастрепца да би се спречило повлачење немачких снага тим правцем. Приликом поседаша положаја (12/13. октобра), бригаде 47. дивизије НОВЈ преузеле су положаје 13. бригаде, сем њеног 3. батаљона којег су у рејону Балајнац—Батуш, напали Немци у јутаршим часовима 13. октобра и везали за себе.[132]

Командант 7. СС дивизије оријентисао је 13. октобра све снаге из рејона Ниша на правац Мрамор—Мерошина—Прокупље и то: 2. батаљон 13. пука, групу „Гб§11е" пуковске јединице, аутомобилски батаљон и 3. дивизион 7. арт. пука,[133] те у преподневним часовима овладао Александровцем, Мерошином, где је успоставио КМ дивизије Балајнцем и Облачином. Али 47. дивизија је непријатељу отежавала овај пробој. Водила се борба за сваки брежуљак, тако да је 7. СС дивизија

[131] Зборник том I, књ. 14, док. бр. 139, 140, 141 и ВИИ (извештај 11, бригаде за 12. X 1944) и Архив ВИИ, НАВ-Н-Т-314, 849/661, 727—28, 798, 792—93 (Група за пробој састојала се од групе „Гб§ие", јединице, 37. ПА пук, 800 возила и јединице 809. „МсЈкотапсЈе" и око 700 ратника).

[132] Зборник, том I, књ. 14, док. бр. 47. (Операцијски дневник 13. бригаде).

[133] Архив ВИИ, НАВ-Н-Т-311-849/799, (дневни извештај команданта 7. СС дивизије).

морала да скупо плаћа сваки метар земљишта. Јединице 47. и 24. дивизије НОВЈ улагале еу крајње напоре па је командант 47. дивизије у с. Кочаву затражио од бугароке тенковске бригаде да подржи ова дејства како би се спречио продор непријатеља према Косову. Али тенковска бригада није тог дана пружила тражену помоћ. Тако су се ове две дивизије НОВЈ морале саме борити против многобројвијег и технички боље опремљеног непријатеља, и то чак и без подршке артиљерије, мада се и то, као и тенковока подршка, могло обезбедити. Непријатељ је очигледно тежио брзом избијању у рејон Прокупља, па је штаб 13. бригаде био присиљен да два батаљона који је требало да иду на нове положаје преко села Арбанасци — Балиновац — Дешиловац — Чубура, задржи код ових чим се ова бригада поставила на лево крило 47. дивизије.[134] Пред мрак се непријатељ нашао у полуокружењу јединица НОВЈ чији су положаји ишли од Батуш-виса, преко Мерошина брда, Дебелог брега, Југбогдановца, Арбанасаца, Чубуре, Бреснмце и Дудулајца. Командант 7. СС дивизије као да се није много бринуо због овакве ситуације, иако је знао да се у Кочану налази тенковска бригада 2. бугарске армије од које би требало да стрепи. Он је чак оставио позадиноке делове и рањенике у Нишу и шихово пребацивање у Прокупље одложио за 13. октобар, уместо да то чини ноћу 12/13. октобра.

У току 13. октобра, 8. српска бригада је водила тешке борбе са заштитним деловима немачких јединица на Селичевици, посебно у рејону Хајдучког кладенца (к. 800), где је нападао 1. батаљон, и Језера где је нападао 4. батаљон. Немци еу на Селичевици испољили велику упорност, свесни да би падом гребена Селичевице противнику били отворени сви правци ка Нишу, као и према Мрамору правцу повлачења немачке главшше. Око 16 чаоова 13. октобра, 8. ерпска бригада је потисла немачка обезбеђења са Селичевице и продрла: 1. батаљоном у село Власе, 3. и 4. батаљоном у Малочиште, а 2. батаљоном у Клисуру. Овим је омо-

[134] Зборник, том I, књ. 14, док. бр. 47, 181 и 191. Успеху у овим борбама највише су допринели штабови бригада и батаљона 24. и 47. дивизије.

гуђено читавој 22. дивизији НОВЈ брзо продирање у рејон града Ниша.

С обзиром на то што су 24. и 47. дивизија затвориле главни правац повлачења непријатеља и што је овладавањем Селичевице, 8. бригада обезбедила солидан ослонац за напад 22. дивизија НОВЈ, а затим 4, 6. и 9. бугарска дивизија је требало само да крену у напад на Ниш у коме се налазио само заштитни одред 7. СС дивизије. Оне то нису учиниле а штаб Двадесет друге дивизије ове до мрака 13. октобра није предузимао дејства јер је тек тада био обавештен, да је 8. бригада избила на северне косе Селичевице. Тек ноћу 14. октобра у 6 часова Двадесет друга дивизија је прешла у директан напад на Ниш, а бугарске дивизије то нису учиниле ни тада.

Десета српека бригада, пошто је 4. бугарска дивизија остајала у рејону Кутина — Гаџин Хан, морала је да се рокира десно и напада преко Бербатова — Вукманова — Габровца и циглане; 12. српска бригада нападала је преко Перутине — Влаее — Пасје пољане и Бубањ; 8. српска бригада је преко Малочишта, Чурина и Гарице нападала на централни део града Ниша. Иако заобилазним путем, 10. бригада је сломила отпор непријатеља и у 13 часова избила код војне болнице. Убрзо су у град ушле и остале бригаде Двадесет друге дивизије НОВЈ, а непријатељ је највећи отпор давао са Бубња и Горице, где је имао и ватрене положаје артиљерије.

До 16. часова 14. октобра, бригаде Двадесет друге дивизије су овладале Нишом, а 6. бугарска дивизија избила је у рејон Нишке Бање и Кугинске реке тек 14. октобра, пошто је претходно артиљеријском ватром тукла по положајима које је непријатељ држао претходног дана, а где сада није било никог. Тек код Брзог Брода, 6. бугарска дивизија наилази на слабије немачке делове и ту застаје, а затим наставља наступање тек пошто је Врачански партизанеки одред протерао слабог непријатеља и 6. дивизија је ушла у Ниш око 16 часова 14. октобра 1944.

Овакав начин дејства немачких заштитница пред бугарским јединицама стварао је драгоцено време гла-

внини, а 6. бугарска дивизија ушла је у Ниш пошто је он већ био ослобођен. Још спорија је била 9. бугарска дивизија која је 14. октобра тек стигла до Малча и није ни узела учешћа у непосредним борбама за Ниш. Двадесет трећа бригада 45. дивизије НОВЈ је преко Копајкошара и Матејевца, са утврђеним рејонима ЦА такође око 16 часова 14. октобра ушла у северни део Ниша, када је непријатељ у западном делу давао пооледњи оптор.[135]

Спорим дејствима бугароких дивизија, а и Двадесет друге дивизије НОВЈ, омогућено је главнини немачких снага да се извуче и тежиште отпора пренесе у рејон Прокупља. Ипак, највише је затајила бугарска тенковска бригада чија је покретљивост морала да дође до изражаја. Она није узела учешћа не само у борбама за непосредно оелобађање Ниша, већ ни при пробијању Немаца ка долини Топлице. Што је најтеже, командант те бригаде се оглушио о молбу штаба 47. дивизије НОВЈ да бригада учествује у нападу на рејон Мрамора 13. X где се развијала све жешћа борба. Уместо нужног садејства, командант тенковске бригаде је за учешће у борби тражио одобрење команданта 2. бугарске групе из Софије. Тек на добијену сагласност формирана је покретна група „Прокупље".

Док је трајала борба са слабијим заштитним деловима на прилазима Нишу, од раног јутра 14. октобра 1944. водила се жестока борба на Мерошинском пољу и прилазима Прокупљу. Јединица за пробој 7. СС дивизије „Принц Еуген", борбена група „Еб§Не", просто је кидисала на положаје 29. и 13. српске бригаде и уз онажну подршку артиљерије око 10 часова успела да пробије одбрану. Тиме је поцепан фронт 24. и 47. дивизије на два дела, створен застор кроз који су пролазили позадивски делови 7. СС дивизије и 809. „фелдкоманде". Покушаји 29. и 13. српске бригаде да поново затворе обруч остали су без успеха, па оу се позадински делови непријатеља са око 400 војника пробили ка

[133] „Отечествената воина 1944—1945", том II, страна 88—92, 97—102; Архив ВИИ, НОБ-ВИС Ф. Б. бр. 114г—122, Зборник, том I, књ. 14, док. бр. 47 и 181. Зборник, том I, књ. 14, док. бр. 22, 1/13, док. 182 Војноисторијски гласник бр. 3 за 1950, страна 50.

Прокупљу. Тиме је непријатељ створио услове за пробој осталих.[136] Око 12 часова 14. октобра, борбеној линији на Мерошинском брду подишао је батаљон из бугароке тенковске бригаде, али је тада већ био изгубљен ефекат.[137]

Без непосредне борбене везе, 24. и 47. дивизија су настављале борбу са онагама 7. СС дивизије која је овог дана убацила нове снаге за пробој у долину Топлице. Баш када је непријатељ тежио да што више снага привуче бреши код Југбогдановца и Злокућана, уследио је масовни напад оовјетске авијације по колони непријатеља на дужини од преко 15 километара. Први налет авиобомбама растројио је колону и њен је покрет заустављен. Митрањирањем по колони, јуришници су наносили губитке непријатељу и још више га растројавали. То су иокористиле јединице 24. и 47. дивизије да затворе брешу код Југбогдановца и да пређу У напад.

У оваквој ситуацији, после дејства авијације, батаљон бугарске тенковске бригаде прелази у напад према Мерошинском пољу, по коме је лежала напуштена техника немачких јединица. Затворен обруч око непријатељских снага и упорна борба јединица 24. и 47. дивизије омогућују совјетској авијацији нове ударе по згуснутој маси непријатеља који није ни могао да организује противтенковску одбрану, па је покретна група „Прокупље" успешно експлоатисала ефектно дејство авијације Црвене армије.

Пре покрета тенкова ка Мерошинском пољу услединла је солидна ватра артиљерије из рејона Слатина — Јазбина, као подршка јединицама 47. дивизије НОВЈ, мада је артиљерија на моменте дејствовала и по борбеном поретку онага које подржава.[138]

[136] Зборник, том I, књ. 13, док. бр. 182, Архив ВИИ, НАВ-Н--Т-314, 849/681.

[137] „Отечествената воина 1944—1945", том II, стр. 97—102, и Војноисторијски гласник бр. 3 за 1950. год., страна 23.

[138] Зборник, том I, књ. 14, док. бр. 37. Пол. ком. 15. бригаде Стојан Петковић интервенисао је код пуковника Дикова да артиљерија пренесе ватру по дубини јер туче борце његове бригаде. Уместо извињења, овај је потегао пиштољ на Петковића.

Бригаде 47. дивизије (15. и 29), као и 13. бригада 24. дивизије почеле су, уз подршку тенкова, силовит јуриш на растројене снаге 7. СС дивизије. Са свих страна проламало се ,,Ура-а-а-а-а". Тутњава тенкова од Дебелог брега према Мерошинском пољу и психички је растројавала непријатеља У таквој ситуацији, на место борбе, око 14 часова 14. октобра, стиже и командант 7. СС дивизије. Он констатује да еу његове јединице у Мерошинском пољу опкољене са свих страна, да немају одређене положаје и да је командовање поремећено од чете па до дивизије,[139] а да противник врши јак притисак нарочито са Мерошинског брда, Дебелог брега и к. 616. То је команданта 7. СС дивизије присилило да се преоријентише на повлачење преко Азбреснице и Дудалајца уз гребен Јастрепца. Ово му је 'омогућавао и положај 2. и 3. батаљона 13. СС пука који је обезбеђивао мостобран код Мрамора, на положајима Бели брег — Дашница — Маровка — Сечаница, где противник није вршио притисак. С обзиром на то што је овај правац повлачења ишао преко планине, командант 7. СС дивизије наређује да се сва техника и артиљерија оставе у Мерошинском пољу и понесе само пешадијско наоружање.[140]

Уз подршку бугарских тенкова и артиљерије, 47. дивизија је почела јуриш е југа, а 24. дивизија са северозапада. Непријатељ ее повлачио према Лепаји и Кованлуку, а у рејону Александровца организовао је одбрану да би створио време за прелазак заштитница са десне обале Мораве. Таква ситуација је налагала команданту бугарске тенковске бригаде да укључи у борбу још један тенковски батаљон и опречава масовно повлачење непријатеља ка планини. На жалост, тај тенковски батаљон је уведен у борбу тек пошто је не-

[138] Архив ВИИ, НАВ-Н-Т 314 Ф. 849/798, (последњи дневни извештај кд. 7. СС дивизије са командног места код Мерашине од 14. X у 14 часова).

[140] Архив ВИИ, НОВ-Н-Т-311/193/1135—1150. (Извештај команданта 7. СС дивизије).

пријатељ повукао своју главнину према Јастрепцу где се тенкови ниоу могли употребити.[141]

Око 17 часова престао је отпор Немаца, што је био знак да је велика борба завршена са огромним успехом јединица 24 и 47 дивизије. После тога настала је трка око заробљавања дезорганизованих Немаца, при чему су те две дивизије организовале групе за хватање по Малом Јастрепцу. Заробљено је, по свему судећи, 700, а убијено 400 немачких војника, а заплењено преко 1.000 разних возила, 17 тенкова, 7 моторизованих топова, 80 митраљеза, 700 пушака и разног другог материјала.[142]

Тако је завршена нишка операција, а с њом и ослобођена читава источна и већи део јужне Србије. Двадесет друга дивизија НОВЈ је у првим данима те операције, од 29. августа до 10. октобра, успешно из-

[141] Од читаве бригаде учествовала је једна трећина и артиљеријски пук. Када је непријатељ био већ ликвидиран, употребљен је само један тенковски батаљон (10 тенкова) који је непун час водио борбу код Мрамора. (Извори: Архив ВИИ НОБ--ВИС-ф. бр. 114—122, снимак 33—36 и Зборник 1/13, док. бр. 181 и 191 и 1/14 док. бр. 37 и 47); „Отечествената воина 1944——1945", г. II стр. 98—102).

У књизи „Интернационална мисија Совјетске армије у Бугарској 1944—47", Државни Војни издавачки завод Софија 1971. године, стоји да су 24. и 47. дивизија НОВЈ, уз подршку совјетске авијације и бугарске тенковске бригаде уништиле главне снаге 7. СС дивизије „Принц Еуген" (страна 468 ове књиге). Сам командант тенковске бригаде признаје да његови потчињени нису хтели да се боре изговарајући се да немају гориво. Он је био присиљен да каже: „Вашу крв пролијте ако треба". (Извор ВИС, бр. 3 за 1969 г.).

[142] Према првим подацима, стоји да је заробљено 700 и убијено 400. Сам командант 7. СС дивизије тврди да има погинулих 25 официра, 1984 војника, а рањених 1238. Бројка аутомобила поклапа се готово у свим извештајима. По каснијим подацима тврди се да је убијено 1.000, а заробљено 3.000. Према подацима из бугарских извора, у нишкој операцији је убијено: 5.200 војника и старешина, а заробљено 3.850). Зборник, том I, књ. 13, док. бр. 181 и 182; ВИГ (Војно историјски гласник) бр. 3, стр. 30 за 1950. годину; „Отечествената војна 1944—1945", том II, страна 107—111 и Зборник, том I, књ. 14, док. бр. 191. Губици Немаца су, сматрам, већи од 1.000, али нису онакви колике их приказују подаци из бугарских извора. Погинулих има до 2.500 и заробљених до 3.000.

вршавала задатке, а спречивши непријатељу да поновно овлада масизом Крушевице, обезбедила реализовање плана нишке операције. Међутим, када је требало да енергично дејствује према Нишу и обезбеди брзо овлађивање градом, кретала се сувише опрезно и губила силину почетног удара. Штаб дивизије није имао довољан увид у ситуацију пред фронтом и на боковима, садејства са оуседима најчешће није било, а дејства су била неорганизована. У напад на сам Ниш није уведена читава дивизија у борбу; готово половина јединица (26. српска и 1. царибродска није ни увођена у борбу, иако је то било нужно, поготову када је изостало дејство 4. бугарске дивизије чија се зона напада морала преузети. Да је дејство 22. дивизије на Селичевцу почело 12. октобра, што је било реално, њен допринос у ослобађању града Ниша био би ефектнији.

Изостало је дејство јединица 2. бугарске армије у нишкој операцији, што се из досадашњег приказа довољно јасно види. Тај моменат тражи посебну анализу. Важно је истаћи да су у завршном делу операције за ослобађање Ниша учествовали само једна бугарска пешадијска дивизија и маши део тенковске бригаде. Бугари су систематски избегавали напад на градове. Једини град у који оу бугарске јединице ушле еаме, и то када се непријатељ повукао из шега, био је Сврљиг.[143] Сви дотадаши односи јединица бугарске армије према јединицама НОВЈ показују да је оцена штаба 13. корпуса НОВЈ од 19. септембра 1944. била правилна. Бугарске старешине нису поштовале ни најелементарније норме понашања када су се налазиле на савезничкој територији, већ су својим поступцима испољавале схватања која су равна схватањима окупаторске војске. После разбијања 7. СС дивизије ,,Принц

[143] У књизи „Отечествената воина 1944—1945", том II, на страни 107 се тврди да је 2. бугарска армија ослободила 7 градова и 540 села. Непријатељ је у одбрани Ниша држао само градове Ниш, Лесковац, Власотинце, Белу Паланку и Сврљиг и нека села дуж комуникације Лесковац—Ниш (Печешевац—• Пуковац, Дољевац, Равну Дубраву итд. Сва села око ових градова била су ослобођена и у њима је била народна власт).

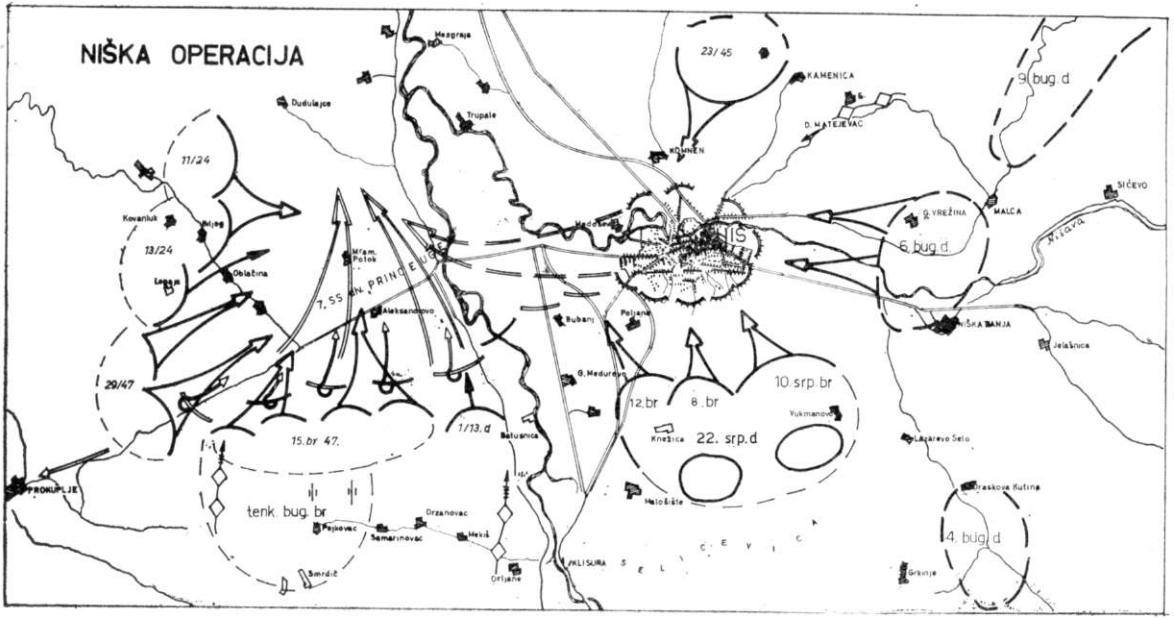
NIŠKA OPERACIJA
Mezgraja
Dudulajce
Trupale
23/45
KAMENICA
D. MATEJEVAC
KOMNEN
9. bug. d
11/24
Kovanluk
Mjeg
13/24
Oblačina
Mram. Potok
7. SS KN. PRINCE EUGEN
Aleksandrovo
Bubanj
Poljana
G. Medurovo
NIŠ
G. VREŽINA
MALCA
SIČEVO
6. bug. d.
NIŠKA BANJA
Jelašnica
29/47
15. br. 47.
1/13. d
Batusnica
12. br
8. br
10. srp. br
Vukmanovo
Knežica
22. srp. d
Lazarevo Selo
Draskova Kutina
PROKUPLJE
tenk. bug. br
Pajkovac
Samarinovac
Orzanovac
Mekiš
Smrdič
Orljane
VKLISURA
Maloštate
SELICEVICA
4. bug. d
Grkinje

Еуген", бугарске јединице једноставно су отимале ратни плен са Мерошинског гроља. Док су 15. октобра 47. и 24. дивизија гониле и заробљавале непријатеља по Јастрепцу, тенковска бригада и 12. бугарска дивизија (која није ни учествовала у борби код Мерошине) одвлачиле су немачку технику. При томе су Бугари убили стражаре 47. дивизије који су остављени на обезбеђивању моторних возила, топова, тенкова и другог материјала. На интервенцију команданта 47. дивизије, у штабу 12. бугарске дивизије и тенковске бригаде, да престане пљачка плена, већ да се прикупи и касније комисијски дели, командант 12. дивизије је тај предлог прихватио тек пошто су крупна техничка средства раздељена бугарским пуковима и батаљонима. Свестан политичког значаја бар оријентације бугарске војске против Немаца, командант 47. дивизије НОВЈ је на овакав поступак бугарских штабова једноставно повукао своја обезбеђења која су чувала технику.[144] А што је најтеже, бугарски штабови су толерисали и такве деструктивне елементе у својој средини који су уништавали заплењена возила и топове, па их онда намењивали за јединице НОВЈ. О томе је обавештен и Врховни командант НОВЈ. То је потврдило његову оцену да ће учешће бугарских јединица на територији Југославије бити „од веће штете него користи.'-'[145]

Двадесет друга дивизија као гарнизона јединица у Нишу

Упознат са планом дејства Црвене армије, у који су укључене и бугарске јединице на територији Србије, штаб 13. корпуса НОВЈ је схватио сложеност проблема око преузимања градова. Зато 26. септембра поставља Двадесет другој дивизији као приоритетни

[144] Зборник, том I, књ. 14. док. бр. 4, 37 и 127 и том I, књ. 15, док. бр. 30, као и ВИГ бр. 3, стр. 30 за 1950. годину; Ваенно исторически зборник 1969, бр. 3. страна 49, Софија.

[145] Архив ВИИ, к. 184, фасц. 1, док. бр. 9—12 „Преглед НОБ у Македонији", стр. 139.

задатак да у Нишу обезбеди ред.[145a] На основу тога, штаб те дивизије наређује 3. октобра бригадама, поред ооталог, и ово:

„ ... Приликом уласка у градове, одмах постављати наше страже код свих надлештава, магацина, свих врста јавних зграда итд.

Одмах успоставити команду места, управо наше власти, и са јединицама преузети одржавање реда у градовима. Не сме се дозволити да се *Бугари ни у ком облику мешају у наше унутрашње ствари* (подвукао Ж. Н.), тј. у постављању власти и одржавању реда по градовима. У погледу непријатељских магацина и возила поступати на исти начин, тј. свуда постављати наше стражаре *и не дозволити да Бугари одвезу било које моторно возило* (подвукао Ж. Н.), У погледу ратног материјала, заплењеног на бојишту, то ћемо у заједници са штабом њихове армије решавати, док у погледу магацина свих врста у градовима, поново напомињемо да наши треба да први стигну до њих и поставе стражу.[14]"

Тако је 22. дивизија одмах по ослобађању Ниша предузела обезбеђлвање свих јавних зграда и магацина на територији Ниша, те према тој процени и разместила своје јединице: 8. српска у јужном делу Ниша, са штабом бритде у тзв. згради армије; 10. српска у источном делу града, са штабом у згради Мушке гимназије, а крајем октобра се цела бригада сместила у коњичке касарне; 12. српска у југозападном делу града, у тзв. „Инжињеријским касарнама", а 25. српска прво у Коњичким касарнама, а затим у Нишкој Бањи.

Бригаде су у рејонима размештаја одмах поставиле стражу код објеката који су процењени да их треба обезбедити, а борци јединица НОВЈ испољили су задивљујућу самоиницијативу у регулисању реда и безбедности.

Бугарска 6. дивизија и делови Црвене армије разместили су се на правцима из којих су ушли у Ниш: 6. бугарска дивизија код војне болнице, мостовских радионица и других околних зграда, а јединице Утврђеног рејона око Нишке тврђаве.

[145a] Зборник, том I, књ. док. бр. 146. (Упутство о раду јединица у ослобођеним градовима).

[146] Зборник, том I, књ. док. бр. 27. (наређење штаба 22. дивизије).

Међутим, јединице Двадесет друге дивизије НОВЈ, већ се 15. октобра сукобљавају са бугарским јединицама које су пљачкале магацине и све оно што су сматрале да могу отети. То је поразно деловало на тек ослобођени народ од окупације. Требало је много тактичности да се људи увере да Бугари вшпе нису окупатори већ савезници у борби против фашизма, а они су својим поступцима доказивали супротно. Одушевљење код народа и јединица НОВЈ које се манифестовало на сваком кораку, бледело је због трагичних догађаја које су изазвали припадници 6. бугарске дивизије, угрожавајући чак и животе појединаца.[147] Јединицама Двадесет друге дивизије најтеже је било да обезбеде магацине у које су просто навалили бугарски официри. Из Тврђаве, где су били главни магацини, Бугари су однели муницију и другу војну опрему, затим брашно, конзерве, шећер и друго. Исто се десило и са санитетским складиштем Црвени крст. Најзад су и из канцеларија и других установа односили сав материјал, а из приватних станова су покупили струјомере, радио-апарате и сл. Из мостовске радионице су однели моторе за трансмисију, што значи да су чинили исто што и окупатори.[148]

Поред набројаних случајева који 2. бугарску армију приказују равном окупаторској војсци, говори и пример 4. граничне бригаде која је била предвиђена да учествује у нишкој операцији. Она није учествовала у борбама, али се по ослобађању Ниша разместила у Кнез-Селу, одакле је 16/17. охтобра упућена у Бугарску, јер њена употреба у даљим дејствима није предвиђена. При повратку је из санаторијума Кнез-Села, разбивши гвоздена врата матацина, однела сав материјал, поскидала сву инсталацију у згради, па чак и брава са врата. Тако је ова санитетска установа где је Главни штаб Србије предвидео да смесги тешке рањенике, просто била онеспособљена. Интервенција

[147] Поручник Стојанов из 6. пешадијске дивизије пуцао је по граду из пушке, а поред њег; и многи други бугарски војници и официри. 16. октобра су од такве пуцњаве рањена 4 борца НОВЈ у Нишу (Зборник, том I, књ. 14, док. бр. 37).

[148] Зборник, том I, књ. 14, док. бр. 37.

штаба 13. корпуса НОВЈ код штаба 2. бугарске армије, да се 4. гранична бригада заустави код Пирота (била је на маршу) и од ње одузму покрадене ствари и инеталације из санаторијума,[149] није уродила плодом. Такво понашање јединица 2. бугарске армије присилило је Главни штаб Србије да о овом варваризму обавести Врховни штаб НОВЈ, а истовремено нареди штабу 13. корпуса да бугарске јединице у року од 24 часа удаљи из Ниша.

А колико је тај вандализам бугарских јединица у Нишу био озбиљна ствар, сведочи и депеша Врховног команданта НОВ и ПОЈ, где каже: „Бугарске трупе имају одмах напустити Ниш. Сви војни трофеји и магацини морају остати на нашем расположењу. Саопштите то бугарском команданту као моју заповест" . . . За овом следи и друга депеша друга Тита која довољно јасно одражава ситуацију: „Покрет бугарских трупа био је предвиђен са мном у споразуму. У вези са вашим депешама у којима говорите о отимању и пљачки трофеја, које су запленили наше јединице и *нелојалном држању Бугара* (подвукао Ж. Н.), затражио сам од совјетске команде да бугарске трупе оместа обуставе покрет према Косову и испразне територију Србије. О тој одлуци саогаптићу совјетској влади. Ако би се Бугари томе одупрли, оматраћемо то непријатељским актом".[150]

Наређење Врховног команданта НОВЈ и ПОЈ пренето је штабу 6. бугарске дивизије која се тада налазила у Нишу, а истосремено и команданту 2. бугарске армије,[151] што је донекле смирило ситуацију и омогућило јединицама 22. дивизије НОВЈ да заведу ред у читавом траду, одакле су се и 23. орпска бригада и јединице Црвене армије повукле на север.

На основу захтева Врховног штаба НОВЈ, у Нишку Бању стигао је начелник штаба 3. украјинског фронта

[149] Зборник, том I, књ. 14, док. бр. 37, (извештај 13. корпуса).

[150] Архив ВИИ, к. 234, фасц. 5, док. бр. 3, (књига депеша ГШС депеше бр. 15).

[151] Архив ВИИ, к. 234, фасц. 5, док. бр. 3.

генерал-пуковник Бирјузов, где је са командантом Главног штаба Србије генерал-лајтнантом Кочом Поповићем, а у присуству штаба 13. корпуса НОВЈ и штаба 2. бугарске армије, требало решити опор због некоректног поступка бугарских јединица у Нишу. Уместо извињења за нељудске поступке својих потчињених, бугарске старешине су почеле да правдају те поступке као „елеменат за подизање морала армије".[152] Зар се пљачком магацина и других средстава на савезничкој територији подиже морал војсци!

О резултату овог договора у Нишкој Бањи сведочи депеша Главног штаба Србије где, поред осталог, стоји: „Покушали смо да средимо односе са Бугарима. Иде врло тешко, јер ни њихови руководиоци неће да разумеју. Њихова теза: прво, борили смо се, плен је наш; друто, потребно је да плен буде наш ради подизања морала војске.. ."[153] Зато Главни штаб Србије захтева да се бугарске јединице повуку из Србије и не учествују у борбама на Косову и Ибру, сем њихове артиљерије и тенкова који су потребни ради подршке јединицама Р10ВЈ.

Као што се види, врло тешко је било ускладити односе са бугарском армијом чији су руководиоци имали чудна схватања о својим правима и обавезама у односу према НОВЈ и народу Србије. Превише брзо су заборавили разлоге због којих су молили да њихова армија учествује у борбама против фашистичке Немачке на територији Југославије. Додуше, ЦК Бугарске радничке партије, у свом писму од 3. новембра 1944. године упућеном ЦК КПЈ (Титу), захваљује на указаној помоћи, показујући жељу да се извини за недела бугарских војника[154].

[152] ВИГ бр. 3, страна 33, за 1950. год. и „Сурови Год", стр. 473.

[153] Архив ВИИ, к. 234, фасц. 5, док. бр. 3, (књига депеша, 279 деп. бр. 72 и 73).

[154] ВИГ, бр. 3 за 1950, (нишка операција).

Попуна Двадесет друге дивизије у Нишу по НОВОЈ формацији

Од формирања до августа 1944, Двадесет друга дивизија НОВЈ се попуњавала новим борцима, углавном добровољцима. Од августа је почела и мобилизација нових бораца на територији Пчиње и Врања. Затим је уследила мобилизација на територији Црне Траве и Лужнице, септембра 1944. Прецизно одређене формације за дивизију није било, па су Главни штаб Србије и штаб 13. корпуса НОВЈ одређивали јачину бригаде према наређењу Врховног штаба. Тако су крајем септембра бројале око 1.000, а почетком октобра и до 1.500 бораца.[155] Дивизија је била стално у борбама, па се попуна вршила без предаха у главном на положајима. Доласком у Ниш, дивизија је имала времена за организационо сређивање по формацији коју је прописао Врховни штаб НОВЈ.[156] Од елемената имала је: три бригаде (8, 10. и 12. српску) пратећи батаљон, чету за везу, извиђачку чету, потофицирски курс и интендантуру која је подељена на два одсека: одсек исхране, одеће и обуће, и одсек за наоружање, затим референта за везу, санитет и ветеринарску службу. Дивизијска болница је имала хируршку екипу, епидемиолога, апотекара, а у Нишу је било могуће формирати и зубно одељење.

Штаб Двадесет друге дивизије, по новој формацији, сачињавали су командант потпуковник Ратко Софијанић; пол. комесар потпуковник Живко Живковић, заменик команданта мајор Милан Атлагић, начелник штаба Валентин Хорватић, обавештајни официр Јован Павловић, интендант Славко С. Милијевић; шеф наоружања Вогдан Марковић; референт везе Радомир Поповић, начелник санитета др Боривоје Кузмановић, заменик начелника санитета др Тамара Ачанска и ветеринар дивизије.

[155] Архив ВИИ, к. 1051, фасц. 5, док. бр. 2, к. 1051—1—1, док. бр. 10 и к. 181, Ф. 2, док. бр. 5!>.

[156] Зборник, том I, књ. 14, док. бр. 103, Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 3, док. бр. 6/1 и к. 182, Ф. 2 док. бр. 5.

Штаб 1. батерије: командир Агојан — Гриша Агаповић (црвеноармејац) и пол. комесар Јован Милановић.

Чета за везу: командир Атанас Манулов, политичии комесар Славча Петровић.[157]

Штаб допунског батаљона (4. пиротске бригаде): командант, политички комесар Славчо Петровић, заменик политичког комесара. Батаљон је бројао 1.000 бораца ненаоружаних.

Бригаде су у свом саставу имале: 4 батаљона; извиђачки вод, вод за везу, пратећу чету, транспортни и санитетски вод.

а) Осма српска НО бригада која је бројала 2.400 бораца, имала је следећи саетав:

— Штаб бригаде: командант мајор Никола Звицер; политички комесар Саша Јаворина; начелник штаба Тодор Котев; заменик команданта поручник Исидор Козодеровић; заменик политичког комесара Миле Бан-ић; омладински руководилац Јован Милошевић; интендант Арса Томић и санитетски референт др Драгомир Панајотовић.

— 1. батаљон: командант Петар Дента; политички комесар Андра Атанасијевић; заменик команданта Живко Младеновић; помоћник политичког комесара Градимир Николић.[158]

— 2. батаљон: командант Јордан Петковић; политички комесар Драгољуб Станковић; заменик команданта Божа Качавенда и помоћник политичког комесара Раде Минић.

— 3. батаљон: командант потпоручник Милан Чопић; политички комесар Стеван Келечевић; заменик команданта Мирко Фиданов и помоћник политичког комесара Петар Прокић.

[137] Пратећа чета 22. дивизије формирана је почетком септембра у Добром Пољу. Њен први командир био је Бранко Ковачевић, а пол. комесар Јован Милановић (Зборник, том I, књ. 9, док. бр. 96).

[158] Архив ВИИ, к. 1051, фасц. 3, док. бр. 5 и 6 (наредба штаба XIII корпуса и штаба 22. дивизије од октобра 1944. године).

— 4 батаљон: командант Јова Симоновић; политички комесар Миле Станковић; заменик команданта старији водник Душан Родић, помоћник политичког комесара Ђорђе Галић и ађутант штаба батаљона Петар Давитков.

б) Десета српска бригада, која је бројала 2.400 бораца, имала је еледећи оастав:

— Штаб бригаде: командант мајор Бранко Вуковић; политички комесар Илија Драговић; начелник штаба Митко А. Пејчев, заменик команданта Ћира Ристић Реља; помоћник политичког комесара Милорад Стошић Шука; омладински руководилац Љиљана Дуроун, обавештајни официр Лазар Лазовић; интендант Влајко Јовић и референт санитета др Мома Стојановић.

— 1. батаљон: командант Мирко М. Јокић; политички комесар Милан Рунић; заменик команданта Стратија Аризоновић и помоћник политичког комесара Лука Радановић.

— 2. батаљон: командант заставник Никола Баста; политички комесар Митар Кошпић; заменик команданта Јосиф Здравковић и помоћник политичког комесара Драгомир Јовановић.

— 3. батаљон: командант поручник Божа Гошовић; политички комесар Иван Пулшанић; заменик команданта Божа Вуловић и помоћник политичког комесара Драгоје Мацура.

— 4. батаљон: командант потпоручник Миливоје Тица; политички комесар Милан Јовановић; заменик команданта Драгутин Ђорђевић и помоћник политичког комесара Чедомир Ристић (дотадашњи командант 1. батаљона 10. бригаде).

в) Дванаеста српска бригада која је бројала 2.400 бораца, имала је следећи састав:

— Штаб бригаде: командант Драгољуб Петковић Столе, политички комесар нема, заменик команданта Миле Бајић, помоћник политичког комесара Драгомир Анђелковић Гоша, начелник штаба Ђура Врцељ, обавештајни официр Новица Цртановић, санитетски референт др Александар Панајотовић.

— 1. батаљон: командант Петар Станковић (кога је заменио Дане Свилар); политички комесар Симон Симоновић; заменик команданта Живко Виданов и помоћник политичког комесара Бора Илић.

— 2. батаљон: командант Дане Свилар; политички комесар Стојан Цојић, заменик команданта Ђура Стричевић потпоручник (који је јануара 1945. заменио Свилара, а на њешво место дошао Стево Вукановић), помоћник политичког комесара Душан Ђушић.

— 3. батаљон: командант Петроније Величковић; политички комесар Драгомир Ђорђевић; заменик команданта Никола Томић и помоћник политичког комесара Милан Новаковић.

— 4. батаљон: командант Божидар Димић Жика; политички комесар Драгутин Петровић уједно вршио дужност политичког комесара бригаде; заменик команданта старији водник Бранко Рајчевић и помоћник политичког комесара Бора Анђелиновић.

Овом реорганизацијом Двадесет друге дивизије расформиране су бригаде и укључене: I. царибродска у 8. српску; 3. пиротска у 10. српску *и* I. власотиначка у 12. српску. Поред ових, расформиране су 5. пиротска и Бабичка бригада, а њихово људство такође распоређено у ове бригаде Двадесет друге дивизије, док је 4. пиротска преименована у допунеки батаљон Двадесет друге дивизије.[159]

После ове реорганизације и попуне, Двадесет друга дивизија је бројала 10.099 бораца (на лицу 9.755, 18. новембра), 437 коња, 14 двоосовних и једна једноосовна кола и један камион.[160] Наоружање дивизије било је релативно добро и крајем новембра 1944. од Главног штаба Србије је требовано само око 1.000 пушака, али и 300 пушкомитраљеза и 16 митраљеза, у чему је очи-

[159] Зборник, том I, књ. 14, док. бр. 103, к. 1052, фасц. 2, док. бр. 1—4, 5/3, 6—1/3 и к. 1051, фасц. 3, док. бр. 31/6.

[160] Зборник, том I, књ. 15, док. бр. 27 (Преглед бројног стања), Архив ВИИ, к. 1051, фасц. 5, док. бр. 4.

Тада је 22. дивизија имала око 380 пушкомитраљеза, што је било мало у односу на бројно стање, а то је слабило ватрену моћ бригада.

гледио оскудевала, као што је оскудевала у артиљерији и минобацачима.

Снабдевање дивизија транспортним средствима био је проблем (већином су имале волујску запрегу и само један камион). Тај ее проблем није могао ублажити иако је ко-д Прокупља заробљено око 800 возила, па је нарочито дошао до изражаја на Косову, а још више у Санџаку.

Од личне опреме, борци су најслабије стајали са обућом. Још у Нишу, у октобру, било је много потпуно босих, а током зиме 1944. године бивало их је све више. То је чинило велике тешкоће командовашу. Тако је трајало све до марта 1945. када је проблем ублажен.

Управник дивизијоке болнице био је др Бошко Тодоровић, шеф хируршке екипе интерниста др Петар Симоновић, епидемиолог др Миодраг Јоцић, апотекари тг Арсеније Косовац и тг Милан Матић и шеф зубне станице ЈБуба Ристић дентиста.[161]

Бригаде Двадесет друге дивизије су новом формацијом бројале 2.400 бораца, а њихови батаљони преко 500, чете преко 150 и водови око 50. Терет борбе носиле су команде чете и водова, чији се кадар није битно мењао од почетка иако је дивизија довела нове кадрове из других јединица. Попуна нижег кадра вршена је из бораца са територије одакле је дивизија попуњена, те је у командама чета и водова било преко 80°/о оних који су били из првих дана формирања дивизије. Интересантно је запазити из првобитних извештаје да је тај кадар оквалификован неспособним и несигурним за командовање,[162] а сада је руководио

[161] Подаци о реорганизацији коришћени су и из докумената Архива ВИИ, к. 1078, фасц. 8, док. бр. 1 и 2; к. 1052, фасц. 2, док. бр. 10, 11 и 12; к. 1052, фасц. 4, док. бр. 1—4, к. 1052, фасц. 4, ск. 1, 2/2234, фасц. 1, док. бр. 2/4; к. 1052, фасц. 1, док. бр. 9, к. 181, фасц. 5, док. 4 — Зборник том 1, књ. 9, док. бр. 168, Историјати: интендантуре, санитета, везе и инжињерије.

[162] Архив Института радничког покрета Београд, фонд ЦК КПЈ бр. 231 и 379 (у даљем Архив Института радничког покрета Београда, фонд ЦК КПЈ).

јединицама неколико пута већим од ранијих, што је најбољи доказ колико је било богато њихово раније борбено искуство. Чете, батаљони и бригаде попуњени су људством мобилиоаним после опште мобилизације, па је и борбени квалитет јединица био слабији него раније када су долазили добровољци и то углавном симпатизери НОП. Међу мобилисанима било је доста и оних који су раније били у непријатељским редовима, пре свега код четника ДМ, па је то налагало сложеније руковођење јединицама, пре свега превaспитавање људи за класну борбу којом руководи КПЈ, истовремено са борбом против окупатора. Мало је чланова КПЈ овом мобилизацијом дошло у јединице Двадесет друге дивизије, а из ње је од ранијег састава доста повучено у органе власти на ослобођеном делу Србије. Дезертерства није било, што говори и извештај штаба дивизије у косовској операцији, која је вођена у најтежим условима.[162a] Борбе су биле свакодневне, људи су ее кроз борбе калили, постајали достојни носиоци идеја КПЈ и у јуришима оправдавали њено поверење. О томе најбоље сведочи чињеница да је 22. дивизија на крају косовске операције проглашена „ударном".

Двадесет друга дивизија смењује Двадесет четврту дивизију у косовској операцији

Разбијањем 7. СС дивизије „Принц Еуген" отворен је пут ка Кооову, како преко Прокупља долином Топлице тако и преко Лебана долином Јабланице. Главни удар 2. бугарске армије усмерен је правцем Прокупље—Подујево—Приштина, а према плану 3. украјинског фронта и Врховног штаба НОВ Југославије. Била је то друга етапа дејства 2. бугарске армије, по којој је првобитно њен главни удар предвиђен правцем Врање—Приштина—Пећ и да „заједно са југословенским трупама пресече комуникацију непријатеља долином Ибра".[163] На оонову тога је 15. октобра усле-

[162a] Зборник 1/15, док. бр. 79 и А. Срб. ПКС, бр. 734.
[163] „Београдска операција", страна 105.

дило и наређење Главне команде бугареке армије, према коме је 2. бугарска армија 16. октобра 1944. у 7 ч. имала да пређе у гоњење непријатеља према Косову.[161] Штаб 2. бугароке армије издао је своју заповест (16. октобра у 6 часова), у којој је прецизирао задатке тенковској бригади (са 4 коњичким пуком 2. коњичке ди-Еизије), 4. пешадијској и 12. пешадијској дивизији које су имале до мрака 18. октобра 1944. да овладају Приштином.[165]

Међутим, изостала су дејства тенковске бригаде и 12. пешадијске дивизије у чије се гоњење одреде много полагало, па су биле узалудне и интервенције штаба 2. армије.[166]

У то време на фронту К. Митровица — Преполац — Мердаре — Браина — Ајкобила није било немачких јединица, сем слабих албанских енага тзв. „Омладинског комитета за одбрану Косова" под командом Бахри Ђанија и мајора Азиза Шеширваре.[167] Затим, 14. октобра у К. Митровицу авионом стиже командант групе

[164] Архив ВИИ, НОБ-ВИС, Ф. 2, снимак 75 (Наредба Бугарске Главне команде).

[165] Архив ВИИ, НОБ-ВИС, Ф. 2, снимак 76 (Заповест команданта 2. бугарске армије).

[166] Архив ВИИ, НОБ-ВИС, Ф. 2, снимак 78 и „Отечествената война 1944—1945", стр. 106 (12. буг. див. добила је наређење да крене у гоњење још 14. X што није извршила све до краја 16. X 1944).

[167] „НОБ у Ибарском басену", страна 237; зборник, том I, књ. 19, док. бр. 191, Проглас ПК Приштина.

Почетком маја 1944. формиран је „Централни омладински комитет за одбрану Косова". Задатак ове војне формације био је да брани границе „велике Албаније". Чланови ове организације су била сва мушка лица албанске народности од 18 до 50 година.

У Косовској Митровици је 10. маја одржан састанак ове организације са Џафером Девом, министром унутрашњих послова квислиншке владе из Тиране, и „крајскомандом". На овом састанку је одлучено да се тражи од Хитлера да се косовскомитровачки округ припоји великој Албанији ради мобилизације 15.000 Албанаца.

После овог договора Џафер Дева је био код Хитлера. Да је Хитлер то дозволио показује мобилизација која је по овом терену вршена у октобру 1944. Извори: „Народноослободилачка борба у Ибарском басену", Приштина 1968. Др Бранко Бошковић аутор, страна 237—241 и Зборник, том 1, књ. 19, док. бр. 191.

„Е" из Грчке генерал-пуковник Лер, а већ 15. октобра у Приштину избија и први ешелон његовог штаба са јединицама које еу се повлачиле на север. Авиоизвиђањем Немци су открили покрете тенковске бугарске бригаде из рејона Прокупља, па су на брзину затворили правац код Куршумлије. За извршење овог задатка, генерал Лер је одредио пуковника Лангера, стављајући му под команду своју заштитну чету (110 војника и 7 оклопних кола), неке артиљеријске батерије и инжињеријске чете, са средствима за запречавање и пт-одбрану. Пуковник Лангер је са овако екромним снагама стигао у Куршумлију 16. октобра, посео положаје. Ову јединицу напада прегходница бугарске тенковске бригаде код Куршумлије и нанео јој губитке од преко 40 погинулих (међу којима и два официра) и уништио неколико оклопних кола.[168] Иако је гонећи одред тенковске бригаде пред мрак 16. октобра разбио ове немачке снаге, он није наетавио гоњење него се ту зауставио. То еу Немци искористили да 17. октобра у овај рејон пребаце 3. батаљон 16. гренадирског пука 22. немачке дивизије и поседну положаје код Куршумлијске Бање. Гонећи одред тенковске бугарске бригаде (коњички пук и моторизовани батаљон), са јединицама НОВЈ команде места Куршумлија, кре-НУ° ,1е У напад и уништио 2. чету 3/16. гренадирског пука, што је пуковника Лангера принудило да 3. батаљон повуче на Преполац где је организовао јачу одбрану.[169]

Командант тенковске бугарске бригаде није продужио напад 17. октобра, него је прешао у одбрану ради организовања новог напада на Преполац, а то је Немцима дато време и омогућило да на Преполац и према Мердару привуку нове енаге.

У Куршумлију је 18. октобра стигла 4. бугарска дивизија, а тада је 12. бугарска дивизија избила у ре-

[168] Архив ВИИ, к. 70, рег. бр. 6/3 (изјава пук. Лангера), Архив ВИИ, НАВ-Н-Т-311, Ф. 183/652—3, 580 и 1080.

[169] „Отечествената воина 1944—1945", том II, стр. 105 и 106; Архив ВИИ НАВ-Н-Т-311-183/638, 640 и 572 и Архив ВИИ, к. 70. рег. бр. 6/3.

јон Тулара, где ју је слаба одбрана албанских јединица „Омладинског комитета" задржала. Ова соорост продирања бугарских јединица била је у супротности са планом 3. украјинског фронта, те је 18. октобра уследила интервенција генерал-пуковника Бирјузова који је захтевао да бугарске снаге енергичније нападају.[170]

Сходно договору Главеог штаба Србије и штаба 2. бугарске армије за дејства ка Косовској Митровици, одређена је 24. дивизија НОВЈ и сачињен детаљан план њеног садејства са бугарским јединицама, усмереним ка Косову.[171] Почетак оппггег напада прецизиран је за 23. октобар у зору.[172]

На основу овог договора и плана, 24. дивизија НОВЈ стигла је у рејон Куршумлија 22. октобра,[173] када је 4. бугарска дивизија, не успевши да овлада положајима непријатеља на Преполцу, прешла у одбрану.[174] Ова спорост бугарских јединица 2. армије побуђује Главну команду бугарске армије из Софије да 21. октобра интервенише наређењем 2. бугарској армији да енергично и одлучно дејетвује.[175] Овакав захтев подстакнут је и ослобађањем Београда, чиме је немачким снагама пресечена одступница из Грчке и треба их довести у ситуацију за уништење још у јужном делу Балканског полуострва. Међутим, командант 2.

[170] Архив ВИИ, НОБ-ВИС, Ф. 2, снимак 88.

[171] Архив ВИИ, НОБ-ВИС, Ф. 2, снимак 88.

[172] Зборник, том I, књ. 15, док. бр. 180 (извештај Главног штаба Србије) 1/15, док. бр. 165.

[173] Зборник, том I, књ. 14, док. бр. 199 (Операцијски дневник Главног штаба Србије).

[174] Овим је генерал-пуковник Лер пребродио прву кризу у косовској операцији: успео је да добије време за убацивање нових снага и тиме спречи брз продор бугарских и југословенских јединица на Косово. На страни 258 „Отечествената воина 1944—1945", том II, стоји: „Уочи 22. X непријатељ савлађује кризу која се осећала после 15. X, када су према Косову пољу оријентисане значајне снаге бугарских јединица са тенковима, према којима он није имао ни војске ни организовану одбрану, од 17. X непријатељ, у великој брзини привлачио је снаге и организовао одбрану, 22. X имао је већ неопходне снаге за спречавање наступања 2. Бугарској армији".

[175] „Отечествената воина 1944—1945", том II стр. 259.

бугарске армије, с обзиром на то што су му јединице биле развучене (6. и 9. дивизија чак у рејону Ниша), није био сигуран да ће моћи да крене у напад 24. октобра у 8 часова, како је наредила Главна команда из Софије.[176]

На заједничком састанку (22. октобра у Куршумлији) штабова 4. бугарске дивизије и 24. дивизије НОВЈ, а у присуству саветника Црвене армије пуковника Татаровског код 4. бугарске дивизије, усаглашено је садејство, рачунајући са почетком напада 24. дивизије 23., а не 24. октобра.[177] И 24. дивизија НОВЈ је почела напад 23. октобра у 5 часова, без икаквог садејства бугарских јединица које еу тада тек заузимале распоред према новом наређешу команданта 2. бугарске армије.[178] На жалост, бугарске дивизије ни по том наређешу нису поступале, већ су напад почеле тек 25. октобра у 8 часова.[179] То је непријатељ максимално искористио за довођење нових јединица и ојачање пт-одбране, па је на ове положаје убацио: два батаљона 133. лука 41. дивизије; један батаљон 724. пука 104. ловачке дивизије, затим, 448. пешадијоки батаљон, 322. „ландесшицен" батаљон, 1009. тврђавски батаљон и један батаљон „Аларм-пука" из Атине. Од артиљеријских јединица убацио је код Мердара 3. дивизион 654. арт. пука.[180] Тиме је напад 2. бугарске армије 25. октобра у 8 часова почео у тежим условима него претходног дана. Непријатељ не само што је појачао одбрану новим јединицама, него је и јаче утврдио нарочито положаје

[176] Архив ВИИ, НОБ-ВИС Ф-2, снимак 82, 83, 84 и 85 и ,,Отечествената воина 1944—1945", стр. 260.

[177] Зборник том I, ка. 15, док. бр. 165 (Извештај штаба 24. дивизије).

[178] „Отечествената воина 1944—1945", том II, стр. 262.

[179] „Отечествената воина 1944—1945", том II, стр. 270.

[180] Архив ВИИ, НАВ-Н-Т 311—186/903—943; 948—961. (Према бугарским подацима у овом периоду испред 2. бугарске армије било је 20 батаљона Немаца, што није тачно. Нису потпуно успели да затворе правце код Преполца, Мердара и Грљана, а остале међупросторе браниле су албанске снаге „Омладинског комитета".

на Преполцу и Мердару. Поред тога, Немцима је пала у руке бугарска армијска заповест за напад, из које су видели и распоред снага бушрских јединица и могли благовремено да интервенишу.[181]

Напад Бугара, је вођен без успеха све до 28. октобра, када је само 6. дивизија избила у долину Лаба, овладавши селима Добротин, Д. Репа, Пашкатица, Крпимељ, као и к. 622. Највише успеха је имао одред „Гаврил Генев" који је прешао Лаб и овладао к. 913, створивши услове целој 6. дивизији да овлада путем Г. Пакаштица — Подујево у долини Лаба.[182]

Двадесет четврта дивизија НОВЈ почела је 23. октобра нападе на свом правцу. где су се упорно бранили албански фашисти.[183] 27. октобра избила је на линију села Ржана — Сиљевици — Житињи. Преко официра за везу штаба 24. дивизије НОВЈ тражено је договорено садејетво са 6. бугарском дивизијом, пре свега подршка артиљеријом која је била неопходна за савлађивање овог жилавог отпора непријатеља, али се штаб 6. бугарске дивизије оглушио о овај захтев. И без обећаног садејства, 24. дивизија НОВЈ је са две бригаде успела 28. октобра да избије у рејон Баре и Бајгоре, одакле је директно Немцима угрозила комуникацију Косовска Митровица — Приштина. Немци су на правцу Баре и Бајгора интервенисали јаким снагама, тежећи да одбаце 24. дивизију НОВЈ ка Куршумлији. Развиле су се жестоке борбе у зонама напада 13. српске и 11. орпске бригаде које су морале прећи у одбрану пред многобројнијим непријатељем и после два дана борби одбачене су на леву обалу Лаба, на положаје Д. Репа — Тачевац — Кртењак — Угљарски крш. У овим борбама је 24. дивизија имала, судећи по ње-

[181] Према изјави пуковника Лангера, Немци су 25. X преко заробљених официра из једног тенка дошли до заповести 2. бугарске армије за напад. (Извор Архив ВИИ, к. 70, рег. бр. 6/3).

[182] „Отечествената воина 1944—1945", том II, стр. 273 и 274.

[183] Само из села Баре и Бајгоре 25. X мобилисано је 2.000 л.уди за јединице „Комитета за одбрану Косова". Ове јединице су Адем Воца и Мула Јусуф заклињали на Корану. (Извор: ..НОБ у Ибарском басену", стр. 273.

ном извештају, 116 попинулих, 93 нестала и 180 рањених.[184]

Узрока одбацивања 24. дивизије НОВЈ на леву обалу Лаба има више, али је основни споро наступање 2. бугарске армије на приштинском правцу и необезбеђено садејство нити артиљеријска подршка, нашта је била обавезна 6. бугарска диииизија.[185] Важно је истаћи да је штаб 4. бугарске дивизије самовољно упутио 17. ерпску бригаду ка Мердару, чиме је штаб 24. дивизије НОВЈ био лишен своје резерве и није могао да потхрани напад и одбрану коју је морала да води. Ова дивизија је у непрекидним борбама од 12. до 28. октобра била преморена, а при реализовању нове фврмације није добила никакву попуну, па је у кооовску операцију ушла са 3.054 борца.[18"]

Због великих губитака, замрености и недостатка муниције, штаб 24. дивизије у извештају од 2. новембра тражи да дивизија буде смењена и повучена на попуну и одмор, што је Главни штаб Орбије уважио и наредио штабу 13. корпуса да се 24. замени 22. дивизијом НОВЈ. До доласка 22. дивизије на Лаб, 24. дивизија би се само равнала са 2. бугароком армијом без истрчавања напред.[187]

По доласку 22. дивизије НОВЈ у рејон Куршумлије, затим до Подујева непријатељ је уепео још да потисне 24. дивизију НОВЈ. Затим је 30. октобра напао и 6. бугарску дивизију и то баш када је ова припремала упад у Подујевско поље и опкољавање непријатељских снага на Преполцу. Одбацивањем 6. бугарске дивизије и придатог јој моторизованог пука тенковске бригаде, непријатељ је пореметио читав план штаба 2. бугарске армије. Наређење 4. дивизији (оја-

[194] Зборник, том I, кн>. 15, док. бр. 165 (Извештај 24. дивизије о борбама).

[185] „Отечествената воина 1944—1945", том II, стр. 275.

[136] Зборник, том I, књ. 15, док. бр. 165 (Тада не само што је 24. дивизија НОВЈ била бројно слаба и физички исцрпена, него је остала и без муниције. Од 1.527 пушака, 504 су биле енглеске, а од 148 пушкомитраљеза, 119 енглеског порекла и за њих уопште није било муниције).

[187] Зборник, том I, књ. 15, док. бр. 199.

чаној самоходном артиљеријом) да 30. октобра продужи напад, није ни извршено, па је самим тим непријатељ са Преполца вршио снажан притисак на 6. дивизију.[188] Тако су и након 6 дана борби, бугарске дивизије остале на полазним положајима. Зато по наређешу 3. украјинског фронта, долази до прегруписавања јединица 2. бугарске армије, чији се главни удар оријентише правцем Мердаре—Подујево. Исто тако је и 6. пешадијска дивизија прегруписала снаге после ојачања моторизованим пуком тенковске бригаде.

По новом плану за дејства ка Косову, напад је почео 1. новембра, али је тек сутрадан створена бреша за убацивање тенковске бригаде у пробој. Њој командант 2. бугарске армије наређује 3. октобра у 7 часова да пређе у напад ради опкољавања непријатеља у рејону Подујева.[189]

Тенковска бригада је 3. октобра у 16.30 часова продрла у Подујево, а 6. дивизија избила на линију: к. 677 — к. 889 — Орлингге — к. 947 — с. Кримеј. Продором у Подујевеко поље Бугари су Немце довели на Преполцу и положај окружења. Али уместо да наставе напад и приступе уништењу непријатељских снага у рејону Преполца, бугарске јединице прелазе у одбрану иако испред њих непријатеља није било нити је имао организовану одбрану. Тенковску бригаду (која је требало да продире ка Малом Косову и Приштини) командант 2. армије враћа на Преполац, а касније и у Куршумлију као њетов други ешелон.[180]

[188] „Отечествената воина 1944—1945", том II, страна 276 (Интересантна је оцена у овој књизи о разлозима ових неуспеха 2. бугарске армије: „Проп ло је 6 дана од почетка напада, али за то време нити је непријатељ опкољен на Преполцу нити је извршен пробој одбране... Главно командовање је свакодневним наређењима тражило напредовање, а командант и штаб 2. армије преносили та наређења дивизијама очекујући да оне пробију одбрану да би увели тенковску бригаду ради развоја успеха. Јасно је било да дивизије само са својим снагама и средствима не могу да пробију одбрану нити да га опколе. Нужно је било да армија испољи стваралаштво у командовању..."

[189] „Отечествената воина 1944—1945", том II, страна 281.

[190] „Отечествената воина 1944—1945", том II, страна 283/284.

Опкољени Немци на Преполцу еу се извукли и посели линију: Кодрлија — к. 647 — Главник — Думош — Шајковачка чука, чиме са створили нову одбрану за обезбеђење комуникације кроз Ибарску долину, нужно потребну колони која је зачељем тек прешла грчко-југословенску границу.[191] Поступак тенковске бригаде је неразумљив, али је још неразумљивији поступак команданта 32. пука који, уместо да продире ка Приштини чији је рејон 12. бугарска дивизија тада надвисила и упадне у град, почиње повлачење које је било тако интензивно да је личило на панично бекство.[192] За 32. пуком повукао се и 2. батаљон 46. пука (12. бугарске дивизије), што је непријатељ искористио да поново поседне изгубљене положаје и успостави нарушену одбрану.[193] Све се то дешавало истог дана кад је пробијена немачка одбрана код Подујева.

Привлачењем 734. ловачког пука и 3, 6. и 7. батаљона борбене групе „999", Немци су посели линију: Главник — к. 999 734. пуком из 104. ловачком дивизијом и 3. и 6. батаљоном групе „999". А енаге које су се извукле из окружења (2. батаљоном 724 из 104. ловачком дивизијом, 2. батаљона 133. пука „ландесшицен" батаљон, 7. батаљон групе „999" и 2. батаљон 16. гренадирског пука под командом потпуковника Исела) посели еу линију: Безинпраг (триг. 581) — Думош — Шајковачка чука (к. 833) — Дражина чука (1018). Борбена група „Исток" (састава: 3. батаљон 133. пука 41. тврђавске дивизије, батаљон 1009. и 4. 999 батаљон)

[101] Тада су били опкољени: 2. батаљон 724. пука; 2. батаљон 133. пука; један „ландесшицен" батаљон; једна чета 274. дивизије, један арт. дивизион са пав-јединицама (Извор: Архив ВИИ НАВ-Н-Т 311—184/682—690).

[192] „Отечествената воина 1944—1945", том II, страна 288 (У овој књизи о том догађају пише: ... „Користећи замореност војника и велики притисак непријатеља, извесни прикривени фашисти и реакционарни остаци успели су да поколебају морал војника 32. пеш. пука КОЈИ одступа повлачећи са собом и 2. батаљон 46. пеш. пука и на тај начин је открио десни бок дивизије који се већ био наднео над Приштином".

[193] Архив ВИИ НАВ-Н-Т 311—184/666 и 311—185/1298, као и Архив ВИИ, к. 70, рег. бр. 7/3 (Панику су у 32. пук унели и други пут бугарски фашистички елементи из самог пука).

посела је линију: к. 940 (Чука Блиноја) — Балабан — к. 960 (Столови). Са 734. пуком, између Качандолске реке и Лаба биле су и јединице албанских националиста, сви под командом потпуковника Векера. У рејону Кисела Бања — Шуковац Немци су образовали резерву ове одбрамбене зоне, састава: два пешадијска батал>она, један батаљон „Родос" и један „ландесшицен" батаљон са тенковском четом, а нове положаје посели су у току 4. и 5. новембра.[194]

У таквој ситуацији стиже захтев штаба 24. дивизије за сменом и упућивањем 22. дивизије НОВЈ чији је штаб 5. новембра издао заповест за марш и прецизирао задатке јединицама.[195]

— 10. српска бригада да 6. новембра у 7.30 часова крене правцем: Ниш — Прокупље — Куршумлија и до 9. новембра стигне у рејон Сиљевица — Пардус — Чанога, где ће преузети положаје од 17. српске бригаде;

— 8. српска да из рејона Ниша крене 7. новембра у 7 часова и у Куршумлији буде 10. новембра, где ће сачекати даља наређеша за дејства;

— 12. српска сачекаће у Нишу једну од бригада 24. дивизије НОВЈ која ће преузети обезбеђивање објеката, а затим би 12. бригада кренула из Ниша 11. и у рејону Куршумлије била 13. новембра;

— Штаб дивизије и приштапски делови кренули су из Ниша 8. и у Куршумлији били 11. новембра, с тим што је допунски батаљон дивизије размештен у рејону Прокупља.

Према овоме, Двадееет друга дивизија НОВЈ могла је да дејствује по деловиа, а да комкплетна буде

[194] Архив ВИИ, НАВ-Н-Т 34, 184/666—69, 672, 682—690, 652——58 184/632—36, 185/1298, 186/206—214, 184/593—98, 580—81, 185/1305, к. 70, рег. бр. 6/3 (изјава Лангера); к. 73-А рег. бр. 30/1а и 70, рег. бр. 1/1 (изјава Лера).

[193] Зборник, том I, књ. 15, док. бр. 180 и Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 2, док. бр. 2—4 (4. пиротска бригада се некад у документима зове Допунски батаљон а некад 5. српска бригада; по новој формацији то је допунски батаљон 22. дивизије).

ангажована у косовској операцији после 14. новембра[196] Бригаде су улагале максималне напоре да изврше постављене задатке, па је 10. бригада већ 9. октобра била у рејну смене и распоредила своје батаљоне: 1. батаљон село Летанце (северно од Подујева); 2. батаљон село Д. Пакаштица на десној обали Лаба; 3. батаљон село Метохија и 4. батаљон село Крпимеј. Међутим, 9. новембра само је 2. батаљон преузео и положаје на линији: Сиљевица — Пардус — Чанога и тиме обезбедио десни бок 6. бугарској дивизији. Ипак, 10. новембра сви су батаљони 10. бригаде посели положаје, са 1. батаљоном у другој линији бригаднот одбрамбеног одсека, а интендантура и противтенковска чета разместиле су се у рејону села Смаиловићи.

Осма и 12. орпска бригада поступиле су тачно по наређењу, а штаб дивизије, чим је стигао у рејон Куршумлије, 10. новембра, стутгио је у везу са штабом 6. бугарске дивизије ради садејства,[197] поготову што је 6. дивизија већ водила борбе. Наиме, командант 2. бугарске армије је 6. новембра, баш када је Двадесет друга дивизија НОВЈ почела марш из Ниша ка Косову, издао заповест за напад на непријатељску одбрану на приштинском правцу. Напад је почео 8. новембра у 9 часова, уз претходну артиљеријску припрему од пола часа.[198] Са пешадијским дивизијама у првом и тенковском бригадом у другом ешелону, овај напад није уродио плодом. Иако је ојачана 10. српском бригадом, ова бугарска дивизија је нападала на правцу Бајгора—Митровица, али се тај напад претворио у артиљеријске двобоје. Самим тим је и 10. српска бригада до 13. новембра била пасивна.[199] Чак ни 4. бугарски

[186] Зборник, том I, књ. 15, док. бр. 10 и Архив VII, к. 1051, фасц. 1, док. бр. 2—20/0 и „Отечественато воина 1944—1945", I и II, стр. 297.

[197] Зборник, том I, књ. 15, док. бр. 10 и „Отечествената воина 1944—1945", том II, стр. 291.

[198] „Отечествената воина 1944—1945", том II, страна 290—295.

[199] Архив VII к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—20.

кошички пук којим је 6. дивизија ојачана ради маневра на крајњем дееном крилу 2. бугарске армије и који је 10. новембра стигао у с. Добри До, није долазио до изражаја.[200]

Двадесет друга дивизија НОВЈ у завршним борбама косовске операције

Док је Двадесет друга дивизија НОВЈ преузимала положаје Двадесет четврте дивизије и укључивала се у косовску операцију, за снаге код Бујановца и Скопља ситуација је бивала све повољнија; Четрдесет шеста дивизија НОВЈ и 2. кошичка бугарска дивизија ослободиле су Бујановац и надирале Кончуљском клисуром према Гњилану, где су избиле 15. новембра,[201] а ослобођењем Скопља, 13. новембра, немачке заштитнице су преко Урошевца пристизале у Приштину.[202] На фронту код Краљева, немачке снаге су се стално појачавале и давале енергичан отпор дивизијама НОВЈ и Црвене армије, обезбеђујући главнини ове велике колоне продирање кроз Овчарско-кабларску клисуру ка Ужицу. Из Старог Трга (Косовска Митровица), штаб генерала Лера се 12. новембра повукао у Сарајево, а команду на приштинском фронту преузео је штаб 91. армијског корпуса. У Приштину је 14. новембра челом колоне етигла 22. гренадирска немачка дивизија која је у овом рејону преузела улогу заштитнице Групи армија „Е" и обезбеђивала повлачење немачких снага преко Косова.

На фронту пред 12. бугарском дивизијом биле су немачке јединице под командом Амелсвелда и то: један батаљон 41. тврђавске дивизије, 16. гренадирски пук 22. немачке дивизије (на положају Орљане—Батлава), затим пуковска група „Исел" (на положају Шајковац — к. 833 — к. 611 — Главник) и пуковска

[200] Овај пук је остао пасиван од 17. октобра, а сада, новембра, уводи се у борбу на правцу где је био неопходан 24. дивизији када је 28. октобра пробила одбрану непријатеља.

[201] Зборник, том I, књ. 15, док. бр. 30.

[202] Архив VII, НАВ-Н-Т 311—184/280—293.

група „Векер" (на положају Главник —к. 867 — к. 999 — к. 1121 — к. 1247 — Курилово). Према Коеовској Митровици, у рејону Црни врх (триг. 1364) — Бајгора — Баре — к. 1583 — к. 1559 (Кодра Наљт) — к. 1577 (Устарике) — к. 1789 и к. 1624 (Оштро Копље) — Борчане — Сочаница, од 13. новембра била је 938. тврђавска бригада чију је одбрану 20. новембра појачала и 966. тврђавака бригада.[203]

На правцу Подујево — Лужане — Приштина, Немци еу појачали пт-одбрану, а у рејону Приштина — Вучитрн са два пука 22. гренадирске дивизије (47. и 65. пуком) обезбеђивали прихват снага које су се повлачиле са положаја на приштинском фронту. Гребен Копаоника (к. 1067 — к. 999 и Курилово — Славковци — Вучитрн) који је бранила пуковска група „Векер", Немци су морали да одрже до 19. новембра, а правац Оштро Копље — Баре — Бајгора — Митровица, који је бранила 938. тврђавска бригада до 21. новембра, тј. до извлачења свих снага из Приштине и Вучитрна за Кос. Митровицу.[204]

У оваквој ситуацији је Двадесет друга дивизија НОВЈ кренула у напад са две бригаде. У вези с наређењем Главног штаба Србије и 13. корпуса НОВЈ, и договором са штабом 2. бугарске армије, штаб дивизије је издао заповест[205], по којој 10. бригада напада на правцу Житиња — Ржана, да би по овладавању Оштрим копљем и Ржаном наставила напад преко Сиљевице и Забрђа ка Коооовској Митровици. У току борби 10. бригада имала је лево да одржава везу са јединицама 6. бугарске дивизије, а десно са Ибарским партизанским одредом са којим није имала борбени додир. Очигледно је да штаб Двадесет друге дивизије НОВЈ није знао да ће на дееном крилу 10. бригаде, на правцу Ржана — Оштро копље, дејствовати 4. ко-

[203] Архив ВИИ, НАВ-Н-Т 311—184/418—420; 403, 408—416, 392, 401, 370—377, 348—351; Архив ВИИ, к. 2, фасц. 12; к. 13, фасц. 9а, док. бр. 3 и к. 70, фасц. 3, док. бр. 6; к. 13.

[204] Зборник, том I, кн>. 15, док. бр. Ша, Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—20, НАВ-Н-Т 311—184/280—283, 302—305, 324—325.

[205] Зборник, том I, књ. 15, док. бр. 15 и 16.

њички пук 2. бугарске армије, па га у својој заповести и не помиње.

Осма српска бригада добила је задатак да из рејона Куршумлије крене преко Мале Коoанице и Мердара и дође на одсек 4. бугарске дивизије, са којом ће утврдити садејство за продирање ка Вучитрну. Штаб Двадесет друге дивизије НОВЈ наредио је 8. српској бригади да са два батаљона прати тенковску бригаду у продирању ка Приштини, али у целини узето, бригади није прецизиран ни одсек ни време напада, јер се није знао фронт напада 4. бугарске дивизије са којом је она морала да усагласи дејства. Зато 8. српска бригада, одлазећи преко Мердара, читав један дан лута тражећи 4. бугареку дивизију и тек 16. новембра етиже у рејон Брадеше — Перане — Летанце, и то пошто је у току марша 15. новембра стигло ново наређење штаба Двадесет друге дивизије НОВЈ којим је тек тада изнет план напада бугарских дивизија,[200] с тим што је и сада време напада бригаде изостављено и дато на вољу команданту 4. бугарске дивизије да он одреди, у чијој зони напада и 8. српска бригада. Командант 4. бугарске дивизије одлучио је да свој део фоонта преда 8. српској бригади и то баш гребеном Копаоника (к. 1067, к. 999 — к. 1110 и 1021) који је био тежиште одбране. Тако је 8. српска бригада нападала између 19. пука 4. бугарске и 35. пука 6. бугарске дивизије.

Дванаеста српска бригада, као други ешелон дивизије, имала је прво да се пребаци у рејон Куршумлије, а каоније да се премести у рејон Подујева. Хируршка екипа, размештена у селу Крпимеј, имала је да евакуише рањенике у дивизијску болницу у Куршумлији.

Друга бугарска армија је 15. новембра примила захтев штаба 3. украјинског фронта да 16. новембра у 6 часова пређе у напад и 18. новембра овлада Приштином, Вучитрном и Косовском Митровицом. Командант 2. бугарске армије својом заповешћу меша ово наређење утолико што напад не одређује за 6, већ за

[206] Зборник, том I, књ. 15. док. бр. 16.

9 часова, уз претходну артиљеријску припрему од 30 минута.[207] Читава 2. бугарска армија била је распоређена у једном ешелону, јер је и тенковска бригада убачена у напад комуникацијом Подујево — Лужани

— Приштина. Прецизиране су и зоне напада бугарских дивизија. Из њихових заповести закључујемо да 8. српска бригада напада десно од 19. пеш. пука, на одсеку од к. 1125 до к. 999 (Чука).[208] Према борбеном поретку бугарских дивизија са којима су садејствовале

[207] Штаб 22. дивизије НОВЈ знао је за првобитно време напада, а не за ово које је командант 2. буг. армије продужио за пуна 3 часа.

[208] „Отечествената воина, 1944—1945", г. II, стр. 296—299 и Зборник 1/15, док. бр. 33.

бригаде Двадесет друте дивизије НОВЈ, произилази да су оне практично биле у борбеном распореду 6. и 4. бугарске дивизије, а самим тим и у шиховој субординацији, и то само да би се што брже продирало ка К. Митровици, Приштини и Вучитрну. Бугари су тиме тежили политичком моменту — да потчине Двадесет другу дивизију, умањујући тако ефекат у борби који би свакако био већи да је читава Двадесет друга дивизија НОВЈ дејствовала у јединственој зони напада.

Десета српска бригада која је добила фронт напада Оштро копље — Кодра Наљт, нападала је у два ешелона и то: 2. и 3. батаљон у првом, а 4. и 1. батаљон у другом ешелону, уз обећану арт. подршку. При томе је 2. батаљон нападао правцем село Сиљевица — к. 1222 — к. 1554 Оштро копље, а иза њега је наступао 4. батаљон; 3. батаљон је нападао правцем Чанога — к. 1553 — Кодра Наљт (к. 1577 и 1559), а иза њега је наступао 1. батаљон.[209] Фронт напада 10. српске бригаде био је изузетно важан у систему одбране непријатеља, јер је директно изводио ка Кос. Митровици. Тешкоће овог терена повећане су и вејавицом, па су борци остајали и без оно мало обуће. Већина је практично била боса, али је и поред тога борбеност била на ЕИОИНИ. Батаљони су у одређено време кренули у напад. Други је водио тешку борбу за к. 1554 којом је овладао пред мрак 16. новембра и одмах продужио напад према Оштром копљу (к. 1789) и к. 1704, али је ту заустављен. На Оштро копље требало је да дејствује и 4. кошички пук из рејона Ржане, али је тога дана само упутио извиђачке делове без икаквог другог ангажовања у нападу. Због оваквог понашања 4. коњ. пука изостала је и планирана минобацачка подршка 2. батаљона, па пошто су борци били исцрпени на великој хладноћи, приковани ватром непријатеља за снегом покривено тле, чете 2. батаљона су повучене у село Сиљевицу а на положајима еу остављена само борбена обезбеђеша која су чешће смењивана.

[209] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 1-1, док. бр. 2—20 (Операцијски дневник 10. бригаде).

Трећи батаљон 10. ерпеке бригаде нападао је Кодра Нањт и 16. новембра овладао шоме, те тиме уепоетавио тактичко садејство са 1. пуком 6. бугарске дивизије на Пичељу, ради притиска на к. 1577 и к. 1583. Овладавањем Кодра Нањтом, 3. батаљон је створио услове за продирање ка рејону Баре — Бајгора.

Први дан борбе показао је велику неопходност за садејством наших и бугарских јединица као и јачу подршку артиљерије и минобацача, што ће се у борбама следећих дана и испољити. Напад је настављен 17. новембра, када је 4. батаљон заменио 2. у нападу на Оштро копље (к. 1780). Овом нападу је требало да садејствује 4. коњички бугарски пук, али се он овог дана још налазио у рејону Ржањ — к. 1624, па ни 4. батаљон није успео да овлада Оштрим копљем.

Трећи батаљон 10. бригаде је 17. новембра овладао к. 1577, што је поправило услове за дејства ка Барама и Бајгори, али због премрености и велике хладноће, и 3. батаљон је морао бити смењен оа положаја, а на место њега у борбу је уведен 1. батаљон. Поред задатка да одржи освојене положаје, он је имао да у току ноћи 17. новембра освоји к. 1704, али га је заменик команданта 1. батаљона Стратија Аризановић (без одобрења и обавештавања штаба 10. бригаде) повукао и са к. 1577 и са Кодра Нањта. То је омогућило непријатељу да без борбе поврати к. 1577 и на шој се још боље учврсти. Ово је следећих дана проузроковало тешке борбе у којима су дате драгоцене жртве.[210]

Док је 3. батаљон водио борбу за к. 1577, 1. армијски бугарски пук је нападао к. 1583 и успео да је заузме, али је противнападом Немаца одбачен са ње, да би је противнападом повратио и задржао до доласка 15. бугарског пука који је стигао као појачање.

Осма орпска бригада која је добила задатак да дејствује заједно са 4. бугарском дивизијом на правцу Вучитрна, стигла је на линију Вела Река — Брадеш — Перане — Обранжа (код Подујева) тек 17. новембра

[210] Зборник, том 1/15, док. бр. 79 и А. Срб. ПКС, бр. 734 (У извештајима штаба 22. дивизије и 10. бригаде осуђује се овај поступак Аризановића. Штаб дивизије га је због овога сменио са дужности и повео истрагу против њега.

и на фронту Хуна — Кумбалова (к. 1123) — Кодра Голма (к. 1067) — Чука (к. 999), била на десном крилу 4. бугарске дивизије, а баш ту је било тежиште одбране непријатеља на вучитрнаком правцу. Овај добро утврђени одсек непријатељ ће упорно бранити све до краја 19. новембра. На овом делу фронта, у току 16. и 17. новембра, нападао је и 19. пук 4. бугарске дивизије. Он није успео да заузме ни једну кључну тачку у одбрани непријатеља.[211]

Са штабом 19. бугарског пука организовано је у току 17. новембра садејство и заједнички напад прецизиран за 18. новембар у 7 часова. Борбени поредак 8. српске бригаде био је у два ешелона: 1. и 3. батаљон у првом, а 2. батаљон у другом ешелону, док је 4. упућен према Приштини ради продора у град, заједно са бугарским јединицама које нападају на том правцу.

Први батаљон 8. српске бригаде нападао је на линији триг. 1125 (Хуна Кумбалова) — Корда Глама (к. 1067), а 3. батаљон на линији: к. 791 — Градина (к. 833).[212]

У 7. часова 18. новембра напад је почео. Тада је 1. батаљон упутио своје главне снаге (две чете) правцем Поток — к. 1125, а једну чету ка к. 1067 која је за непријатеља на овом одсеку била изузетно важна. Напад 1. батаљона је успео. Чете су подишле к. 1067 и Потоку, али су ту заустављене, трпећи губитке од артиљеријске ватре. Чете 3. батаљона успеле су да овладају к. 791 са које су наставиле дејства ка Поповом Селу, а делом снага садејствовале 19. бугарском пуку У нападу на к. 833 (Градина). Међутим, напад 19. пука био је безуспешан, па су Немци са к. 833, 999 и 1067, уз солидну ватрену подршку, извршили противнапад на 3. батаљон 8. орпске бригаде, продрли изнад Поповог Села између Чуке — Потока и повратили к. 791. Истог дана (18. новембра) у 15.30 часова, 3. батаљон 8. српске бригаде извршио је нов напад и

[211] „Отечествената воина 1944—1945", т. II, стр. 298—299.

[212] Зборник 1/15, док. бр. 79, 111 и 123 (Опер. дневник 13. корпуса, извештај штаба 22. дивизије и Операцијски дневник 8. српске бригаде).

повратио к. 791, избивши па северозападне падине Градине, што је допринело да 1. батаљон одржи рејон Потока и к. 1067.[213]

У току ноћи 18/19. новембра, због великог броја рањених и хладноће, 1. и 3. батаљон су повучени са положаја, а на њихово место дошао је 2. батаљон који је сам извршавао задатак. Ова мера била је резултат одлуке штаба Двадесет друге дивизије НОВЈ да 8. српска бригада упути у Приштину два батаљона који ће заједно са бугарским јединицама ући у град.[214]

Ноћу 18. новембра непријатељ је напуетио линију одбране пред 4. бугарском дивизијом и 8. српском бригадом на гребену Копаоника (к. 1121, к. 1067 — Поток — к. 999 — к. 830) и посео линију к. 1191 — 1153 — 1100 — 1012 — 881, а у току 18/19. новембра повукао се из Приштине у коју су 19. новембра ушле 25. српска бригада 46. дивизије и један кошички пук 2. бугарске коњичке дивизије, затим јединице 12. бугарске дивизије и 4. косовска бригада НОВЈ. Немци су се из Приштине повукли на линију Бариљево — Граце — — Д. Становци — Прилужје — Бивољан, обезбеђујући извлачење својих снага из рејона Подујева и Качандолске реке. Пред 2. батаљоном 8. српске бригаде непријатељ се повукао на десну обалу Качандолске реке, па је 2. батаљон лако овладао 19. XI линијом к. 1067 — Поток (к. 1125) — к. 999 (чука), а 19. пук 4. бугарске дивизије линијом к. 833 — к. 867 — к. 761.

Непријатељске заштитнице су ноћу 19/20. новембра повукле и са десне обале, а једна чета из 8. српске бригаде већ је у току те ноћи избила на линију к. 1291 — к. 1153 — к. 1100. Пут ка Вучитрну био је отворен и 2. батаљон 8. српске бригаде, са јединицама 4. бугарске дивизије, 20. новембра у 13 часова улази у

[213] У овим борбама из оба батаљона 8. српске бригаде погинула су 3, рањен 71 борац, од којих тешко 16. (Зборник 1/15, док. бр. 79). А према списку погинулих 8 бригада је у два дана борби имала 20 погинулих.

[214] Штаб 22. дивизије превише је пажње поклањао уласку наших јединица у градове из политичких разлога. (Зборник, том 1/15, док. бр. 15, 16, 79).

овај град.[215] Штаб 8. срлсже бригаде упутио је ка Вучитрну и 3. батаљон из другог ешелона који тамо стиже 23. новембра. Али не знајући да је Приштина ослобођена штаб 8. бригаде тамо 20. новембра упућује и свој 1. батаљон.

Пред 10. српском бригадом и 6. бугарском дивизијом Немци се нису повлачили неш су пружали јак отпор са 966. тврђавском бригадом која је бранила положаје Оштрог копља, Бара и Бајгоре. Положаји на правцу Кос. Митровице играли су важну улогу у одбрани непријатеља, јер би се шиховим пробојем довели у тежак положај заштитни делови у рејону Приштине и Вучитрна. Зато је та одбрана била активна — комбинована је упорност оа противнападима, и имала задатак да те положаје одржи све до 21. XI 1944.

Први батаљон 10. ерпске бригаде морао је 18. новембра поново да овлада Кодра Наљтом, а 4. батаљон и 4. кошички бугарски пук Оштрим копљем. Атмосферски услови били су неповољни, па су и напори 1. батаљона при заузимању Кодра Наљта (к. 1559) превазилазили могућности бораца, те је изостало овлађивање к. 1577, као и рејоном Оштрог копља. Хладноћа на планинским висовима Кодра Наљта и Оштрог копља била је тако велика да су од ше 3 борца умрла, а 19 премрзло. Штабови батаљона су морали из борбеног строја да издвоје босе борце и оставе по склоништима, мада им је то тешко падало, па су говорили: „Када могу наши другови можемо и ми".[216]

[215] О дејствима 8. српске бригаде на приштинском правцу коришћени су извори: Зборник, том 1/15, док. бр. 15, 16, 53, 62, 79, 111 и 123, 1/19, док. бр. 204. „Отечествената воина 1944—1945", т. II, стр. 298—306.

Према непријатељској документацији, Приштину су Немци напустили 18. XI, а Вучитрн 20. XI. Према документима 8. српске бригаде стоји да је она ушла у Вучитрн 20. XI у 13 часова, а према бугарској, 21. XI. Најтачније је да је Вучитрн непријатељ напустио 20. XI пре подне. Архив ВИИ, НАВ-Н-Т 311—184/305—5 и 324—325, Зборник 1/15, док. бр. 111 и „Отечествената воина 1944—1945", том. II, стр. 298—300.

[216] Зборник, том 1/15, док. бр. 33, 79 и Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—20. 18. XI 1944., 10. српска бригада је имала 10 погинулих бораца и 24 рањена само из 1. батаљона, поред смрзлих и промрзлих из 1. и 4. батаљона.

Први армијеки бугарски гтук који је 17. новембра овладао к. 1583, сутрадан је био изложен интензивним противнападима Немаца, али је подржан од 15. бугарског пука (који је стигао у рејон к. 1583), одбио све немачке противнападе. Крајем 18. новембра 1. армијски пук су на положају смениле јединице 15. бугарског пука. Но, овај дан је карактеристичан по солидној подршци артиљерије како пред фронтом 10. орпске бригаде, тако и пред бугарским јединицама 6. дивизије, а још више по солидно организованом садејству у оквиру борбеног поретка.

Овладавањем Кодра Нањтом и борбама око к. 1577 и 1583, 10. српска бригада и 15. бугарски пук били су у ситуацији да по овладавању Оштрим копљем продиру према Барама и Бајгори. Зато штаб 10. српске бригаде уводи 18. новембра на правцу Кодра Нањта, поред 1. и 3. батаљон који ће, у садејству са 2. батаљоном 15. бугарског пука, проширити успех према Барама и Црном врху, с тим што је 1. батаљон имао задатак и да садејствује 4. батаљону у блокади Оштрог копља. У периоду ових борби 19. новембра, штаб 10. српске бригаде извештава штаб Двадесет друге дивизије НОВЈ о успешном продирању, али је тај оптимизам био преурањен. Непријатељ је успео да се одржи на котама 1572 и 1789, па чак и да одбаци 15. бугарски пук са к. 1583.[217]

Линија положаја Оштро копље (к. 1789) — к. 1577 и к. 1583 била је кључна за одбрану рејона Косовске Митровице, па еу штабови 10. српске бригаде и 6. бугарске дивизије наредили понављање напада на ове тачке и зато еу прегруписали јединице. Тада је 1. батаљон 10. српске бригаде добио задатак да са 4. коњичким пуком напада Оштро копље (к. 1789), а 2. и 3. батаљон — к. 1577. Овај напад је извршен тек 21. новембра, када је 10. српска бригада успела да овлада

[217] Зборник, том 1/15, док. бр. 33 и 79 и Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—20 „Отечествената воина 1944—1945", т. II, стр. 298—299 (У Бугарској документацији се наводи да је Оштро копље заузео 4. коњички пук, али се то вероватно односи на к. 1624, а не на к. 1789. Такође, према бугарској документацији, стоји да је к. 1583 била у рукама 15 бугарског пука).

котама 1577 и 1704, 15. бугарски пук котама 1583 и 1462, а 4. бугарски коњички пук, са делом 10. српске бригаде, Оштрим копљем (к. 1789). Са ових положаја 10. српска је прешла у гошење непријатеља ка Кос. Митровици. Тога дана, 21. новембра, 6. бугарска дивизија добила је наређење штаба 2. бугарске армије да обустави дејства на правцу Кос. Митровице и са линије Баре — Бајгора — Ковачица — еело Весковце да се врати у рејон Подујева. Враћен је 4. коњички пук, те ни он није учествовао у борбама за К. Митровицу.

Десета српска бригада, остављена сама на правцу К. Митровице, гони непријатеља; он се крајем 21. новембра заустављa на Црном врху (к. 1364), али се у јутарњим часовима 22. новембра и одавде повлачи ка Трепчи. Тамо избија 10. српска бригада око 15 часова и већ у 17.30 часова успева да ослободи Трепчу.[218] Истог дана јединице 10. српске бригаде настављају напад на Кос. Митровицу, али их претиче бугарска тенковска бригада и око 19 часова улази у Митровицу из које су се Немци већ били повукли. Сутрадан, 23. новембра, 10. српска бригада, са бугарским јединицама, ослободила је и Звечан, чиме је завршена косовска операција.

У рејону Трепче 10. српска бришда је запленила велике количине ратног материјала, поред осталог и 8 топова, али важнији од тога је успех бригаде у спречавању непријатеља да поруши постројења у руднику. Томе су, поред свега, допринели радници и рудари. Немци су на правцу напада 10. српске бригаде имали око 60 мртвих и знатно већи број рањених, а међу погинулима био је и потпуковник Штадлер са још неколико официра.[219] Ти губици непријатеља најбоље и сведоче о жестини завршних борби у Косовској операцији, у којој је Двадесет друга дивизија НОВЈ имала преко 63 погинулих и преко 30 рањених, од тога

[218] Зборник, том 1/15, док. бр. 79 и Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—20 и „Отечествената воина 1944—1945", том. II стр. 299.

[219] Зборник, том 1/15, док. бр. 33 и 79 и Архив ВИИ, НАВ--Н-Т 311—184/280—283; Архив ВИИ, к. 72-А-2/3.

40 тепгко.--[0] Изванредиа борбеност, угторност и дисциплинованост бораца Двадесет друге дивизије НОВЈ у Косовској операцији награђене су проглашењем њихове дивизије за УДАРНУ.[221] Уследили су предлози за одликовања бораца и руководилаца, при чему се пошло од чињенице да дивизија у овим изузетно напорним борбама није имала ниједног дезертера, иако оу *се* борили боси и са елабом одећом по највећој хладноћи. Колико су припадници Двадесет друге дивизије НОВЈ били поносни на њено звање *ударна,* потврдиће на Дрини и у Срему.

,,Наше јединице се одлично држе у борби — стоји у извепггају 22. дивизије од 19. новембра — нарочито 10. бригада која под врло тешким атмосферским приликама држи положаје на преко 1500 м надморске висине. Бораца има много босих, те отуда долази да нам се борци смрзну на положајима. Дешавало се и таквих случајева да су издвајани из јединица они који су боси но они неће да остану, већ кажу: *„Кад иду наши другови, хоћемо и ми.* (подвукао Ж. Н.) Дезертерства уопште није било и поред тога што су наше јединице младе. Морал је код бораца на врло великом ступшу.[222] Утолико пре изненађује мали број похваљених појединаца. Судећи по раеположивим документима, тежило се похвали јединица, а међу таквима се налазе: 3. батаљон 10. бригаде, на челу са командантом поручником Божом Гошевићем, затим командант 2. батаљона 10. бри-

[220] Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—20; Зборник 1/15, док. бр. 33, 79, 111 и 123. Погинули су унети према списку.

[221] Одлуку ГШ Србије о проглашењу 22. дивизије за ударну донео је командант 13. корпуса пуковник Љуба Вучковић приликом доласка у штаб 22. дивизије у Кос. Митровици, 26. новембра 1944. Документ о томе не посгоји, али извори из „Библиографије 1941—1945. издања у народнооелободилачком рату" (стр. 530, 753, 776 и 2889) то потврђују, а тога се сећа тадашњи заменик команданта 22. дивизије НОВЈ Милан Атлагић (сада генерал-мајор у пензији), који је вршио и дужност команданта.

[222] Зборник 1/15, док. бр. (извештај штаба 22. дивизије од 19. XI).

гаде Никола Баста, вд. команданта 4. батаљона 10. бригаде Чедомир Ристић, заменик пол. комесара батаљона 10. бригаде. Похваљени су још: Михајло Милић командир 1. чете 2. батаљона; и пол. ком. 10. бригаде Мића Зец.[223]

Штаб 8. српске бригаде изненађује својим оценама борачког састава, тврдећи да је „способан и спреман да изврши борбени задатак", а командни кадар да се „није онашао" у борби, па ни једног руководиоца из бригаде није предложио за похвалу и награду.[224]

Косовска операција била је прекретница у раду партијских руководилаца бригада 22. дивизије НОВЈ у погледу учлањавања људи у КПЈ, у чему се дотле секташило. Као да се тек сада увиђа колики је за људе подстицај у борби носити зваше члана КПЈ. На то нас упозорава и извештај политичког комесара 10. српске бригаде.[225]

Подељеност 22. дивизије НВОЈ у косовској операцији много је умашила њене резултате. Тежњу да у сваки град уђе по нека њена јединица диктирали су, углавном, политички ефекти а запостављен је борбени ефекат који би се постигао да је дивизија нападала као целина. И ако је била подељена, њен успех је очит. Друга армија је епорим и млаким дејствима, уз то саботерским радом фашистичких елемената, лишила себе успеха који се очекивао, јер је бројала 50.000 људи, а имала је неколико хиљада моторних возила и преко етотину топова. Колико је неуспешна косовока операција за 2. бугарску армију, види се и из податка да је заплењено само 12 топова, 3 тегљача, 21 камион, 27 специјалних аутомобила, 33 мотоцикла, 57 путничких аутомобила и 23.455 мина и друге муниције.[226] (а само

[223] Зборник, 1/15, док. бр. 79 (На жалост, не располажемо списковима свих похваљених).

[224] Зборник 1/15, док. бр. 111 (извод из Операцијског дневника 8. бригаде).

[225] А. Срб. ПКС, бр. 734.

[228] „Отечествената воина 1944—1945", т. II страна 310.

10. српска бригада је запленила 8 топова.) Губици 2. бугарске армије били су 946 погинулих, 554 нестала и 3.406 рањених. А губици 24. дивизије НОВЈ 140 погинулих, 93 нестала и преко 250 рањених, а губици 22. дивизије НОВЈ од 63 погинула, 16 промрзлих и преко 115 рањених, види се колико су велике жртве дате а задатак није извршен — пресецаше правца повлачења немачној групи армија Е.[227]

О резултатима борбених дејстава 2. бугарске армије у косовској операцији, бугарски историчари дају две потпуно супротне оцене. Прва оцена дата је у књизи „Кратка историјата на Отечествената Воина" Државно Военно Издателъство — Софија 1958. година. На страни 196. стоји: „Резултати дејстава 2. бугарске армије у првом периоду отаџбинског рата били би већи, да се у њен штаб нису угнездили замаскирани фашизирани официри са командантом армије генералом К. Станчевим на челу који је касније био осуђен због противнародне непријатељске делатности. Они су смишљено успоравали дејства армије, нису благовремено организовали гоњење непријатеља и кочили су борбени елан јединица.[228] Друга, пак, оцена изгледа овако: „2. армија је достигла одређени јој оперативни објекат — Косово Поље, али није могла раније да изврши постављени јој оперативни задатак — пресецање комуникације за повлачење главних снага армијске групе „Е". Разлози за то били су упорна одбрана хитлероваца која је успоравала наступање, *јако испресецано планинско земљиште, рђаво време* (подвукао Ж. Н.), а исто тако и грешке одговорних команданата, учињене за време припреме и извођења операције.[229]

[227] „Отечествената воина", страна 310; Зборник, том 1/15, док. бр. 33, 79, 111. и 123; Зборник, том 1/14, док. бр. 165 и Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—20. За погинуле из 22. дивизије из приложеног списка.

[228] Друга бугарска армија у првом периоду отаџбинског рата водила је борбе у нишкој и косовској операцији, те се ова оцена односи на обе операције.

[229] „Отечествената воина 1944—1945", страна 311.

Двадесет др-уга ударна дивизија НОВЈ у борбама за Нови Пазар

По ослобађању Кос. Митровице, Вучитрна и Трепче, јединице 22. ударне дивизије су се разместиле ради предаха и то: 8. српска бригада у ширем рејону Вучитрна, 12. српска у Кос. Митровици и 10. бригада у Трепчи, спремне за даља дејства. Главни штаб Србије је захтевао од 13. корпуса НОВЈ да 22. дивизија, заједно са дивизијама 2. бугарске армије, дејствује према Новом Пазару.[230] Међутим, и на самом Косову требало је оставити јединице за борбу против албанских националиста који су озбиљно угрожавали нормализовање живота у ослобођеним градовима и селима.[231] Ипак, приоритет су имале борбе за уништење Немаца. Зато Главни штаб Србије и наређује 22. дивизији да наступа за немачким јединицама ка Новом Пазару и то на два правца: Кое. Митровица—Нови Пазар преко Рашке и Кос. Митровица—Нови Пазар преко планине Рогозне.

На основу овог наређења, штаб 22. дивизије НОВЈ издао је 26. новембра заповест, по којој 8. српека бригада креће комуникацијом Кос. Митровица—Рашка—Нови Пазар, а 12. српска правцем Кос. Митровица—Рогозна—Нови Пазар.[232]

У периоду критичне ситуације на приштинском правцу, када је десни бок немачке групе армије „Е" у одступашу био потпуно откривен и угрожен са правца Преполац—Подујево—Приштина, генерал Лер одређује два пута за повлачеша са Косова: Кос. Митровица—Рашка—Нови Пазар—Пријепоље—Вишеград и Кос. Митровица—Рогозна—Нови Пазар. За оопособљавање пута преко Рогозне ангажовани су заробљени Италијани. Овај пут је назван „жути пут". А да би се убрзао покрет, генерал Лер је наредио да се јединице растерете свега оног што би отежавало покрет.[233]

[230] Зборник, том 1/15, док. бр. 170.

[231] Зборник, том 1/19, док. бр. 211, 212 и 213.

[232] Зборник, том 1/15, док. бр. 78.

[233] Архив ВИИ, к. 70, док. бр. 1/1 (изјава генерала Лера).

Санџак (Сјеница, Пријепоље, Прибој, Пљевље) је у то време био слободна територија НОВЈ, па су Немци тежили првенствено освајању градова и раскрсница. Зато је формирана специјална група на челу главнине под командом генерала Шојерлена састава: један полицијски пук, један батаљон недићеваца и батаљон четника. Група „Шојерлен" формирана је 20. октобра у Новом Пазару и овладала: Сјеницом 25. октобра, Пријепољем 29. октобра, Прибојем 9. новембра и Вардиштем 20. новембра. Ту се спојила са сличном групом која је продирала преко Ужица. Тиме је обезбедила повлачење 91. армијског корпуса.[234] Са Косова се, дакле, преко Новог Пазара повлачио 91. армијски корпус, а као заштитнице су му биле 963. гврђавска бригада (као група „Клоц") и 966. тврђавска бригада (као група „Ангермилер") које су за собом рушиле објекте на прузи и путу и успоравале наступање јединица 22. ударне дивизије НОВЈ и 9. бугарске дивизије.[235]

Ибарски партизански одред (који је у периоду косовске операције успешно дејствовао на гребену Копаоника) добио је од Главног штаба Србије задатак да спречи непријатељску заштитницу да поруши миниране објекте.[236] Ибарски одред је само делимично успео да изврши овај задатак. Ипак, продором у Рашку (26. новембра) тај одред је спречио непријатељу да поруши мостове на Ибру и минира и спали магацине у самом граду[237], што је шегов велики допринос обезбеђењу саобраћаја и обнови привреде у овом крају.

Још 22. новембра, док су вођене борбе за рејон Кос. Митровица, јединице 2. бугарске армије су се припремале за повратак у Бугарску,[238] са чиме се сложио и

[234] „Завршне операције", стр. 206—207 и Архив VII НАВ-Н--Т, 314—193/879 и Архив VII, к. 70, док. бр. 1/1.

[235] Архив VII НАВ-Н-Т 314—193/884 и Зборник 1/15, док. бр. 59 и 170.

[236] Зборник, том 1/15, док. бр. 44 и 59 као и 1/19, док. бр. 203.

[237] Зборник, том 1/15, док. бр. 170 (Операцијски дневник Гл. штаба Србије).

[238] „Отечествената воина", Т. II, страна 30—30).

командант 3. украјинског фронта у свом писму од 27. новембра. Остала је само 9. бугарска дивизија за наступање преко Рашке и Новог Пазара и то у два правца: 4. пук правцем Кос. Митровица—Рашка—Нови Пазар, а 34. пук правцем Кос. Митровица—Рогозна—Нови Пазар; овај пук је иначе споро наступао, није успоставио контакт са непријатељем, 34. пеш. пук је — 26. новембра тек на планини Чаплинац (триг. 1319) наишао на немачку заштитницу и ту био заустављен.[239]

И поред инсистирања Главног пггаба Србије да 22. ударна дивизија одмах наступа, она је од 13. корпуса НОВЈ тек 25. новембра добила наређење за дејства, па је 8. српска бригада добила наређење да крене на извршење задатка тек 27. новембра из рејона Вучитрна. Све до 29. новембра она је била без контакта са непријатељем. Тако је 8. бригада стигла у Рашку када је овај град већ био ослобођен. И 12. српска бригада је кренула у наступање тек 28. новембра правцем Кос. Митровица—Рогозна—Нови Пазар, при чему је морала да се креће опрезно због четника који су се налазили на планини Рогозни. При томе је 12. бригади наређено да заробљене четнике не прима у своје редове, већ да их упућује у штаб дивизије. Уколико би пред 12. бригадом биле бугарске снаге, „кретати се иза њих", — стајало је у наређењу, што показује да није било договора између штабова 22. ударне дивизије НОВЈ и 9. бугарске дивизије.[240]

У то време је борбени додир са Немцима који су се повлачиле из Рашке према Новом Пазару имао Ибарски партизански одред. Он ее са два батаљона у рејону села Милатковића и Пиларета сукобио са заштитним деловима 41. немачке дивизије и са њима водио борбе 27. и 28. новембра. Командант Ибарског одреда Миладин Радуловић Крцун инсистирао је на артиљеријској подршци и тек на трећи захтев добио од команданта 9. бугарске дивизије једну артиљеријску батерију, што је

[239] „Отечествената воина", страна 306—308.

[240] Зборник, том 1/15, док. бр. 78 (заповест штаба 22. дивизије).

одреду омогућило да одбаци Немце.[241] Тада је у рејон Пиларета и Постења стигла и 8. српска бригада која је појачала напад Ибарског одреда. На леђима непријатељских заштитница, 29. новембра у 22 часа, 2 батаљон 8. бригаде и Ибарски партизански одред ослобађају Нови Пазар.[242] 4

Дванаеста српска бригада је, са 34. бугарским пуком, ликвидирајући непријатељске заштитнице на Рогозни, тек у преподневним часовима 30. новембра ушла у ослобођени Нови Пазар.

Осма српска бригада је својим 2. батаљоном 30. новембра водила борбу са немачким заштитним деловима на линији: Велико брдо—к. 788—с. Побрђе—Варово—Шанац на путу за Сјеницу који су обезбеђивали извлачење главнине 41. дивизије са плагоше Рогозне.[243] У борбама око Новог Пазара, 8. српска бригада је убила 7 Немаца и 5 четника, а заробила 14; њени губици били су 2 погинула и 10 рањених и контузованих.

У ослобођени Нови Пазар ушли су 30. новембра 4. и 34. пук 9. бугарске дивизије, али су се одавде бугарске јединице вратиле у састав своје армије.[244]

Наступање Двадесет друге дивизије НОВЈ и 9. бугарске дивизије ка Санџаку није дало жељене резултате, а 4. бугарски пук чак није ни успоставио борбени контакт са непријатељем до Новог Пазара.

[241] Зборник, том 1/15, док. бр. 91.

[242] Зборник, том 115, док. бр. 78, 123, 124 и 170.

[243] Зборник, том 1/15, док. бр. 111, 134 и Архив VII, к. 1052, фасц. 2, док. бр. 2—40 (Операцијски дневник 22. дивизије).

[244] „Отечествената воина", т. II, страна 307. И у овом граду, без обзира на то што су предузимане мере бугарске јединице су се нелојално понашале према народу и народној власти. У књизи „Санџак у НОБ", 1944. Београд, Нолит, стр. 538, поред осталог стоји: „Бугарски војници су у Новом Пазару и околини извршили многе пљачке и разна насиља, они су из ћилимаре однели 50 недовршених ћилима и све мустре које су тамо биле, из електричне централе су однешени каишеви, из биоскопа апаратура. По кућама су тражили злато и накит, дизали девојачку опрему, радио-апарате, струјомере, лустере, посуђе и друге ствари од вредности. Само у Новом Пазару опљачкано је 468 кућа, од којих 420 муслиманских и око 40 трговачких радњи".

Борбе Двадесет друге ударне дивизије око Сјенице

Док је 2. батаљон 8. српеке бригаде 1. децембра водио борбу са заштитницама 133. пука 41. немачке дивизије, 10. српска бригада је чистила терен у око села Лакве, Митровице и Ливца од четника 2. косовског корпуса. При томе је заробљено 11 четника, 7 Италијана и 5 белогардејаца, али не и штаб овог корпуса који се ту налазио.[245] Штаб 22. дивизије НОВЈ у Косовској Митровици, сазнавши да 9. бугарска дивизија обуставља даља дејства од Новог Пазара, захтевао је од штаба 13. корпуса нове задатке[240]. На то је добио одговор да дивизија остаје у садашим рејонима и да јој је задатак да чисти терен од четника и албанских балиста.[247] Очигледно је да ни штаб 13. корпуеа није имао преглед ситуације код Сјенице, а Главни штаб Србије је, дајући Четрдесет пету дивизију у јужну групу дивизија планирао да Двадесет друга дивизија дође на шено место у западну Србију, тамо чисти терен од четника и обезбеђује прелазе јединицама НОВЈ преко Дрине.[24,4] Међутим, Врховни штаб НОВЈ је рачунао да Двадесет другу дивизију употреби у долини Лима, с обзиром на то што је придолазак немачке групе армија „Е" и успостављање немачког мостобрана у рејону Брчког и Бијељине угрожавало ситуацију на сремском фронту. То је и диктирало пребацивање јужне групе дивизија НОВЈ у источну Босну,[249] чиме би се угрожавало и повлачење 21. брдског немачког корпуса из Црне Горе у Босну. Врховни штаб је још у октобру наредио 2. корпусу да поруши објекте на путу Подгорица—Колашин—Бијело Поље—Пријепоље—Прибој[1]—Вишеград и тиме спречи или отежа извлачења Немаца из Црне Горе које је почело 22. новембра 1944.

[245] Зборник, 1/15, ск. бр. 126.

[24в] Архив VII, к. 1051, фасц. 5, док. бр. 2, књига депеша 22. дивизије.

[247] Архив VII, к. 1051, фасц. 5, док. бр. 2, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 2/6.

[248] Зборник, 1/14, док. бр. 138.

[249] „Завршне операције", стр. 206—208.

Када је немачки 91 армијски корпус 28. новембра упутио долином Лима у сусрет 21. корпусу своју 22. гренадирску дивизију, ситуација је постала још сложенија за фронт у Срему, па је Врховни штаб НОВЈ 3. децембра наредио 2. корпусу и Тридесет седмој дивизији НОВЈ да појачају дејства, а Двадесет другој дивизији да из рејона Новог Пазара дејствује према Сјеници. На Косову је тада била и 5. албанска НО дивизија која се такође може употребити у борбама на Лиму, с тим што би предлог о њеној употреби дао штаб Тридесет седме дивизије НОВЈ која је била у Санџаку.[250]

Трећа и Тридесет седма дивизија 2. корпуса НОВЈ водиле су тешке борбе у долини Мораче и Таре, са немачким колонама 21. брдског и 91. армијског корпуса које су ишле једна другој у сусрет. Дивизије 2. корпуса НОВЈ успевале су само да им успоравају покрет, али не и да то спрече.[251] У тој ситуацији, Двадесет друга дивизија НОВЈ је остала пасивна, без непосредне везе и са Главним штабом Србије и са Тридесет седмом дивизијом НОВЈ. Одлуком Врховног штаба расформирани су 3. децембра 13. и 14. корпус с тим што је 13. корпус престао да постоји 8. децембра, а 14. корпус је дејствовао у саставу Јужне групе дивизија, док је Двадесет друга дивизија била под непосредном командом Главног штаба Србије.

Дејства Двадесет друге дивизије НОВЈ према Сјеници требало је да почну 3. децембра, али Главни штаб Србије није добио такво наређење, о чему сведочи његов извештај упућен Врховном штабу од 5. децембра.[252] С друге стране, на Косову су се у то време активирале снаге фашистичке реакције, нападајући органе народне власти и јединице при командама места. Због тога, а не-

[250] „Завршне операције", стр. 227—228, Зборник 111/8, док. бр. 304, Архив ВИИ, к. 1253, фасц. 10, док. бр. 8 (књ. депеша 37. дивизије).

[251] Завршне операције, стр. 2360250 и „Ратни пут треће дивизије", ВИС, Београд 1970. год., стр. 384—404. — Радована Вукановића.

[252] Зборник, том 1/15, док, бр. 138.

мајући довољно снага на Косову за обрачун са реакцијом, Оперативни штаб за Косово је затражио од Главног штаба Србије да Двадесет другу дивизију врати на Косово.[233] Главни штаб Србије одобрио је употребу Двадесет друге дивизије на Косову, али је ставио до знаша да је то привремено.[254] С тим у вези је и наређеше штаба Двадесет друге дивизије од 6. децембра да 8. и 10. српска бритда дејствују у рејону Кос. Митровице, а 12. српска бригада да остане у рејону Новог Пазара.

За то време је Тридесет седма дивизија НОВ водила тешке борбе у долини Лима и на комуникацији Сјеница—Пријепоље и са нестрпљењем очекивала долазак 22. дивизије НОВЈ. Али када је 8. децембра успоставила везу са штабом Двадесет друге дивизије, тек тада је установљено да овај нема наређење за дејства према Сјеници.[255]

И тако, после 8 дана неактивности, Двадесет друга дивизија НОВЈ 8. децембра коначно добија наређење да дејствује на правцу Сјенице, где су њене бригаде истог дана извршиле покрет и то:[256] 8. бригада из Рашке; 10. бригада из Косовеке Митровице (са једним батаљоном у Звечану) и 12. бригада из Новог Пазара. Штаб дивизије, са приштапским јединицама, био је тада у Косовској Митровици. Покрет бригада је текао по плану: 8. бригада је 11. децембра била у селу Расно и у току 12. децембра иоставила обезбеђења на правац: Раждагиња—Коритник; 12. бригада је кренула 10. децембра и дошла у рејон села Дуга Пољана, где се већ налазио 3. санџачки партизански одред; 10. бригада је

[253] Зборник, том 1/15, док. бр. 129 (Једна од неколико наоружаних група албанских фашиста напала је Урошевац и 2. косовску бригаду 2. децембра, а остале су нападале јединице 46. дивизије НОВЈ и македонске партизанске јединице на Карадагу).

[254] Архив ВИИ, к. 184 фасц. 1, док. бр. 32; к. 1051, фасц. 4, док. бр. 2; к. 1053, фасц. 1, док. бр. 22 и 23 и к. 1052, фасц. 4, док. бр. 2/6.

[255] Архив ВИИ, к. 1253, фасц. 10, док. бр. 8 (Књига депеша 37. дивизије).

[258] Зборник, том 1/15, док. бр. 155.

из Косовоке Митровице, преко Рашке, са три батаљона стигла 10. децембра у Нови Пазар, а један батаљон оставила као гарнизонску јединицу у Рашки; штаб 22. дивизије, чета за везу, дивизијско превијалиште, инжишеријски батаљон и дивизијска артиљерија су до 11. децембра стигли у Нови Пазар,[257] па је тот дана читава дивизија била у борбеном поретку за извршеше постављеног задатка.

Штаб Тридесет седме дивизије НОВЈ (са 4. и 5. бригадом у свакодневним борбама на комуникацији Сјеница—Пријепоље, а са 6. бригадом на комуникацији Пријепоље—Пљевља и Пријепоље—Бијело Поље), на основу овлашћења Врховног штаба, свакодневно је пожуривао долазак Двадесет друге дивизије,[258] па је сада њеним доласком у рејˆон Сјенице скинута велика брига, јер се овде налазио читав 133. пук 41. немачке дивизије. Он је због пасивности Двадесет друге дивизије НОВЈ био готово незапослен као заштитница оната 91. армијског корпуса. Међутим, чим се Двадесет друга дивизија НОВЈ нашла на полазним положајима за напад, 133. немачки пук је, 12. децембра, напустио Сјеницу, а сутрадан прошао кроз борбени поредак 966. тврђавске немачке бригаде групе „Аргермилер" (на бабињачким положајима). Сада је ова група као заштитница дочекала напад Двадесет друге и Тридесет еедме дивизије НОВЈ, спречавајући им продор у долину Ј1има.[259]

Обавештајни подаци бригада, нарочито 8. српске, о снагама непријатеља у Сјеници и поседнутим положајима били су прилично тачни, па је на основу њих штаб Двадесет друге дивизије НОВЈ и донео одлуку

[257] Зборник, том 1/15, док. бр. 160, 205 (извод из Операцијског дневника 22. дивизије, Архив ВИИ, к. 1051, фасц. 1, док. бр. 2020; к. 1053, фасц. 5, док. бр. 3 и к. 1054, фасц. 4, док. бр. 1 (оперативни дн°вници 8, 10. и 12. бригаде).

[258] Архив ВИИ, к. 1253, фасц. 10, док. бр. 8 (Књига депеша 37. дивизије, депеше за 8, 9, 10. и 11. XII 1944).

[259] Архив ВИИ, к. 24, фасц. 1, док. бр. 47—48 и НАВ-Н-Т 311—184/1079 и 1102—3 и Архив ВИИ, к. 1252, фасц. 4, док. бр. 4 *и* к. 152, фасц. 2, док. бр. 2/7.

за напад на Сјеницу и то са 8. и 12. бригадом у првом, а 10. бригадом у другом ешелону (размештена у рејон Дуге Пољане). У току 13. децембра бригаде су кренуле у напад и то: 8. бригада (са три батаљона) преко Дубнице, Радишића брда (к. 1244) и Брезе (к. 1062); 12. са два батаљона преко Ћупаље и Д. Вапе на Чедово, а са друга два батаљона преко Драгојловића и Девиног брда. Бригаде су у току 13. децембра избиле на линију Чедово-Девино брдо—Бреза—Дубница—Радишића брдо (к. 1244), са које су кренуле у напад на Сјеницу, одакле се непријатељ већ био повукао. Очигледна је опрезност Двадесет друге дивизије НОВЈ, па је то и омогућило несметано повлачење Немаца. До тота сигурно не би дошло да су маши делови, пре општег, кренули у демонстративни напад на Сјеницу.[260] Утолико је тхравилнија оријентација штаба дивизије да један батаљон 8. бригаде оријентише према Караули, са задатком да у току 13. децембра пресече комуникацију Сјеница—Пријепоље. Али тада је штабу 8. бригаде препуштено да одлучи хоће ли јаче снаге упутити према Караули, мада је она за непријатеља у рејону Сјенице била од огромног значаја. Штаб Двадесет друге дивизије НОВЈ организовао је садејство јединица са Тридесет седмом дивизијом за дејства у току 13. децембра, пре свега ради избијања на комуникацију. Међутим, батаљон 8. бригаде који је упућен ка Караули, споро је наступао и у току ноћи 12/13. децембра стигао само до села Д. Гоње и к. 1210 (Машовићи).[261]

У вези са тим садејством, штаб Тридесет седме дивизије НОВЈ је наредио 5 (санџачкој) бригади да у току ноћи 13. децембра изврши напад на линију: Доње Горачиће—Златарско брдо-—Халиновиће која је била северно од Карауле. Међутим, тај напад је био без успеха, јер је одбрана непријатеља била утврђена бункерима и рововима пуног профила. То је делимично и био

[260] Зборник, том 1/15, док. бр. 164; Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 5, док. бр. 2—7; к. 1053, фасц. 5, док. бр. 3—20 (Оперативни дневници 22. дивизије, 8. и 12. српске бригаде).

[361] Зборник, том 1/15, док. бр. 164 и 205 и Архив ВИИ, к. 1053, фасц. 5, док. бр. 3, (Оперативни дневник 8. бригаде).

узрок неуспелом нападу 1. батаљона 8. српске бригаде на Караулу.[262]

После ослобођења Сјенице, штаб Двадесет друге дивизије НОВЈ, иако је имао одређен задатак пре тога, не гони непријатеља ка Пријепољу већ тражи од Главног штаба Србије нове задатаке.[263] За новог команданта дивизије долази потпуковник Перо Попивода који, имајући основни циљ пресецаше комуникације код Караула, за тај задатак не групише снаге, па су и дејства Двадесет друге дивизије НОВЈ углавном текла стихијно. Тако је 8. бригада, дејствујући на комуникацији Сјеница—Пријепоље, 14. децембра овладала линијом: Угар (триг. 1134)—Змињак—Доње поље—Веље брдо и окренула фронт на север према Великој Пандурици (триг. 1269)—Бабињачи—кршу Градец—Лисичаку—Увцу, где се утврдила 966. немачка тврђавска бригада. Дотле 1. батаљон 8. бригаде не само што није успео да избије на Караулу, већ ни у Доротице (на падинама Јадовника). Развучена 8. орпска бригада (1. и 2. батаљон од Јадовника — до Угара, 3. и 4. батаљон у Сјеници и Кијевцу) није била еособна за нападе, па чак ни за одбрану на достигнутој линији.

Дванаеста српска бригада која је 13. децембра успела да овлада косом Чедово и Мариним брдом, добила је задатак да 14. децембра, 3. и 4. батаљоном, обилазним путем преко Крстаца и Равне Орнице, овлада Караулом и пресече комуникацију Сјеница—Пријепоље, 1. батаљоном да овлада рејоном Доње Лопиже, а 2. батаљоном да овлада Мариним брдом и Лаништем и одатле да нападне положаје Маљевине — Увац.

Сви батаљони 12. бригаде били су 14. децембра на одређеним положајима, сем 3. батаљона, који је непријатељ задржао код Мишевића и присилио да на тим положајима води борбу и 15. децембра. Иако је била развучена на широком фронту, 12. бригада је успешно дејствовала: 4. батаљон је из рејона Шиповика (к. 1282) нападао Софриште (к. 1277) и Пицељ (к. 1324), а 3. ба-

[262] Зборник, том 1/15, док. бр. 176.

[263] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 2, док. бр. 2—10 и Зборник, том 1/15, док. бр. 155 (заповест штаба дивизије од 8. XII 1944).

таљон Мишевиће, Златарево брдо и Рупањ. У ноћном јуришу, код 4. батаљона ее борба водила за сваки ров непријатеља, а по подне 15. децембра, Немци су са к. 1277 и 1324 одбачени ка Дошем Горачићу. Тај успех 4. батаљона омогућио је и 3. батаљону да крајем 15. децембра овлада Рупајем, чиме су створени услови за продор у Доње и Горње Горачиће и Караулу (где је дејствовао и 1. батаљон 8. српске бригаде, овладавши источним падинама Јадовника и Доротица). Истовремено су 2. и 1. батаљон 12. српске бригаде прешли у напад на одређеним правцима, при чему је 2. батаљон овладао Увцем (к. 1231) и Маљевинама и подишао кршу Градец, одакле је непријатељ давао жесток отпор. Али 1. батаљон није успео да потионе непријатеља еа положаја к. 1089 — Доње Лопиже. Користећи се артиљеријом и минобацачима са Бабињаче, Немци су зауставили даље нападе 12. бригаде.[264]

Командант немачког 91. армијског корпуса ценио је напад Двадесет друге дивизије НОВЈ врло опасним за 966. тврђавску бригаду (групу „Ангемилер"), па је у рејон Бабињаче упутио и групу „Клоц" (963. тврђавску бригаду) која је, ојачана тенковима, 16. децембра стигла у рејон Карауле,[265] а одавде предузела противнападе како према 8. тако и према 12. српској бригади. Циљ овог противнапада Немаца био је да поврате изгубљене позиције у рејону Рупај, Доњи Горачићи и Караула, а одбацивши 8. српску бригаду, проширили би своју одбрамбену зону.

Противнапад Немаца био је уомерен ка 3. и 4. батаљону 12. српоке бригаде који су држали Рупај, Прцељ и Оофриштс. Напад је почео у подне 16. децембра, али иако је подржан артиљеријом и минобацачима, није имао успеха. Борба је трајала читав дан. Тек када је погинуо командир 1. чете 4. батаљона Братислав Сто-

[264] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 2, док. бр. 2—10; к. 1053, фасц. 5, док. бр. 3; к. 1054, фасц. 5, док. бр. 3 (оперативни извештаји 22. див. 8. и 12. бригаде); к. 1051, фасц. 2, док. бр. 16 и Зборник, том 1/15 док. бр. 205.

[265] Архив ВИИ, НАВ-Н-Т 311—184/1130, 311, 184/1077—78 и „Завршне операције", стр. 207.

јановић, са још 10 бораца, и рањено преко 40, батаљон се псвукао на линију Мишевићи—Кикуше (к. 1163) — Шиповик (к. 1282),[266] а затим је то исто учинио и 3. батаљон.

Одбацивши 3. и 4. батаљон 12. бригаде и повративши врло важне положаје за одбрану комуникације, Немци су појачавали напад на 1. батаљон 8. бригаде у рејону Доротице (Јадовник), као и на линији Велики

Заробљепи Немци у Сјеници од бораца II батаљона 8. српске бригаде 1944. год.

Витовик (к. 1391) — Горњи Горачићи—Голо брдо (к. 1323)—Машовићи (к. 1210—Лазића крш (к. 1398). Штаб 8. српске бригаде парирао је нападу непријатеља (који је почео у 13 часова 16. децембра) ангажовашем две чете 2. батаљсна из рејона села Шушари. Оне су успеле

[266] У борбама око Бабиначе, 22. дивизија је имала око 40 погинулих, од тога само из 12. бригаде 32.

да одбаце непријатеља према Уње, Мишевићима и Бабињачи, повративши Лазића крш и село Борић.

Штаб 8. бригаде је 16. децембра покренуо свој 3. батаљон из рејона Сјенице и села Кијевца, али због удаљености, батаљон је могао да стигне овог дана само до рејона Грабовице, (к. 1204) одакле није успоставио контакт са непријатељем.[267]

Непријатељ је у поподневним часовима 16. децембра почео противнапад и на 1. и 2. батаљон 12. бригаде на Увцу и Миљевине, па је у току ноћи успео да одбаци 2. батаљон на Марино брдо.[268] Тако је у току 16. децембра повратио изгубљене положаје и стабилизовао раније порушену одбрану. На руку му је ишла, додуше, и закаснела одлука штаба 8. српеке бригаде за напад на линију с. Шушаре—Д. Гоња—Јадовник—Караула. Али батаљони 8. српске бригаде нису одустали од наређенот напада, па је 1. батаљон са Доротице (Јадовника) и Б. Битовика Јуришао на Караулу. Њоме је у току 17. децембра и овладао уз подршку 3. батаљона који је јуришао еа линије Горње Гоње—Голо брдо; 2. батаљон 8. бригаде је истог дана нападао Уње и Доње Гоње и одбацио непријатеља на бабиначке положаје, одакле се 963. тврђавска бригада (група „Клоц") повукла према Пријепољу. Међутим, снаге 966. тврђавске бригаде (група „Ангемилер") кренуле су у противнапад на 1. батаљон 8. орпске бригаде и поново заузеле Караулу, а тиме ослободиле комуникацију нужно потребну за своје повлачење.

Овим борбама је 22. дивизија НОВЈ завршила своја дејства за бабиначке положаје. Из наређења и борбених дејстава може се закључити да је штаб дивизије препустио иницијативу штабовима бригада које су полазиле у нападе без довољног садејства. Најбоље се у таквој еитуацији сналазио штаб 12. српске бригаде, пре свега при заузимашу Карауле. Батаљони те бригаде

[267] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 2, док. бр. 2—10 и к. 1053, фасц. 5, док. бр. 3, (Операт. дневник 22. дивизије и 8. бригаде) и Зборник 1/15, док. бр. 205 и к. 1054, фасц. 4, док. бр. 1 (Операцијски дневник 12. бригаде).

[268] Зборник. том 1/15, док. бр. 205.

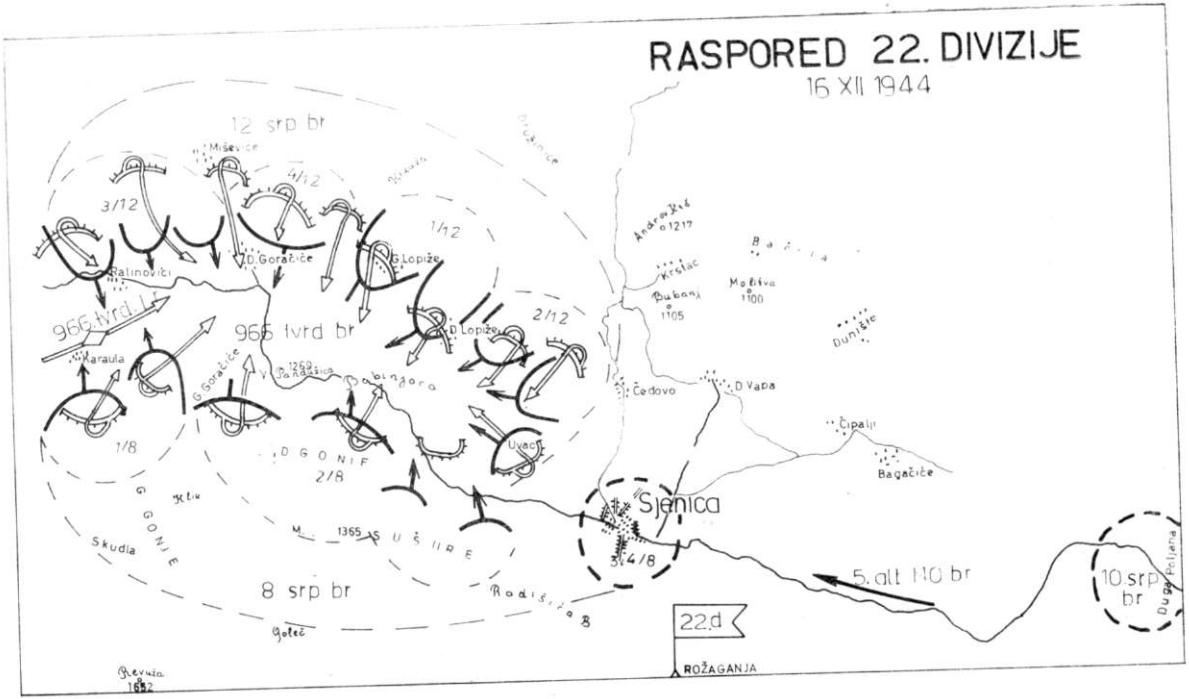
RASPORED 22. DIVIZIJE
16 XII 1944
12 srp br
Miševice
4/12
3/12
1/12
D. Goračiće
G. Lopiže
Ralinovići
966 tvrd. br
966 tvrd br
D. Lopiže
2/12
Karaula
G. Goračiće
1269
Babinjora
1/8
D G O N I E
2/8
Uvac
Androvšić
1217
Krstac
Bubanj
1105
Molitva
1100
Dunište
Čedovo
D. Vapa
Čipalji
Bagačiće
Sjenica
3/4/8
G. GONJE
Skudla
1365
S U Š U R E
8 srp br
Radišića B
Goleč
5. alt 110 br
10. srp br
Duga Poljana
22.d
ROŽAGANJA
Revuža
1652

су били толико упорни у борби да је захваљујући томе и постигнут успех.[269] Штаб 8. српске бригаде, и поред испољене иницијативе, превидео је могућност да концентрацијом батаљона овлада рејонима Јадовник—Караула, чиме би се, у садејству са 12. српском бригадом и јединицама Тридесет седме дивизије НОВЈ, спречило Немцима довођење снага из Пријепоља, а још више — непријатељ би био лишен могућности даљег држања бабиначких положаја а тиме *и* обезбеђења снага у долини Лима.

Штаб Двадесет друге дивизије НОВЈ је пропустио да груписањем свих снага, већ у првим нападима постигне одлучујући успех. То довољно сведочи чињеница што је 10. српска бригада читаво време борби била незапослена код Дуге Пољане, па чак ни сви батаљони 8. и 12. бригаде нису подједнако ангажовани. То је реметило и план дејства Тридесет седме дивизије НОВЈ која је од првог дана повлачења Немаца била носилац борби на овом сектору.

О *борбама на Лиму*

У Санџаку се штаб Двадесет друге дивизије НОВЈ суочио са проблемсм исхране. Поред онога због обуће и одеће, такав проблем је постојао и у косовској операцији. Територија Санџака је пасивни крај, а уз то, у току НОР, непријатељ је попалио велики број села која сада нису могла бити база за снабдевање, поготову многсбројне Двадесет друге дивизије НОВЈ која је бројала 10.000 бораца и 400 коња. Зато је 13. децембра упућен захтев Главном штабу Србије да се обезбеди храна. Расформирање штаба 13. корпуса НОВЈ чија је интендантура дотле дотурала храну дивизији, негативно се одразило на исхрану, а Главни штаб Србије

[21,9] У овим борбама 12. бригаде убијено је 15, рањено 25 и заробљено 50 Немаца, а поред осталог, заплењена су 2 минобацача 81 тт. Највише се истакао командант 3. батаљона Петроније Величковић и командант 4. батаљона Божидар Димић, који су знаначки пружали помоћ својим командама чета.

није уопео да преузме сву бригу на себе око снабдевања Двадесет друге дивизије,[270] већ је оријентисао да се сама снабдева са Косова.[271] Овде је, додуше, било довољно хране, али позадинска војна власт и народноослободилачки одбори нису били организовано способни да је дотурају јединицама на фронту, поготову Двадесет другој дивизији чак у Санџак. Транспортне снаге дивизије биле су само један камион од 3 тоне и неколико двоосовних кола која нису могла дотурити средства ни за једнодневну исхрану дивизије. Та ситуација је присилила штаб Двадесет друге дивизије НОВЈ да 16. и 17. децембра поново затражи помоћ Главног штаба Србије у погледу обезбеђивања исхране, а сада и због доласка 5. албанске НО дивизије у рејон Сјенице која није имала никаквих резерви хране.[272] Уместо одговора на захтеве Двадесет друге дивизије око обезбеђивања исхране, одеће и обуће, Главни штаб Србије наредио је да се она што пре пребаци у долину Лима где Трећа и Тридесет седма дивизија НОВЈ воде огорчене борбе у тежњи да спрече спајање немачких колона. Наређење је примљено 17. децембра,[273] па је Двадесет друга дивизија НОВЈ предала своје положаје код Сјенице 5. албанској НО дивизији.[274]

Штаб Двадесет друге дивизије је наредио да се 8. српска бригада, по смењивању са положаја, прикупи у рејон Милановића, Крајиновића, Вишњева и Трешњевица, али су Милановићи били попаљени и тамо

[270] Архив ВИИ, к. 1051, фасц. 2, док. бр. 1.

[271] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 4.

[272] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 4. У овим депсшама 22. дивизије предлаже се да се у рејон Сјенице бацају из савезничких авиона одећа, обућа и храна, што би било најцелисходније решење овог проблема

[273] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 1 и Зборник 1/15, док бр. 188.

[274] Зборник, том 1/15, док. бр. 188 и 205/5 Албанска дивизија формирана је у рејону Косовске Митровице од 3. и 5. албанске бригаде које су по договору Врховног штаба ИОВЈ и Главног штаба НОВ Албаније дошле на Косово ради заједничког дејства. Оне су учествовале у ослобађању Ђаковице, Пећи и других места на Косову, садејствујући косовским бригадама НОВЈ.

је бригада упутила слабије снаге. Десета српска бригада (са артиљеријском батеријом из рејона Дуге Пољане) имала је да дође у рејон Бољара, Угло, Шиповице, Стубла, Костеница и Савина Поља, а 12. бригада у рејон Сјенице, одакле је прешла у рејон Гошево, Гргаје и Цврско, као дивизијска резерва.[275]

Због хитности поседања положаја на Лиму батал»они су кретали на марш онако како је који био спреман: 1. батаљон 8. бригаде, прикупљен у с. Требињу, кренуо је 19. децембра и истог дана био у селу Гргаје; 3. батаљон је 19. децембра кренуо правцем Сјенице—

На осматрачници (22. XII 1944. год.)

Требиње—Вишњево—Трешњевица—Заумско и одмах по пристизању 20. децембра истурио обезбеђење на линију: к. 1298—к. 1226—к. 1158—к. 1109—к. 912—к. 1118; 2. и 4. батаљон су се прикупили у селу Требињу, одакле је 4. батаљон извршио марш 22. децембра да би 23. децембра преузео одређене положаје на Лиму, док је 2. батаљон остао у Требињу све до 24. децембра.

[275] Зборник, том 1/15, док. бр. 191 и 205.

Десета српска бригада такође је извршила покрет 19. децембра и то: 1. батаљон из Раждагиње за село Угло, 2. батаљон из села Штавље у село Долићи, 3. батаљон из Дуге Пољане до села Расно и 4. батаљоном из села Врсеница ка селу Угло. Затим 20. децембра 1. батаљон десете бригаде из Угла прелази у Ивање, 4. батаљон стиже у Угло, 3. батаљон маршује од Расно за Угло, да би 21. децембра: 1. батаљон из Ивања посео положаје изнад села Дубово, 2. батаљон остао у Долићима, а 3. батаљон у Углу, док је 4. батаљон извршио марш из Угла за Костеницу а одмах је и он дошао на положаје Соколовац (к. 947 и к. 791) спреман за напад према Оброву и Градини.[276]

Док је јединице Двадесет друге дивизије смењивала 5. албанска НО дивизија, у рејону Карауле и Бабиње дошло је до спајања немачких колона 21. брдског и 91. армијског корпуса (18. децембра у рејону Мојковца ;и Сјерогошћа). С обзиром на то што није спречено спајање непријатељских колона, Врховни штаб НОВЈ је наредио 2. корпусу да не води фронталне борбе, него да ударима на бокове и нападима на заштитне делове наноси Немцима губитке и успорава повлачење.[277] На оонову овог наређења, 2. корпус НОВЈ је прегруписао своју 3 дивизију. И Главни штаб Србије сугерише исту тактику Двадесет другој дивизији НОВЈ за дејства у долини Лима, али приликом смене у рејону Карауле и Бабиње, немачка 966. бригада (група „Ангермилер") је у току 18. и 19. децембра напустила положаје и повукла се према Пријепољу,[278] те је и 5. албанска НО дивизија кренула ка Лиму и заузела положаје код Сапанице, десно од Двадесет друге дивизије.

По два батаљона 8. и 10. српске бригаде, стигавши у одређене рејоне, крећу 22. децембра у напад на 65. пук 22. немачке гренадирске дивизије.[278а] У том на-

[278] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 2, док. бр. 2—10 (Операцијски дневник 22. дивизије).

[277] „Завршне операције", стр. 245 „Ратни пут 3. дивизије", страна 389.

[278] „Завршне операције", стр. 206.

[278»] „Завршне операције", стр. 248.

паду, 2. батаљон 8. српске бригаде протерује непријатељска обезбеђења и избија на положаје код села Тутића и Врбнице, а 1. батаљон код села Градине и Крајтине (изнад ушћа Бистрице у Лим). Ово релативно лако одбацивање непријатељских делова на комуникацију Бијело Поље—Пријепоље створило је повољне услове читавој дивизији за дејство на немачке колоне у долини Лима. И 1. и 4. батаљон 10. српске бригаде (после смењивања 3. батаљона 7. црногорске бригаде у рејону села Дубова и Затона) крећу 22. децембра у напад, али наилазе на јачи отпор Немаца, подржаваних ватром артиљерије 22. гренадирске дивизије. Не успевши да протера непријатеља и угрози рејон Бијелог Поља, а и због велике хладноће, штаб 10. српске бригаде повлачи 1. батаљон са положаја у село Лозане, а на његово место упућује 2. батаљон. Тако, 23. децембра Двадесет друга дивизија НОВЈ напада комуникацију Бијело Поље—Пријепоље само са четири батаљона.

Осма српска бригада, дејством својих заседа близу комуникација, уништила је овог дана 4 камиона и убила 6 непријатељских војника, а тек тада је њен 4. батаљон стигао у село Гор>њи Страњани и предњим деловима посео брдо Клик (к. 997) и Поклиште (к. 822) изнад самог Бродарева, одакле су ватром из митраљеза успешно тукли комуникацију Бродарево-Пријепоље. И 10. српска бригада је напала 22. децембра положај непријатељских обезбеђења, али није успела да их потисне.[279]

Док су се бригаде Двадесет друге дивизије НОВЈ кретале ка одређеним рејонима за дејство под врло тешким атмосферским приликама (преко земљишта са преко 1300 метара надморске висине, покривеног дубоким снегом), а њихови батаљони уз крајња напрезања људи улазили у окршаје, штаб 22. дивизије уложио је напоре да од Главног штаба Србије добије одећу, обућу и храну, јер је у томе сасвим оскудевао. Смештај

[279] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 2, док. бр. 2—10 и к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—28 (Операцијски дневници 22. дивизије и 10. српске бригаде). „Ратни пут 3. дивизије", стр. 394.

јединица зависио је од самог рејона за дејство, па 12. српска бригада није око села Гошева, Гргаје и Цврског налазила ни најосновнија средства за исхрану, а на висини од преко 1000 метара, један њен батаљон је две ноћи и два дана провео под ведрим небом. Претила је деморализација бораца 12. српске бригаде, па је штаб Двадесет друге дивизије био присиљен да је повуче из овог рејона, и то: 1. батаљон у Цетановиће, 2. у Бачицу, 3. у Камешницу, а 4. батаљон чак у Кијевац код Сјенице, са осталим деловима бригаде. Оваква ситуација је присилила штаб дивизије чак да тражи од Главног штаба Србије њено повлачење са Лима, а такав захтев је подржао и пуковник Васа Смајевић, члан Главног штаба Србије који ее у то време налазио код штаба дивизије.[280] Затим, и не сачекавши одобрење, штаб Двадесет друге дивизије НОВЈ и пуковник Смајевић одлучују 23. децембра да на Лиму оставе само 10. орпску бригаду, а са осталима да се повуку у Кос. Митровицу и Нови Пазар. У наређењу бригадама поводом овакве одлуке речено је да ће у рејону својих гарнизона чистити терене од остатака албанских балиста и четника.[281]

Међутим, док су бригаде биле на маршу ка Новом Пазару, из Главног штаба Србије стигао је 24. децембра негативан одговор на захтев за повлачење. У њему се каже: „Извршите задатке које вам је поставио Главни штаб Србије. Известите о ситуацији на фронту и о непријатељским снагама на линији Бијело Поље—Пријепоље—Прибој. Ово је наређење".[282] Штаб 22. дивизије

[280] 20. децембра 1944. штаб дивизије упућује први телеграм у коме приказује тешко стање исхране дивизије. „Проблем исхране није уопште решен, без хлеба и зачина; имамо велики број оболелих. Очекујемо одећу" (депеша од 21. XII) 22. XII Смајевић у депеши 1лавном штабу пише: „На терену глад и пегавац. У јединицама вашљивост и премрзлост..." 23. XII Смајевић у депеши тражи одговор на свој захтев од 22. XII (извори: Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 2, к. 1052, фасц. 2, док. бр. 27).

[281] Зборник, том 1/15, док. бр. 1195.

[282] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 2, Књига депеша 22. дивизије.

није поступио по овом наређењу, већ је известио Главни штаб Србије да су јединице већ повучене са положаја и да је 8. бригади одређен гарнизон Косовска Митровица, а 12. Нови Пазар и Рашка. На такав поступак Главни штаб Србије оштро реагује својом депешом од 26. децембра, изражавајући чуђење зашто је потребно да 8. бригада иде чак у Косовску Митровицу. На то штаб Двадесет друге дивизије НОВЈ мења првобитну одлуку само утолико што је 8. бригаду, уместо у Кос. Митровицу, упутио у Рашку, а 12. бригаду оставио у Новом Пазару, где се и он разместио са приштапским деловима.[283]

Штаб 2. корпуса НОВЈ и штаб Тридесет седме дивизије установили су повлачење Двадесет друге дивизије по слабим борбеним дејствима на њеном сектору, те су због тога тражили објашњење радиодепешом.[284] То је штаб Двадесет друге дивизије објаснио својом депешом од 26. децембра 1944.[285] Очигледно је да разлог слабој борбеној способности Двадесет друге дивизије у Санџаку није у борачком саставу и нижем старешинском кадру који је подносио натчовечанске напоре у борби, већ у неодговорном односу штабова око снабдевања јединица храном и одећом. Дезертерства није никада било у Двадесет другој дивизији НОВЈ због деструктивних побуда, већ због деморалисања људи без хране и осталих потреба, па и то су врло ретки случајеви. А у каквим су се условима бориле јединице Двадесет друге дивизије сведочи и депеша њеног штаба од 20. децембра, упућена Главном штабу Србије којом предвиђа да због глади и хладноће, може доћи и до дезертерства и отказивања послушности.[286] Нигде у документацији дивизије нема речи о дезертерству, јер га

[283] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 2, док. бр. 2—28 (Оперативни дневник 22. дивизије).

[284] Архив ВИИ, к. 1253, фасц. 10, док. бр. 8 и к. 1052, фасц. 4, док. бр. 2 (књига депеша 37. и 22. дивизије).

[285] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 2 (Књига депеша 22. дивизије).

[286] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 2 (Књига депеша 22. дивизије).

није било. То питање се третирало тек 3. јануара 1945. године када су 2 борца из 3. чете 1. батаљона 12. бригаде осуђена на смрт због дезертерства, покушаја наговарања на дезертерство за време боравка под ведрим небом, а један због наводног наговарања других на непослушвост у исто време.

Десета српска бригада која је остала на Лиму, преузела је и положаје 8. бригада и то 3. батаљоном, да би 25. децембра 1, 2. и 4. батаљоном кренула у напад у рејону Бијелог Поља, али без успеха. После тога бригада углавноме води заседне борбе на прилазима комуникацији Бијело Поље—Бродарево, наносећи непријатељу осетне губитке. Испољена је иницијатива штабова батаљона и команди чета, па су јединице из заседа често прелазиле и у нападе. Тако је 3. батаљон у рејону Бродарева напао 29. децембра немачке положаје изнад самог Бродарева. Немци су били присиљени да привуку појачања, постављајући на ватрене положаје чак и брдске топове. У нападе су прелазили и 2. и 4. батаљон, у чему се нарочито истиче ноћни напад 31. децембра у рејону Градине и Обровца.

Непријатељ се крајем децембра већ повукао из Црне Горе, па су батаљони 10. српске бригаде у току 3. и 4. јануара 1945. открили да се непријатељ повлачи пред њиховим положајима. Зато су кренули у напад и гонили га. Тако је 5. јануара ослобођено Бијело Поље у које су ушли и борци 10. српске бригаде. Штаб бригаде је затим повукао своје снаге (осим 2. чете 4. батаљона и 3. батаљона) у еело Угао. 3. батаљон је стигао тек по ослобађању Бродарева. Ради боље исхране и снабдевања, 10. српска бригада је прешла у села Делимеђе, Мелаји, Точилово, где се задржала до 13. јануара.[287]

За то време су остале бригаде Двадесет друге дивизије чистиле терен од заосталих четничких група на Рогозни, Голији и у рејону Рашке.[288]

[287] Архив ВИИ, к. 1051, фасц. 1, док. бр. 1—30 (Оперативни дневник са 10. бригадом).

[288] Архив ВИИ, к. 1053, фасц. 5, док. бр. 3, к. 1054, фасц. 5, док. бр. 3 (Оперативни дневник 8. и 12. бригаде и 22. дивизије).

22. ДИВИЗИЈА
КАО РЕЗЕРВА ВРХОВНОГ ШТАБА НОВЈ

Почетком 1945. године, Врховни штаб НОВЈ је донео одлуку да реорганизује јединице, формирајући три армије, чија језгра су чинили 1, 12. и 14. корпус[1]. Крајем 1944. шдине, у ослобођеној Србији почела је обнова ратом порушене земље, оспособљаван саобраћај, мобилисани нови борци за НОВЈ, организовани прихват и лечење рањеника, снабдевање храном, одећом и обућом јединица на фронту. Четничке снаге биле су протеране из Србије у Босну и укључиле се у немачки фронт. Мањи број остао је у Србији, скривајући се у бункерима и планинским вртачама без увида у стварну ситуацију.

Двадесет друга дивизија НОВЈ имала је за собом богат биланс борбе. Њено напуштање положаја на Лиму било је само непријатна ратна епизода. Тој непријатности је у великој мери кумовала пасивност 2. бугарске армије у косовској операцији, у којој је терет борбе понела Двадесет друга дивизија НОВЈ. Да је 2. бугарска армија дала 20% од онога што су дале јединице 2. корпуса НОВЈ у двомесечним борбама у долини Таре и Лима против 21. брдског армијског корпуса, немачка група армија „Е" се уопште не би нашла тамо где се нашла почетком 1945. године.

Друга југословенска армија водила је почетком 1945. године тешке борбе са немачким снагама у источној Босни, са фронтом на Дрини. Циљ прелаза дивизија НОВЈ из Србије у источну Босну био је да се спречи

[1] Остале јединице НОВ.Т реорганизоване су крајем рата. Осми корпус НОО преформиран је 1. марта у 4. армију, а Врховни штаб преименован у Генералштаб ЈА.

групи армија „Е" да ојача немачку одбрану на сремском фронту.[2]

Командант групе армија „Е" генерал Лер, такође је схватио значај правца у захвату Дрине и држање источне Босне како због извлачења снага долином Неретве и Босне, тако и због континуитета фронта у Срему, па је почетком 1945. године оријентисао 963. тврђавску бригаду, ојачану 1005. и 1004. тврђавским батаљоном, да овлада комуникацијом Хан Пијесак—Бласеница и продре долином Дрине до Бијељине ради успостављања мостобрана на Сави. А када је 963. бригада блокирана, њеним правцем је преко Власенице и Дрињаче упућена 22. немачка дивизија која је кренула из рејона Вишеград 13. јануара 1945.[3]

Ова дејства Немаца пореметила су план 2. југословенске армије — пресецање комуникације у долини Босне код Добоја, те је почетком јануара 1945. већи део својих снага оријентисала према Дрини.

Против немачких снага које су се повлачиле преко Санџака, Вишеграда и Сарајева ка Добоју, Врховни штаб НОВЈ наредио је 30. децембра 2. корпусу да Трећом и Тридесет седмом дивизијом пређе у гоњење.[4] У вези с тим је 10. јануара Тридесет седма дивизија пребачена на сектор Вишеград—Горажда, обухватајући комуникацију Вишеград—Рогатица—Јабука—Горажда а 3. дивизија на сектор Горажда—Фоча, захватајући комуникацију Горажда—Плоче—Сарајево.[5]

Оцењујући да више не постоји опасност да се немачке снаге долином Дрине оријентишу од Вишеграда и Ужица, Врховни штаб НОВЈ је 1. јануара 1945. наредио 2. пролетерској дивизији (која је била у његовој резерви) да пређе у рејон Београда, а касније у рејон Шапца због ситуације у Срему. За заштиту сектора

[2] „Завршне операције", стр. 204—206.
[3] „Завршне операције", стр. 427—429.
[4] „Ратни пут 3. дивизије", стр. 407.
[5] „Ратни пут 3. дивизије", стр. 409.

Кремне и Вишеграда она је оставила 6. српску бригаду и Ужички партизански одред. Истовремено је наређено Главном штабу Србије да у рејон Ужица упути једну бригаду из Двадесет друге дивизије.[6]

Двадесет друга удариа дивизија у рејону Ужица[7]

Обезбеђујући само један камион одеће, обуће али не и храном, Главни штаб наређује 30. децембра 1944. штабу Двадесет друге дивизије да са две бригаде дејствује у долини Лима, садејствујући Тридесет седмој дивизији у борби са непријатељском заштитницом, али истог дана то наређење мења утолико, нгго захтева да се 8. српска бригада упути преко Голије и Чемерна у рејон Ужице. У току марша 8. бригада добија и задатак да претреса терен на поменутим планинама ради ликвидације четничких остатака.[8]

Штаб Двадесет друге дивизије издаје тек 2. јануара своје наређење 8. бригади да пређе у рејон Ужица и да уопут претресе планине Голију и Чемерно,[9] али не поступа и по наређењу да бригаде упути у долину Лима. Напротив, после ослобађања Бијелог Поља, 4. јануара 1945., он повлачи и 10. ерпску бригаду у рејон села Угао, одакле је 9. јануара помера у села источно од Пештерског поља (Делимеђе, Мелаји и Точилово).[10] Што штаб Двадесет друге дивизије није извршио наређење да врати бригаде у долину Лима, основни узрок је организациона несређеност, укључујући ту и политички рад.

[0] „Завршне операције", стр. 208.

[7] „Ослободилачки рат", стр. 209. Од дивизија у Србији (24, 46. 47) и 22. је представљала резерву Врховног штаба која ће у току борби на Дрини добијати наређења непосредно од Врховног штаба.

[8] Архив ВИИ, к. 1053, фасц. 4, док. бр. 6 и 7 (Заповест 8. српске бригаде и 22. дивизије).

[9] Архив ВИИ, к. 1053, фасц. 5, док. бр. 1, Историјат 8. српске бригаде.

[10] Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—38 (Операцијски дневник 10. српске бригаде).

Осма српска бригада која је била релативно најсрећенија, могла је да изврши добивени задатак, већ сутрадан (3. јануара), маршујући преко планина Голије планинским селима на стари, партизански начин. Дошло је до смене у штабу 8. српске бригаде. На место Саше Јаворине, ноја је отишла на дужност у органе власти, за политичког комесара бригаде дошао је дотадањи омладински руководилац Јован Милошевић, а за омладинског руководиоца именована је Дара Грубешић. Бригада је маршовала у две колоне, као две борбене групе: деснокрилна, састава 1. и 3. батаљон, кретала се од Ушћа и реком Студеницом преко Чемерна, а левокрилна, 2. и 4. батаљон, правцем Рашка—село Варево преко Голије. Претресајући терен, 8. српска се повезала са 28. српском чији је гарнизон био у Краљеву. На Голији и Чемерну, 8. српска бригада се задржала до 10. јануара, када је преко Ивањице и Гуче стигла у рејон Пожеге и разместила у селима: Висибаба, Горобиље и Расна. Ту се задржала све до 15. јануара, када је пребачена у Ужице.[11] На свом походу бригада је заробила 17 четника и 5 немачких војника припадника 7. СС дивизије „Принц Еуген".[12]

У вези са задатком који је Врховни штаб НОВЈ поставио 10. јануара 2. корпусу за дејства на комуникацију Вишеград—Сарајево, Главни штаб Србије је наредио 11. јануара Двадесет другој дивизији да прикупи све своје јединице и бочно дејствује на комуникацију у долини Лима од Пријепоља до Прибоја и на сектор Вишеграда. При томе је наглашено да дивизија усагласи своја дејства са дејством Тридесет седме дивизије 2. корпуса, а то је Тридесет седмој дивизији ставио до знања штаб 2. корпуса 12. јануара 1945.[13] Тако је Тридесет седма дивизија имала да дејствује на цести Вишеград—Рогатица—Сарајево, Албанска НО дивизија

[11] Архив ВИИ, к. 1053, фасц. 4, док. бр. 3 и к. 1052, фасц. 2, док. бр. 2—13 и к. 1053, фасц. 4, док. бр. 15; Зборник 1/15, док. бр. 200, 201 и 205.

[12] Архив ВИИ, к. 1053, фасц. 5, док. бр. 3 (Операцијски дневник 8. српске бригаде).

[13] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 2—1, књига депеша 22. дивизије.

у долини Лима, а Двадесет друга дивизија НОВЈ на сектору Прибој—Вардиште—Вишеград.[14]

Бригаде Двадесет друге дивизије биле су неприпремљене за марш тереном покривеним снегом, али је штаб дивизије форсирао покрет ка Вардишту и то: 12. бригада кренула је 12. јануара из Новог Пазара преко Дуге Пољане и 13. јануара стигла у рејон Сјенице, разместивши 1. батаљон у селу Мишевићи, 2. батаљон у е. Д. Гарчевићи, 3. батаљон у с. Д. Липуже и 4. батаљон у с. Г. Липуже. Штаб 12. бригаде стигао је у Сјеницу, где је остављена интендантура бригаде ради мељаве жита и да организује печење хлеба. Истог дана је кренула и 10. српска бригада, те је из рејона села Точилово, Мелај и Дугомеђе стигла у Дуге Пољане (сем једног батаљона који је дошао у рејон с. Расно и интендантуре бригаде која је такође упућена у Сјеницу да обезбеди исхрану).

Другог дана марша (14. јануара), 12. српска бригада је преко Златара стигла у рејон села Амзићи, Комарани и Дрмановићи, а њен штаб у Нову Варош. Марш-рута је водила бригаду преко планинских висова покривених виооким снегом, па су борци били исцрпени, а због велике хладноће долазило је и до премрзавања људи . . . Десета српска бригада је овог дана стигла у рејон Сјенице, а штаб Двадесет друге дивизије са пратећим батаљонима у Нову Варош, одакле је 15. јануара установио да је Прибој ослобођен, те је оруијентација бригада у том правцу била непотребна. Стога је штаб дивизије упутио 12. бригаду преко Кокин-Брода и Негбина у Доброселицу, одакле је 17. јануара одмаршовала у Г. и Д. Јабланицу. Штаб Двадесет друге дивизије, са пратећим батаљоном, отишао је на Борову главу .. . Десета српска бригада је из рејона Сјенице кренула истом марш-рутом за 12. бригадом и 17. јануара стигла у рејон Кокин-Брода, Сеништа и Негбине.[15]

[14] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 2, књига депеша 22. дивизије.

[15] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 2. док. бр. 2; к. 1054, фасц. 5, док. бр. 3 и к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—28 (Операцијски дневници 22. дивизије, 12. и 10. српскс бригаде).

1. батаљон 8. српске бригаде на маршу од Ужица према Вардигиту 18. I 1945.

Штаб Двадесет друге дивизије НОВЈ примио је 17. јануара на Боровој глави наређење Врховног штаба, да 8. српска преузме положаје 6. српске 2. пролетерске бригаде која треба да иде у састав своје дивизије у Шабац. Положаје 6. бригаде преузео је 1. батаљон 8. бригаде 19. јануара на линији: Кршање—Градина—Пањак. Одатле је успоставио контакт са непријатељем на линији: Бијело Брдо (триг. 1972)—Батковица (к. 710)—Станишевац (Орлине к. 972). Он је са те линије штитио извлачење својих снага из долине Таре и обезбеђивао продор 22. немачке дивизије преко Влаеенице, Дрињаче и Зворника за Бијељину.[18]

Остали батаљони 8. српске бригаде су у то време још били у Ужицу. Истог дана је штаб Двадесет друге дивизије добио наређење Врховног штаба да преузме и сектор Ужице—Ужичка Пожега—Чачак који је раније држала 2. пролетерска дивизија. Без непосредне везе са Тридесет седмом дивизијом, штаб Двадесет друге дивизије НОВЈ није ни имао увид у ситуацију у својој зони, а 8. српска бригада је добила задатак мимо његовог знања. Једино што је знала из наређења Врховног штаба то је да преузме територију западне Србије од Ужица до Чачка. Зато је штаб Двадесет друге дивизије, из рејона Борове главе са пратећим батаљоном и осталим приштапским деловима, прешао 20. јануара у Ужице. Инжињеријском батаљону је наређено да крене из Новог Пазара преко Сјенице—Ивањице. Оправљајући пут и моетове на њему, тај батаљон је 20. јануара стигао у Ариље, а дивизијска батерија преко Краљева у Чачак.

Десета српска бригада је из рејона Кокин-Брода прешла је у рејон Чајетине, Мачкат и Љубиња; 12. бригада је кренула у рејон Вардишта и сменила 1. батаљон 8. бригаде, а читава 8. бригада прешла у шири рејон Ужичке Пожеге.

[16] Архив ВИИ, к. 1053, фасц. 4, док. бр. 4 и „Ратни пут Треће дивизије", стр. 414 (БИЛЈ' су то делови 365. пука 181. немачке дивизије).

Али тек што се штаб Двадесет друге дивизије, 20. јануара, ночео омештати у Ужицу, стигло је наређење Врховног штаба да читава дивизија што пре дође у Београд.[17]

У *рејону Лознице и Зворника*

Маршевање једингша преко Златара, Златибора, Голије и Чемерна, покривених високим снегом, праћено је невременом које је исцрпљивало борце. Под таквим условима су 10. и 12. бригада прешле 92 километра за 3 до 4 дана, што је и био разлог да не узму учешћа у борби код Вардишта, где су Немци имали најистуреније заштитнице.

Осетивши се угроженим при извлачењу своје главнине долином Босне, непријатељ је изузетну пажњу посветио у долини Дрине, одакле су наступале дивизије 14. корпуса НОВЈ који је и после одлуке о расформирању дејствовао као целина, па су његове 25. и 45. дивизија потпуно блокирале у Власеници ојачану 963. тврђавску бригаду. Као што смо видели, ка Власеници је морала да се оријентише читава 22. немачка дивизија. Она је у борбама од 19. до 23. јануара успела да деблокира 963. тврђавску бригаду, те је главнином кренула у напад према Шеховићима, а 65. пуком према селу Милићи.[18]

Због такве ситуације, Врховни штаб НОВЈ је предузео хитне мере да спречи продор непријатељских снага у долину Дрине, пгго је и налагало одлуку о пребацивању Двадесет друге дивизије НОВЈ у Београд. Међутим, тек што је дивизија 21. јануара кренула, мења се наређење и она је преко Чачка требало да оде у рејон Обреновца, а затим преко Шапца на Дрину код Лознице и Зворника.[19]

[17] Архив ВИИ, к. 1053, фасц. 4, док. бр. 6, к. 1052, фасц. 2, док. бр. 2—3—, Зборник, том 1/15, док. бр. 200.

[18] „Завршне операције", стр. 427—431.

[19] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 2—1 и к. 1052, фасц. 2, док. бр. 2—13.

Према наређењу Врховног штаба, по коме је требало да дође у Београд, штаб Двадесет друге дивизије је наредио бригадама да усиљеним маршем крену у Чачак (жел. станица Љубић), где би 21. јануара стигла 8. српска, а за њом и 10. српска бригада. Међутим, 12. бригада је преузела положаје 1. батаљона 8. бригаде и водила борбе са деловима 365. пука 181. немачке дивизије све до 24. јануара, када су је смениле јединице Тридесет седме дивизије НОВЈ, па је и она преко Чачка кренула у Обреновац. Марш бригада је текао по плану: 8. бригада се 21. јануара укрцала у воз код Љубића и 23. јануара цела је била у рејону Обреновца, да би већ истог дана кренула у Шабац, а затим и у Лозницу и Зворник, где су њени први маршевски делови стигли 29. јануара; 10. бригада је из рејона Чајетине кренула 22. јануара; у Чачку се такође укрцала на воз и у рејону Обреновца била 25. јануара, где је направила одмор од два дана, а затим је преко Шапца 30. јануара стигла у Прњавор, одакле је 2. фебруара 1945. године приспела у Зворник; 12. бригада је из рејона Вардишта кренула 24. јануара, па истим путем стигла у Обреновац; затим је преко Шапца 2. фебруара избила у Богатић. Штаб Двадесет друге дивизије, са приштапским деловима, стигао је у Шабац 25., а у Лозницу 29. јануара 1945.[20]

Овај дуги марш Двадесет друге дивизије, за које време је била под непосредном командом Врховног штаба, био је већим делом пешке, данонoћно праћен вејавицом, а само растојање од поласка до циља износило је преко 360 километара. Борци су већином били боси или су у току марша то постајали. Ипак су дисциплина и борбени морал били на висини; јединицу су напустила само 2 борца из 8. српске бригаде.

Интересантно је запазити да ни приликом наређења за марш ка Београду, ни приликом оријентисања ка Шапцу, штаб 22. дивизије НОВЈ није знао задатак дивизије. Тек у Шапцу је 26. јануара добио наређење

[20] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 2, док. бр. 2—13; к. 1053, фасц. 5, док. бр. 3, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—18 и к. 1054, фасц. 5, док. бр. 3 (Операцијски дневници 22. див., 8, 10. и 12. бригаде).

Врховног штаба НОВЈ да што хитније једном бригадом поседне положаје у рејону Малог Зворника и Дрињаче (на десној обали Дрине). С тим у вези су из Шапца одмах кренули ка Лозници 3. и 4. батаљон 8. бригаде, али због завејаног пута и велике хладноће у Лозницу нису стигли 27. I, већ су се задржали у Рибарима и Прњавору.[21]

Врховни пггаб се готово свакодневно интересовао да ли је Двадесет друга дивизија избила на Дрину, на шта ш је присиљавала оитуација у источној Босни. Тамо је 22. немачка дивизија, започевши 23. јануара пробијање према Дрињачи, Зворнику, Јањи и Вијељини, већ 26. јануара избила у рејон: Церски поток, поток Кравица и избила на Умац до Оштрог брега (к. 373), запретивши да код Малог Зворника пређе на десну обалу Дрине и угрози позадину 2. армије.

Осма српска бригада је стигла у рејон Малог Зворника и 29. јануара почела поседање положаја баш у најкритичнијем периоду. Тада су предњи делови 22. немачке дивизије потисли Двадесет пету дивизију и једну бригаду Тридесет осме дивизије НОВЈ са линије: Дрињача—Костијерево—Лијешањ,[22] те је Врховни штаб и телефоном ургирао да 8. српска бригада што пре избије на положаје. А инсистирањем да Двадесет друга дивизија НОВЈ поседне положаје код Малог Зворника, Врховни штаб је замислио да успостави побочни фронт на Дрини, чиме би се олакшала ситуација и у долини Босне и у Срему. Наредивши 2. армији да ослободи Вијељину, Врховни штаб је тежио да спречи континуитет немачких снага на Дрини. Међутим, напади на Вијељину који су трајали све до 30. јануара 1945, нису уродили плодом.[23] Док оу трајали ти напади, Двадесет

[21] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 4 (депеша Врховног штаба 22. дивизији), к. 1052, фасц. 2, док. бр. 2 (Операцијски дневник 22. дивизије).

[22] „Завршне операције", стр. 432; Архив ВИИ, к. 1053, фасц. 4, док. бр. 9 (Заповест 8. српске бригаде од 30. I 1945. и к. 1052, фасц. 4, док. бр. 4 (депеша 22. див. и к. 1052, фасц. 2, док. бр. 2—30 (операц. дневник 22. див.) и Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 1, док. бр. 2 (Заповест 22. див. од 28. I 1945. год.).

[23] „Завршне операције, стр. 432 и 433.

пета и Тридесет осма дивизија НОВЈ су са линије: с. Костијерево, с. Ђевање,, с. Прав. Каменица, нападале 22. немачку дивизију. Међутим, уследио је противнапад 963. тврђавске бригаде (Група „Клоц") и успех у нападу Двадесет пете и Тридесет осме дивизије НОВЈ је изостао, па су ојачане и 45. дивизијом НОВЈ која је посела линију: Обојник, Соколна, с. Ђавање.[24] Ваш тада (29. јануара) је на Дрину избијала и 8. српска бригада.

Борбе Двадесет друге ударне дивизије на Дрини

Штаб Двадесет друге дивизије је 29. јануара обавестио Врховни штаб да је 8. српска бригада избила у рејон Мали Зворник—Дрињача, а 1. фебруара и да је посела положаје на линији: Жарковићи (1. батаљон), к. 521 и к. 203, с. Амовићи (2. батаљон), с. Сокари (3. батаљона) и Чуине (4. батаљон), на којој се утврдила и била спремна за борбу.[25] А када је непријатељ заузео Дрињачу и продужио дејства према Зворнику, 8. бригада је 1. и 2. фебруара ступила у дејство, отежавајући Немцима коришћење комуникације од Дрињаче до Зворника.

Десета српска бригада је такође избила на десну обалу Дрине и 3. фебруара посела линију Мали Зворник—Ковиљача, и то истовремено када је 22. немачка дивизија избила у рејон Зворника и заузела Млађевац {к. 527) и село Кула Град, а 12. бригада стигла у рејон Лознице и посела положаје оријентисане према Вијељини, са задатком да спречи пребацивање непријатељских снага на десну обалу Дрине. Инжињеријски батаљон дивизије је упућен на одсек 8. бригаде, где је уче-

[24] Исто, стр. 433 — к. 1053, фасц. 5, док. бр. 3 (Операцијски дневник 8. бригаде) к. 1053, фасц. 5, док. 1 (Историјат 8. српске бригаде).

[25] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 4 (Књига депеша 22. дивизије) и к. 1052, фасц. 2, док. бр. 3 (Оферацијски дневник 22. дивизије) и к. 1053, фасц. 5, док. бр. 3 (Операцијски дневник 8. српске бригаде) к. 1053, фасц. 4, док. бр. 9 и 10 (Заповест за покрет и последње борбе на Дрини).

етвовао на утврђивању њених положаја, запречавајући евентуална места прелаза реке.[26]

Штаб 2. југословенске армије је 4. фебруара почео прегруписање Седамнаесте, Двадесет пете, Двадесет седме и Двадесет осме дивизије ради напада, чије је тежиште било између река Каменице и Јошанице. За напад су одређене Седамнаеста и Двадесет седма дивизија, док је Двадесет пета имала да врши притисак на комуникацију Зворник—с. Челопек, а Тридесет осма дивизија да напада немачку побочницу на положајима с. Марчићи—-Лишана (триг. 508).[27]

Продором у Зворник, 22. немачка дивизија се нашла онружена са ових страна. Њени позадински делови, са око 700 рањеника и колоном од 200 камиона, тек су пристизали у уску долину Дрине, али и у таквој ситуацији она је упсрно надирала.[28] У Зворнику је 22. немачка дивизија прегруписала снаге, повезујући зачеље и обезбеђујући бокове. Неки извори третирају ове покрете Немаца од Власенице искључиво као повлачење 22. немачке дивизије, а штаб Двадесет друге дивизије НОВЈ их је ценио као припрему за прелазак на десну обалу Дрине код Дрињаче. Ову своју процену је штаб Двадесет друге дивизије НОВЈ саопштио Врховном штабу.[29] Ово утолико пре што су са Немцима биле и снаге од око 800 усташа који су се појавили у рејону Братунца и овде напали Сребрнички партизански одред. Све је то утицало на Врховни штаб НОВЈ да донесе одлуку о пребацивању једне бригаде Двадесет

[26] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 2, док. бр. 2—15 (Операцијски дневник 22. дивизије) и к. 1053, фасц. 4, док. бр. 11 и 12, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 4, к. 1054, фасц. 4, док. бр. 15 (Операцијски дневници 10. и 12. српске бригаде).

[27] „Завршне операције", стр. 434. Архив ВИИ, к. 272, фасц. 12, док. бр. 31 („Релација 14. корпуса НОВЈ").

[28] Архив ВИИ, к. 272а, фасц. 12, док. бр. 31 и к. 70, фасц. 1, док. бр. 1 (Изјава Лера), к. 101, фасц. 25 (Заповест 22. немачке дивизије од 16. I 1945), док. бр. 1; к. 12, фасц. 5 (Заповест 65. пука 22. немачке дивизије од 28. I 1945), док. бр. 1; к. 72а, фасц. 3а, док. бр. 7 (изјава мајора Хартвинга) и к. 72а, фасц. 3а, док. бр. 44 (изјава пук. Жаугера).

[29] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 4.

друге дивизије НОВЈ ка Љубовији, где би усташе и четници МОГЛШ да пређу на десну обалу Дрине, па у депеши од 6. фебруара поред осталог каже „да по сваку цену Двадесет друга дивизија спречи прелаз на десну обалу Дрине и да не дозволи саобраћај цестом Дрињача—Зворник. Неопходна будност и осматрање дању и ноћу."[30]

Придајући важност одсеку Двадесет друге дивизије НОВЈ у предстојећим дејствима, Врховни штаб јој одређује и борбени поредак: „Једну бригаду поставите на сектор Црнић, главнина да буде код Љубовије; једну бригаду на сектор Црнић—село Чулине. Трећа бригада нека остане на досадањем задатку Дрињача—Зворник".[31] Пошто су се бригаде Двадесет друге дивизије НОВЈ налазиле ван сектора на коме је инсистирао Врховни штаб (сем 8. српске бригаде), њен штаб је био присиљен да прегрупише бригаде. Вероватно је прецењио сектор Љубовије, па је одлучио да 8. српску бригаду, која се налазила на положајима највероватнијег покушаја прелаза непријатеља и најбоље утврђена, пребаци на тај сектор. При томе је очигледно да није ни схватио реченицу из депеше, у којој се каже: „Трећа бригада нека оетане на досадашњем задатку Дрињача—Зворник". Својом заповешћу од 6. фебруара, штаб дивизије је овако поставио бригаде: 8. српску, на линију Љубовија—село Црниће, 12 српску на линију Црнић—Дрињача и 10. српску на линију Дрињача—Мали Зворник и 6. бригаду из 2. пролетерске дивизије, (којом је Врховни штаб ојачао Двадесет другу дивизију НОВЈ) на сектору Мали Зворник—Ковиљача (али тек кад стигне из Лознице).[32]

Оваква одлука је и главни узрок успеха непријатељског прелаза на десну обалу Дрине у рејону Буди-

[30] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 4.

[31] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 4.

[32] Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 4, док. бр. 4 и к. 1052, фасц. 1, док. бр. 2 (Заповест 22. див.), к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—28 и к. 1052, фасц. 2, док. бр. 2—15; к. 1053, фасц. 4, док. бр. 10, 11, 12, 13 и 14 и к. 1052, фасц. 1, док. бр. 8 (Заповест 22. дивизије), к. 1054, фасц. 4, док. бр. 1; к. 1054, фасц. 1, док. бр. 4 и к. 1053, фасц. 5, док. бр. 3 (операцијсги дневници 8, 10. и 12. бригаде).

шића. Дванаеста бригада није могла до 7. фебруара из рејона Лознице да дође на свој сектор, с обзиром на то што је морала да маршује обилазно преко Крупња. Наравно, 6. фебруара је штаб Двадесет друге дивизије НОВЈ обавестио штаб 2. југословенске армије о раепореду бригада, што је било обавезно ради обезбеђивања командовања у периоду напада армије.

Десета српска бригада је у току ноћи 6/7. фебруара почела да преузима положаје 8. српске, са следећим распоредом: 2. батаљон на линији Жарково—Мали Зворник; 1. батаљон на линији Дивић—Сакар—Будишић; 4. и 3. батаљон на линији Доња Трешњица—Читлук—-Цулине.

Усташе су, одбацивши Сребрнички партизански одред, овладале Братунцем и постале потенцијална опасност за прелазак код Љубовије. У вези с тим је 8. српека бригада 7. фебруара усиљеним маршем кренула на задатак, избивши на положаје: 1. батаљон у рејону Шанац—Љубовија—Остојић тек после смене падом мрака 7. II; 3. батаљон у рејону Црче—Оеаничко поље; 2. батаљон у село Кољане као бригадна резерва, а 4. батаљон у рејон Доње Буковице.

Дванаеста српска бригада се 6. фебруара прикупила у рејону Лознице, где је штаб бригаде сутрадан примио наређење штаба дивизије да преко Крупња— Мачковог камена—с. Вуковића— с. Симића одмаршује на свој одсек одбране. Тамо је стигла 8. фебруара, управо када је непријатељ прешао на десну обалу Дрине.

Примивши извештај штаба Двадесет друге дивизије НОВЈ, 7. фебруара, о спремности за борбу, штаб 2. армије га је обавестио о својој одлуци о нападу на. 22. немачку дивизију на одсеку Дрињача—Зворник. Напад ће бити између 7. и 8. фебруара. Зато је наредио Двадесет другој дивизији НОВЈ да дејствује по комуникацији и тиме онемогући непријатељу коришћење резерви из рејона Дрињаче и Костијерово. Командант 2. југословенске армије, Коча Поповић, прецизирао је 8. фебруара изјутра задатак Двадесет другој дивизији НОВЈ: „Ваш задатак: Прво артиљеријом и осталим ва-

треним средствима спречити непријатељу да са линије Дрињача—Шумане—Дивићи баци своје резерве противу нас. Друго, са једним до два батаљона неприметно прећи ноћу Дрину југоисточно од Дрињаче, ради изненадног дејства. Вероватно да непријатељ може да форсира Дрину на вашем сектору — главне снаге морате поставити на просторију Чумићи—Мали Зворник".[33] При томе је регулисано да Двадесет другу дивизију НОВЈ подржава један артиљеријски дивизион који је пристигао из Ваљева.

Међутим, и непријатељ је ценио значај комуникације Дрињача-—Зворник, па је излаз из ове критичне ситуације командант 22. немачке дивизије видео само у противнападима, пре свега западно од Куле Града према Змајеву и Снагову, а и на одсеку Будишић—-Сакар—Мали Зворник. Оцењујући да напад снага 2. југослове-нске армије може почети сваког момента, 22. немачка дивизија предузима 7. фебруара у поподневним часовима напад из рејона Кула Град—Змајево. Командант 14. корпуса НОВЈ, пуковник Радивоје Јовановић Брадоња, да би спречио успех непријатеља, тражио је од Двадесеет друге дивизије НОВЈ да неутралише артиљерију непријатеља у рејону Кула Град, села Шебић и Шерић.[34]

Последица овог противнапада непријатеља била је та што је почетак напада 2. југословенске армије одложен за 9. фебруар, о чему је штаб 14. корпуса НОВЈ одмах обавестио Двадесет другу дивизију. Међутим, Немци су тада већ нападали на одсек 10. српске бригаде у рејону Будишића, користећи се избочином Самања (к. 377). Смена 1. батаљона 8. српске бригаде на одсеку Будишић—Тезга извршена је падом мрака 7. фебруара, дакле пред сам напад непријатеља, што је за 10. бригаду имало лоше последице. При томе 4. ба-

[33] Обе депеше је издао командант 2. армије Коча Поповић <једну преко штаба армије, а другу преко штаба 14. корпуса) Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 4 (Књига депеша 22. дивизије — примљених и послатих).

[34] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 4 (депеше 14. корпуса од 7. и 8. II 22. дивизији).

таљон 10. српске бригаде (који је сменио батаљон 8. бригаде) није у току ноћи преузео све ровове, већ је дан дочекао слабим сеагама на обали, што је имало тешке последице.[35] Ни штаб бригаде није овоме посветио ону пажњу коју је налагало наређење Врховног штаба и команданта 2. југословенске армије, а на шта је упозорен од штаба Двадесет друге дивизије НОВЈ.

Јединице 22. немачке дивизије су рано изјутра 8. фебруара, форсирале Дрину на одсеку Шамања—к. 377—село Будишић и првим деловима брзо избиле на линију к. 536—Лазин шанац—Доња Трешњица одакле су, као и са линије к. 164—Тезга—Влашке њиве, довеле у безизлазан положај -4. и 1. батаљон 10. српске бригаде. У створени мостобран непријатељ је брзо убацивао нове снаге, ширећи га према Д. Трешњевици (к. 482) и Влашким њивама. Чете 4. батаљона 10. српске бригаде су се повлачиле у нереду преко Д. Трешњевице, а штаб батаљона био је немоћан да било шта предузме. На правцу 1. батаљона, ситуација је била нешто другачија. Један његов вод, опкољен у рејону Тезге, давао је жесток отпор и по цену највећих жртава. Међутим, ни читав батаљон није одступао већ је прелазио у противнапад, наносећи непријатељу огромне губитке. Тако је спречио брзо продирање 47. пука 22. немачке дивизије ка линији Рамени шанац—Влашке њиве—Бабије (триг. 662), па су Немци, да би савладали отпор 1. батаљона 10. српске бригаде, тукли јаком артиљеријеком ватром из рејона Просјека (4 тенка, два топа и два минобацача) и Нове Касабе (један дивизион тежег калибра). Али се 1. батаљон није повлачио, па је његов окружени део изгинуо, не напуштајући положаје.

Појачавањем снага, непријатељ је повећавао свој мостобран код села Будишића. У поподневним часовима 8. фебруара, штаб 10. српске бригаде предузима противнапад снагама 2. батаљона и једном четом 1. батаљона којима успева да заустави непријатеља пред Вла-

[35] Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—28 (Операцијски дневник 10. српске бригаде).

шким њивама.[36] Тог дана пристижу и предњи батаљони 12. бригаде на положаје у рејону Д. Трешњица где се у овом најкритичнијем времену борио 4. бат. 10. бригаде и на положаје који нису били поседнути. Да они нису стигли непријатељ би могао да прошири мостобран на деоној обали, овлада Чорчићи (трг. 806) и тиме створи услове за избијање у позадину Двадесет друге дивизије.

У овим борбама је 10. српска бригада имала велике губитке,[37] али је непријатељ платио свој успех огроадним жртвама. Ипак, те еу му се жртве исплатиле, јер је овим мостобраном отворио себи комуникацију Дрињача—Зворник којом се извлачила гломазна комора 22. немачке дивизије.

Када је Врховни штаб НОВЈ сазнао за успех непријатеља на деоној обали Дрине, наредио је 9. фебруара штабу Двадесет друге дивизије да по сваку цену одбаци непријатеља са десне обале Дрине код села Будишића, наглашавајући: „Нисте смели дозволити да вае непријатељ изненади. Ви имате четири бригаде на том сектору од Љубовије до Малог Зворника, са којима морате спречити прелаз" .. .[38] Штаб Двадесет друге дивизије НОВЈ је у вези с тим наређењем Врховног штаба, наредио 10. српској бригади да изврши овај задатак, а 12. бригади да 2. и 3. батаљоном садејствује противнападу 10. бригаде. У међувремену је непријатељ продужио дејства да би проширио мостобран и у преподневним часовима 9. фебруара заузео Д. Трешшицу и гребен Лађа (к. 732). Тиме је још више отежао напад Двадесет друге дивизије НОВЈ, а њему је погодовало да дејствује и преко Малог Зворника по поло-

[36] Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—28 (Операцијски дневник 10. српске бригаде) и к. 1052, фасц. 2, док. бр. 2—15 (Операцијски дневник 22. дивизије). „Завршне операције'', стр. 434.

[37] Првог дана борби 10. српска бригада имала је 21 погинулог из 1. батаљона (читав вод на обали уништен) и 5 из 4. батаљона; 15 заробљених и 10 рањених бораца. Непријатељ је, цени се, имао 39 погинулих и 15 рањених.

[38] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 4 (књига депеша 22. дивизије).

жајима 6. српске бригаде на линији Камени шанац—Рујева глава—Батин—Клек (к. 274). Непријатељ је и на том сектору створио мостобран и ослободио комуникације од села Дивића и Зворника до Каракаја.[39]

Код 10. српске бригаде непријатељ је тако избио и на њен десни бок, па је планирани напад био тим тежи. Положаји батаљона 10. српске протезали се на линији:

— 1. батаљон: к. 586—Влашке њиве— Бабије (триг. 662);

— 2. батаљон: гребен Оструженице—-Соленаш источно од Лађе (к. 732);

— 4. батаљон на положајима Јасикова (к. 571)—к. 605—Мишковци;

— 3. батаљон: Радошевац северно од к. 483—Вучјак (к. 443)—к. 588 село Читлук;

— 6. српска бригада: Перковићи—Жарковићи—Нинковац;

— два батаљона 12. српоке бригаде тек су поседали положаје.

Штаб Двадесет друге дивизије НОВЈ, у припремању напада, није могао да концентрише јаче снаге за изражавање силине удара, јер су 6. и 10. бригада биле развучене на хпироком фронту. а 8. бригада далеко на југу, па се у напад кренуло из тадашњег распореда. Из 12. српске бригаде су 2. и 3. батаљон оријентисани на правцу Лађе (к. 732) и село Д. Трешњевица, а 2. батаљон 10. српеке бригаде (ојачан четом из 12. бригаде) предузео је напад на Бабије и Влашке њиве.

Напад је почео 9. фебруара у 12 часова. При томе 3. батаљон 12. бригаде, у садејству са 4. батаљоном 10. бригаде, нападајући ка Лађи, није успео до мрака да протера непријатеља; 2. батаљон 12. бригаде, са 3. батаљоном 10. бригаде, успео је да овлада к. 482 и тиме угрози непријатеља у селу Будишићу; 2. батаљон 10.

[39] Зборник 1/18, док. бр. 89 (извод из Операцијског дневника 2. пролетерске дивизије). За дејства 22. дивизије извори: Операцијски дневници 22. дивизије, 10. и 12. српске бригаде (Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 2, док. бр. 2—28, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 4 и к. 1054, фасц. 4, док. бр. 1).

српске бригаде наишао је на врло јак отпор Немаца у Будишићу, одакле није могао да га протера.[40] Шеста српска бригада која је такође добила задатак да поврати изгубљене положаје, није успела у нападу и задржала се на линији на коју је и била пре тога одбачена.

Овог дана, као што смо видели, 2. југословенска армија тежила је да избије на комуникацију Дрињача—Зворник, пресече непријатељску колону на два дела и створи услове за њено уништење. За то била потребна подршка артиљеријом која је тада била под командом штаба Двадесет друге дивизије. Зато Врховни штаб преноси: „Коча тражи да га потпомошете артиљеријом и аутоматским оружјем. Нарочито тражи да својом ватром спречите саобраћај непријатељу цестом Дрињача—ЗЕорник. Ангажујте своју артиљерију која је на дееној обали Дрине".[41] На жалост, армијски дивизион се у тој ситуацији налазио далеко од места борбе, па је његова употреба била немотућна.

Штаб Двадесет друге дивизије НОВЈ, без већих прегрупација јединица, предузео је нов напад на Немце у мостобрану, али су ови, притиснути дејствима 2. армије према Дрини, 10. фебруара у 13 часова предухитрили 10. и 12. српеку бригаду и успели да подиђу положајима 10. бригаде, али не и да овладају њима. Ни 10. српска бригада није успела да одбаци Немце према реци. Непријатељ је у току ноћи 9/10. фебруара предузео нов напад, што је био узрок неуспеха напада 12. српеке бригаде који је сутрадан предузела 2. и 3. батаљоном. Ове борбе 10. и 12. сриске, 10. фебруара, трајале су од 13 до 17 чаоова.[42]

За време ових борби 10. и 12. бригаде, 8. српска је била пасивна на положајима према Братунцу, где је

[40] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 2, док. бр. 2—30, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 4 и к. 1054, фасц. 4, ск 1 (Операц. днев. 22. див., 10. и 12. бригаде. Зборник 1/18, *дог.* бр. 89.

[41] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 4 (књига депеша 22. дивизије).

[42] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 2, док. бр. 2—30; к. 1054, фасц. 1, док. бр. 4 и к. 1054, фасц. 4, док. бр. 1 (Операцијски дневници 22. див. и 10. и 12. бриг.).

било само oгco 800 усташа. Њихово присуство било је, у ствари, тактичка варка непријатеља да развуче онаге Двадесет друге дивизије НОВЈ. Најтеже у читавој овој лошој процени ситуације било је упућивање армијског дивизиона 8. бригади који би сада био од огромне користи за тучење рејона Зворника.

Када је откривено да су јединице 8. српске бригаде пасивне, наређено је да пређу Дрину и протерају непријатеља из Братунца, а затим да оријентишу дејства комуникацијом Нова Касаба—Дрињача и потискују немачку колону ка Зворнику. У вези с таквим задатком, штаб 8. српске бригаде ггребацује 11. фебруара на леву обалу 1. батаљон који је без великих напора протерао усташе из Братинца, а за њим је на леву обалу Дрине пребачен и 4. батаљон.[43]

Овог дана (11. фебруара) на фронту 10. српске бригаде није било активности; 1. батаљон који је у току тродневних непрестаних борби имао велике губитке, смењен је 3. батаљоном. Штаб 1. батаљона, са командантом Мирком Јокићем на челу, похваљен је од штаба Двадесет друге дивизије НОВЈ.

Да би отклонио опасност од бочног напада из правца Амојић-—Читлук и са Вучјака (к. 443), непријатељ предузима 11. фебруара напад на 2. батаљон 12. српске бригаде који је сменио 3. батаљон 10. српске бригаде. Напад је уследио рано изјутра, а јединице НОВЈ подржавали су авиони југословенског ратног ваздухопловства. Користећи се дејством авијације 2. батаљон 12. српске бригаде одбио је све нападе непријатеља, а затим је и сам прешао у напад на гребен Лађа и успео да овлада овим доминантним положајима. Непријатељ је у току 11. фебруара у ствари вршио демонстративне нападе ради прикривања повлачења својих снага са десне обале и обезбеђења извлачења своје заштитнице из Нове Касабе.[44]

[43] Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 4 (Операцијски дневник 10. бригаде), к. 1052, фасц. 2, док. бр. 2—30 (Операцијски дневник 22. дивизије), к. 273, фасц. J док. бр. 3 (Преглед операција код Зворника 1—20. II 1945).

[44] к. 1054, фасц. 5, док. бр. 3, Операцијски дневник 12. бригаде и к. 1052, фасц. 2, док. бр. 2.

И овог дана су дивизије 2. армије својим нападима спречавале извлачење непријатеља ка Бијељини долином Дрине, подржаване артиљеријом Двадесет друге дивизије НОВЈ. Та су дејства углавном била у рејону села Челопек и раскрснице пута Зворник—Бијељина—Тузла. Врховни штаб, обавештен од команданта 2. армије да је непријатељ створио мостобран на десној обали Дрине код Малог Зворника, шаље 11. фебруара депешу и оштро замера штабу Двадесет друге дивизије НОВЈ на овом пропусту, додајући: „То нисте смели дозволити".[45] Али штаб Двадесет друге дивизије ту није могао ништа учинити с обзиром на развученост његових јединица од Бање Ковиљаче до ЈБубовије, па је по наређењу Врховног пгаба 11. фебруара 2. пролетерска дивизија стигла је на десну обалу Дрине и преузела команду над својом 6. српском бригадом.[46] Непријатељ је успео да своју колону која је била укљештена између снага 2. армије и Двадесет друге дивизије на комуникацији Власеница—Дрињача—Зворник, извуче у рејон Зворника, а затим да продужи пробијање ка Бијељини. Тај успех је скупо платио људством и материјалом, што ће га довести у још тежу кризу. Осма српска бригада која је 11. фебруара доста лако ослободила Братунац 1. батаљоном (у садејству са Сребричким партизаноким одредом) продужила је дејства ка Новој Касаби, а истог дана ослободила и Дрињачу. Повлачење последњих делова немачких снага из рејона Дрињаче присилило је и њихове снаге са десне обале да се у току ноћи 11/12. фебруара повуку на леву обалу. Батаљони 12. српске бригаде предузели су гоњење непријатеља, при чему је 3. батаљон брзо избио на Дрину од Читлука до Амајића, 2. батаљон у село Будишић, а 1. батаљон у рејон Тезге. Падом мрака и штаб 12. бригаде стигао

[45] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 4 (депеша Врхов. штаба 22. дивизији од 11.)

[48] Према плану Врховног штаба НОВЈ, 2. пролетерска дивизија је пребачена из Срема на фронт код Дрине ради појачања дејства за уништавање непријатеља у долини Дрине. Читава ова дивизија стигла је у рејон Дрине 12. фебруара, а прва наређења је њен штаб издао 11. фебруара (Зборник 1/18, док. бр. 75, 77 и 89).

је у еело Сакар из којег је 3. батаљон 10. српске дотле већ протерао непријатељска обезбеђења која су се ту задржала до мрака. Истовремено је и 6. српска бригада протерала непријатеља из Малог Зворника, па је крајем 12. фебруара читава десна обала Дрине била очишћена од Немаца.[47]

Непријатељ је успео да се извуче до Зворника, али је запао у још тежу ситуацију. Његове снаге (22. дивизија, 963. тврђавска бригада, 1004 и 1005. батаљон и око 700 рањеника) нашле се на положајима Младвој (к. 527) —Кула Град—Зворник—Вратница (к. 370)—Каракаја—Челопек—Козлук и Брањево у врло неповољним условима за борбу, тежећи да прођу ка Бијељини. Положај Немаца је погоршан пристизањем 2. пролетерске дивизије у рејон Лознице и Лешнице, али распитивањем код сељака за чамце ради преласка на десну обалу Дрине, Немци су створили утисак код штаба 2. пролетерске дивизије да овде стварају нови мостобран. Због тога је штаб 2. пролетерске дивизије издао 12. фебруара наређење својим бригадама да поседну десну обалу од Малот Зворника до ушћа Дрине, чиме је она била неопособна да садејствује нападима јединица 2. армије.[48]

Штаб 2. југоеловенске армије, иако је био присиљен да прати дејство непријатеља из рејона Грачанице према Тузли, предузео је 13. фебруара напад снагама Двадесет седме, Двадесет пете и Тридесет осме дивизије НОВЈ на правцу Челопек—Тршићи ради пресецања ове непријатељеке колоне. Истовремено је штаб 2. армије наредио 2. пролетерској дивизији да са две бригаде пређе у рејон Козлука и са тих положаја спречи даље пробијање непријатеља према Бијељини. Зато су ее на

[47] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 2, док. бр. 2—30, к. 1053, фасц. 5, док. бр. 3; к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2; к. 1054, фасц. 5, док. бр. 3 (Операцијски дневници 22. див. 8, 10. и 12. бриг.) и Зборник 1/18, док. бр. 77 (наређење 2. пролет. див.). Архив ВИИ, к. 1053, фасц. 4, док. бр. 15 и 16 (Заповест за гоњење 22. дивизије) и к. 1053, фасц. 4, док. 13 и 14.

[48] Зборник 1,18, док. бр. 77 (наређење 2. прол. дивизије од 12. II).

леву обалу пребациле 4. пролетерска и 3. српска бригада.[49]

У вези с том ситуацијом, Двадесет друга дивизија је 13. фебруара наредила: да 8. бригада из рејона Млађевац—Липља—Марчић продире левом обалом Дрине;

Пребацивање дивизијске артиљерије у рејон Дрмне *уз помоћ воловске запреге*

10. бригада да на сектору Мали Зворник—Зејтин вода (код Б. Ковиљаче) смени 6. ср-пску бригаду, па је 2. батаљон посео положаје у рејону села Борина (укључно Б. Ковиљача), 1. батаљон у рејону Борина (закључно са селом Радаљ), а 3. батаљон на левом крилу бригаде до Малог Зворника; 12. бригада се померила удесно — од Малог Зворника па до села Будишић. Дивизија је добила задатак да спречи непријатељу прелазак на десну обалу Дрине, дејствујући по комуникацији Зворник—Козлук свим ватреним средствима.[50]

[48] Зборник 1/18, док. бр. 78 и „Завршне операције', страна 434 и 435.

[50] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 2, док. бр. 2—28, к. 1053, фасц. 5, док. бр. 3, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2, к. 1054, фасц. 5, док. бр. 3 (Операцијски дневници 22. див. и 8, 10. и 12 бригаде).

Десно од Дведесет друге дивизије НОВЈ биле су 2. пролетерска и 16. македонека бригада, а Коњички дивизион 2. пролетерске дивизије контролисао је рејон код Црне Баре.[51]

Десета српска бригада преузела је 13. фебруара положаје 6. српске и са њих одмах дејствовала по непријатељу на левој обали Дрине; 3. српска бригада која је 13. фебруара стигла на сектор Црквице—к. 386, водила је овог дана тешке борбе са непријатељским енагама које су се пробијале главном комуникацијом према Бијељини; 4. пролетерска бригада пребацила се ноћу 13/14. фебруара у рејон с. Осој (к. 386)—к. 344—с. Врела—Градец, и одмах започела жестоке борбе са Немцима. Колико су борбе ових бригада 13. и 14. фебруара биле тешке, види се по губицима од 75 погинулих и 207 рањених. Ради појачања борби на левој обали Дрине, штаб 2. пролетерске дивизије, 15. фебруара пребацује у рејон села Брањева и 6. српску бригаду.[52]

Од 13. фебруара 1945. снаге 2. југословенске армије (којој су биле потчињене Друга и Двадесет друга дивизија) почињу одсудну битку за уништење окружене немачке групације. Притисак је био врло јак и вођен је успешно. Непријатељ је био заморен, а остао је и без муниције, хране и горива. У тој ситуацији, командант 34. армијског корпуса (под чију је команду дошла и 22. немачка дивизија) упућује из Бијељине 734. ловачки пук 104. ловачке дивизије, снабдевши га муницијом, храном и горивом, да помогне опкољеним снагама 22. дивизије.[53]

Развила се тешка борба на комуникацији Зворник—Козлук и Бијељина—Јања—Козлук. Бригаде 2. пролетерске дивизије успешно су спречавале продор 22. немачкој дивизији према Бијељини, али када је 734. ловачки пук из Бијељине продро до положаја 2. про-

[51] Зборник 1/18, док. бр. 77, 78 и 89.

[52] Зборник 1/18, док. бр. 89 и Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 4 (књига депеша 22. дивизије).

[53] „Завршне операције", страна 435 и Архив ВИИ, к. 72а, фасц. 3а, док. бр. 44 (изјава пуковника Селветиа).

летерске, ова је морала да води борбу на два фронта. У току тих борби, 38. дивизија НОВЈ је успела преко села Скочића и Трновице да избије на комуникацију и раздвоји немачку колону. Међутим, на правцу села Тршић и с. Хан то није могла Двадесет седма дивизија НОВЈ. Ове жестоке борбе 22. немачке дивизије ради спасавања поцепаних колона трајале су све до 18/19. фебруара, када су се непријатељске колоне спојиле код села Брањева и Мусл. Шепка са 47. пуком.[54] Тиме је спасена 22. немачка дивизија која је била тогово на измаку снаге.[55]

У тој ситуацији,, Двадесет друга дивизија НОВЈ, са два батаљона 8. српске бригаде, нападала је заштитнице непријатеља на положају Млађевац—Кула Град, али су оне упорно браниле Зворник све док се главнина није пробила из обруча код Козлука. Остале две бригаде Двадесет друге дивизије НОВЈ са десне обале, масовном ватром су наносиле непријатељу озбиљне губитке. Немци су тражили решење ситуације снагама код Козлука у убацивању четника у Србију код Лешнице и Бадовинаца, ради угрожавања позадрше јединица НОВЈ. Оцењујући дејства непријатеља као опасна, Врховни штаб НОВЈ наређује 17. фебруара Двадесет другој дивизији да се хитно пребаци у рејон Лешнице и Лознице, поседне обалу Дрине и по сваку цену спречи прелазак четника у Србију.[56]

Штаб Двадесет друге дивизије НОВЈ одмах је пришао извршењу овог задатка, покренувши своје бригаде ка рејону Лознице, чак и 8. бригаду која је била на левој обали, али је интервенцијом штаба 2. армије њој 18. фебруара издато наређење да остане на дотадањим положајима и извршава раније добијене задатке.[57] Тог

[54] Зборник 1/18, док бр. 89 и „Завршне операције", стр. 435.

[55] Према изјави пук. Селветиа, 22. дивизија је била пред одлуком да остави сву технику и тешко наоружање као и рањенике и да се само пешадијским наоружањем пробија из обруча. Спајање је дошло у последњем часу (Архив ВИИ, к. 72а, фасц. За, док. бр. 44).

[56] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 4.

[57] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 4 (Депеша 22. див. 8. бригади 17. и 18. II).

дана непријатељ се почео извлачити из Зворника, па је 8. српска бригада већ крајем дана ушла у град, који је сутрадан био поново и дефинитивно ослобођен.

Спајањем колона у рејону Козлук—Муслимански Шепак, непријатељ је избегао трагедију. Обезбедивши се муницијом, храном и горивом, 22. немачка дивизија је оспособљена за извлачење из долине Дрине. Она то извлачење сада убрзава, а 8. српска бригада врши притисак на непријатељске заштитнице те 20. фебруара води успешне борбе код села Челопека и наноси Немцима губитке од 50 убијених и 9 заробљених. Бригаде Двадесет друге дивизије НОВЈ, гонећи непријатеља, стижу 21. фебруара до Козлука.[58] Тиме се, углавном, завршава учешће Двадесет други дивизије НОВЈ у борбама са немачким јединицама на Дрини.

Према својим борбеним квалитетима и расположењу бораца, та дивизија је била способна за наредне борбе. Искуство у борбама на Дрини било је драгоцено, како у погледу успеха тако и у потледу почињених грешака. Смена јединица, посебно 8. српске бригаде у критичном периоду за непријатеља, у периоду када је он био присиљен да по сваку цену отвара блокирану комуникацију ради спасавања из окружења, била је битна слабост у раду Двадесет друге дивизије НОВЈ. Борбе 10. и 12. српске бригаде, по преласку непријатеља на десну обалу Дрине, биле су на висини (сем код 4. батаљона).[59] Од 1 до 20. фебруара 1945. године, из Двадесет друге дивизије НОВЈ погинула су 143 борца и доста је рањено. Међу попотулим и рањеним било је доста командира и пол. комесара и водова.

И у овом рејону Двадесет друга дивизија НОВЈ је водила борбе у тешким условима материјалног обезбеђења. Снабдевање исхраном и одећом није било регулисано. Због брзине доласка у овај рејон дивизији није одређено место снабдевања. Многобројне јединице 2. југословенске армије које су се углавном снабдевале из

[58] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 2, док. бр. 4 и к. 1053, фасц. 4, док. бр. 15.

[59] Због слабог командовања и неуспеха смењен је командант 4. батаљона Миливоје Тица и пол. ком. Драган Јовановић.

Србије, преоптеретиле су овај рејон. Врховни штаб је тек 12. фебруара одредио да се Двадесет друга дивизија снабдева у Ковиљачи из интендантуре армије, Команде области западне Србије из Ваљева и интендантуре Главног штаба Србије. Питање одеће није решено ни до краја фебруара, иако је штаб Двадесет друге дивизије, још 29. јануара, из Лознице обавестио Врховни штаб о овом проблему. У својој депеши 20. фебруара, после обиласка јединица на положају, штаб Двадесет друге дивизије поново обавештава Врховни штаб да има 1.500 бораца потпуно босих, што је пре-

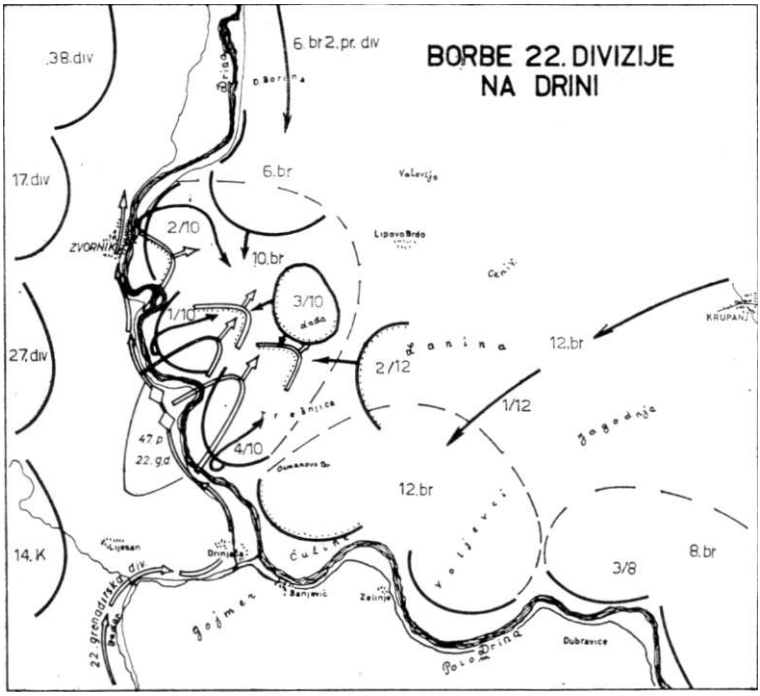

лазило 15% бројног стања дивизије. Премрзло је 16 бораца.

Ништа боља ситуација није била ни у снабдевању муницијом. Када је дивизија прилазила Дрини, њен

штаб је 26. јануара из Шапца известио Врховни штаб о стању наоружања и муниције, инсистирајући на дотуру с обзиром на задатке који предстоје. Када је 8. српска већ стигла на Дрину код Зворника, Врховни штаб НОВЈ је 29. јануара одговорио да дивизију не може снабдети муницијом. У периоду завршетка борби код Малог Зворника и Будишића, Врховни штаб је 12. фебруара дотурио дивизији муницију у Крупањ. То је, поред осталог, имало утицаја на успех Двадесет друге дивизије НОВЈ у борбама на Дрини и то у периоду када су се водиле најтеже борбе.[00] А за време дугог марша и борби на Дрини није било дезертера (сем двојице из 8. српске бригаде) и саморањавања, што показује да је борачки састав Двадесет друге дивизије НОВЈ стоички подносио тешкоће.

[eo] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 4 (депеше штаба 22. дивизије и одговори на њих о свим питањима око снабдевања од 26. I до 20. II). Дивизији је допремљено 100.000 метака за „маузере", 60.000 за енглеску и 50.000 за италијанску пушку и око 7.000 разних мина.

ПОСЛЕДЊЕ БОРБЕ ДВАДЕСЕТ ДРУГЕ ДИВИЗИЈЕ У НОР

Спречавање преласка четника у Србију

Док су се водиле тешке борбе за уништење непријатељске колоне у рејону Зворника и Козлука, Врховни штаб НОВЈ је 17. фебруара, као што смо видели, наредио Двадесет другој дивизији да дође у рејон Лознице и поседне десну обалу Дрине ради спречавања преласка четника у Србију. Пошто су 8. и 10. српска бригада биле ангажоване у борби, штаб дивизије је могао у рејон Лознице да упути само 12. српску бригаду, и то без 4. батаљона који је придат 10. бригади (рејон Малог Зворника).

Дванаеста српска бригада је 18. фебруара посела положаје на десној обали Дрине и то: 1. батаљон у рејону Самуровића аде—Шупља; 3. батаљон (без једне чете која је била у резерви бригаде) у рејону Новог Села. Затим је та бригада преузела 19. фебруара положаје македонске бригаде[1] све до Црне Баре које је посела 1. и 3. батаљоном, а 16. македонока бригада је померена на положаје од Грухонића аде до Курјачице. Специјалне јединице Двадесет друге дивизије поселе су међупростор на линији Крндија—Курјачица.

Друга пролетерска бригада држала је од 13. фебруара одсек од Крндије (к. 118) до Б. Ковиљаче (Зејтин-воде), а по доласку Двадесет друге дивизије, поме-

[1] 16. македонска бригада формирана је 6. октобра 1944. у селу Бродец и то од 8. прешевске и 12. бујановачке бригаде. Многи борци ове бригаде припадали су 22. дивизији НОВЈ до августа 1944. када су по наређењу Темпа упућени Глав. штабу Македоније (Архив ВИИ, к. 1315, фасц. 5, док. бр. 3; к. 1316, фасц. 8, док. бр. 20 и к. 1316, фасц док. бр. 1).

рила се на одсек Курјачица—Зејтин воде. На одсек Зејтин воде—Мали Зворник дошла је 10. српска бригада (са 4. батаљоном 12. бригаде). Јединице 2. пролетерске дивизије и 16. македонска бригада потчињене су привремено штабу Двадесет друге дивизије НОВЈ.[2]

У периоду прегруписања Двадесет друге дивизије НОВЈ, све јединице са десне обале (од Малог Зворника до Бадовинаца) тукле су непријатељске колоне на левој обали, дејствујући из свих врста оружја, укључујући и артиљерију. То је отежавало покрет непршатељске моторизације од Зворника према Козлуку. А после спајања непријатељских колона и њиховог извлачења према Јањи и Бијељини, и на десној обали Дрине дошло је до промена снага. Врховни штаб је 22. фебруара наредио штабу Двадесет друге дивизије НОВЈ да смени 16. македонску бригаду и упути је у састав Четрдесет друге дивизије у Срем. Њене положаје преузела је 8. српска бригада на одсеку од Лешнице до Јелове; од Пилнице до Лешнице била је 2. пролетерска бригада.[3]

За време борби код Козлука и Јање, усташке групе су се поново појавиле у рејону Сребрнице и напале Сребрнички ПО у Братинцу. Врховни штаб НОВЈ оценио је ову активност непријатеља као стварање могућности за пребацивање четника преко Дрине код Љубовије у Србију. Зато је 24. фебруара наредио Двадесет другој дивизији да у ЈБубовију опет упути једну бригаду која ће затворити прелаз преко Дрине поседањем положаја на десној обали. Пошто се непријатељска колона која се пробијала према Бијељини извукла пред 10. српском бригадом (4. пролетерска бригада заузела је Козлук 25. фебруара) она је 25. фебруара добила на-

[2] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 1, док. бр. 4 (заповест штаба 22. див. од 17. II 1944. у којој су постављени задаци 2. пролетерској бригади, 16. македонској и 8. и 10. српској бригади). По овој заповести дат је задатак и 3. артиљеријској бригади. (Архив ВИИ, к. 1053, фасц. 4, док. бр. 17, 16 (заповест 8. српске бригаде).

[3] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 4 и Зборник 1/18, док. бр. 89 и к. 1052, фасц. 2, док. бр. 2/17, к. 1053, фасц. 4, док. бр. 17.

ређење штаба Двадесет друге дивизије НОВЈ да крене у рејон Љубовије, где је стигла 26. фебруара и одмах посела положаје: 1. батаљон рејон Љубовија—Хан Бјеловац, 3. батаљон рејон Хан Бјеловац—Бачевац; 2. батаљон рејон Бачевац—Рогачица; 4. батаљон рејон Рагачица—Бајина Башта. Распоред 12. бригаде био је такав да је она контролисала читаву десну обалу Дрине на поседнутој линији.[4] Организовано је извиђање рејона Оребрнице и Братунца да би ее открило место задржавања и јачина усташких и четничких група.

После ослобађања Козлука, Врховни штаб НОВЈ је оценио да и 2. пролетерска дивизија треба да пређе на деену обалу Дрине и затвори могуће прелазе четничких група. Штаб 2. пролетерске дивизије је у вези с тим наређењем пребацио 27. фебруара све бригаде на десну обалу Дрине и посео: 6. ерпском одсек Змињак—Рибари—Петковица—Петловача—-Липолист; 4. пролетерском одсек Г. Добрић—Липница—Руњани—Грнчари—Читлук—Брадић. Трећа српска је још 19. фебруара била на положајима 2. пролетерске бригаде, а ова је повучена у Бању Ковиљачу ради прославе дана свог формирања (1. марта).[5]

Извршена је нова подела зона на десној обали Дрине између Двадесет друге и Друге дивизије. Положаје 8. српске бригаде преузеле су јед^шице 2. пролетерске дивизије, а ова је посела одсек од Окна и Лиманске аде до ушћа Дрине у Саву; 12. српска бригада је померена удесно и посела одсек: Трњаци—Његованче 2. батаљоном; Његованче до Самуровића аде 4. батаљоном и Самуровића ада-—Скочић ада 1. батаљоном. Трећи батаљон је као резерва бригаде био у селу Клењу.[6]

Крајем фебруара 1945. године, наступајући према Јањи, непријатељ је стабилизовао стање на мосто-

[4] Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—31 (Операцијеки дневник 10. српске бригаде).

[5] Зборник 1/18, док. бр. 89 (извод из операцијског дневника 2. прол. див.).

[6] Архив ВИИ, к. 1053, фасц. 4, док. бр. 18 (Заповест 8. српске бригаде) и к. 1052, фасц. 2, док. бр. 2, Операцијски дневник 22. дивизије и к. 1053, фасц. 5, док. бр. 3 (Операцијски дневник 8. бригаде).

брану у Бијељини; 22. немачка дивизија је добила задатак да се распореди у углу Саве и Дрине, па су њени пукови имали распоред: 16. пук у рејону Јање, 47. пук у рејону села Међаши, и 65. пук у Бијељини. Одмах по поседању ових рејона, немачке снаге су почеле да се утврђују на левој обали Дрине од Јање према Амајлији, Међашима, Балатуну све до ушћа Дрине у Саву.[7] Истовремено Немци убацују четнике преко Дрине, ради извиђања дубине територије НОБЈ. Прва група четника пребачена је 27. фебруара преко Дрине у рејон Бадовинаца и Црнобарског Салаша, али је одмах откривена.[8]

Крајем фебруара 1945. године, 2. југословенска армија је почела већа дејетва према Добоју, Грачаници, Модричи и комуникацији Модрича—Брчко; Двадесет осма и Седамнаеста дивизија НОВЈ вршиле су јак притисак на комуникацију Бијељина—Брчко и Јања—Бјељина, што је принудило 22. немачку дивизију да 47. пук пребаци из рејона Међаша у Брчко. То је Немцима ослабило одбрану леве обале Дрине од Амајлија до њеног ушћа, што је обесхрабљивало иначе деморалисане четничке групе.[9] Да би сазнао стање непријатеља на левој обали и предузео одговарајућа дејства, штаб Двадесет друге дивизије НОВЈ је наредио бригадама да појачају извиђачку делатност. Тако је 8. српска бригада 2. марта читавом извиђачком четом прешла у рејон Међаша, одакле је протерала четнике у правцу Дворова. Том приликом је откривено да су ти четници под командом Драгутина Кесеровића, и да их има око 200. А када се извиђачка чета вратила (ноћу 2. фебруара) на десну обалу, штаб 8. српске бригаде је на леву обалу упутио читав 2. батаљон са задатком да разбије ову четничку групу код Међаша. Тај батаљон је прешао реку 4. фебруара у 5 часова и то са само три чамца којима су могли одједном да се пребаце 54 борца. Пре тога се обавепггајни официр 8. бригаде пребацио на

[7] „Завршне операције", страна 435.

[8] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 2 и к. 1053, фасц. 5, док. бр. 5, к. 1052, фасц. 2, док. бр. 2—21.

* „Завршне операције", страна 437.

леву обалу еа једном десетином извиђача ради праћења непријатеља.

Први делови 2. батаљона одмах су се сукобили са обезбеђењем Немаца западно од Међаша. Како је који део 2. батаљона прелазио, одмах је ступао у борбу и гонио непријатеља ка Дворовима, куда се упутио читав батаљон. Али ту су га нападале јаче снаге непријатеља, па је борба трајала читав дан. Успевши да се организовано повуче према Дрини, батаљон су напали четници из рејона села Попови. И ту је борба трајала све до пада мрака, када се 2. батаљон, уз велике губитке, вратио на десну обалу Дрине у састав бригаде.[10] У периоду најжешћих борби Седамнаесте и Двадесет осме дивизије Ј. А. у рејону Јање, јаче четничке снаге су покушале да се пребаце на десну обалу Дрине и то уз подршку артиљерије немачких јединица. Међутим, и ти су покушаји осујећени са десне обале.

Десета српска бригада је, после прикупљених података о усташама и четницима у рејону Сребренице и Братунца, прешла са три батаљона на леву обалу Дрине са задатком да очисти овај терен од непријатеља. Циљ усташа и четника (углавном мештана) био је да спрече нормализовање живота на ослобођеној територији, а када су открили долазак 10. српске бригаде, напустили су Братунац и Сребреницу и прикупили се у рејону Пашино Брдо—Градаши. Сваки батаљон 10. српске бригаде добио је овде свој рејон дејства ради чишћења терена. Међутим, 2. батаљон је 3. марта водио борбу читав дан, али под притиском јачих снага усташа, морао је да се повуче на десну обалу Дрине. Први и 3. батаљон са Сребреничким ПО (који је стављен под команду 10. српске бригаде) наставили су чишћење својих терена, а усташе које су успеле да одбаце 2. батаљон, нису смеле да их сачекају, већ су се повукле ка Осмачи. Штаб 10. српске бригаде, прикупивши поново

[10] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 4 (депеше Врховном штабу) и „Хроника 8. српске бригаде" стр. 157 и 158. У овим борбама 2. бат. 8. бриг. имао је 12 погинулих и 15 рањених бораца. Према несигурним подацима, Немци су имали 30 погинулих (АВИИ к. 1053, фасц. 5, док. бр. 3 и к. 1052 фасц. 2, док. бр. 2—22).

сва три батаљона и са Сребреничким ПО који је имао два батаљона, покренуо је јединице у напад ради потпуног разбијања усташа: 1. батаљон на одсеку од Сребренице, преко к. 1054, 1799 и 1821 до села Љубуша, где је усташама спречавао повлачење; 2. батаљон преко села Сибића, Пазарића, Пристоја; 3. батаљон преко Скендеровића, Брежине, Примилца—к. 769; Сребренички ПО гребеном Јадра—Хан—к. 693—738—Брежански поток и према Црном врху. Усташе су 5. марта пружиле јачи отпор на Осмачи, али су принуђене да се и одавде повуку. Покушај усташа да пруже отпор и на Забуквици—Скелане није успео, те су се повукле под заштитом магле, а 10. српска бригада и Сребренички ПО наставили су 6. фебруара да гоне непријатеља према Осату и планини Јавору.[11]

Преформирање Двадесет др-уге ударне дивизије

Почетком марта 1945. године, Национални комитет ослобођења Југославије донео је одлуку да се изврше крупне промене у организацији НОВЈ, од Врховног штаба па све до основних тактичких јединица. При томе је Врховни штаб НОВЈ преименован у Генералштаб, а Народноослободилачка војска и партизански одреди сједињени су у Југословенску армију.[12] Овом реорганизацијом су захваћене и многе дивизије које су добиле нову формацију, а тиме и Двадесет друга дивизија.

Генералпггаб ЈНА је депешом од 7. марта наредио Двадесет другој дивизији да преформира јединице по новој формацији.[13] На основу тога се дивизија прику-

[11] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 4 (депеша Врховног штаба) к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—38 (Операцијски дневник 10. српске бригаде).

[12] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 4 (депеша Врховног штаба о промени имена у Генералштаб и ЈА од 3. марта 1945. год.). „Хронологија ОВНЈ 1941—1945", стр. 1079.

[13] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 4 и к. 21, фасц. 1, док. бр. 25 (нова формација за дивизију); к. 1052 фасц. 2,док. бр. 2 наређење 22. див. о преформирању).

ггила у рејону Лознице, Лешнице и Бање Ковиљаче. На Дрини су остављена еамо обезбеђења. Преформирање дивизије је почело 12. марта, а завршено тек 27. Њен састав је по новој формацији био: 8, 10. и 12. стрељачка бригада, артиљеријска бригада, противтенковски дивизион 75 мм „зис", пионирски, санитетски и батаљон везе, противтенковска, митраљеска и извиђачка чета, ветеринарска болница, покретна радионица, пекара и војна пошта. Први пут се, дакле, појављује артиљеријска бригада у дивизији. Међутим, прва артиљеријска јединица Двадесет друге дивизије формирана је 15. септембра 1944. године. Имала је једну батерију од два топа 75 мм а 25. XI формирана у К. Митровици нова батерија и била једина ватрена подршка четама и батаљонима у завршним борбама за ослобађање Србије.[14] Сада је за артиљеријску бригаду Двадесет друге дивизије људство стигло углавном из артиљеријског центра у Нишу, али не и топови, па ће дивизија остати без артиљеријске подршке и у време пробоја сремског фронта.[15]

Друга нова јединица Двадесет друге дивизије била је противтенковски дивизион 75 мм, затим противавионска чета која је у наоружању имала пав-митраљезе ДШК 12,50 мм.

Чета за везу која је формирана у Нишу октобра 1944. године, прераста у батаљон за везу са три чете (две линијске и једна радио-чета). Инжињеријски батаљон, формиран децембра 1944. године, преименован је сада у прионирски батаљон.[16] Од санитетских јединица сада је формиран санитетски батаљон који раније није постојао, а дивизијска болница добија назив пољска дивизијска болница.[17]

[14] Зборник 1/9, док. бр. 68.

[15] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 2, док. бр. 2 (Операцијски дневник 22. дивизије).

[16] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 2, док. бр. 9 (Историјат инжињеријског батаљона).

[17] Зборник 1/9 док. бр. 168; 1/12 док. бр. 17, 58, 68, 149; 1/13, док. бр. 3, 27, 68 и 99. Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 2, док. бр. 12 (историјат санитет. батаљ.).

Један од најтежих проблема који је пратио Двадесет другу дивизију од њеног формирања, био је збрињавање рањеника.[18]

По новој формацији створена је команда позадине Двадесет друге дивизије, као виша форма у организацији снабдевања, од чега у рату најчешће зависи извршење борбеног задатка.[19] Најтежи проблем за дивизију било је организовање снабдевања храном, одећом, обућом, муницијом и санитетским материјалом. Формирањем команде позадине и обезбеђивањем транспортних средстава, пекара и радионица створени су услови да борци Двадесет друге дивизије, пре свега, не гладују у току борбе.

Унификацијом наоружања и повећавањем ватрене моћи, Двадесет друга дивизија је добила у ударној снази. Она је до Ниша имала врло мало аутоматског наоружања — углавном пушкомитраљезе, неколико минобацача и два топа 75 мм. У Нишу је побољшала ватрену моћ, али далеко од тога да, према бројном стању бораца, та ватра буде адекватна обиму задатака. Дивизија је имала разноврсно и разнородно оружје:

[18] Крзјем 1943. год. у Црној Трави и Лужници формирана је партизанска болница. Рањенике су неговале, углавном, девојке и жене овог краја, уз стручну помоћ болничара. Такав начин лечења рањеника био је све до капитулације бугарске фашистичке војске, када су створени бољи услови. Додуше, почетком 1944. године, у Црној Трави преузима лечење рањеника др Јован Ристић — пионир стручне организације лечења рањеника партизана. Затим долазе лекари из Пирота (др Милован Антић и други) који су и формирали дивизијску болницу, размештену у селима Добро Поље, Црна Трава, Дарковица, Камбелевац која се затим кретала за дивизијом. У Нишу је дивизијска болница опремљена стручним средствима за лечење рањеника, али још није била решена и њихова евакуација. Са Косова и из Санџака, рањеници су евакуисани волујским колима, што је тешке рањенике често доводило у опасност да подлегну ранама. Формирањем санитетског батаљона и пољске болнице, готово годину дана по формирању 22. дивизије, решено је коначно то питање.

[19] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 2, док. бр. 9 (Историјат интендантуре и позадине 22) О раду интендантуре и 22. дивизије коришћени су и ови извори: Зборник 1/9 док. бр. 9, 1/15 док. бр. 79; Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 1. Иста кутија фасц. 4, док. бр. 4, бр. 1, 2 и 9 и к. фасц. 2, док. бр. 1.

„маузерке", енглееке, бугарске и италијанске пушке и пушкомитраљезе за које није било довољно муниције. У операцијама на Косову, у Санџаку, па и на Дрини, то се оружје није могло користити. Вероватно, да је дивизија имала једнородно наоружање, био би већи и њен успех.[20]

Преформирањем у Лозници, Двадесет друга дивизија није добила све наоружање које јој је следовало, али је унификацијом била спремнија за извршавање борбених задатака у фронталном рату који је следио. Повећавање аутоматског оружја донело је дивизији велику ударну снагу. Чете аутоматичара нарочито су долазиле до изражаја у јуришима и одбијању противнапада непријатеља. Да на сремском фронту дивизија није имала потребан број аутоматског оружја, била би преполовљена, мада је без подршке артиљерије десеткована.

Пре преформирања, Двадесет друга дивизија је бројала 9.292 човека, и остао исти првобитни борачки састав, смањен за 650 бораца, упућених у 1. армију. Борци Двадесет друге дивизије из њеног првобитног састава остали су доследни потомци својих предака из моравских дивизија српске војске у првом светском рату и устаника на југу Србије из 1917. године.[21]

Преформирање Двадесет друге дивизије није донело неке битне промене у старешинском кадру. Тај кадар, без обзира на оцену заступника политичког ко-

[20] 22. дивизија имала је: 3.949 „маузерки"; 751 енглеску, 649 италијанских и 347 „манлихеровке"; 158 пушкомитраљеза „шарац", 129 „бренгал", 14 „брна" и 65 бугарских (укупно 366). Ово је врло слаба ватрена моћ дивизије од 10.000 војника. После Ниша, од минобацача је 22. дивизија имала: 81 мм — 3 енглеска, 8 немачких и 4 бугарска; топова 75 мм 4 и пт-топа (ПАК 88 мм) 4 комада (Архив ВИИ, к. 185, фасц. 2, док. бр. 18. Стање је на дан 26. фебруара 1945. Зборник 1/30 док. 140).

[21] На жалост, аутору није било могуће да пронађе спискове одликованих бораца у 22. дивизији, из којих би се видела борбеност читаве дивизије. Нема докумената из којих би се видели подвизи бораца 22. дивизије, а њих је било стално — од формирања па до Дрине. Позната су места подвига: Врезовица за 8. српску, Оштро копље — за 10. српску бригаду; а Сјеница — Вабињача — за 12. српску бригаду и код Дрине (Будишић, Влашке њиве, Сакар) за све бригаде ове дивизије.

месара Главног нгтаба Србије од августа 1944. и ПК Србије од 9. августа 1944. године, извршио је успешно своју улогу старешина у борби. Нижи кадар (који је тада најслабије оцењен) остао је на својим дужностима тада и сада 99% исти. Према документацији, наилазимо само на два случаја смењивања старешина због недисциплине и неодговорног понашања.[22] Ранија смењивања а нарочито она од септембра била су углавном као последица непознавања оцена од стране ПК и Главног штаба Србије.[23]

По новој формацији, бројно стање бригаде Двадесет друге дивизије је смањено, а оне од српских преименоване на стрељачке бригаде. Поред тих батаљона, у бригадама је формирана чета аутоматичара, чета за везу, пратећа чета и друге помоћне јединице. У штабу бригаде оформљени су оперативни, обавештајни и орг. моб. органи. Органи снабдевања су боље организовани. У батаљону су формиране три стрељачке и 1. пратећа чета. Бољом опремом и наоружањем бригаде су повећале ударност. Чете аутоматичара су биле моћан елемент у рукама штаба бригаде.[24] Сада је бројно стање Двадесет друге дивизије било: по списку 7.319 бораца и старешина.[25] Наоружање, а нарочито топови, добијено је са извесним временским закашњењем, те се дивизија није комплетирала у периоду од преформирања до 27. марта 1945. године, а артиљеријска бригада потпуно формирана тек по завршетку рата, у Битољу, а топове добила 9. маја у Загребу.

[22] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 2.

[23] Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 2—30 (Операцијски дневник 10. српске бриг.).

[24] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 2, док. бр. 1 (бројно стање 22. дивизије од 25. априла 1945. после пробоја сремског фронта, на лицу је било 6.512 бораца и старешина).

[25] Зборник 1/15, док. бр. 180, Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 3, док. бр. 2, 1, к. 1052 фасц. 5, бр. 3 и к. 185 фасц. 2 док. 18, к. 1052 фасц. 2, док. бр. 1; к. 1051 фасц. 5 док. бр. 3, к. 1051 фасц. 1, док. бр. 10, 11, к. 181 фасц. 2 док. бр. 58; Зборник 1/7, док, 29; VII 3, док. 53 и А. Срб. бр. 562 (Ово су документи из којих се види право стање 22. див. од њеног формирања до Срема. Прегледа бројних стања готово да нема, па се дивизија не може пратити у свим временским периодима).

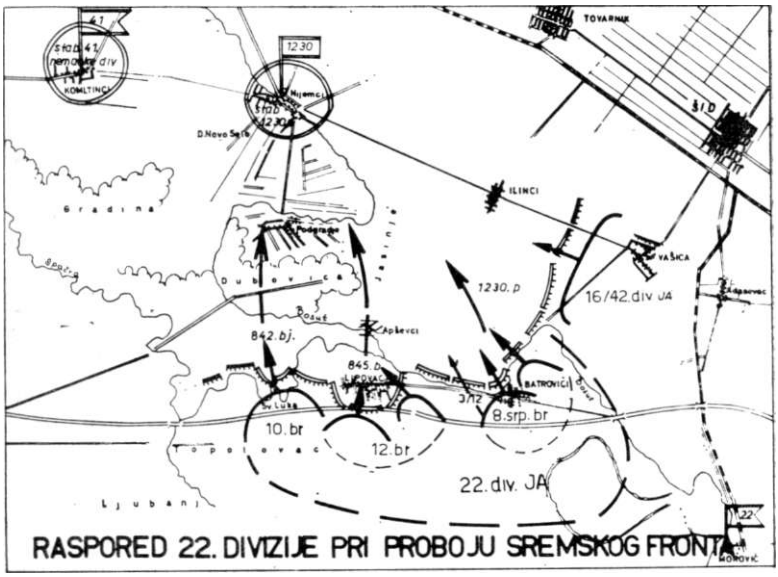

На сремском фронту

У вези еа припремама пробоја сремског фронта и прелажења у офанзиву јединица ЈА за коначно ослобађање земље од окупатора, наређено је извесно прегруписање снага 1. армије.

Двадесет друга дивизија је, по наређењу Генералштаба од 29. марта, имала дасмени 2. пролетерску дивизију на десној обали Дрине коју је она посела у периоду преформирања Двадесет друге дивизије. Смена јеизвршена у току 30. и 31. марта 1945.[26] Према плану операција 1. армије, 2. пролетерска и Пета дивизија (која је

[26] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 4, док. бр. 4 (депеша Генералштаба 22. дивизији) Зборник 1/18, док. бр. 108. збон преформирања 22. дивизије, положаје на Дрини посела је 2. пролетерска дивизија 9. III 1945. (заповест 22. дивизије), к. 1053 фасц. 4 док. бр. 17 и 18, од 30. III до 2. IV 22. дивизија преузима исте положаје од 2. пролетерске (к. 1053 фасц. 4 док. бр. 19) Заповест 22. дивизије од 1. априла.

у овом периоду пребачена из Срема у источну Босну у рејон Зворника, Козлука, Брањева и Челопека) добиле су задатак да појачају напад Седамнаесте дивизије на Бијељину и Брчко, до 10. априла да очисте ову територију од немачких снага, а потом код Брчког да форсирају Саву и дејствују према Жупањи и Винковцима. Овим ударом у десни бок и позадину непријатељских снага у Срему пресечена би била његова одступница на сремском фронту. Ова група дивизија прешла је одмах у напад и већ 2. априла овладала Бијељином, а затим почела дејства према Брчком и Срему.[27]

У план пробоја сремског фронта ушла је и Двадесет друга дивизија, те је од Генералштаба ЈА добила наређење да се од 4. априла ставља под команду 1. армије.[28] Стога је Двадесет друга дивизија у периоду од 30. марта до 4. априла држала десну обалу Дрине — 8. бригадом од Лешнице до Кучишта, а 10. бригадом од Кучишта до ушћа Дрине у Саву, спречавајући прелазак четника у Србију.[29] Затим, 5. априла добија наређење 1. армије да до 7. априла пређе у рејон Моровић—Кукујевци ради преласка у напад за пробој сремског фронта. Зато штаб Двадесет друге дивизије издаје истог дана наређење бригадама за покрет преко Саве.[30]

Бригаде су у рејон Моровића стигле тачно по плану доласка Двадесет друге дивизије: 10. бригада возом до Моровића, одакле је прешла у рејон Батровца ради преузимања положаја 1. бригаде 6. дивизије и у току ноћи 7/8. априла била на линији: 1. батаљон — река Спачва — југозападно од села Липовца; 2. батаљон — село Батровац — обала Босута — окука према к. 90 (Градина); 3. батаљон — североисточно од села Ли-

[27] „Завршне операције" стр. 583—585 и Зборник 1/18 док. бр. 112.

[28] Зборник 1/18 док. бр. 108.

[28] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 2, док. бр. 2—30 (Операцијски дневник 22. дивизије) и к. 1059 фасц. 4 док. бр. 17, 18 и 19 (заповест 22. дивизије.

[30] Архив ВИИ, к. 1053, фасц. 4, док. бр. 20 (заповест 22. дивизије).

повца; простор између 1. и 3. батаљона посела је чета аутоматичара... 8. бригада је у Моровић стигла 7. а ујутру 8. априла 1. и 3. батаљоном прешла у рејон Батровца ради смене 2. батаљона 10. бригаде који је преузео положај чете аутоматичаоа... 12. бригада је 7. априла до 18 часова стигла у село Кукујевце и ту остала до даљег наређеша... Батаљон везе Двадесет друге дивизије је 7. априла стигао у село Моровић где је успоставио телефоноку централу за везе до бригадних централа ... Пионирски батпљон такође је овог дана прешао у село Моровић, где се сместио и штаб Двадесет друге дивизије.

Дванаеста бригада је 9. априла 3. батаљоном сменила 1. батаљон 8. бригаде на положају у селу Батровцу и на свом десном крилу одржавала везу оа 16. бригадом Четрдесет друге дивизије (рејон Градине). Остали батаљони и штаб 12. бригаде прешли су овог дана у Батровац.. . Осма бригада је сва 9. априла прикупљена у селу Батровцу. Тако су бригаде Двадесет друге дивизије 9. априла биле у рејонима из којих ће кренути у напад, а делом снага поселе су и одређене положаје.[31] Приликом подиласка Батровцу, штаб 12. бригаде примио је наређење којим је постављено да 8. и 12. у току ноћи 9/10. априла форсирају Босут на одсеку северозападно од Батровца.[32] Ово наређење је 9. априла сторнирано и форсирање одложено.

Десета и 12. бригада су са два батаљона одмах^ по поседању положаја организовале извиђање непријатеља. Извиђачке групе које су упућиване на леву обалу Босута и Спачве, нису успеле да пређу реке, јер их је онемогућио непријатељ који је густо посео леву обалу. Поред тога, непријатељ је у периоду подиласка бригада Двадесет друге дивизије и у току смене дејствовао из артиљеријских и минобацачких оруђа по положајима и правцима доласка на десну обалу Босута и наносио губитке бригадама.

[31] Архив ВИИ, к. 1053, фасц. 4, док. бр. 20 (Заповест штаба 22. дивизије); к. 252 фасц. 3 док. бр. 51 и к. 1052 фасц. 2 док. бр. 2—24 (Операцијски дневник 22. дивизије).

[32] Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 1, док. бр. 5 (Заповест 22. дивизије од 8. IV).

У Батровцу је 10. аггрила одржан заједнички састанак штабова 8. и 12. стрељачке бригаде уз присуство политичког комесара Двадесет друге дивизије Живка Живковића и начелника штаба дивизије Валентина Хорватића, на коме су старешине упознавале задатке око форсирања Босута и организовања садејства.

Према плану 1. армије за пробој сремског фронта, главни удар је предвиђен десним крилом на фронту капада 1. пролетерске и Двадесет прве дивизије (Ловац —к. 141), а помоћни на фронту Четрдесет друге и Двадесет друге дивизије, од Трунићевог Салаша до Липовца чија је ширина износила 24. км. Задатак Двадесет друге дивизије по том плану био је форсирање Босута у рејону села Батровца са фронтом напада ширине 10 км. Десно сусед Двадесет другој дивизији (од Градине) била је 16. македонека бригада, а лево (преко Босутских шума) јединице Шесте дивизије. Била је то Босутска група дивизија.[33]

Пред фронтом напада Двадесет друге дивизије, на левој обали Босута, бранио се 1230. пук. 41. немачке дивизије и то: у селу Липовац — 842. севернокавкаски батаљон; на левој обали Спачве, западно од Липовца — 845. немачко-арапски батаљон; у рејону Д. Ново Село на правцу напада Двадесет друге југословенске дивизије 41. допунски батаљон. У рејону села Илинци 1. дивизион 41. артиљеријског пука; штаб 1230. пука размештен у селу Нијемци (на правцу напада Двадесет друге дивизије).[34] Према овом распореду непријатељских снага произилази да су јаче снаге 41. немачке дивизије постављене према Двадесет другој дивизији. На левој обали Босута, као и у селзг Липовцу, одбрана је била фортификацијски јако утврђена и њен пробој захтевао је веће жртве. Сложеност задатка Двадесет друге дивизије била је утолико већа што се уз напад вршио и насилан прелаз реке (форсирање).

[33] „Завршне операције" стр. 539—545. Архив ВИИ, к. 251, " фасц. 1 док. бр. 40, 41, 45 (Заповест штаба 1. армије) и к. 254 фасц. 1 док. бр. 7 (Заповест штаба 1. армије) к. 254 фасц. 1 док. бр. 2. (Релације 1. армије)

[34] „Завршне операције" стр. 538 и Архив ВИИ, к. 73, фасц. 1, док. бр. 1А.

Према овом плану, Двадесет друга дивизија је добила наређење да реку Босут форсира у току ноћи 11. априла (на одсеку 2 км источно од Липовца код Батровца), а 12. априла нападне непријатеља у селу Аршевац и опречи његовим деловима извлачење ка селу Подграђе.[35] Штаб Двадесет друге дивизије је на основу овог задатка издао 11. априла своју заповест којом је одредио 8. стрељачкој бригади да форсира реку Босут

Минобацачко одвлачење дејствује на сремском фронту (12. IV 1945.)

у рејону Батровца (на ширини 2 км) и створи мостобран према Аршевцу који би се затим ширио ка селу Илинци и тако створи могућност за убацивање нових ешелона у мостобран. При томе је још у току 10. априла 8. бригада поставила на леву обалу Босута митраљезе и минобацаче да би обезбедила прелазак предњих делова.

[35] „Завршне операције" стр. 543 и Архив ВИИ, к. 1052, фасц. 1 док. бр. 6 (Заповест 22. дивизије од 11. априла) и к. 1053 фасц. 4, док. бр. 21.

После договора о садејству између 8. и 12. бригаде, 1. батаљон 8. бригаде преузео је положаје 12. бригаде и добио задатак да форсира Босут код села Батровца (рејон цркве која је на обали).[36] Десно од 1. батаљона посео је обалу 2. батаљон 8. бригаде, а лево 3. батаљон 12. бригаде. Они су имали задатак да штите прелазак 1. батаљона и стварање почетног мостобрана.

За 12. бригаду претходно је замишљено да Босут прелази за 8. бригадом, а по преласку да дејствује ка селу Илинци, те са 8. бригадом која дејствује према селу Апшевцу, да шири почетни успех. Међутим, 11. априла у 17 часова долази до промене у плану форсирања: 8. бригада се ојачава 3. батаљоном 12. бригаде и он дејствује левом обалом Босута према Апшевцу, а 12. бригада би пре преласка Босута нападала Липовац да би се затим цела оријентисала преко Босута и Апшевца. У вези са новом одлуком, 10. бригада је добила задатак да фсрсира Спачву, на окуци реке западно од села Липовца код манастира Св. Лука. Одмах по паду мрака 12. бригада својим 1. батаљоном преузима положаје 10. бригаде (јужно и југозападно од Липовца), а 2. батаљоном поседа положаје источно од Липовца, десном обалом Босута. Чету аутоматичара поставља између 1. и 2. батаљона на правцу самог села Липовца. Ова смена је извршена 11. априла ноћу пре почетка напада.

Према овом новом плану, 8. и 10. бригада су форсирале Босут и Спачву у 23 часа, а 12. бригада је отпочела напад сутрадан 12. априла, када оу и све јединице 1. југословенске армије кренуле у пробој.

Задатак Двадесет друге дивизије био је тежак како због сложености форсирања као вида дејства, тако и због тога што није имала артиљерије за подршку јединица при фороирању. Оцењујући да је Двадесет другој дивизији нужно потребна подршка артиљерије и авијације, начелник штаба 1. армије генерал-мајор Милутин Мсрача инсистира на њеном ојачавању артиљеријом; у противном да она не форсира реку, него да само

[36] Архив ВИИ, к. 1053, фасц. 4, док. бр. 21 (заповест 8. стрељачке бриг. за форсирање).

демонстративним нападом веже непријатеља за себе.[37] Ситуација у којој се налазила Двадесет друга дивизија налагала је усвајање предлога начелника штаба армије, али уместо тога, Двадесет друга дивизија добија још тежи задатак: поред форсирања, имала је да почне напад још у току ноћи 11. априла и тиме навуче на себе непријатеља. Стварање мостобрана у време када суседне јединице још не дејствују и без подршке артиљерије било је унапред одређено на неуспех, и то уз огромне жртве.

Све припреме за форсирање Босута вршене су ноћу (од 17 до 23 часа) и то по карти. Командант 8. бригаде Никола Звицер је са командантима батаљона Божом Качавендом, Јорданом Петровићем и Јованом Симоновићем, затим комесарима батаљона Станком Тасићем, Миодрагом Станковићем и Љубом Михајловићем усагласио задатке по карти на два сата пре напада, а са командиром пратеће чете Душаном Дивчићем прецизирао задатке расположивој артиљерији за обезбеђивање преласка првих десантних делова. Командант 1. батаљона 8. бригаде је такође са својим командама чета прецизирао начин преласка првих таласа и проширења мостобрана на левој обали.[38] Командант 2. батаљона (који је прелазио у другом ешелону) прецизирао је својим командама чета на местима искрцавања и правац наступања по прелаеку на десну обалу, митраљеској и минобацачкој чети прецизирани су задаци подршке преласка 1. батаљона.

Десетој бригади је отежано организовање садејства променом задатка за коју је сазнала тек у 17 часова 11. априла. Требало је одредити места прелаза и де-

[37] Архив ВИИ, к. 252, фасц. 3, док. бр. 43, 51, 44.

[38] Команде чета 1. батаљона биле су у саставу: 1. чета — командир Јоца Арсић, комесар Стојиљко Златковић, заменик комесара Аритон Качаревић; 2. чете — командир Дончо Настасијевић, комесар Влада Митић, заменик комесара Радојко Богатиновић; 3. чете — командир Таса Додић, комесар Јова звани „Тот", заменик комесара Драгиша Анђелковић Гуне; митраљеска чета — командир Милан Марковић (остала имена нису утврђена); минобацачка чета — командир Тодор Стојановић (остала имена нису утврђена).

тачно разрадити садејство међу батаљонима, затим сменити батаљоне са положаја око Липовца и Босута и до 23 часа довести их на положаје за форсирање Спачве.

Напад Двадесет друге дивизије почео је тачно у 23 часа 11. априла. Први талас десанта (1. вод 1. чете 1. батаљона и вод чете аутоматичара 8. бригаде) отиснуо се од обале уз подршку артиљерије, минобацача и митраљеза. Непријатељ је касно открио десант и у покушају да спречи излазак на обалу првог таласа онемогућили су га аутоматичари 8. бригаде. У овладаним првим рововима заробљено је 5, 6 их се удавило, а убијена су 22 немачка војника. Овај подвиг бораца 8. бригаде омогућио је и осталим таласима 1. батаљона да без губитака брзо пређу реку и проширују мостобран. Прелазак преко Босута изводио се таквом брзином да је непријатељ био потпуно збуњен и није могао да реагује чак ни артиљеријом.

Први батаљон 8. бригаде је за кратко време створио мостобран на левој обали Босута, допирући до к. 84, а за њим се одмах пребацио и 2. батаљон који је почео дејства северозападно од к. 84, чистећи обалу Босута и проширујући мостобран на север. Ојачан преласком 2. батаљона, 1. батаљон је продужио напад према к. 83 и шуми Дубовац. У даљим борбама батаљони су наилазили на све већи отпор непријатеља и почели јуриш за јуришем. Изненађени непријатељ још се није био средио, али је његова артиљерија из рејона Илинци и Јагме већ почела да туче по мостобрану, што је успорило наступање 8. бригаде, па штаб 8. после два сата убацује 3. батаљон као и 3. батаљон 12. бригаде на леву обалу, а за њима пребацује артиљерију и минобацаче. Следи јачи притисак на непријатељске положаје, при чему 3. батаљон 8. бригаде дејствује у углу шуме Дубочице и Драгановице, а 3. батаљон 12. бригаде продире левом обалом ка к. 83, где је задржан добро организованом одбраном.

Сви батаљони 8. бригаде су у наступању, без обзира на отпор 1230. немачког пука, успели да избију до ровова на ивици шуме Драгановице и Дубовице, али

су овде засути артиљеријском и минобацачком ватром, па су успели да само из неких ровова избаце непријатеља. Настала је огорчена борба, у којој је 8. бригада тежила проширивању мостобрана, а непријатељ је покушавао да ликвидира мостобран.

У то време је само 10. стрељачка бригада (око 3 часа 12. априла) почела борбе на Спачви, југозападно од Липовца. На осталом делу сремског фронта није било борби, па се командант 41. немачке дивизије одлучио на ликвидацију мостобрана југословенске Двадесет друге дивизије, усмеривши на њу сву расположиву артиљерију, а у току ноћи 12/12. априла кренуо је у противнапад. Те противнападе непријатеља 8. бригада је успешно одбила, али више није била у стању да напредује и проширује мостобран, па је око 8,30 часова 12. априла почела да се укопава на достигнутој линији.

Овај велики успех 8. бригаде на сремском фронту подржала је само 10. бригада која је почела напад са 4 часа закашњења, што је било резултат смене са ранијих положаја и поседања ноћу нових положаја за форсирање реке. Бригада је у рејону цркве Св. Луке и к. 81 прешла (у 3 часа 12. априла) у напад на рејон одбране 845. арапског батаљона који је давао јак ртпор са леве обале Спачве. Први талас 10. бригаде је такође успешно прешао на леву обалу и то чета аутоматичара која је брзо протерала непријатеља, а за њом 2. батаљон који је ширио мостобран према шуми Нарача у правцу Апшевца. Уследио је, затим, прелазак 1. батаљона који је са 2. батаљоном почео пробијање добро организоване и јако утврђене непријатељске одбране. Последњи је на леву обалу Спачве у свануће пребачен 3. батаљон, а за њим и остали делови 10. бригаде. Из шуме на левој обали Спачве, батаљони 10. бригаде вршили су притисак на одбрану 845. арапеког батаљона који се упорно бранио. Наступање 10. бригаде било је успорено, али непријатељ није имао резерве да би могао предузети противнапад, па је око 10 часова 12. априла његова одбрана овде пробијена, а отпор 10. бригади су пружале само поједине борбене групе. Бригада је овог дана извршила свој задатак избивши на реку Босут и

Крекманов стан (к. 77), али је до тада имала 25 погинула и 69 рањених. Непријатељски губици били су 35 погинулих и 10 заробљених немачких војника, што је конкретно утврђено, мада се цени да су ти губици били знатно већи.[39]

Кроз пробој сремског фронта

Док су 8. и 10. бригада водиле жестоке борбе, 12. бригада је поседала положаје и чекала час напада кад и све остале јединице 1. југословенске армије на сремском фронту. Тај напад је почео тачно у 5 часова 12. априла 1945. године, при чему је 12. бригада имала да овлада јако утврђеним насељем Липовац које је бранио 842. севернокавкаски батаљон. Отпор непријатеља је био жесток, подржаван јаком артиљеријском и минобацачком ватром, те батаљони 12. бригаде ни после 4 сата бо.рбе нису успели да продру у Липовац. Тек око 9 часова 2. батаљон је подишао Липовцу са југоисточне стране, али је трпео јаку митраљеску ватру из бункера који су били на самој ивици села. Непријатељ је и са леве обале Босута, из шуме Дубовице, успешно спречавао 2. батаљон да подиђе Липовцу са источне стране. У оваквој ситуацији штаб 12. бригаде, да би олакшао напад 2. батаљона, наређује 1. батаљону да са јужне стране почне јачи притисак, како би непријатељ пренео артиљеријску и минобацачку ватру на њега. Тиме би се растеретио 2. батаљон, а његов продор према Липовцу био би ефикаснији. Ово ипак није донело жељене резултате; 12. бригада је била у неповољнијем положају од непријатеља. Зато се штаб бригаде одлучује око 9.30 часова на јуриш истовремено са оба батаљона. У том јуришу су дате велике жртве, али су се батаљони дочепали првих кућа Липовца. Поједине _ватрене тачке непријатеља морале су бити ликвидиране дејством минобацача што је представљало посебан напор за бригаду.

[39] Архив ВИИ, к. 1054, фасц. 1, док. бр. 4 (Операцијски дневник 10. бригаде).

У периоду јуриша 12. бригаде, без подршке оруђа за непосредно гађање и неутралисање ватрених тачака, њене чете прве линије су десетковане; из строја је избачено око 100 бораца и старешина. Овладано је Липовцем, али се непријатељ, под заштитом снага на левој обали Босута, организовано повукао преко моста који је затим порушио. У току поподнева 12. и 13. априла, 12. бригада је продужила гоњење непријатеља према селу Подградец.

Изненађењем је 8. бригада постигла и готово без жртава створила мостобран. Ширећи га наилазила је на све јачи отпор Немаца који је савладаван убацивањем свежих снага, тиме је напад све више јењавао. Када је свануло, 12. априла, на левој обали Босута нашла су *се* три батаљона 8. бригаде, један батаљон 12. и Дисциплински батаљон дивизије. Велике снаге на уском, а откривеном мостобрану, биле су добра мета за тучење из свих врста наоружања. Непријатељска минобацачка и артиљеријска ватра биле су све интензивније и масовне по просторији мостобрана и то је умањило брзину наступања 8. бригаде. До 8 часова непријатељ је извршио неколико противнапада да би зауставио 8. бригаду и спречио јој ширење мостобрана. Ватра његових митраљеза била је прецизна, а борци 8. бригаде на откривеном и равном земљишту тешко су се заклањали.

Почетак општег напада на читавом сремском фронту није имао великог утицаја на развој борби код мостобрана 8. бригаде. Десни сусед Двадесет друге дивизије (Четрдесет друга дивизија) нападао је на фронту од 14 километара, наносећи главни удар десном крилу, што је такође отежавало услове борбе Двадесет друге дивизије.

Шеснаеста (македонска) бригада која је била десно од 8. бригаде, нападала је на помоћном правцу Четрдесет друге дивизије и тиме само везивала снаге непријатеља. То је омогућавало 41. немачкој дивизији да и после почетка напада, на читаву њену зону концентрише снаге и средства за ликвидацију мостобрана Двадесет друге дивизије. Немцима је ишла у прилог и ситуација код села Липовца, где су се њихови делови

бранили упорно све до 10 часова 12. априла, а 10. бригада својим продором преко реке Спачве није непосредно угрозила позадину снагама које су браниле мостобран пред 8. бригадом. У оваквој ситуацији непријатељ ангажује резерву 1230. пука, а затим и дивизијску резерву из рејона Д. Ново Село.

Настала је критична еитуација после 8.30 часова када је непријатељ, уз јако дејство артиљерије и минобацача, ггредузео противнапад на 8. бригаду која је из освојених ровова одбијала те противнападе. После четири таква узастопна противнапада Немаца, снаге 8. бригаде оу попустиле. Жртве су биле драгоцене. Погинули оу: командант дисциплинског батаљона Димитрије Стојановић Мица, који се и највише истицао храброшћу, затим Александар Антић Прма, командир чете аутоматичара 8. бригаде и њен комесар Урош Илић. То је имало утицаја на даљу борбеност и командовање четама и батаљонима и 8. бригада је из напада прешла у одбрану, а неки делови почели су и да се повлаче. Непријатељ је искористио свој успех и још јачим ударима артиљерије и минобацача нанео стрељачком строју 8. бригаде на уском мостобрану нове жртве. Рањених је било толико много да санитетски органи нису били у стању да их све превију и евакуишу са бојишта. Непријатељ је очигледно тежио да ликвидацијом овог мостобрана створи време за повлачење својих јединица на осталим одсецима фронта. А питање рањеника Двадесет друге југословенске дивизије било је преокупација и њеног штаба и пггаба 8. бригаде. У овој ситуацији било је важније извући рањенике него продужити наступање.

Непријатељ, подстакнут успехом, преноси удар артиљеријском и минобацачком ватром по самој реци Босуту код Батровца, да би спречио извлачење јединица Двадесет друге дивизије са мостобрана и да их ту уништи, јер њихово поновно сређивање на десној обали за њега је нова велика опасност.

Штаб Двадесет друге дивизије, пошто није имао никаквих других снага у резерви за прихват рањеника, антажује у ту сврху свој батаљон за везу, те су захва-

љујући залагању његових бораца, сви рањеоици 8. бригаде пребачени на десну обалу Босута.

Осма бригада, сабијена на узан иростор мостобрана, давала је жесток отпор непријатељу. Пакао који су Немци стварали артиљеријском и минобацачком ватром

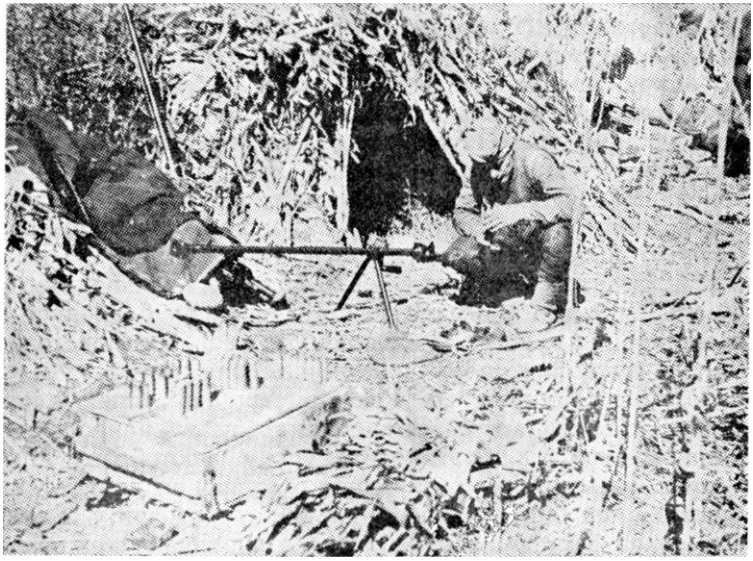

Борци 22. дивизије на сремском фронту

био је на самој обали Босута и зато су борци 8. бригаде тежили да буду што даље од ње. Али после 11 часова почиње да слаби и та ватра и притисак непријатељске пешадије, што је борцима створило бар толико предаха да се подигну са земље и погледају поље покривено лешевима. Било је то стравично, али колебања међу психички и физички изнуреним борцима није било. Лаки рањеници чак су се сами дизали из ровова и тражили болничаре ради превијања.

Непријатељ се брзо повлачио, те је 8. бригада са делом који је остао на левој обали Босута, после сређивања и извлачења свих рањеника, продужила наступање, да би у току тог дана стигла до села Нијемци.

Тако се Двадесет друга дивизија, крајем 13. алрила, нашла на линији Нијемци—Д. Ново Село—Комлетинци—Оток. Дејствујући према Винковцима, Двадесет друга дивизија је у овај град стигла 14. априла 1945. у 16 часова, који је дан пре тога ослобођен.

Био је то крај борби Двадесет друге дивизије која се из Винковаца, одлуком Генералпггаба ЈА, враћа у Србију и ставља под команду Главног штаба Србије.[40] За време задржавања у Винковцима, бригаде Двадесет друге дивизије су се сређивале и одмарале, претресајући и терен ради хватања заосталих немачких војника, усташа и четника. Требало је установити губитке које је дивизија имала и у последњој борби и у другом светском рату. Анализе су показале поразне резултате. 8. бригада је имала 113 погинулих, од тога 18 старешина, а број рањених се пење на 384; 10. бригада 70 погинулих и 143 рањена; 12. бригада 118 погинулих и 122 рањена. Анализе су показале да је дивизија само за један дан последње борбе имала 301 погинулог и преко 643 рањена. Ови губици су делом и резултат непоштовања основних принципа савременог рата, нарочито при форсирању реке.[41]

Двадесет друга дивизија после учешћа у првомајској паради у Београду (један део) пребачена је из Винковаца у Ваљево, где, не стигавши ни да се распреми, добија наређење да се пребаци у Битољ ради обезбеђивања границе према Грчкој. Тада је тамо била потребна јака јединица обзиром на грађански рат и интервенцију страних трупа. У Битољ је дивизија стигла без

[40] АВИИ к. 1052 фасц. 4 док. бр. 1—10 (наређење штаба 1. армије).

[41] Архив ВИИ, к. 252, фасц. 4, док. бр. 2 (извештај штаба 22. дивизије о губицима 12. априла) к. 1052 фасц. 2, док. бр. 2; к. 1053 фасц. 5, док бр. 3; к. 1054 фасц. 1, док. бр. 2 и к. 1054 фасц. 4 док. бр. 1 (Операцијски дневници 22. дивизије, 8, 10. и 12. бригаде). Губици непријатеља износе 325, а заробљени 250. (Према извештају 22. дивизије од 12. априла, губици дивизије су приказани много мањи него по списку и другим подацима. По извештају погинуло је 170, а према списку, 301. Рањене смо узели према извештају дивизије који такође није тачан, јер је састављен на брзину. Рањених је било још и више).

10. бригаде која је била прво упућена у рејон ЈБубовије да спречава пребацивање заосталих четника из Босне, а поеле неколико месеци боравка у том рејону дошла је у рејон Битоља.

Народ југа Србије може бити поносан што је имао такву дивизију, састављену од одабраних бораца — јуришника — бомбаша, митраљезаца. Она је извршила сваки задатак који је пред њу поставио Врховни командант НОВ и ПОЈ.

ПРИЛОЗИ

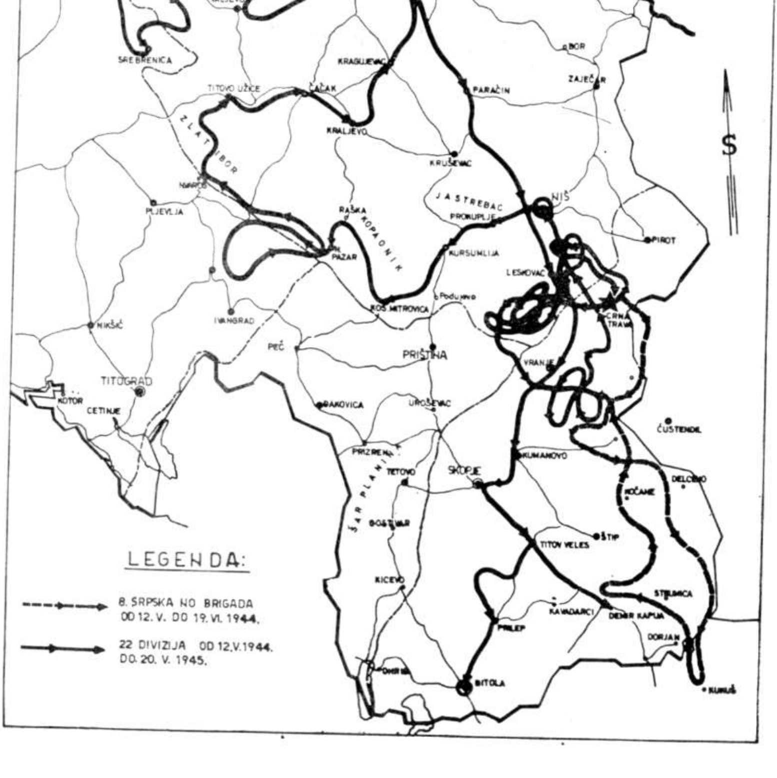
BOPBENI PUT 22. DIVIZIJE
NOVJ
VINKOVCI
NOVI SAD
ZRENJANIN
ŠID
RUMA
MOROVIĆ
SR. MITROVICA
BEOGRAD
ŠABAC
TUZLA
ZVORNIK
VALJEVO
MLADENOVAC
SREBRENICA
KRAGUJEVAC
BOR
ZAJEČAR
PARAĆIN
TITOVO UŽICE
ČAČAK
KRALJEVO
ZLATIBOR
KRUŠEVAC
S
PLJEVLJA
RAŠKA
KOPAONIK
JASTREBAC
NIŠ
PROKUPLJE
PIROT
N. PAZAR
KURSUMLIJA
LESKOVAC
Podujevo
KOS. MITROVICA
IVANGRAD
NIKŠIĆ
CRNA TRAVA
PEĆ
PRIŠTINA
VRANJE
TITOGRAD
KOTOR
CETINJE
ĐAKOVICA
UROŠEVAC
ĆUSTENDIL
PRIZREN
KUMANOVO
TETOVO
SKOPJE
DELČEVO
KOČANE
ŠAR PLANINA
GOSTIVAR
ŠTIP
TITOV VELES
KICEVO
STRUMICA
KAVADARCI
DEMIR KAPIJA
PRILEP
DORJAN
OHRID
BITOLA
KUKUŠ
LEGENDA:
8. SRPSKA NO BRIGADA OD 12. V. DO 19. VI. 1944.
22 DIVIZIJA OD 12.V.1944. DO 20. V. 1945.

С П И С А К

погинулих бораца и руководилаца из 22. дивизије у НОР-у 8 српска бригада:*)

Презиме и име	*место* *рођења*	*дан* *погибије*	место погибије
1	2	3	4
Авдић Сурла	Врањска Бања	12. IV 1945.	Босут
Алексић Александар	Г. Стајовац	11. V 1944.	Бистрица
Алексић С. Станча	Д. Стајовац	4. VI 1944.	Костур (Струм.)
Алексов С. Добривоје	Изатовци	12. IV 1945.	умро у Београду
Алексов Н. Наско	Изатовци	12. IV 1945.	Босут
Аљоша (Рус)	СССР	19. VI 1944.	Петрова Гора
Андонов Р. Никола	Гуленовица	12. IV 1945.	Босут
Анђелковић Ђорђе	Бујковац	26. VIII1944.	Цеп
Анђелковић Јован	Одоровци	15. XII 1944.	Сјеница
Анђелковић Радоица	Врањска Бања	24. V 1944.	Плачковица
Анђелковић С. Станоје	Нови Глог	18. VI 1944.	Грамада
Анђелковић Д. Станојко	Д. Стајовац	11. VIII 1944. 27. IV 1944.	Грамада ж. ст. Врање
Анђелковић Стојадин	Баб. Пољана	27. IV 1944.	Лисац планина

*) Списак састављен на основу докумената из А. ВИИ фонд РПК. 31 фасц. 1 док. бр. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 14 и 15; фасц. 3 док. бр. 1/1 и 8, спискова СУБНОР: Врање, Бујановац, Трговиште, Власотинца и Димитровграда; списак погинулих — прилог уз књигу „Трагом Другог јужноморавског одреда" издата 1955, Београд; књиге „Жртве фашизма" Лесковац 1969 и дневник Вујовића Владимира.

Пошто је овај списак састављен из разних извештаја и спискова то се могло десити да неко име или презиме није потпуно тачно, зато се извињавам, те уколико буде штампано друго издање а примедбе ми буду достављене то ћу исправити.

1	2	3	4
Анђелковић М Стојадин	Баб. Пољана	27. IV 1944.	Лисац планина
Антанасијевић Дончо	Црвени Град	12. IV 1945.	Босут
Антанасијевић Стојадин		12. IV 1945.	Босут
Антић Д. Александар	Вичиделце	12. IV 1945.	Босут
Антић Витко	Паневље	12. IV 1945.	Босут
Антић Владимир	Прешево	17. V 1944.	Сурлица
Антић Ј. Добривоје	Павловац	12. IV 1945.	Босут
Антић Јован	Лескова Бара	12. IV 1945.	Босут
Антић Стојадин	Сурдулица	8. IX 1944.	Бело Поље
Аритоновић Влајко	Врањска Бања	24. V 1944.	Плачковица
Арсенов Ј. Аспарух	Дрежница	8. IX 1944.	Бело Поље
Арсић Драгутин	Радејна	12. IV 1945.	Босут
Арсић Б. Душан	Црновце	3. VIII 1944.	Клиновац
Арсић Т. Милић	Радовница	27. IV 1944.	Лисац планина
Арсић Н. Станоје	Радовница	15. V 1944.	Доганица пла,-нина
Атанасијевић Т. Божин	Д. Стајовац	9. IX 1944.	(умро код куће)
Богатиновић Р. Андон	Д. Стајовац	14. VIII 1944.	Брезовица
Богатиновић Р. Радојко	Радовница	12. IV 1944.	Крива Феја
Богдановић Јован	Радовница	12. IV 1945.	Босут
Богдановић Д. Петко	Биљача	13. IX 1944,	Честелин (Врање)
Богдановић Радован	Калово	27. IV 1944.	Лисац планина
Богдановић Светозар	Врање	13. IX 1944.	Честелин (Врање)
Богдановић Станоје	Првонек	27. IV 1944.	Лисац планина
Богдановић Радојко	Крива феја	12. IV 1944.	Крива Феја
Бранковић Т. Крум	Црвени Град	12. IV 1945.	Босут
Бојковић Т. Никола	Крупац	19. XI 1944.	Лаб
Васић Дима	Црвена Река	13. IX 1944.	Честелин (Врање)
Васковић Михајло	Н. Село (Сурд.)	27. IV 1944.	Лисац планина
Велиновић Т. Васа	Г. Трница	14. IX 1944.	Честелин (Врање)
Вељковић Ј. Војислав	Д. Стајовац	8. VIII 1944.	Мотина
Вељковић Новко	Давидовац	4. III 1945.	Балотинац
Вељковић Станојко	Липовац	12. IV 1945.	Босут
Вељковић Стојмен	Д. Стајовац	2. VII 1944.	Лукарци
Вељковић Т. Јованча	Д. Стајовац	18. XI 1944.	Лаб
Видановић А. Десимир	Д. Стајовац	11. VIII1944.	ж. ст. Врање
	Вава	4. III 1945.	Балотинац

1	2	3	4
Влада (Рус)	СССР	8. VI	1944. Плачковица П
Вучковић Стамен	Радовница	18. VI	1944. Грамада
Глигоров Б. Војин	Петрањиш	12. IV	1945. Босут
Голубовић Г. Петруш	Г. Стајовац	ЗЛ/III	1944. Клиновац
Гоцић М. Борисав	Покровеник	12. IV	1945. Босут
Гроздановић Т. Душан	Бански До	18. XI	1944. Лаб
Грујић Петар	Рђавица	28. V	1944. Беласица планина
Делчев Васил	Поганово	4. III	1945. Балотинац
Денковић Драгољуб	Рсавци	4. III	1945. Балотинац
Димитријевић Витомир	Загужане	13. X	1944. Селичевица планина
Димитријевић Добривоје	Кијевац (Сурдулица)	12. IV	1945. Босут
Димитријевић Р. Драган	Н. Глог		1944. –
Димитријевић Станиша	Сурдулица	4. IX	1944. Јастребац
Димитријевић В. Светислав	Пирот	12. IV	1945. Босут
Димић Радојица	Крива Феја	22. V	1944. Осогово планина
Димић Риста	Катун	8. IX	1944. Бело Поље
Димчић Чедомир	Дикава	29. IX	1944. Власотинце
Додић Миле	Калово	8. VI	1944. Плачковица планина
Додић Т. Серафим	Лесница	18. II	1945. Зворник
Ђикић М. Лука	Крушевица	12. IV	1945. Босут
Ђокић С. Слободан	Кумарево	12. IV	1945. Босут
Ђорђевић М. Бојко	Д. Стајовац	17. V	1944. Сурлица
Ђорђевић Л. Божидар	Блато	12. IV	1945. Босут
Ђорђевић С. Божидар	М. Суводол	12. IV	1945. Босут
Ђорђевић Бошко	Врањска Бања	15. VI	1944. Чупино брдо
Ђорђевић С. Данил	Вава	4. III	1945. Балатинац
Ђорђевић Р. Данило	Расница	12. IV	1945. Босут
Ђорђевић Љубомир	Д. Стајовац	12. V	1944. Плана планина
Ђорђевић С. Младен	Студена (Лужничка)	12. IV	1945. Босут
Ђорђевић С. Миладин	Навалин	12. IV	1945. Босут
Ђорђевић Ж. Михајло	Брлог	12. IV	1945. Босут

1	2	3	4
Ђорђевић Риста	Куштица	12. V 1944.	Плана планина
Ђорђевић Станко	Загужање	29. IX 1944.	Власотинце
Ђорђевић Станоје	Баб. Пољана	12. IV 1944.	Крива Феја
Ђорђевић Стојадин	Бујковац	24. V 1944.	Плачковица планина
Ђорђеви Стојадин	Првонек	28. VI 1944.	Карачево
Ђорђевић Урош	Трница	13. V 1944.	Стрезимировци
Живковић В. Војислав	Извор	12. IV 1945.	Босут
Живковић Н. Димитрије	Н. Чахон	12. IV 1945.	Босут
Живковић Ј. Крста	Баб. Пољана	18. II 1945.	Зворник
Живковић Никола	Рупље	6. X 1944.	Јастребац
Здравковић Радојко	Нови Глог	12. IV 1944.	Крива Феја
Златковић Ж. Александар	Топли До	17. XII 1944.	Горачић
Златковић Драгољуб	Нови Глог	15. УП 1944.	Горуновац
Златковић Драгомир	Стари Глог	8. VI 1944.	Плачковица
Златковић Д. Јован	Копришшипа	IV 1945.	Босут
Златковић М. Радојко	Радовница	13. V 1944.	Стрезимировац
Ибишевић Д. Салим	Врањска Бања	12. IV 1945.	Босут
Иванов Ј. Борис	Гајин До	12. IV 1945.	Босут
Ивановић Душан	Изумно	3. VIII 1944.	Клиновац
Ивановић Јордан	Трејак	13. IX 1944.	Бујановац
Ивановић Чедомир	Острц	8. II 1945.	Сакар (Дрина)
Ивковић Боривоје	Врањска Бања	8. VI 1944.	Плачковица планина
Илић Влада	Бујковац	21. VII 1944.	Клиновац
Илић Ј. Добривоје	Навалин	12. IV 1945.	Босут
Илић Б. Јован	Грајевце	12. IV 1945.	Босут
Илић Јован	Лукавица	25. X 1944.	Ниш
Илић Мића Кочобан	Врање	јуна 1944.	Отуља
Илић Ј. Ненад	Грделица	12. IV 1945.	Босут
Илић Светозар	Кумарево (Врање)	29. IX 1944.	Власотинце
Илић Станоје	Крива Феја	22. V 1944.	Осогово планин;
Илић Стојадин	Црни Врх	15. VII 1944.	Горуновац
Илић А. Урош	Врањска Бања	12. IV 1945.	Босут
Исмаиловић Бајрам	Врањска Бања	12. IV 1945.	Босут

1	2	3	4
Јањић Б. Божидар	Покриштица	12. IV 1945.	Босут
Јанковић М. Јосиф	Себе Врање	12. IV 1945.'	Босут
Јанковић Љубица	Црна Трава	28. VI 1944.	Карачево
Јанковић Миле	Првонек	28. VI 1944.	Огоште
Јанковић Петроније	Првонек	4. X 1944.	Јастребац
Јовановић Бора	Врањска Бања	24. V 1944.	Плачковица планина
Јовановић Влада	Изумно	27. IV 1944.	Лисац планина
Јовановић Војислав	Пољаница	30. XI 1944.	Нови Пазар
Јовановић Воја	Мазарађ	10. XII 1944.	Нови Пазар
Јовановић Војислав	Баб. Пољана	18. VI 1944.	Грамада
Јовановић Ђ. Гојко	Паклештица	12. IV 1945.	Босут
Јовановић Драгољуб	Вучидел	12. IV 1945.	Босут
Јовановић В. Душан	Стајковац	4. III 1945.	Балатинац
Јовановић С. Душан	Д. Требешиње	12. IV 1945.	Босут
Јовановић Ђорђе	Врањска Бања	11. V 1944.	Бистрица
Јовановић С. Живан	Лесница	11. V 1944.	Бистрица
Јовановић С. Мита	Пролесје	14. IX 1944.	Честелин
Јовановић В. Станимир	Суково	12. IV 1945.	Босут
Јовановић Станојко	Бараљевац	24. V 1944.	Плачковица планина
Јовановић Стојан	С. Брезовица	27. IV 1944.	Лисац планина
Јовановић С. Радојко	Пролесје	12. IV .1945.	Босут
Јовић Вера	Владичин Хан	12. V 1944.	Стари Глог
Јовић Радосав	Првонек	21. VII 1944.	Клиновац
Јовић Стамен	Крива Феја	28. VI 1944.	Карачево
Јорданов А. Богдан	Изатовци	17. XI 1944.	Лаб (Косово)
Каменовић В. Вукашин	В. Лукања	12. IV 1945.	Босут
Карајовић Р. Станко	Халово	30. XI 1944.	Нови Пазар
Каранфиловић М. Влада	Требешиње	12. IV 1945.	Босут
Китановић П. Сава	Нови Глог	15. VII 1944.	Горуновац
Костадиновић А. Бошко	Радовница	12. V 1944.	Плана планина
Костадиновић Д. Станојко	Голошевац	12. V 1944.	Плана планина
Каранфиловић Петко	Лесница	27. IV 1944.	Лисац планина
Костић В. Будимир	Кијевац	4. III 1945.	Балатинац

1	2	3	4
Костић Будимир	Клиновац	4. III 1945.	Балатинац
Костић Живојин	Врањска Бања	14. IX 1944.	Бујановац
Костић В. Михајло	В. Суводол	12. IV 1945.	Босут
Костић Љ. Сима	Топли До	12. IV 1945.	Босут
Костов Генчо	Смиловци	17. XII 1944.	Сјеница
Коцић Ђ. Јордан	Рсавци	18. XI 1944.	Лаб (Косово)
Коцић С. Миле	Врањска Бања	4. IX 1944.	Јастребац
Коцић Т. Светозар	Навалин	12. IV 1945.	Босут
Крстић С. Владимир	Лесковац	13. XI 1944.	Нови Пазар
Крстић С. Јован	Голочевац	8. IX 1944.	Бело Поље
Крстић С. Младен	Јелашница	17. XI 1944.	Лаб (Косово)
Крстић Р. Сента	Сурлица	27. IV 1944.	Лисац планина
Крстић Стојмен	Мањак	4. III 1945.	Балатинац
Крстић Ђ. Тихомир	Крупац	17. XI 1944.	Лаб (Косово)
Љубисављевић Стојан	Првонек	27. IV 1944.	Лисац планина
Љубић Ђорђе	Биљача	12. V 1944.	Плана планина
Љутвијевић Ферат	Биљача	24. V 1944.	Плачковица планина
Максић Н. Сава	Стајовац	12. IV 1945.	Босут (умро у Београду)
Манић Ђ. Боривоје	Блато	12. IV 1945.	Босут
Малиновић З. Стојил	Сурлица	12. V 1944.	Плана планина
Манчић Душан	Паклештица	12. IV 1945.	Босут
Марков Т. Васил	Поганово	4. III 1945.	Балатинац
Марковић Велимир	Нови Глог	22. V 1944.	Осогово планина
Марковић Ђорђе	Петка	22. V 1944.	Осогово планина
Марковић Б. Јован	Завој	12. IV 1945.	Босут
Марковић Стојиљко	Нови Глог	22. V 1944.	Осогово планина
Мијалковић Н. Борис	Војнеговац	12. IV 1945.	Босут
Милановић Добросав	Брњаре	17. V 1944.	Сурлица
Марковић Цветко	Радовница	15. VII 1944.	Горуновац
Миленковић Н. Душан	Сливница	12. IV 1945.	Босут
Миленковић Душан	Прешево	28. V 1944.	Беласица планина
Миленковић Живко	Клисурица	12. IV 1945.	Босут
Миленковић Михајло	Дикава	4. IX 1944.	Јастребац
Милојевић А. Божидар	Топли До	12. IV 1945.	Босут
Милојевић С. Мирко	Дуги Дел	12. X 1944.	Пуковац

1	2	3	4
Миловановић Драгутин	Лескова Бара	јануар 1945.	Г. Милановац
Милојевић Т. Момир	Модра Стена	12. IV 1945.	Босут
Миловановић М. Станоје	Радовница	11. V 1944.	Бистрица
Милосављевић Мика	Кијевац (Лужнички)	29. IX 1944.	Власотинце
Милосављевић Чедомир	Равна Река	7. IX 1944.	Алексинац
Милошевић Арса	Крива Феја	22. V 1944.	Осогово планина
Милошевић Влајко	Крива Феја	27. IV 1944.	Лисац планина
Милошевић Ј. Душан	Шајинце	18. II 1945.	Зворник
Милошевић Ј. Петар	Радошевац	12. IV 1945.	Босут
Милутиновић Станко	Битврђа	9. II 1945.	Сакар (умро у Шапцу)
Миљковић В. Дмитар	Бердуј	12. IV 1945.	Босут
Миљковић Чедомир	Дуги Дел	8. IX 1944.	Момин Камен
Митић Бошко	Каталенац	4. VII 1944.	Биљача
Митић Ј. Душан	Д. Стајовац	18. XI 1944.	Лаб (Косово)
Митић П. Еврем	Грданица	16. XII 1944.	Сјеница
Митић Михајло	Сливница	9. VI 1944.	Брегалница (Кочане)
Митић Р. Милоје	Зладовце	4. IX 1944.	Јастребац
Митић Д. Новица	Грданица	16. XII 1944.	Сјеница
Митић Раде	Буjковац	13. V 1944.	Стрезимировац
Митић Радивоје	Бушtрање	14. I 1945.	Рашка
Митић С. Радомир	Власина	18. II 1945.	Зворник
Митић Р. Стојадин	Зладовце	12. IV 1945.	Босут
Митић Стојадин	Црновце	12. IV 1945.	Босут
Митровић В. Борисав	Пирот	12. IV 1945.	Босут
Митровић Д. Живојин	Радињци	12. IV 1945.	Босут
Митровић Добросав	Прешево	27. IV 1944.	Лисац планина
Митровић Урош	Прешево	27. IV 1944.	Лисац планина
Митов С. Жарко	Славиње	4. III 1945.	Балатинац
Мицић М. Станоје	Радовница	12. V 1944.	Плана планина
Михајловић Бранко	Врањска Бања	27. IV 1944.	Лисац планина
Михајловић Милић	Сливница	3. VIII 1944.	Клиновац
Михајловић Д. Милорад	Грданица	12. IV 1945.	Босут

1	2	3	4
Михајловић С. Славко	Радовница	13. V 1944.	Стрезимирова]
Михајловић С. Стојадин	Голочевац	18. II 1945.	Зворник
Михајлов Михајил	СССР	24. V 1944.	Плачковица
Мишић Живко	Превалац	27. IV 1944.	Лисац планин
Младеновић Јордан	Првонек	12. IV 1944.	Крива Феја
Младеновић Карло	Јеловица	4. III 1945.	Балатинац
Младеновић Милтен	Прекодолце	12. IV 1945.	Босут
Младеновић Марко	Дуги Дел	12. X 1944.	Пуковац
Младеновић Ј. Момир	Паклештица	12. IV 1945	Босут
Младеновић А. Светозар	Сиња Глава	4. III 1945.	Балатинац
Момчиловић М. Душан	Паклештица	12. IV 1945.	Босут
Мустафовић Барбут	Јелашница	12. IV 1945.	Босут
Младеновић Душан	Бујковац	3. VIII 1944.	Клиновац
Нацић Јордан	Рсавци	19. XI 1944.	Лаб (Косово)
Недељковић Војислав	Буштрање	4. IX 1944	Јастребац
Недељковић Станко	Трејак	15. VII 1944.	Горуновац
Недељковић С. Стојан	Д. Стајовац	18. XI 1944.	Лаб (Косово)
Нешић П. Илија	Д. Жапско	12. IV 1945.	Босут
Нешић И. Петар	Копришшица	12. IV 1945.	Босут
Николић Александар	С. Брезовица	21. VII 1944.	Клиновац
Николић А. Васко	Д. Стајовац	12. IV 1945.	Босут
Николић С. Војислав	Кијевац (Сурдулица)	18. XII 1944.	Сјеница
Николић Љуба	Себе Врање	24. V 1944.	Плачковица
Николић Михајло	Крива Феја	27. IV 1944.	Лисац
Николић С. Петар	Паклештица	12. IV 1945.	Босут
Николић С. Ранђел	Г. Стајовац	29. XI 1944.	Нови Пазар
Николић Урош	Вишевце	15. VII 1944.	Отуља
Николић Д. Синиша	Пирот	4. III 1945.	Балатинац
Нинчић Б. Благоје	Копришшица	12. IV 1945.	Босут
Новковић Ј. Младен	Бачијевци	4. III 1945.	Балатинац
Павловић Божидар	Сувојница	12. IV 1945.	Босут
Павловић Драгомир	Клисурица	18. VI 1944.	Громада
Пауновић С. Ђорђија	Д. Стајовац	12. IV 1945.	Босут
Петар	СССР	19. VI 1944.	Петрова Гора
Петковић Боривоје	Изумно	9. IX 1944.	Бело Поље

1	2	3	4
Петковић Риста	Г. Стајовац	12. V 1944.	Плана
Петковић В. Стојан	Н. Глог	3. VII 1944.	Клиновац
Петковић М. Чедомир	Стајковац	4. III 1945.	Балатинац
Петровић Д. Александар	Сурлица	14. IX 1944.	Честелин
Петровић Н. Јордан	Дојкинци	4. III 1945.	Балатинац
Петровић Д. Стојан	Добровиш	12. IV 1945.	Босут
Петров А. Петар	Петралиш	4. III 1945.	Балатинац
Петровић Урош	Врањска Бања	19. VI 1944.	Петрова Гора
Пешић А. Божин	Трговиште	24. VIII1944.	Влајња планина
Пешић Божин	–	13. X 1944.	Малошиште
Поповић С. Антоније	Г. Стајовац	13. V 1944.	Стрезимировац
Попов В. Тодор	Смиловци	4. III 1945.	Балатинац
Потић Б. Драгутин	В. Суводол	4. III 1945.	Балатинац
Радојчић Војислав	Кијевац	1. II 1945.	Зворник
Рајковић Јл. Милисав	Црвена Јабука	12. IV 1945.	Босут
Ранђеловић А. Јован	Радосин	12. IV 1945.	Босут
Радуловић С. Благоје	Г. Стајовац	12. IV 1945.	Босут
Радуловић Мика	Кијевац	4. IX 1944.	Јастребац
Рашић Воја	Корбовац		–
Ристић Ј. Душан	–	4. III 1945.	Балатинац
Ристић Т. Душан	Лескова Бара	12. IV 1945.	Босут
Ристић Зарије	Паневље	27. IV 1944.	Лисац планина
Ристић Младен	Бујковац	22. V 1944.	Осогово планина
Ристић Петар	Битврђа	5. XII 1944.	Нови Пазар
Савић М. Никола	Рајино Поље	12. IV 1944.	Босут
Смиљковић Антоније	Д. Стајовац	11. VII 6944.	жел. ст. Врање
Смиљковић М. Стојан	Црвени Град	11. X 1944.	Житорађа
Смиљковић С. Стеван	Д. Стајовац	9. IX 1944.	Бело Поље
Симоновић Стојан	Дубница	16. II 1945.	Зворник
Спасић Андон	Црвени Град	21. VII 1944.	Клиновац
Спасић М. Димча	Баб. Пољана	14. X 1944.	Честелин
Спасић Стаменко	Радовница	од задобијених рана умро код куће	
Спасић А. Стојил	Радовница	5. VI 1944.	Кушкулија
Спасић К. Радојко	Н. Глог	12. IV 1944.	Крива Феја
Спасић Ц. Цветан	Радовница	15. VII 1944.	Горунавац
Спасић Н. Стојил	Д. Стајовац	17. IX 1944.	Трновац

1	2	3	4
Ставрић Д. Борисав	Расница	12. IV 1945.	Босут
Стајић Б. Мирко	Барбарушнице	12. IV 1945.	Босут
Стајић Велибор-Станко	Сурдулица	5. VI 1944.	Кашкулија
Спасић Драги	Сејаце	3. VIII 1944.	Клиновац
Спасић Сава	Н. Глог	15. VI 1944.	Чупино Брдо
Стаменковић М. Димитрије	Рајино Поље	12. IV 1945.	Босут
Стаменковић Вера	Изумно	13. V 1944.	Стрезимировац
Стаменковић Владимир	Црни Врх	12. IV 1945.	Босут
Стаменковић Милутин	Сливница	13. V 1944.	Стрезимировац
Стаменковић Младен	Првонек	17. V 1944.	Сурлица
Стаменковић Живко	Биљача	12. IV 1944.	Крива Феја
Стаменковић Б. Александар	Црвена Река	3. VIII 1944.	Клиновац
Станковић А. Владимир	Стари Глог	12. IV 1945.	Босут
Станковић С. Владимир	Добри До	12. IV 1945.	Босут
Станковић Д. Добривоје	Шапранце	12. IV 1945.	Босут
Станковић Миле Грба	Врање	15. VII 1944.	Отуља
Станковић Милорад	Стари Глог	29. IX 1944.	Власотинце
Станковић Милентије	Крива Феја	12. IV 1944.	Крива Феја
Станковић С. Стојил	Д. Стајовац	3. VIII 1944.	Клиновац
Станковић Радивоје	Вишевце	3. VIII 1944.	Клиновац
Станковић Чедомир	Свође	18. II 1945.	Зворник
Станковић П. Радисав	Модра Стена	12. IV 1945.	Босут
Станојковић Јован	Д. Стајовац	21. VII 1944.	Клиновац
Станојковић Драги	Лукарце	3. VIII 1944.	Клиновац
Станојковић Љуба	Првонек	27. V 1944.	Лисац планина
Станојковић Станча	Д. Стајовац	12. VI 1944.	Поникве
Станојковић Станко	Крива Феја	22. V 1944.	Осогово планина
Станојковић Д. Живко	Д. Стајовац	14.^1111944.	С. Брезовица
Станојковић Ђ. Јован	Б. Пољана	15. VII 1944.	Горуновац
Станојевић Ђ. Велин	Д. Стајовац	VIII 1944.	Мотина
Стевановић К. Влајко	Сливница	28. VI 1944.	заробљен, умро у Немачкој
Стевановић Риста	С. Брезовица	4. X 1944.	Власотинце

1	2	3	4
Стевановић Сима	Врањска Бања	24. V 1944.	Плачковица
Стефановић Влајко	Врањска Бања	28. VI 1944.	Огоште
Стефановић К. Миодраг	Рупље	5. XII 1944.	Нови Пазар
Стефановић Радојко	С. Брезовица	4. III 1945.	Балатинац
Стефановић В. Радомир	Бујковац	12. IV 1945.	Босут
Стефановић Б. Крста	Б. Пољана	14. VIII 1944.	С. Брезовица
Стефановић Антоније	Лепеница	12. IV 1945.	Босут
Стефановић В. Милија	Лепеница	12. IV 1945.	Босут
Стојановић С. Боривоје	Требешиње	4. IX 1944.	Јастребац
Стојановић Александар	Батуловце	12. IV 1945.	Босут
Стојановић Ј. Димитрије	Врање	12. IV 1945.	Босут
Станојевић Влада	Бујковац	3. VIII 1944.	Клиновац
Стојановић Вељa-Вељко	Крива Феја	22. V 1944.	Осогово планин;
Стојановић Вера	Павловац	14. VIII 1944.	умрла у Италији
Стојановић Влајко	Себе Врање	14.^1111944.	Брезовица
Стојановић Милутин	Загужање	29. IX 1944.	Власотинце
Стојановић Јован	Крива Феја	12. IV 1944.	Крива Феја
Стојановић Н. Јован	В. Лукања	12. IV 1945.	Босут
Стојановић Предраг	Сурдулица	9. IX 1945.	Бело Поље
Стојановић К. Раде	Ломпардинце	12. IV 1945.	Босут
Стојановић Данча	Нови Глог		
Стојановић Милоје Мицко	Дугојница	27. V 1944.	Лисац планина
Стојановић Стојан	С. Брезовица	27. IV 1944.	Лисац планина
Стојановић Б. Ратко	М. Суводол	12. IV 1945.	Босут
Стојановић Т. Стојадин	Г. Вртогош	4. III 1945.	Балатинац
Стојановић П. Славко	Декутинце	12. IV 1945.	Босут
Стојановић Н. Спаса	Д. Стајовац	12. V 1944.	Плана планина
Стојановић Љ. Чедомир	Присјан	21. II 1945.	Зворник
Стојиљковић Л. Божидар	Бољаре	12. IV 1945.	Босут
Стојиљковић С. Владимир	Доње Жапско	12. IV 1945.	Босут

1	2	3	4
Стојиљковић Душан	Крива Феја	27. V 1944.	Лисац планина
Стојиљковић Г. Славко	Кумарево	18. XI 1944.	Лаб (Косово)
Стајиљковић Н. Радојко	Д. Стајовац	12. IV 1945.	Босут
Стојичић Ј. Радојко	Сурдулица	12. IV 1945.	Босут
Стојановић Н. Спаса	Д. Стајовац	12. V 1944.	Плана планина
Стојковић Аритон	Нови Глог	21. VII 1944.	Клиновац
Стојковић Бошко	Црни Врх	15. VII 1944.	Горуновац
Стојковић Велимир	Калово	27. IV 1944.	Лисац
Стојковић С. Јанча	Нови Глог	18. VI 1944.	Грамада
Стојковић С. Јордан	Нови Глог	29. IX 1944.	Власотинце
Стојковић Аврам	Нови Глог	19. VI 1944.	Петрова Гора
Стојковић Младен	Крива Феја	12. IV 1944.	Крива Феја
Стојковић А. Серафим	Голочевац	12. IV 1945.	Босут
Стојковић Славко	Црни Врх	14.^1111944.	С. Брезовица
Стојменовић З. Драган	Биљача	27. IV 1944.	Лисац планина
Стошић Т. Анђел	Д. Стајовац	15. V 1944.	Доганица планина
Стошић Н. Васа	Д. Стајовац	12. IV 1945.	Босут
Стошић Александар	Црвена Река	3. VIII 1944.	Клиновац
Стошић Бошко	Врањска Бања	4. X 1944.	Јастребац
Стошић Горча	Сува Морава	12. IV 1945.	Босут
Стошић Воја	Корбевац	15. VI 1944.	Чупино брдо
Стошић Александар	Биљача	15. VII 1944.	Горуновац
Стошић Зарије	Б. Пољана	11. VIII1944.	ж. ст. Врање
Стошић Спаса	Радовница	21. VII 1944.	Клиновац
Стошић Стојмен	Г. Стајовац	27. V 1944.	Лисац планина
Стошић Драгица (Божица)	Стубал	24. V 1944.	Плачковица
Стошић Душан	Врањска Бања	18. XI 1944.	Лаб (Косово)
Стојковић Младен	Крива Феја	12. IV 1944.	Крива Феја
Танчић Д. Душан	Бела Паланка	4. III 1945.	Балатинац
Тасић Божидар	Врање	9. IX 1944.	Бело Поље
Тасић Бошко	Дулан	17. XII 1944.	Сјеница
Тасић Бранко	Врањска Бања	1945.	Загреб
Тасић Владимир	Г. Вртогош	18. XI 1945.	Лаб (Косово)
Тасић Војислав	Стари Глог	29. IX 1944.	Власотинце
Тасић Б. Лазар	Црна Река	4. VI 1944.	Костурино

1	2	3	4
Тасић Миле	Калово	8. VI 1944.	Плачковица
Тасић Струменка	Масурица	18. XI 1944.	Лаб (Косово)
Тасковић Ј. Петар	Голочевац	–	–
Тасковић Сима	Н. Брезовица	3. VIII 1944.	Клиновац
Тодоров М. Асен	Каменица	18. II 1945.	Зворник
Тодоров Милко	Г. Невља	18. II 1945.	Зворник
Тодоровић К. Радомир	Дојкинци	4. III 1945.	Балатинац
Тодор (Рус)	СССР	13. V 1944.	Стрезимировац
Томић Миле—Бурча	Врање	27. IV 1944.	Лисац планина
Томић Света	Прешево	15. VI 1944.	Чупино брдо
Толић Н. Васа	Стајовац	12. IV 1945.	Босут
Тошић Ранђел	Покровиштица	12. IV 1945	Босут
Тошић Стојмен	Г. Стајовац	27. IV 1944.	Лисац планина
Трајковић Благоје	Катун	12. V 1944.	Плана планина
Трајковић В. Душан	Д. Стајовац	12. IV 1945.	Босут
Трајковић В. Јованча	Д. Стајовац	18. XI 1944.	Лаб (Косово)
Трифковић В. Здравко	Петровац	12. IV 1945.	Босут
Филиповић Ц. Станоје	Бердуј	12. IV 1945.	Босут
Филиповић М. Станко	Валниш	12. IV 1945.	Босут
Филиповић С. Чедомир	Бујковац	12. IV 1945.	Босут
Цветковић В. Василије	Барбарушинце	12. IV 1945.	Босут
Цветковић В. Владимир	Власина	12. IV 1945.	Босут
Цветковић Душан	Крива Феја	22. V 1944.	Осогово планина
Цветковић Јован	Крива Феја	22. V 1944.	Осогово планина
Цветковић Мирко	Масурица	19. VI 1944.	Петрова Гора
Цветковић Д. Сатир	Луково	12. IV 1945.	Босут
Цветковић Чедомир	Бујковац	13. V 1944.	Стрезимировац
Цветковић Чедомир	Стајковац	–	–
Цветановић С. Милојко	Д. Стајовац	18. XI 1944.	Лаб (Косово)
Цветановић С. Младен	Д. Стајовац	8. VIII 1944.	Мотина
Цекић М. Младен	Кумарево	12. IV 1945.	Босут
Цекић Младен	Баб. Пољана	13. IV 1944.	Крива Феја
Цекић Славко	Баб. Пољана	27. IV 1944.	Лисац планина
Цекић Стојадин	Баб. Пољана	27. IV 1944.	Лисац планина

Борци за које је наведено да су погинули код Стрезимировaца, заробљени су ту а стрељани у Трну — Бугарска.

1	2	3	4
	*Из 10. српске бригаде**		
Адемовић А. Ашим	Ниш	8. IV	1945. Батровац
Алексић Станојко	Дуга Лука		1944. –
Алексић Стојко	Дуга Лука		1944. –
Анђелковић С. Владимир	Црнатово	18. XI	1944. Оштро Копље
Анђелковић Ђорђе	Бујановац	3. IX	1944. Џеп
Анђелковић Јован	Тибуџе		1944. –
Анђелковић Ј. Крста	Баб. Пољана	9. II	1945. Влашке Њиве
Анђелковић Раде	Средњи Дел		1944. –
Анђелковић Ј. Стојан	Црнатово	12. IV	1945. Спачва (Срем)
Анђелковић М. Сретен	Брезовица	8. X	1944. Липовица (Власотинце)
Анђелковић Тома	Трговиште	12. IV	1945. Спачва (Срем)
Антић М. Благоје	В Лукања	8. II	1945. Д. Трешњевица
Антић А. Радомир	Бујковац	11. II	1945. Д. Трешњевица
Антић Раде	Буштрање		1944. –
Аранђеловић С. Радивоје	Добротин	12. IV	1945. Спачва (Срем)
Бајић Б. Миле	Сурдулица	6. X	1944. Црна Бара
Богдановић Тодор	Г. Стајовац	12. V	1944. Тумба (Власотинце
Бранковић Т. Стојадин	Палојице	10. IX	1944. Остатовица
Бранковић Стојан	Пирот	10. IX	1944. Остатовица
Величковић Круна	Стајковац	10. IX	1944. Завидинци
Величковић Урош	Кумарево	10. IX	1944. Завидинци
Вељковић П. Добривоје	Г. Барбеш	8. II	1945. Будишић
Вељковић В. Драгутин	Г. Лакочница	8. II	1945. Будишић
Вељковић С. Радојко	Радовница	8. II	1945. Будишић
Вељковић Р. Тодор	Лакочница	8. II	1945. Будишић
Вељковић Урош	Барбарушинце		1944. –
Видановић Т. Милорад	Бердуј	12. IV	1945. Спачва (Срем)
Граздановић Т. Душан	Бански До	18. XI	1944. Оштро Копље

*) Поред напред наведених докумената за 8. бригаду, коришћени су за 10. бригаду и подаци архива ВИИ фонд РПК 31, фасц. 4, док. бр. 1 и фасц. 5 док. бр. 4/1.

1	2	3	4
Гроздановић Лазар	Сопотница	22. XII 1944.	Бјело Поље (Лим)
Дамбевић Т. Живко	Ресан	16. XI 1944.	Оштро Копље
Дамјановић Божидар	Г. Барбеш	9. II 1945.	Влашке Њиве
Дамјановић В. Петар	Г. Барбеш	9. II 1945.	Амајић
Дамјановић В. Тодор	Г. Барбеш	9. II 1945.	Будишић
Дејановић С. Стојанча	Црвени Град	12. IV 1945.	Спачва (Срем)
Дивчић Пане	Г. Стајовац	8. IV 1945.	Батровац
Димитријевић Божидар	Дуга Лука	1944.	–
Димитријевић Стеван	Лакочница	9. II 1945.	Влашке Њиве
Димитријевић Трифун	Кумарево	1944.	–
Динчић Чедомир	Дикава	6. X 1944.	Црна Бара
Додић М. Јаћим	Гредец	3. IX 1944.	Чемерник планина
Додић Јефта	Гредец	12. V 1944.	Тумба (Власотинце)
Ђелић Новак	Крупац	10. IX 1944.	Остатовица
Ђорђевић Ј. Борисав	Бердуј	12. IV 1945.	Спачва (Срем)
Ђорђевић Ј. Будимир	М. Суводол	12. IV 1945.	Спачва (Срем)
Ђорђевић А. Витомир	М. Суводол	17. II 1945.	Сакар
Ђорђевић С. Владимир	Срнатово	15. XI 1944.	Оштро Копље
Ђорђевић Владимир	Мањак	28. IX 1944.	Липовица (Власотинце)
Ђорђевић Јордан	Средњи Дел	1944.	–
Ђорђевић Милутин	Изумно	1944.	–
Ђорђевић Р. Светислав	В. Лукања	12. IV 1945.	Спачва (Срем)
Ђорђевић Славко	Баб. Пољана	10. IX 1944.	Остатовица
Ђорђевић С. Петруш	Чуковац	9. II 1945.	Влашке Њиве
Ђорђевић Н. Срећко	Д. Крњино	9. II 1945.	Д. Трешњивица
Ђорић М. Милан	Дарковце	12. IV 1945.	Спачва (Срем)
Ерцег Никола	Београд	10. IX 1944.	Завидинци
Живковић Б. Атанас	Г. Барбеш	3. III 1944.	Градина
Живковић Б. Данило	Калуђерево	3. III 1944.	Градина
Живковић М. Градимир	Разгојна	8. IV 1945.	Батровац
Живковић Б. Љубиша	Г. Барбеш	8. II 1945.	Будишић
Живковић М. Љубомир	Разгојна	8. II 1944.	Влашке Њиве
Живковић С. Милутин	Срећковац	8. IV 1945.	Батровац

1	2	3	4
Здравковић С. Гвозден	–	12. IV 1945.	Спачва (Срем)
Здравковић Сава	Балиновац	28. IX 1944.	Липовица (Власотинце)
Здравковић Сава	Барелић	1944.	–
Златковић Ђ. Радивоје	Барелић	9. II 1945.	Влашке Њиве
Ивковић В. Чедомир	Брезовица	8. II 1945.	Сакар
Илић Ђ. Божидар	Лопушња	20. IX 1944.	Дејан
Илић Бонча	Сечаница	20. IX 1944.	Дејан
Илић Р. Влајко	Срнатово	9. II 1945.	Влашке Њиве
Илић Ј. Данило	Кијевац	9. II 1945.	Влашке Њиве
Илић Р. Живан	Борин До	19. XI 1944.	Оштро Копље
Илић М. Новица	Разгојно	12. IV 1945.	Спачва (Срем)
Илић Ј. Сима	Д. Барбеш	20. XI 1944.	Оштро копље
Јанић С. Антоније	Радовница	25. VI 1944.	Оруглица
Јаначковић Јордан	Прејак	10. IX 1944.	Остатовица
Јанковић Јордан	Пирот	16. IX 1944.	Дејан
Јанковић Миле	Барелић	1944.	–
Јанковић Петроније	Првонек	1944.	–
Јасеновић М. Лазар	Самарица	22. XI 1944.	Трепча
Јовановић Благоје	Дугојница	10. IX 1944.	Завидинце
Јовановић Ђ. Велин	Ђелекарце	6. X 1944.	Црна Бара
Јовановић Ј. Владимир	Власина	12. IV 1945.	Спачва (Срем)
Јовановић М. Драго-г слав	Луково	16. XI 1944.	Оштро копље
Јовановић Д. Исидор	Г. Барбеш	8. II 1945.	Влашке Њиве
Јовановић А. Петар	Брезовица	9. IX 1944.	Завидинце
Јовановић А. Радомир	Власина	12. IV 1945.	Спачва (Срем)
Јовановић Ј. Тодор	Г. Барбеш	8. I 1945.	Сакар
Јовић Крста	Куново	16. XI 1944.	Оштро копље
Јордановић С. Донча	Г. Трница	12. V 1944.	Тумба (ВласО' тинце)
Каранфиловић С. Добривоје	Баб. Пољана	16. XI 1944.	Оштро копље
Китановић М. Милан	Бабичко	8. II 1945.	Сакар
Китановић Р. Трифун	Кумарево	16. XI 1944.	Оштро копље
Костић В. Благоје	Власотинце	3. IX 1944.	Џеп
Костић Р. Бранко	Петровац	16. XI 1944.	Оштро копље
Костић Р. Виден	Добри До	12. IV 1944.	Спачва (Срем)

1	2	3	4
Костић М. Драгољуб	Разгојна	21. XI 1944.	Оштро копље
Костић Св. Драгослав	Разгојна	18. XI 1944.	Оштро копље
Костић Д. Душан	Гњилан	8. II 1945.	Сакар
Костић С. Часлав	Ратаје	16. XI 1944.	Оштро копље
Костић С. Чедомир	Д. Лопушња	19. XI 1944.	Бајгора
Костић С. Чедомир	Д. Лакочница	20. XI 1944.	Оштро копље
Коцић С. Градимир	Црнатово	3. III 1945.	Градина
Крстић С. Благоје	Острц	8. II 1945.	Сакар
Крстић М. Борисав	Мачкатица	8. II 1945.	Д. Трешњевица
Крстић М. Драгољуб	Разгојна	16. XI 1944.	Оштро копље
Крстић Јанча	Г. Стајовац	3. III 1944.	Клиновац
Кукар Д. Властимир	Ниш	29. XI 1945.	нестао
Лазаревић Перса	Масурица	28. IX 1944.	Липовица (Власотинце)
Лепојевић Богдан	Брод	14. V 1944.	Сува планина
Лепојевић ЈБ. Драгомир	Предејане	8. II 1945.	Сакар (умро у Шапцу)
Лепојевић Д. Радомир	Власотинце	8. II 1945.	Будишић
Лепојевић Р. Ратко	Власотинце	8. II 1945.	Сакар
ЈБубић Боривоје	Клисурица	1945.	–
Манасијевић Ђ. Милић	Д. Стајовац	3. VIII 1944.	
Манић С. Вукадин	Добри До	12. IV 1945.	Спачва (Срем)
Манић В. Михајло	Дојкинци	12. IV 1945.	Спачва (Срем)
Маринковић С. Величко	Радовница	8. II 1945.	Сакар
Маринковић Витомир	ЈБуберађа	10. IX 1944.	Остатовица
Маринковић С. Стојко	Црвени Град	16. XI 1944.	Оштро копље
Марковић А. Владимир			
Миленковић П. Благоје	Г. Барбеш	8. II 1945.	Сакар
Миленковић П. Боривоје	Г. Барбеш	12. IV 1945.	Спачва (Срем)
	Зебинце	21. V 1944.	
Миленковић Видоје	Брестовац	21. XI 1944.	Оштро копље
Миленковић Срба	Врањска Бања	1944.	–
Милчић Тома	Г. Купиновица	12. IV 1945.	Спачва (Срем)
Миљковић П. Ратко	Кумарево	8. II 1945.	Будишић

1	2	3	4
Миљковић Чедомир	Дуги Дел	8. IX	1944. Момин Камен
Миловановић С. Милан	Дедина Бара	3. III	1945. Градина
Милошевић Ђ. Мирко	Г. Купиновица	9. II	1945. Будишић
Милошевић Драго	Корбевац		1944. –
Милошевић С. Момир	Покрованеник	9. II	1945. Будишић
Миленковић М. Влада	Д. Лакошница	20. XI	1944. Оштро копље
Митић М. Арсеније	Бабичко	18. XI	1944. Оштро копље
Митић Влајко	Средњи Дел		1944. –
Митић А. Виден	Бабичко	9. II	1945. Сакар
Митић Ј. Душан	Д. Стајовац	16. XI	1944. Оштро копље
Митић Живојин	Разгојна	12. IV	1945. Спачва (Срем)
Митић Стојмен	Дуга Лука	3. IX	1944. Џеп
Митић Сретен	Дуга Лука		1945. –
Митровић В. Божидар	Црнатово	12. IV	1945. Спачва (Срем)
Митровић Н. Маринко	Бариловац	3. III	1945. Градина
Михајловић Д. Милорад	Граданица	12. IV	1945. Спачва (Срем)
Мицић М. Стојан	Лукавица	9. II	1945. Сакар
Мицковић Ј. Станко	Мозгово	9. II	1945. Илић брдо
Мишић Н. Виден	Бабичко	9. II	1945. Влашке Њиве
Мишић Н. Лаза	Црнатово	15. II	1945. Зворник
Мишић Н. Лазар	Бабичко	8. II	1945. Сакар
Мишић Петар	Тибуџе		1945. –
Младеновић Ђ. Благоје	Топли До	12. IV	1945. Спачва (Срем)
Младеновић Бошко	Изумно		1944. –
Младеновић Добривоје	Н. Село	19. XI	1945. Оштро копље
Младеновић М. Добросав	(Власотинце) Јалботина	12. IV	1945. Спачва
Младеновић Светислав	Разгојна	8. II	1945. Сакар
Младеновић Славко	Грданица	22. XII	1944. Бијело Поље
Младеновић Станиша	Тибужде		1945. –
Младеновић Г. Петар	Грајевце	8. II	1945. Сакар
Настасовић Ђ. Донча	Црвени Град	12. IV	1945. Спачва (Срем)
Нацић С. Јордан	Рсавци	18. XI	1944. Оштро копље
Николић Н. Јефта	Д. Душник	11. II	1945. Амулић
Николић Милутин	Сливница		1944. –
Николић В. Мирко	Д. Лакошница	12. IV	1945. Спачва (Срем)
Николић М. Павле	Брезовица	12. IV	1945. Спачва (Срем)

1	2	3	4
Николић Ранђел	Г. Стајовац	29. XI 1944.	Нови Пазар
Николић С. Сретен	Богојевац	8. II 1945.	Сакар
Николић С. Тадија	Камик	12. IV 1945.	Спачва (Срем)
Новковић С. Васа	Радовница	12. V 1944.	Тумба (Власотинце)
Новковић С. Наско	Радовница	12. V 1944.	Тумба (Власотинце)
Павловић Ч. Божидар	Сувојница	12. IV 1945.	Спачва (Срем)
Павловић Стојиљко	Голочевац	18. XI 1944.	Оштро копље
Пајић Ђ. Миле	Сурдулица	6. X 1944.	Црна Бара
Панић Т. Илија	Рсавци		Спачва (Срем)
Панић С. Радисав	Бериловац	12. IV 1945.	Спачва (Срем)
Панчић М. Жарко	Расница	12. IV 1945.	Спачва (Срем)
Панчић Ђ. Лазар	Расница	18. XI 1944.	Оштро копље
Пауновић Ђорђе	Д. Стајовац	12. IV 1945.	Спачва (Срем)
Пејчиновић Мицко	Мањак	6. X 1944.	Црна Бара
Петковић Добросав	Сливница	1944.	–
Петковић М. Петрун	Трница	27. VI 1944.	Оруглица
Петровић Т. Владимир	Г. Трница	14. V 1944.	Сува планина
Петровић Т. Чедомир	Д. Крњино	25. I 1945.	Обреновац
Пешић Влајко	Црнатово	8. II 1945.	Д. Трешњевица
Пешић Т. Светозар	Самарница	19. IX 1944.	Рамни Дел
Поповић Стојан	Буштрање	1944.	–
Поповић В. Тихомир	Д. Лакошница	8. II 1945.	Амарић
Поповић Чеда	Кумарево	1944.	–
Радуловић Благоје	Г. Стајовац	12. V 1944.	Тумба (Власотлнце)
Радуловић М. Петруш	Црвени Град	28. IX 1944.	Липовица (Власотинце)
Рајковић Б. Миодраг	Рутовац	22. XII 1944.	Трепча
Ракић Војислав	Крупац	10. IX 1944.	Остатовица
Ракић С. Крста	Крупац	9. II 1945.	Влашке Њиве
Ристић С. Илија	Клисурица	9. II 1945,	Сакар
Ристић А. Ратко	Мањак	9. II 1945.	Сакар
Ристић З. Станко	Црвени Град	8. IX 1944.	Мачкатица
Савић М. Владимр	Г. Барбеш	5. I 1945.	К. Митровица
Савић М. Тома	Г. Купиновица	12. IV 1945.	Спачва (Срем)
Симоновић Душан	Ратаје	1944.	–

1	2	3	4
Спасић Александар	Калуђерево	3. III 1945.	Градина
Спасић Бранислав	Првонек	28. IX 1944.	Липовица (Власотинце)
Спасић С. Андон	Црвени Град	3. VIII 1944.	Клиновац
Спасић С. Велимир	Црвени Град	3. VIII 1944.	Клиновац
Спасић Јордан	Првонек	1944.	–
Спасић С. Петрун	Црвени Град	28. IX 1944.	Липовица (Власотинце)
Спасић С. Стојил	Д. Стајовац	3. VIII 1944.	Клиновац
Спасић М. Милан	Дарковац	12. IV 1945.	Спачва (Срем)
Ставровић Станимир	Рсавци	16. XI 1944.	Оштро копље
Стаменковић Ј. Бошко	Врање	16. XI 1944.	Оштро копље
Стаменковић Глигорије	Купиновица	8. II 1945.	Сакар
Станковић Н. Боривоје	Висока Ржана	12. IV 1945.	Спачва (Срем)
Станковић Бошко	Тибужде	1944.	–
Станковић А. Милован	Камик	22. XII 1944.	Бијело Поље
Станковић А. Милорад	Камик	22. XII 1944.	Бијело Поље
Станковић Стојмен	К. Паланка	18. XI 1944.	Оштро копље
Станковић С. Петар	Брезовица	10. IX 1944.	Завидинце
Станковић М. Сретен	Брезовица	8. X 1944.	Липовица (Власотинце)
Станковић Урош	С. Брезовица	1944.	–
Станојевић М. Јефта	Г. Стајовац	IX 1944.	Власотинци
Стевановић М. Драгутин	Разгојна	10. II 1945.	Влашке Њиве
Стефановић Б. Велимир	Бабичко	8. II 1945.	Сакар
Стефановић С. Коста	Широка Планина	12. V 1944.	Тумба (Власотинце)
Стефановић А. Демир	Присјан	12. IV 1945.	Спачва (Срем)
Стефановић В. Петар	Д. Стајовац	3. VIII 1944.	Клиновац
Стефановић Радомир	Ратаје	16. XI 1944.	Оштро копље
Станчић Н. Петроније	Сопотница	8. II 1945.	Будишић
Стојановић В. Добросав	Г. Барбеш	8. II 1945.	Будишић
Стојановић В. Ђорђе	Богојевац	20. II 1945.	Зворник
Стојановић Б. Јован	Крушевица	19. XI 1944.	Оштро копље
Стојановић Р. Јордан	Крушевица	19. XI 1944.	Оштро копље

1	2	3	4
Стојановић Ж. Милоје	Горчинци	14. III 1945.	Лозница
Стојановић Светислав	Бабичко	8. II 1945.	Сакар
Стојановић Б. Сретко	Лопушња	31. XI 1944.	Нови Пазар
Стојковић П. Алекса	Црковница	16. XI 1944.	Оштро копље
Стојковић Јордан	Дуга Лука	6. X 1944.	Црна Бара
Стојковић С. Костадин	Навалин	12. IV 1945.	Спачва (Срем)
Стојковић С. Новко	Радовница	8. II 1945.	Сакар
Стојковић А. Пејча	Црковница	16. XI 1944.	Оштро копље
Стојковић Петар	Г. Стајовац	12. V 1944.	Тумба (Власотинци)
Стојковић С. Стојко	Баб. Пољана	3. VIII 1944.	Клиновац
Стошић С. Борис	Г. Трница	28. VI 1944.	Огоште (Косово)
Тасић Н. Александар	Крива Феја	6. XI 1944.	Алексинац
Тасић Б. Божин	Барелић	16. XI 1944.	Оштро копље
Тасић Божин	Крива Феја	1944.	–
Тасић Јордан	Луково	1944.	–
Тасић Никодије	Чуковац		–
Таеић М. Петар	Купиновица	8. II 1945.	Сакар
Тасић Стојан	Купиновица	8. II 1945.	Сакар
Тасковић Сима	Н. Брезовица	1944.	–
Тодоровић Драгољуб	Г. Барбеш	9. II 1945.	Влашке Њиве
Тодоровић Ј. Јордан	Дојкинци	12. IV 1945.	Спачва (Срем)
Тодоровић Ђ. Мицко	Г. Купиновица	9. II 1945.	Илића брдо
Тодоровић Ј. Недељко	Чинглавци	16. XI 1944.	Оштро копље
Тошић М. Сава	Присјан	16. IX 1944.	Дејан
Трајковић Бора	Првонек	1944.	–
Трајковић В. Бранко	Владичин Хан	6. X 1944.	Црна Бара
Трајковић П. Спаса	Љутеж	18. XI 1944.	Оштро копље
Цакић М. Драгутин	Разгојна	9. II 1945.	Влашке Њиве
Цвејић Д. Најдан	Разгојна	28.^1111944.	Власотинце
Цветановић А. Станко	Г. Купиновица	12. IV 1945.	Спачва (Срем)
Цветковић Вељко	Средор	28.^1111944.	Рамни Дел
Цветковић Вукашин	–	18. XI 1944.	Оштро копље
Цветковић Живко	Дуга Лука	28. VI 1944.	Огоште (Косово)
Цветковић С. Милојко	Д. Стајовац	26. V 1944.	Оштро копље
Цветковић К. Ранко	М. Суводол	8. II 1945.	Сакар
Цветковић Стамен	Барелић	16. XI 1944.	Оруглица

1	2	3	4
Цветковић М. Светолик	Трњане	18. XI 1944.	Оштро копље
Ћирић Д. Светозар	Градашница	19. XI 1944.	Бајгора копље

Из 12. српске бригаде)*

Андрејевић Ж. Градимир	Рамни Дел	28. IX 1944.	Липовица (Власотинци)
Андрејевић С. Градимир	Рамни Дел	8. IX 1944.	Гаџин Хан
Андрејевић М. Ратко	Рамни Дел	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Анђелковић В. Виђентије	Горњи Орах	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Анђелковић С. Владимир	Црнатово	1944.	Копаоник
Анђелковић М. Драгољуб	Тогочевце	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Анђелковић В. Михајло	Тегошница	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Анђелковић Ј. Стојан	Власотинце	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Анђелковић Р. Чедомир	Грделица	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Антић М. Бора	Преслап	18. VI 1944.	Грделица
Апостоловић М. Денча	Црна Трава	25. VIII 1944.	Предејане
Аризановић Ж. Борисав	Кална	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Благојевић И. Ђорђе	Д. Крајинце	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Благојевић Д. Милан	Шишава	22. XI 1944.	Трепча
Благојевић Ћира	Црна Трава	28. VI 1944.	Огоште (Косово)
Богдановић Т. Војислав	Црна Трава	18. VI 1944.	Грделица
Богдановић Ж. Мика	Бајинце	26. VIII 1944.	Предејане
Богдановић Наско	Црковница	4. X 1944.	Јастребац (Власотинци)

*) Поред напред наведених докумената за 8. и 10. српску бригаду, за 12. српску коришћени су и списак СУБНОР-а општине Власотинце и Димитровграда као и Архив VII фонд НОБ.РПК. 31, фасц. 5. док. бр. 1, 2 и 4/1.

Бошковић Стојанча	Брод	26. VIII 1944.	Предејане
Бошковић С. Тодор	Црна Трава	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Бранковић Ј. Драгомир	Црна Трава	28. VI 1944.	Огоште (Косово)
Бранковић С .Момир	Јаковљево	XI 1944.	Приштина
Валчић У. Чедомир	Власотинце	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Васковић Јосиф	Топоница	15. XII 1944.	Сјеница
Вељковић В. Антоније	Градско (Вл.)	12. IV 1945.	Липовац
Вељковић Борисав	Стрешковац	20. IX 1944.	Дејан
Величковић С. Душан	Г. Топоница	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Величковић К. Ђура	Равна Гора	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Величковић Ч. Иван	Шљивовик	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Величковић Д. Радомир	Вус	10. VII 1944.	Липовица (заробљен и стрељан у Власотинцу)
Веселиновић М. Станко	Кална	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Виденовић Д. Риста	Црна Трава	12. IX 1944.	Бабичка планина
Влајић Д. Борко	Црковница	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Војиновић Данило	Рупље	14.^1111944.	Крива Феја
Вучуровић М. Илија	Требиње	17. XII 1944.	Сјеница
Глигоријевић Јl. Живојин	Д. Копиновица	16. XII 1944.	Сјеница
Голубовић С. Божидар	Свође	17. XII 1944.	Мишићево (Сјеница)
Голубовић С. Милић	Преслап	10. IX 1944.	Гаџин Хан
Голубовић С. Милорад	Преслап	10. IX 1944.	Гаџин Хан
Голубовић М. Тихомир	Добровиш	12. II 1945.	Зворник
Гроздановић Б. Сима	Липовица	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Грујић Д. Ђорђе	Губеревац	26. VI 1944.	Оруглица
Грујић Р. Светислав	Липовица	10. II 1945.	умро у болници
Дикић Ј. Тодор	Бајинце	29. XI 1944.	Нови Пазар
Димитров Петар		8. X 1944.	Липовица
Димитријевић Радомир	Свође	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Димитријевић Р. Тихомир	Златићево	26.^1111944.	Предејане
Димић Г. Светозар	Црна Трава	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Димић Чедомир	Црна Трава	26.^1111944.	Предејане
Димић П. Чедомир	Црна Трава	27. VI 1944.	Оруглица
Диницић М. Илија	Ново Село	12. IV 1945.	Липовац (умро)

1	2	3	4
Диницић М. Слободан	Ново Село	12. IV 1945.	Липовац (умро)
Дојчиновић М. Миленгије	Острозуб	14.^1111944.	Несврта
Дојчиновић Љубомир	Брод	27. VI 1944.	Оруглица
Ђекић Д. Ђорђе	Катун	30. XII 1944.	Нови Пазар
Ђикић В. Љубомир	Црна Трава	27. VI 1944.	Оруглица
Ђикић М. Лука	Крушевица	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Ђикић С. Милић	Преслап	26.^1111944.	Предејане
Ђикић М. Сотир	Грделица	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Ђикић З. Чедомир	Свође	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Ђокић С. Градимир	Дејан	12. IX 1944.	Гаџин Хан
Ђокић М. Добросав	Тегошница	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Ђокић П. Јован	Шишава	9. II 1945.	Д. Трешњевица
Ђорђевић А. Боривоје	В. Бошинце	12. IV 1945.	Липовац
Ђорђевић Ц. Драгомир	Бобиште	12. IV 1945.	Липовац
Ђорђевић Б. Душан	Бистрица	28. VI 1944.	Огоште (Косово)
Ђорђевић У. Ђорђе	Д .Крајинце	8. III 1945.	Клење (Посавина)
Ђорђевић В. Петар	Шишава	29. XI 1944.	Нови Пазар
Ђорђевић В. Стојан	Грделица	9. II 1945.	Д. Трешњевица
Ђорђевић Д. Сретен	Крушевица	14.^1111944.	Несврта
Ђорић Милан	Дарковце	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Живковић Д. Вукадин	Завој	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Живковић Т. Градимир	Власотинце	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Живковић Ж. Петар	Крупац	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Живковић Стеван	Г. Орах	9. X 1944.	Липовица (Власотинци)
Здравковић Ђ. Благоје	Губеревац	28. VI 1944.	Огоште
Здравковић В. Божидар	Црнатово	16. XII 1944.	Сјеница
Здравковић Ј. Божидар	Црнатово	16. XII 1944.	Сјеница (умро у Новом Пазару)
Здравковић С. Станко	Добровиш	10. VII 1944.	Конопница
Златановић Д. Љубомир	Брод	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Златановић Д. Мирко	Срећковац	12. IX 1944.	Д. Душник
Златановић Ђ. Петрониje	Градско	27. VI 1944.	Оруглица

1	2	3	4
Златановић М. Светозар	Преслап	27. VI 1944.	Оруглица
Ивановић В. Божидар	Стрелац	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Ивановић З. Божидар	Своће	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Ивановић Д. Десимир	Козило	29. IX 1944.	Власотинце
Ивановић В. Сава	Стрелац	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Ивановић М. Славко	Орашје	16. XII 1944.	Сјеница
Ивковић Д. Јован	Струга	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Ивковић В. Никола	Лопушња	28. IX 1944.	Конопница
Ивковић В. Чедомир	Лопушња	8. II 1945.	Д. Трешњевица
Илић Ђ. Божидар	Лопушња	18. IX 1944.	Своће
Илић Ж. Бранко	Губеревац	28. VI 1944.	Кривача (Косово)
Илић Б. Витомир	Дејан	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Илић В. Вукашин	Присјан	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Илић В. Драгомир	Дејан	30. XI 1944.	Нови Пазар
Илић С. Драгослав	Борин До	9. II 1945.	Д. Трешњевица
Илић К. Ђура	Равна Гора	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Илић Ђ. Љубомир	Преслап	23. XI 1944.	Копаоник
Илић Ђ. Љубомир	Орашје	18. XI 1944.	Лаб (Копаоник)
Јанковић Т. Благоје	Добровиш	22. IX 1944.	Јастребац
Јанковић Д. Лазар	Лопушња	22. XI 1944.	Трепча
Јанковић В. Милутин	Власотинце	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Јанковић М. Момир	Г. Орах	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Јањић П. Владимир	Д. Барбеш	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Јовановић С. Божидар	Топоница	11. II 1945.	Илића брдо (Дрина)
Јовановић С. Божидар	Црковница	11. II 1945.	Илића брдо (Дрина)
Јовановић Б. Будимир	Црна Трава	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Јовановић Д. Владимир	Губеревац	16. XII 1944.	Сјеница (умро у Кос. Митровици)
Јовановић С. Војислав	Црна Трава	4. X 1944.	Липовица (Власотинци)
Јовановић В. Добросав	Црковница	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Јовановић А. Петар	Власотинце	20. IX 1944.	Завидинци
Јовановић М. Сима	Острозуб	14. VIII 1944.	Несврта
Јовановић Д. Славољуб	Своће	11. II 1945.	Илића брдо (умро у Шапцу)

1	2	3	4
Јовановић М. Стеван	Брод	26. VIII 1944.	Предејане
Јовановић М. Тома	Брод	26.^111 1944.	Предејане
Јовановић Д. Чедомир	Дејан	11. II 1945.	Илића брдо (Дрина)
Јовић В. Живојин	Грделица	16. XII 1944.	Сјеница
Јовић М. Живан	Орашје	6. :XII 1944.	Дуга Пољана
Јовић Љ. Чедомир	Г. Орах	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Кантаревић Д. Манојло	Суково	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Којчић К. Живојин	Црна Трава	18. IX 1944.	Свође
Костадиновић Д. Љубомир	Брод	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Костадиновић Д. Стојан	Брод	4. X 1944.	Липовица (Власотинци)
Костић С. Божидар	Кукавица	9. II 1945.	Д. Трешњевица
Костић Вукадин		4. X 1944.	Липовица
Костић Ц. Добривоје	Орашје	9. II 1945.	Д. Трешњевица
Костић Д. Зарије	Орашје	12. IV 1945,	Липовац (Срем)
Костић Ц. Љубомир	Лопушња	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Костић Н. Пејча	Лопушња	12. IV 1945.	Сјеница
Костић М. Светислав	Орашје	17. XII 1945.	Сјеница
Коцић Д. Богосав	Свође	12. IV 1945.	Липовац
Коцић И. Александар	Губеревац	27. VI 1944.	Свирце (Медвеђа)
Коцић П. Влајко	Свође	4. X 1944.	Липовац (Срем)
Коцић С. Градимир	Власотинце	9. II 1945.	Д. Трешњевица
Коцић С. Крста	Шишава	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Коцић Г. Ратко	Губеревац	24. VI 1944.	Вина
Коцић Ђ. Станимир	Свође	30. XI 1944.	Рогозна
Крстић У. Војислав	Свође	14. II 1945.	Рибаре (умро у Шапцу)
Крстић М. Вукашин	Црковница		-
Кретић Д. Живојин	Ораовица		–
Крстић М. Јосиф	Ладовица	22. IX 1944.	Златићево (Власотинци)
Крстић Н. Милош	Јабуковик	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Крстић Н. Милован	Јарсеново	5. X 1944.	Гуњетина
Крстић К. Радомир	Дејан	12. IV 1945.	Липовац
Крстић Т. Ратко	Дедина Бара	12. IV 1945.	Липовац
Лазаревић Босиљка	Власотинце	16. XII 1944.	Сјеница

1	2	3	4
Лазаревић П. Миле	Лопушња	22. XI 1944.	Трепча
Лепојевић И. Адам	Д. Поље	27. VI 1944.	Оруглица
Лепојевић С. Васиљко	Свође	29. XI 1944.	Нови Пазар
Лепојевић Н. Милорад	Добровиш	18. XI 1944.	Лаб (Копаоник)
Лепојић М. Љубомир	Рамни Дел	28. IX 1944.	Власотинце
Лепојић Д. Радивоје	Власотинце	9. II 1945.	Д. Трешњевица
Лепојић Д. Светислав	Д. Поље	4. X 1944.	Липовица (Власотинце)
Лефик Димитријевић Алексеј	Кисловац СССР	16. XII 1944.	Сјеница
Лукић С. Христивоје	Конопница	22. XI 1944.	Трепча
Љубеновић Д. Стојан	Кална	1945.	Умро у Београду
Љубисављевић М. Добривоје	Г. Гаре	27. VI 1944.	Оруглица
Љубић С. Витомир	Црна Трава	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Манојловић С. Милорад	Радовин	26. VIII 1944.	Предејане
Маринковић С. Драгомир	Влаеотинце	28. IX 1944.	Власотинце
Марковић С. Боривоје	Лебет	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Марковић В. Добросав	Г. Лакошница	9. II 1945.	Д. Трешњевица
Миладиновић Миодраг	Млачиште	1944.	–
Миленовић Г. Братислав	Брод	27. V 1944.	Оруглица
Миленковић К. Бошко	Шишава	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Миловановић Ј. Божидар	Црна Трава	28. VI 1944.	Огоште (Косово)
Миловановић М. Војислав	Брод	27. VI 1944.	Оруглица
Миловановић Ј. Љубомир	Брод	27. IV 1944.	Оруглица
Милошевић М. Лука	Шишава	9. II 1945.	Д. Трешњевица
Милошевић С. Мицко	Црковница		–
Милошевић С. Младен	Црковница		–
Милтеновић М. Градимир	Црна Трава	28. VI 1944.	Огоште (Косово)
Милчић М. Душан	Црна Трава	28. VI 1944.	Огоште (Косово)
Милчић Љ. Ђорђе	Свође	22. XI 1944.	Трепча

1	2	3	4
Митић Н. Младен	Црковница	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Митић С. Момир	Јаковљево	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Митић М. Никола	Конопница	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Митровић М. Благоје	Власотинце	9. II 1945.	Д. Трешњевица
Митровић В. Божидар	Власотинце	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Митровић А. Душан		4. X 1944.	Д. Слатина
Митровић Н. Јованча	Дарковце	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Митровић Н. Миливоје	Брезовица	20. IX 1944.	Завидинци
Михајловић Д. Драгољуб	Ладовица	17. XII 1944.	Сјеница
Михајловић М. Јосиф	Ладовица	20. IX 1944.	Модра Стена
Мичић Т. Велибор	Лесковац	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Мицић С. Мицко	Црковница	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Мишић М. Лазар	Влаеотинце	9. II 1945.	Д. Трешњевица
Мишић Д. Петар	Врање	12. IV 1945.	Липовац
Младеновић М. Боривоје	Дарковце	12. IV 1945.	Липовац
Младеновић П. Димитрије	Млачиште	29. XI 1944.	Рогозна
Младеновић Добривоје	Ново Село		Куршумлија
Младеновић М. Живојин	В. Грабовница	12. IV 1945.	Липовац
Младеновић М. Коста	Црна Бара	20. IX 1944.	Дејан
Младеновић Крста	Црна Бара	16. IX 1944.	Модра Стена
Младеновић С. Момир	Свође	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Младеновић И. Петар	Црна Бара	15. XII 1944.	Сјеница
Младеновић Н. Ратко	Бољаре	9. II 1945.	Д. Трешњевица
Младеновић Д. Тихомир	В. Бољинце	23. III 1945.	Лозница
Младеновић М. Трифун	Свође	18. XI 1944.	Лаб (Копаоник)
Младеновић Чедомир	Црна Трава	14. IX 1944.	Липовица (Власотинци)
Момчиловић Ј. Божидар	Црна Трава	28. VI 1944.	Огоште (Косово)
Момчиловић М. Витомир	Јабуковик	10. VII 1944.	Липовица

1	2	3	4
Момчиловић М. Витомир	Градско	27. VI 1944.	Оруглица
Момчиловић В. Живојин	Козило	29. IX 1944.	Власотинце
Момчиловић Михајло	Млачиште	29. XI 1944.	Рогозна
Момчиловић Светомир	Д. Поље	27. VI 1944.	Оруглица
Момчиловић М. Светомир	Црна Трава	9. II 1945.	Д. Трешњевица
Најдановић В. Божидар—Гане	Црна Трава	26.^1111944.	Предејане
Најдановић Бошко	Црна Трава	18. VI 1944.	Грделица
Начић С. Богдан	Ново Село	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Недељковић Ђ. Велимир	Богојевац	2. II 1945.	(умро од рана у Шапцу)
Николић Ј. Антоније	Јабуковик	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Николић М. Благоје	Градско	14. VIII1944.	Несврта
Николић С. Владимир	Власина	14.^1111944.	Несврта
Николић М. Радивоје	Дејан	6. X 1944.	Јастребац
Николић В. Тренча	Црна Трава	26. VI 1944.	Оруглица
Николић М. Чедомир	Јарсеново	30. XI 1944.	Нови Пазар
Павловић Д. Божидар	Суво.1ница	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Павловић М. Данило	Д. Поље	30. XII 1944.	Нови Пазар
Панић М. Жарко	Расница	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Пејчић А. Станоје	Орашје	15. XII 1944.	Сјеница
Пејчић М. Стојан	Власотинце	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Пераушић С. Новица	Никшић	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Петковић Витомир	Преслап	26.^1111944.	Предејане
Петковић С. Витомир	Тегошница	24. VI 1944.	Оруглица
Петковић Кристивоје	Дејан	29. XI 1944.	Рогозна
Петровић С. Боривоје	Јаворје	18. VI 1944.	Грделица
Петровић Борислав	Крпејци	14.^1111944.	Несврта
Петровић Р. Војислав	Црна Трава	22. VI 1944.	Оруглица
Петровић С. Витомир	Јаворје	14. VI 1944.	Лесковац
Петровић Јован	Црв. Јабука	18. XI 1944.	Куршумлија
Петровић Ј. Живојин	Ниш	12. IV 1945.	Липовац (Срем;
Петровић В. Радица	Црна Трава	25. XII 1944.	Нови Пазар
Петровић М. Светислав	Јаворје	27. VI 1944.	Оруглица
Петровић М. Светолик	Кутина	15. XII 1944.	Сјеница

1	2	3	4
Петровић Д. Стојанча	Добровиш	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Петруновић Р. Војиелав	Црна Трава	26. VI 1944.	Оруглица
Пешић Р. Влајко	Власотинце	9. II 1945.	Д. Трешњевица
Пешић В. Светислав	Д. Гаре	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Савић А. Вукашин	Ораовица	9. II 1945.	Д. Трешњевица
Савић К. Владимир	Богојевци	9. II 1945.	Д. Трешњевица
Савић Живојин	Црковница	15. XII 1944.	Сјеница
Савић С. Никола	Конопница	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Симоновић М. Давид	Брод	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Славковић Александар	Црна Трава	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Соколовић Н. Драгољуб	Градско	28. VI 1944.	Огоште (Косово)
Спасић С. Душан	Борин До	12. II 1945.	Г. Ерић (Дрина)
Стаменковић М. Боривоје	Губеревац		Крупањ
Стаменковић М. Драгољуб	Шишава	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Стаменковић Б. Милорад	Кукавица	12. II 1945.	Д. Трешњевица
Стаменковић С. Радомир	Шишава	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Стаменковић М. Стаменко	Д. Поље	23. X 1944.	Ниш
Стаменковић В. Стојан	Сејаница	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Стаменковић С. Сретен	Конопница	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Станић Р. Милоје	Свође	9. II 1945.	Д. Трешњевица
Станисављевић М. Сретен	Конопница	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Станковић А. Данило	Црковница	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Станковић Л. Јеврем	Црна Бара	17. XII 1944.	Сјеница
Станковић З. Миливоје	Д. Кутина	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Станковић З. Милутин	Орашје	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Станковић Л. Милутин	Свође	12. IV 1945.	Липовац (Срем)
Станковић Т. Светислав	Јарсеново	4. X 1944.	Липовица (Власотинце)
Станковић М. Сретен	Власотинце	10. VII 1944.	Конопница

Станковић С. Сретен	Орашје	12.	IV	1945. Липовац (Срем)
Станисављевић М. Живко	Губеревац	28.	VI	1944. Кривача (Косово)
Станковић К. Благоје	Шишава	9.	II	1945. Д. Трешњевица
Станковић М. Драгољуб	Шишава	12.	IV	1945. Липовац (Срем)
Станковић Јл. Јеврем	Шишава	29.	XI	1944. Нови Пазар
Станковић В. Чедомир	Свође	9.	II	1945. Д. Трешњевица
Стефановић Благоје	Црна Бара	9.	II	1945. Д. Трешњевица
Стефановић П. Драгутин	Грделица	22.	XI	1944. Трепча
Стојановић Д. Александар	Батуловце	12.	IV	1945. Липовац (Срем)
Стојановић Ђ. Александар	Граово	12.	IV	1945. Липовац (Срем)
Стојановић С. Бранко	Губеревац	24.	VI	1944. Вина
Стојановић Д. Врбица	Црна Трава	12.	IV	1945. Липовац (Срем)
Стојановић К. Добрић	Власотинце	14.	VIII	1944. Несврта
Стојановић Б. Ђорђе	Власотинце	10.	VII	1944. Конопница
Стојановић В. Ђорђе	Шишава			Вучитрн
Стојановић Е. Живан	Губеревац	12.	IV	1945. Липовац (Срем)
Стојановић Д. ЈБубомир	Конопница	12.	IV	1945. Липовац (Срем)
Стојановић Милан	Равна Гора	12.	IV	1945. Липовац (Срем)
Стојановић М. Никола	Конопница	29.	XI	1944. Рогозна
Стојановић Братислав	Рутгље	15.	XII	1944. Сјеница
Стојановић В. Петар	Црнатово	12.	IV	1945. Липовац (Срем)
Стојановић Ј. Раде	Брезовица	30.	XI	1944. Рогозна
Стојановић М. Радисав	Г. Орах	11.	II	1945. Г. Ерић (Дрина)
Стојановић К. Радомир	Дејан	12.	IV	1945. Липовац (Срем)
Стојановић С. Станимир	Дарковац	12.	IV	1945. Липовац (Срем)
Стојановић Г. Ратко	Орашац	12.	XII	1944. Сјеница
Стојановић Г. Светозар	Граово	12.	IV	1945. Липовац (Срем)
Стојановић Светолик	Крњино	6.	I	1945. Нови Пазар
Стојановић Б. Сретен	Лопушња	6.	I	1945. Нови Пазар
Стојановић Д. Сретен	Грајевце	12.	IV	1945. Липовац (Срем)
Стојановић В. Спаса	Банковци	26.^	11	11944. Предејане

1	2	3	4
Стојановић С. Чедомир	Шишава		1945. Обреновац
Стојиљковић Божидар	Власотинце	12. IV	1945. Липовац (Срем)
Стојиљковић И. Ђорђе	Г. Орах	12. IV	1945. Липовац (Срем)
Стојиљковић Д. Милорад	Брод	26. VI	1944. Оруглица
Стојиљковић С. Младен	Црковница		–
Стојиљковић П. Петар	Црковница	12. IV	1945. Липовац (Срем)
Стојчић Љубомир	Своће	21. IX	1944. Власотинце
Стојчић Ј. Љубомир	Црна Трава	14. VIII	1944. Несврта
Стојчић Милтен	Своће	14.^1111	1944. Несврта
Стојчић В. Симка	Црна Трава	28. VI	1944. Огоште (Косовс
Стојчић Миливоје	Своће	9. II	1945. Д. Трешњевица
Стојковић В. Алекса	Ораовица	17. XII	1944. Сјеница
Стојковић К. Обрад	Црна Трава	26.^1111	1944. Предејане
Танчић М. Боривоје	Дарковце	14.^1111	1944. Несврта
Тасић К. Славко	Извор (Баб.)	12. IV	1945. Липовац (Срем)
Тасић М. Драгомир	Орашје	10. XII	1944. Дуга Пољана
Тодоровић Д. Петар	Губеревац	12. IV	1945. Липовац (Срем)
Тодоровић Радован	Радосин	14.^1111	1944. Несврта
Тошић Д. Живојин	Присјан	20. IX	1944. Дејан
Цакић Д. Владимир	Сејаница	9. II	1945. Д. Трешњевица
Цекић Н. Владимир	Јаворје	27. V	1944. Оруглица
Цекић Д. Ђорђе	Кутина	30. XI	1944. Нови Пазар
Цветановић Н. Владимир	Јаворје	26. VI	1944. Оруглица
Цветановић Н. Милан	Млачиште	26. VI	1944. Оруглица
Цветковић Н. Витко	Црна Трава	9. II	1945. Д. Трешњевица
Цветковић М. Живојин	Липовица	9. II	1945. Г. Ерић
Цветковић С. Милан	Крпејци	18. IX	1944. Златићево
Цветковић Г. Обрад	Гложан	28. IX	1944. Конопница
Цветковић П. Прокоп	Крпејци	15. XII	1944. Сјеница
Цветковић С. Чедомир	Д. Кутина	12. IV	1945. Липовац (Срем)

ПРЕГЛЕД

састава штаба 22. ударне дивизије, штабова бригада, батаљона, партизанских одреда и команди подручја, који су били у саставу дивизије

У тексту монографије 22. дивизије напоменуте су промене у штабу дивизије, бригаде и батаљона. Измене у штабовима биле су скоро свакодневне, те ће се у овом прегледу приказати неколико периода у којима су те промене биле значајније. При установљењу састава штабова обзиром да се располаже врло штуром документацијом, морало се извршити проверавање консултовањем великог броја припадника тих руководећих тела. И поред тога овај преглед није потпун, али и овакав представља користан прилог монографији.

Највећа слабост овог прегледа је, што у њему нема састава команди чета, које су у току борбених дејстава 22. дивизије носиле највећи терет борби. За овај састав скоро да документације и нема. Сећања припадника команди чета нису могла да дају комплетан састав команди чета читаве дивизије, а непотпуне команде чета унети створило би неразумевање и негодовања. Сви подаци који буду пружени мени за употпуњавање прегледа биће велики допринос, за шта ја унапред захваљујем.

По периодима састав 22. ударне дивизије и штабова био је:

I. КАО 2. СРПСКА ДИВИЗИЈА*:

Штаб дивизије:

Николић Живојин Брка, командант од 12. маја 1944.

Николић Драгомир Аца, в. д. политичког комесара од 12. до 26. маја 1944. године

Смајевић Васа, политички комесар од 26. маја 1944. године

Петровић Радован, начелник штаба од 26. маја 1944. године

*) До 27. маја 1944. године не постоји документат о саставу штаба. Овај састав је унет према сећању чланова штаба и аутора.

Милан Зејчар Обрен, командант од 27. маја 1944. год. (није преузео дужноет)
Смајевић Васа, политички комесар
Вукасановић Лакић, начелник штаба (није преузео дужност) постављен 27. маја 1944. године
Николић Живојин Брка, командант од 4. јуна 1944. г. (није ни предавао дужност)
Смајевић Васа, пол. комесар
Стевановић Стеван, начелник штаба од 7. до 20. јуна 1944. године
Павловић Бранко, обавештајни официр 22. дивизије, од 1. јуна 1944. године
Ивановић Стева, обавештајни официр дивизије од 15. јуна 1944. године
Павловић Бранко, интендант дивизије од 15. јуна 1944.

Штабови бригада:

7. *српска бригада:*

Цекић Ђура Ива, командант
Златковић Ђура Милић, политички комесар
Митровић Радосав Шумадинац, заменик команданта
Илић Бора, заменик политичког комесара
Милосављевић Драгољуб, интендант
Стојичић Радован, референт санитета
Диманић Милорад Милош, начелник штаба, погинуо 21. маја 1944.

8. српска бригада:*

Николић Живојин Брка, први командант
Петковић Драгољуб Столе, в. д. команданта од 26. марта до 15. априла 1944. г.
Перовић Мирко, од 24. априла до 12. маја 1944. г.
Вујовић Владимир, политички комесар
Трајковић Љуба, заменик команданта до априла
Цветковић Раде, начелник штаба, од 15. априла 1944. заменик команданта
Цекић Слободан Радован, заменик политичког комесара
Ђорђевић Бошко, омладински руководилац
Анђелковић Богосав, интендант

10. српска бригада:

Стевановић Данило, командант од формирања 18. маја 1944.
Павловић Бранко, политички комесар од 10. маја 1944. г. до 4. јуна 1944. год.
Поповић Славко, заменик политичког комесара од 4. јуна 1944. год.
Јовановић Серафим, интендант од 10. маја до 4. јуна 1944. г.
Миленковић Петрун, интендант од 4. јуна 1944. год.

*) У периоду мајске офанзиве долази до великих промена у штабовима батаљона 8. бригаде. Поред тога на Ђерману је штаб 2. батаљона преузео руководство над остатком бригаде. Штаб 1. батаљона комплетан је враћен и он је руководио са 2. врањским одредом који је у ствари био 1. батаљон. Такође и део руководства 3. батаљона је остао у Пчињи и он је почетком јуна под именом Пчињског одреда објединио снаге 3. батаљона. Од штаба бригада у „Осоговској групи" били су политички комесар и његов заменик.

Штабови батаљона 8. српске б ригаде:

1. батаљон

Јанковић Радосав, командант до 10. априла 1944. године
Манасијевић Јова, политички комесар
Трајковић Љуба, командант од 10. априла 1944. године
Аризановић Влада Вељко, заменик команданта
Стошић Милорад Шука, заменик политичког комесара

2. батаљон:

Ристић Ћира Реља, командант до 8. маја 1944. године
Петковић Јордан Фиђа, политички комесар до 5. јуна 1944.
Ђорђевић Бошко, политички комесар од 5. до 15. јуна 1944. до погибије на Чупином брду.
Стојановић Велимир — Вељко Кривофејац, командант од 8. маја до погибије 22. маја на Осогову
Богдановић Бранко, заменик команданта
Стошић Стојадин, заменик политичког комесара до 18. V 1944.
Стојковић Трифун, интендант

3. батаљон:

Аризановић Стратија, командант до 15. априла 1944.
Ристић Златко, од 5. до 17. маја 1944. год. (командант)
Вучковић Стамен, командант од 4. јуна 1944. године до погибије
Станковић Драгољуб Коћура, заменик команданта
Стошић Миодраг Покуђар, политички комесар до 15. априла 1944. год.
Станковић Миле доктор, политички комесар од 15. јуна 1944. год.
Стајић Велибор Станко, заменик политичког комесара до погибије 5. јуна 1944. године
Стошић Трифун Анте, интендант

1. батаљон:

Цветановић Серафим, командант
Мишић Душан Јевра, политички комесар
Станковић Благоје, заменик команданта
Кадри Реуфи Скендер, замепик политичког комесара
Вук Влада, интендант

2. батаљон 10. бригаде:

Стошић Јован Богчан, командант
Лепојевић Богдан Боге, политички комесар
Петковић Јован, заменик команданта
Младеновић Александар, заменик политичког комесара
Здравковић Раде, интендант

3. батаљон 10. бригаде:

Ивановић Јован, командант
Ђорђевић Стојан Шуца, политички комесар
Јовановић Драгомир, заменик команданта
Ристић Чедомир, заменик политичког комесара
Ђорђевић Димитрије Мита, интендант

4. батаљон (4. јуна 1944. ушао у састав као Врањски ПО)

Стојановић Сима, командант (до 13. јуна 1944. године касније заменик команданта 13. српске бригаде)
Аризановић Страхиња, заменик команданта
Стошић Милорад Покуђар, политички комесар
Јовановић Мирко, заменик команданта
Стојановић Власта, заменик политичког комесара
Ристић Зафир, интендант

Штаб 12. бригаде:*

Петковић Драгољуб Столе, команданат од 22. маја 1944. год.
Јањић Вожидар Влада, заменик политичког комесара од 22. маја 1944. год.
Дикић Добривоје, пол. комесар од 4. јуна 1944. год.
Станковић Чедомир Урош, заменик команданта бригаде од 4. јуна
Анђелиновић Драгомир Гоша заменик политичког комесара од 10. јуна (дужност преузео 26. јуна 1944).
Поповић Милисав, интендант
Црнатовић Новица, обавештајни официр

Штабови батаљона 12. српске бригаде

Станковић Чедомир Урош, командант до 4. јуна 1944. год. у исто време и заменик команданта бригаде
Тодоровић Радован, заменик команданта од 28. VI 1944.
Петровић Драган, политички комесар до 28. јуна 1944.
Манојловић Св. Милорад, политички комесар од 28. јуна 1944. год.
Цветановић Добривоје, командант од 4. јуна 1944.
Миловановић Воја, заменик политичког комесара од 4. до 28. јуна
Илић Бора, заменик политичког комесара од 28. јуна 1944.
Милтеновић Таско, интендант

2. батаљон:

Цветановић Добривоје Ћира, командант до 4. јуна 1944.
Ђикић Стратије, командант од 4. јуна
Вукановић Стева, заменик команданта од 4. до 28. јуна 1944. год.
Гојић Стојан, политички комесар од 22. маја 1944.
Стојановић Тихомир, заменик политичког комесара
Сретеновић Коста, интендант

3. батаљон 12. бригаде:

Величковић Петроније, командант од 4. јуна 1944. године

* Бригада је скоро у покрету формирана. Два батаљона формирана су 22. маја 1944. године на Чобанцу (Острозуб). Трећи батаљон формиран је 4. јуна 1944. године у селу Вина (Лесковац) и 4. батаљон формиран 28. јуна 1944. године у селу Туларе, Г. Јабланица (Лебане). Бригада је до 28. маја била у саставу 2. српске дивизије; од овог дана требало је да дејствује као самостална бригада. Практично никада није изашла из састава 2. односно 22. дивизије.

Ђорђевић Драган, политички комесар од 4. јуна 1944. године
Најдановић Вожидар Гане, заменик политичког комесара од 4. јуна 1944. године
Јовановић Бора, интендант

4. батаљон 12. бригаде:

Радосављевић Жика, командант од 28. јуна 1944. године
Петровић Драган, политички комесар од 28. јуна 1944. године
Динић Божидар Жика, заменик команданта
Миловановић Воја, заменик политичког комесара
Јовановић Илија, интендант

Косовска бригада формирана 12. маја 1944.*

Зејчар Милан Обрен, командант
Јаворина Савка Саша, политички комесар
Шарановић Глиша, заменик команданта
Банић Миле Црни заменик пол. комесара

Штаб 1. батаљона:

Ћетковић Гојко Обрад, командант
Поповић Мића, политички комесар

Штаб 2. батаљона:

Вукелић Војо, командант
Денда Петар, политички комесар

Штаб 3. батаљона:

Попадић Јовица Жути, командант
Јовановић Мираш, заменик политичког комесара

II. ПРОМЕНЕ У САСТАВУ 22. ДИВИЗИЈЕ, БРИГАДА И БАТАЈБОНА У ЈУЛУ И АВГУСТУ 1944. ГОДИНЕ И САСТАВ ШТАВОВА ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА И КОМАНДИ ПОДРУЧЈА**)

Штаб 22. дивизије

Николић Живојин Брка, командант
Смајевић Васа, политички комесар
Солдатовић Стојадин, начелник штаба од 12. јула 1944. (дужност примио 21. јула)
Павловић Бранко, интендант
Ивановић Стева, обавештајни официр
Кузмановић др Бора, санитетски референт од 18. августа 1944. г.
Кустурић Мара, помоћник санитет. рефер.

* Ова бригада је по наредби од 27. маја 1944. године ушла у састав 2. српске дивизије. Она није деловала у саставу ове дивизије јер је била у саставу „Осоговске групе" у то време.

** Према наређењу новог Главног штаба Србије партизански одреди и команде војних подручја стављени су под непосредну команду 22. дивизије.

8. српска бригада:

Штаб бригаде:

Вујовић инж. Владимир, в. д. команданта од 19. јуна до 13. јула 1944. године а од 13. јула 1944. командант
Манасијевић Јован, в. д. политичког комесара од 1. јула до 13. јула 1944.
Јаворина Савка Саша, политички комесар од 13. јула 1944. године
Цветковић Раде, заменик команданта
Стошић Милорад, заменик политичког комесара од 10. августа 1944. године
Ванић Миле Црни, заменик политичког комесара од 10. августа 1944. године
Милошевић Јован, омладински руководилац
Стојковић Трифун, интендант до 15. августа 1944.
Томић Арса, интендант од 15. августа 1944. године
Стојановић Вера, санитетски референт бригаде до 14. августа 1944.

10. српска бригада:

Штаб бригаде:

Ристић Ћира Реља, командант од 11. јула 1944. год.
Вучелић Бранко, политички комесар од 4. јула 1944.
Лазић Душан, начелник штаба од августа 1944. године
Стошић Милорад Шука, заменик политичког комесара од 10. августа 1944.
Слијепчевић Тихомир Гајо, обавештајни официр од 10. августа 1944.
Урош Илић, омладински руководилац од јула 1944. године

12. српска бригада:

Штаб бригаде:

Петковић Драгољуб Столе, командант
Цекић Слободан Радован, политички комесар од 15. августа 1944.
Станковић Драгомир Нишавац, заменик команданта од 15. августа 1944. године
Анђелиновић Драгомир Гоша, заменик политичког комесара
Станковић Чедомир Урош, обавештајни официр од 15. августа 1944.
Поповић Милисав, интендант

Штабови батаљона 8. бригаде:

1. батаљон:

Трајковић Љуба, командант до 1. јула 1944.
Денда Петар, командант од 1. јула 1944.
Манасијевић Јован, политички комесар
Станковић Драгољуб Кочура, заменик команданта од 13. VII 1944.

Стојановић Станковић Влајко, заменик политичког комесара од 13. јула 1944.

Цветковић Нилија, интендант од 13. VII 1944.

2. батаљон:

Петковић Јордан Фиља, командант од 13. јула 1944.

Алексић Света, политички комесар од 13. јула 1944.

Младеновић Живко, заменик команданта од 13. јула 1944.

Станиша из Јелашнице, заменик политичког комесара од августа 1944.

Митровић Милан, интендант од 13. VII 1944.

3. батаљон:

Вучковић Стамен, од 4. до 18. јуна 1944. године (до погибије)

Аризановић Владимир Вељко, заменик од 13. јула и командант батаљона од 13. јула 1944.

Станковић Миле Доктор, политички комесар од 15. јула 1944.

Богдановић Вранко, заменик команданта до 4. јуна

Симоновић Јован, од 13. VII заменик команданта батаљона

Поповић Драги, заменик политичког комесара од 13. јула 1944.

Стефановић Миле, интендант

Штабови батаљона 10. бригаде:

1. батаљон:

Ристић Чедомир, од августа командант батаљона

Мишић Душан Јевра, политички комесар до 1. септембра 1944.

Станковић Благоје, заменик команданта

Радуновић Лука, заменик политичког комесара од августа 1944.

Вук Влада, интендант

2. батаљон:

Стошић Јован Богчан, командант

Кошпић Митар, политички комесар од јуна 1944.

Крстић Мирко, заменик команданта од августа 1944.

Младеновић Александар, заменик политичког комесара

Здравковић Јован, интендант

3. батаљон:

Трајковић Љуба, командант од августа 1944.

Јовановић Драги, заменик команданта

Ђорђевић Стојан Шуца, политички комесар

Ђорђевић Димитрије Мита, интендант

4. батаљон:

Изашао из састава бригаде 9. јула 1944. године

Батаљони 12. српске бригаде:

1. батаљон:

Цветановић Добривоје Ћира, командант
Илић Бора, заменик политичког комесара
Милтеновић Таско, интендант

2. *батаљон:*

Ђикић Стратија, командант
Вукановић Стеван, заменик команданта
Цојић Стојан, политички комесар
Стојановић Тихомир, заменик политичког комесара
Стефановић Коста, интендант

3. батаљон:

Величковић Петроније, командант
Ђорђевић Драган, политички комесар
Најдановић Божидар Гане, заменик политичког комесара
Јовановић Бора, интендант

4. батаљон:

Динић Божидар Жика, командант од 12. јула 1944.
Петровић Драган, политички комесар
Миловановић Воја, заменик политичког комесара
Јовановић Илија, интендант

Штабови партизанских одреда:

Пиротски:

Богојевић Зарија, командант од априла до јула 1944.
Јанковић Радосав, командант од јула до септембра 1944.
Илић Живадин Рајко, политички комесар до јула 1944.
Стефановић Димитрије Нишавац, политички комесар од јула 1944.
Китановић Лазар, заменик команданта
Анђелиновић Бора, заменик политичког комесара
Николић Јован Јоца, интендант
Митић Ратка, референт санитета

Царибродски:

Колев Тодор, командант од јула 1944.
Станков Васил, политички комесар
Бачевски Бора, начелник штаба
Крстев Славчо, заменик политичког комесара
Станковић Драгољуб, члан штаба
Јовановић Миле Ватра, члан штаба
Виденов Живко, интендант
Гогова Костадинка, референт санитета
Малинов Крум, у штабу

Босиљградски:

Апостолов Васко Дукатски, командант од августа 1944.
Гогов Милан, политички комесар
Помичов Павле, заменик политичког комесара
Младеновић Душан, заменик команданта

Митов Влада, члан штаба
Златков Вене, интендант

Пчињски:

Здравковић Влада, командант од 20. августа 1944.
Младеновић Душан Мače, политички комесар
Богдановић Бранко, заменик команданта
Станковић Воја Гуштер, заменик политичког комесара
Миленковић Чеда, интендант
Перса Ђорђевић, санитетски референт

Команде војних подручја:

Врањско:

Трајковић Љуба, командант од 1. јула до 10. августа 1944.
Стевановић Данило, командант од 10. августа 1944.
Цекић Слободан Радован, политички комесар од 1. јула до 10. августа 1944.
Мишић Душан Јевра, политички комесар од 1. септембра 1944.
Стошић Трифун Анте, интендант
Младеновић Душан, управник болнице до 20. августа 1944.

Пиротско:

Колић Божидар Пуниша, командант
Здравковић Јован, политички комесар
Цекић Јован, члан ОК Пирот, инструктор у подручју
Младеновић Данило, заменик команданта
Дојчиновић Божил, интендант
Станојевић Добривоје, обавештајни официр
Ристић др Јован, управник болнице

III. ПРОМЕНЕ У САСТАВУ ШТАБОВА 22. ДИВИЗИЈЕ СЕПТЕМБРА 1944. ГОД.

Штаб 22. дивизије:

Софијанић Ратко, командант од 1. септембра 1944.
Ђорђевић Драгослав Гоша, политички комесар, 13. септембра до краја септембра 1944.
Живковић Живко, политички комесар, почетак октобра
Ђурић Јован, начелник штаба од 10—22. IX 1944.
Хорватић Валентин, начелник штаба од 22. IX 1944.
Атлагић Милан, заменик команданта од 20. IX 1944.
Слијепчевић Тихомир Гајо, обавештајни официр од 7. до 30. септембра 1944.
Милојевић Славко, интендант
Кузмановић др Бора, референт санитета
Тодоровић др Божидар, управник дивизијске болнице
Серафини др Луиђи, шеф хируршке екипе
Мишић Стојадин, помоћник сан. референта дивизије за апотекарске послове

Штабови бригада и одреда

Штаб **8.** *српске бригаде:*

Звицер Никола, командант
Јаворина Савка Саша, политички комесар
Банић Миле Црни, заменик политичког комесара
Милошевић Јован, омладински руководилац
ЈБумовић Воја, обавештајни официр
Томић Арса, интендант

Штаб 10. српске бригаде:

Ристић Ћира Реља, командант
Вучелић Бранко, политички комесар
Цветковић Раде, заменик команданта до 10. септембра 1944.
Стошић Милорад Шука, заменик политичког комесара
Лазић Душан, начелник штаба
Лазић Лазар, обавештајни официр
Јовић Влајко, интендант

Штаб 12. српске бригаде:

Петковић Драгољуб Столе, командант
Цекић Слободан Радован, политички комесар
Анђелиновић Драгомир Гоша, заменик политичког комесара
Станковић Чедомир Урош, обавештајни официр
Поповић Милисав, интендант
Јовановић Стратија, интендант
Антић др Милован, референт санитета

Прва пиротска бригада: 6. IX 1944.

Кесар Саво, командант
Мишчевић Милорад, политички комесар
Дробац Миле, заменик команданта
Мијалковић Милорад, начелник штаба
Петровић Димитрије, заменик политичког комесара

Прва врањска бригада: 12. IX 1944.

Цветковић Раде, командант
Манасијевић Јован, политички комесар
Јовановић Јеврем, начелник штаба
Поповић Славко, заменик политичког комесара

Власотиначка бригада: 30. IX 1944.

Станковић Љуба Петар, командант (вршилац дужности)
Стојановић Бора, политички комесар

Анђелиновић Бора, заменик политичког комесара
Црнатовић Новица, начелник штаба

Царибродска (прва) бригада:

Вуковић Бранко, командант
Станковић Драгољуб, политички комесар
Пејчов А. Митко, начелник штаба
Колев Тодор, заменик команданта
Крстев Славчо, заменик политичког комесара

Пиротски одред (до 6. IX) 1944)*

Петровић Коста, командант
Мишчевић Милорад, политички комесар
Јанковић Радосав, заменик команданта
Стојиљковић Стојиљко, заменик политичког комесара
Николић Јован Јоца, интендант
Митић Ратка, референт санитета

Бабички одред:)*

Цветановић Добривоје Ћира, командант
Стојановић Бора, политички комесар
Бјелајац Јован, заменик команданта
Анђелиновић Бора, заменик политичког комесара
Видосављевић Јован, интендант

Масурички одред:

Трајковић Љуба, командант
Станковић Драгомир Нишавац, заменик команданта
Манасијевић Јован, политички комесар
Поповић Славко, заменик политичког комесара
Аризановић Влада Вељко, на раду у штабу

Врањски одред (састав јуни-август:

Јовановић Мирко, командант
Стошић Милорад, политички комесар
Поповић Славко, заменик политичког комесара
Матић Станиша, омладински руководилац
Ристић Зафир, интендант
Недељковић Бранко, референт санитета

у септембру:

Јовановић Мирко, командант
Стошић Милорад, политички комесар
Стошић Јован Бокин, заменик команданта од септембра
Стојиљковић Власта, заменик политичког комесара
Митић Станиша, омладински руководилац
Ристић Зарија, интендант
Недељковић Бранка, референт санитета

*) Бабички и Масурички одреди формирани почетком септембра. Од Пиротског се 6. септембра формира 1. пиротска бригада, 12. септембра од Пчињског одреда; 1. врањска бригада (ове бригаде биле су до 20. септембра под командом 22. дивизије); од Царибродског и Бабичког одреда у септембру формирају се 1. царибродска и Власотиначка бригада. Масурички одред остаје до 20. септембра под командом 22. дивизије.

Штабови батаљона 8, 10. и 12. српске бригаде:

8. бригада:

1. батаљон:

Денда Петар, командант
Алексић Света, колитички комесар
Младеновић Живко, заменик команданта
Николић Градимир, заменик политичког комесара
Цветановић Милија, интендант

2. *батаљон:*

Петковић Јордан Фиља, командант
Галић Ђорђе, политички комесар
Качавенда Божа, заменик командата
Минић Раде Јоља, заменик политичког комесара
Митровић Милан, интендант

3. батаљон:

Ћопић Милан, командант
Келечевић Стеван, политички комесар
Миленковић Душан, заменик команданта
литичког комесара
Прокић Петар, заменик политичког комесара
Стефановић Миле, интендант

*4. батаљон:**

Симоновић Јован, командант
Станковић Миле, „Доктор", политички комесар
Родић Душан, заменик команданта
Станковић Димитрије, заменик политичког комесара

10. бригада:

1. батаљон:

Ристић Чедомир, командант
Рунић Милан, политички комесар
Петровић Воја, заменик команданта
Радановић Лука, замепик политичког комесара
Вук Влада, интендант

2. *батаљон:*

Баста Никола, командант
Кошпић Дмитар, политички комесар
Петковић Јован, заменик команданта
Јовановић Драгомир, заменик политичког комесара
Миљковић Јанча, интендант

3. батаљон:

Вуловић Божо, командант
Пулшошић Иван, политички комесар
Станковић Благоје, заменик команданта
Мацура Драгоје, заменик политичког комесара
Ђорђевић Димитрије Мита, интендант

*4. батаљон:***

Тица Миливоје, командант
Ђорђевић Драгутин, заменик команданта

*) Овај батаљон формиран је 12. септембра у Врањској Бањи.

**) Овај батаљон формиран је 15. септембра у Лопишњи (Власотинце).

Јовановић Милан, политички комесар
Косовац Илија, заменик политичког комесара

12. бригада:

1. батаљон:

Нинковић Вукосав, водник, командант
Симоновић Симон, политички комесар
Родић Ђорђе, заменик команданта
Илић Бора, заменик политичког комесара
Милтеновић Таско, интендант

2. батаљон:

Стричевић Ђурђе, командант
Цојић Стојан, политички комесар
Вукановић Стева, заменик команданта
Ђушић Душан, зам. политичког комесара
Стефановић Коста, интендант

3. батаљон:

Величковић Петроније, командант
Ђорђевић Драган, политички комесар
Ђилас Милан, заменик команданта
Новаковић Милан, заменик политичког комесара
Јовановић Бора, интендант

4. батаљон:

Динић Божидар Жика, командант
Петровић Драган, политички комесар
Предраг Стојановић, заменик команданта
Миловановић Воја, заменик политичког комесара
Ранчић Виден, интендант

IV. ПРОМЕНЕ У 22. ДИВИЗИЈИ ИЗВРШЕНЕ ОКТОБРА 1944. у НИШУ*)

У штабу 22. дивизије:

Софијанић Ратко, командант
Живковић Живко, политички комесар
Атлагић Милан, заменик команданта
Хорватић Валентин, начелник штаба
Павловић Јован, обавештајни официр
Кузмановић др Бора, санитетски референт
Ачанска мр Тамара, шеф апотеке
Мишић Стојадин, помоћник шефа апотеке
Шакић, ветеринар
Милојевић Славко, интендант
Марковић Богдан, шеф наоружања
Поповић Радомир, референт веза

*) Овом попуном 22. дивизије укинуте су 1. Царибродска, Власотиначка, 3. Пиротска и укључене у остале три бригаде (8, 10. и 12). Углавном кадар из ових бригада распоређен је у јединице 22. дивизије.

У штабу 8. српске бригаде:

Звицер Никола, командант
Јаворина Савка Саша, политички комесар
Козодеровић Исидор, заменик команданта
Колев Тодор, начелник штаба
Банић Миле Црни, заменик политичког комесара
Милошевић Јован, омладински руководилац

У штабу 10. српске бригаде:

Вуковић Бранко, командант
Драговић Илија, политички комесар
Ристић Ћира Реља, заменик команданта
Стошић Милорад Шука, заменик политичког комесара
Пејчов А. Митко, начелник штаба
Лазовић Лазар, обавештајни официр
Дурсун Љиљана, омладински руководилац
Јовић Влајко, интендант
Стојановић др Момир, референт санитета
Томић Арса, интендант
Панајотовић др Драган, референт санитета

У штабу 12. српске бригаде:

Петковић Драгољуб Столе, командант
Врцељ Ђура, начелник штаба
Бајић Миле, заменик команданта
Анђелиновић Драгомир Гоша, заменик политичког комесара
Црнатовић Новица, обавештајни официр
Јовановић Раде, омладински руководилац
Поповић Милисав, интендант
Панајотовић др Александар, референт санитета

Штабови батаљона 8. бригаде:

1. батаљон:

Денда Петар, командант
Антанасијевић Андра, политички комесар
Младеновић Живко, заменик команданта
Николић Градимир, заменик политичког комесара
Цветковић Милија, интендант
Рисовац Јованка, референт санитета

2. батаљон:

Петковић Јордан Фиља, командант
Станковић Драгољуб, политички комесар
Качавенда Божа, заменик команданта
Минић Раде Џоља, заменик политичког комесара
Митровић Милан, интендант

3. батаљон:

Ћопић Милан, командант
Станковић Миле „Доктор", политички комесар
Родић Душан, заменик команданта
Прокић Пет.аР, заменик политичког комесара
Стефановић Миле, интендант

4. батаљон:

Симоновић Јован, командант
Келечевић Стева, политички комесар
Фиданов Мирко, заменик команданта
Галић Ђорђе, заменик политичког комесара
Давитков Петар, ађутант
Стојковић Трифун, интендант

Штабови батс I 10. бригаде:

1. батаљон:

Јокић Ј. Мирко, командант
Рунић Милан, политички комесар
Аризановић Стратије, заменик команданта
Радановић Јlука, заменик политичког комесара
Вук Влада, интендант

3. батаљон:

Гошовић Божа, командант
Пулшанић Иван, политички комесар
Вуловић Божа, заменик команданта
Мацура Ђорђе, заменик политичког комесара
"Борђевић Димитрије, интендант

2. *батаљон:*

Баста Никола, командант
Кошпић Дмитар, политички комесар
Здравковић Јосиф, заменик команданта
Јовановић Драгомир, заменик политичког комесара
Милковић Јанча, интендант

4. батаљон:

Тица Миливоје, командант
Јовановић Милан, политички комесар
Ђорђевић Драгутин, заменик команданта
Ристић Чедомир, заменик политичког комесара

Штабови батаљона 12. српске бригаде:

1. батаљон:

Свилар Дане, командант
Симоновић Симон, политички комесар
Виданов Живко, заменик команданта
Илић Бора, заменик политичког комесара
Милтеновић Таско интендант

2. батаљон:

Стричевић Ђура, командант
Цојић Стојан, политички комесар
Вукановић Стева, заменик команданта
Ђушић Душан, заменик политичког комесара
Стефановић Коста, интендант

3. батаљон:

Величковић Петроније, командант

Ђорђевић Драгомир, политички комесар

Томић Никола, заменик команданта

Новаковић Милан, заменик политичког комесара

Јовановић Бора, интендант

4. батаљон:

Димић Божидар Жика, командант

Петровић Драган, политички комесар

Рајчевић Бранко, заменик команданта

Анђелиновић Бора, заменик политичког комесара

Ранчић Виден, интендант

V. ПРОМЕНЕ У 22. УДАРНОЈ ДИВИЗИЈИ ОД ОКТОБРА 1944. ДО МАРТА 1945.

У *штабу дивизије:*

Попивода Петар, командант од децембра 1944.

Стошић Милорад Шука, омладински руководилац дивизије од новембра 1944.

Врцељ Ђура, помоћник начелника штаба од децембра 1944.

Ђорђевић Милка, начелник санитета дивизије од децембра 1944.

Љубичић Радоје, помоћник политичког комесара дивизије од јануара 1945.

У *дивизијској болници:*

Тодоровић др Александар, управник

Милутиновић др Бранка, хирург

Бервари др Марјан, хирург

У штабовима бригада:

Милошевић Јован, политички комесар 8. бригаде од јануара 1945.

Грубешић Дара, омладински руководилац 8. бригаде

Чатић Милан, начелник штаба 12. бригаде од децембра 1944.

Рончевић Милан, заменик политичког комесара 12. бригаде од децембра 1944.

Штаб инжињер. батаљона:)*

Марковић Божидар, командант до 5 I 1945.

Анђелковић Братислав, командант од 5. I 1945.

Петровић Петар, заменик команданта

Младеновић Драгомир, политички комесар

*) Од инжињеријског батаљна корпуса формиран дивизијски батаљон децембра 1944. године.

VI. ПРЕФОРМИРАЊЕ 22. УДАРНЕ ДИВИЗИЈЕ МАРТА 1945. ГОДИНЕ ЛЕШНИЦА (ЛОЗНИЦА)*)

Штаб 22. ударне дивизије:

Попивода Пстар, командант дивизије,
Живковић Живко, политички комесар
Атлагић Милан, заменик команданта
Љубичић Радоје, замениккомесара политичког
Хорватовић Валентин, начелник штаба
Врцељ Никола, начелник оперативног одсека
Павловић Јован, начелник обавештајног одсека
Стошић Миодраг Шука, омладински руководилац дивизије
Антанасијевић Андра, шеф пропагандног одсека дивизије

Штабови стрељачких бригада:

8. *стрељачка бригада:*

Звицер Никола, командант бригаде
Милошевић Јован, политички комесар
Козодеровић Исидор, заменик команданта бригаде
Колев Тодор, начелник штаба
Банић Миле Црни, заменик политичког комесара
Ћопић Милан, начелник оперативног одсека
Станковић Драгољуб Кођура, други оперативац
Љумовић Воја, обавештајни официр
Грубешић Дара, омладински руководилац
Томић Арса, интендант
Панајотовић др Драган, референт санитета

10. стрељачка бригада:

Вуковић Бранко, командант бригаде
Драговић Илија, политички комесар
Ристић Ћира Реља, заменик команданта
Гашсвић Божидар, начелник штаба
Јовић Влајко, интендант
Стојановић др Момир, референт санитета

12. стрељачка бригада:

Бајић Миле, вршилац дужности команданта бригаде
Петровић Драган, в.д. политичког комесара
Ћатић Милан, начелник штаба бригаде
Рончевић Милан, заменик политичког комесара

*) За ове промене не постоји документација. Штабови од дивизије до батаљона реконструисани су на основу Оперативних дневника које су штабови водили. Поред консултовања многих учесника нису могли бити установљени комплетни штабови.

Црнатовић Новица, шеф оперативног одсека
Стојковић Ратко, обавештајни официр
Миладиновић Миладин, омладински руководилац
Јоксимовић Марко, командант позадине
Панајотовић др Александар, референт санитета
Милисав Поповић, интендант

Штабови батаљона стрељачких бригада:

1. батаљон 8. бригаде:

Петковић Јордан Фиља, командант
Тасић Станко, политички комесар
Младеновић Живко, заменик команданта
Минић Радомир, Цоља, заменик политичког комесара
Јањић Србољуб, ађутант
Јовановић Драгољуб, обавештајни официр
Богдановић Илија Ика, омладински руководилац
Цветковић Милија, интендант
Виденов Живко, официр у штабу

2. *батаљон 8. бригаде:*

Симоновић Јован, командант
Михајловић Љубомир, политички комесар
Родић Душан, заменик команданта
Галић Ђока, заменик политичког комесара
Петковић Светомир, ађутант
Станковић Панта, интендант

3. батаљон 8. бригаде:

Качавенда Божа, командант
Станковић Миодраг „Доктор", политички комесар
Николић Градимир, заменик политичког комесара
Михајловић Слободан, омладински руководилац
Митровић Милан, интендант

1. батаљон 10. бригаде:

Јокић Мирко, командант ба-
Рунић Милан, политички комесар
Радуновић Лука, заменик политичког комесара
Вук Влада, интендант

2. *батаљон 10. бригаде:*

Баста Никола, командант
Кошпић Дмитар, политички комесар
Здравковић Јосиф, заменик команданта
Јовановић Драгомир, заменик политичког комесара
Миљковић Јанча, интендант

3. батаљон 10. бригаде:

Вуловић Божа, командант
Мацура Ђорђе, заменик политичког комесара
Ђорђевић Димитрије, интендант

Батаљони 12. стрељачке бригаде:

1. батаљон:

Свилар Дане, командант
Симоновић Симон, политички комесар
Стојановић Предраг, заменик команданта
Илић Бора, заменик политичког комесара
Миладиновић Митко, омладински руководилац
Стевановић Коста, интендант

2. батаљон:

Стричевић Ђура, командант
Цојић Стојан, политички комесар
Вукановић Стево, заменик команданта
Ђушић Душан, заменик политичког комесара
Бањац Јован, ађутант
Милановић Алекса, омладински руководилац
Јовановић Бора, интендант

3. батаљон:

Величковић Петроније, командант
Ђорђевић Драган, политички комесар
Новаковић Миле, заменик политичког комесара
Томић Никола, заменик команданта
Танчић Виден, интендант

Артиљеријска б] а 22. дивизије:)*

Штаб бригаде:

Цветковић Душан, политички комесар бригаде
Стојиљковић Стојиљко, заменик политичког комесара бригаде
Пејчов А. Митко, начелник штаба и в.д. команданта до 7. маја 1945.

1. пољски дивизион:

Видосављевић Јован, командант
Станковић Драгољуб, политички комесар

2. хаубички дивизион:

Станковић Коста, командант
Келечевић Стева, политички комесар

3. минобацачки дивизион:

Алексић Михајло, командант
Алексић Света, политички комесар

Штабови самосталних батаљона и дивизиона 22. дивизије

ПТ. дивизион:

Виданов Мирко, командант
Пулшанић Иван, политички комесар

Пионирски батаљон:

Анђелковић Борисав, командант

*) Бригада је формирана марта а преформирана је 7. маја 1945. године. Састав је узет при формирању.

Петровић Петар, заменик команданта
Милаковић Јован, политички комесар
Јордановић Предраг, ађутант

Батаљон везе:

Манаилов Антанас, командант
Петровић Славчо, политички комесар
Марковић Богдан, заменик команданта
Дурсун Љиљана, заменик политичког комесара
Петровић Борислав, ађутант
Велашевић Олга, референт санитета

Команда позадине 22. дивизије:

Милојевић С. Славко, командант
Ђорђевић др Милка, референт санитета
Тодоровић др Александар, управник пољске болнице

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

I. АРХИВСКА ГРАЂА

а1 Необјављени документи

1) Архив Војноисторијског института ЈНА (АВИИ)
— фонд НОР
— фонд НОБ (микрофилм докумената из Софије) НОВ
— фонд бугарски (окупаторски)
— фонд четничке архиве
— фонд Недићеве архиве
— микротека — филмови: Билећа, Вашингтон, Лондон, Минхен

2) Архив Србије
— фонд ПК Србије
— фонд Покрајинског поверенства Ниш
— фонд ОК Ниш, Лесковац, Врање, Пирот

3) Архив Радничког покрета — Београд

4) Архив Југославије — Београд

5) Архив Београда — Београд

6) Архив Секретаријата унутрашњих послова С. Р. Србије — Београд

7) Архив СУП-а Лесковац — Лесковац

8) Архив Окружног јавног тужилаштва Лесковац — Лесковац

9) Архив Националног института Скопље

10) Народни музеј: Ниш, Лесковац, Врање и Железнички музеј Београд

11) Архив Секретаријата иностраних послова Београд

б) Објављени документи

— Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа 1941—1945, издање ВИИ, Београд том I књ. 1—21, том II, том IX, том VII, књ. 1—4, том III.

— Документи о издајству Драже Михаиловића, I 1945.

— Историјски архив КПЈ, том I, Београд 1950.

— Документи о настанку и развитку народне власти на југу Србије 1941—1945 — књига прва 1967 — Лесковац

— Извори Ослободителната воина и революција 1941—1945 — копији.

— Институт на национална историја — Скопје — 1968.

II МЕМОАРСКА ГРАЂА

а) Необјављена

-— Дневник Владимира Вујовића Вује (копија код аутора)
— Дневник Петра Денде (код сопственика)
— Стенографске белешке о сећањима учесника у НОБ јужне Србије (копије код аутора)
— Дневник Моме Полексића (копија код власника)

б) Објављена

— „Устанак народа Југославије 1941" (зборник сећања учесника) књига 1—6, издање ВИЗ, Београд 1962.

в) *Непосредно анкетирани учесници 22. дивизије*

— чланови штаба 8, 10. I 12. српске бригаде (појединци)
— неки чланови штабова батаљона и команди чета
— многи борци и руководиоци из 22. дивизије: у Београду, Нишу, Врању, Лесковцу, Пироту, Бујановцу, Трговишту, Сурдулици, Власотинцу, Оџацима, Каравукову, Српском Милетићу, Раткову и Дероњи
— неки чланови Врањског и Пиротског ОК (бивши чланови)
— Неки руководиоци Лесковачког рејона (Вучје — Големо село)

III ШТАМПА И ЧАСОПИСИ

а) Штампа

— „Ново време" (за фебруар и април 1942. године)
— „Народна армија" — Београд
— „Народне новине" — Ниш
— „Слобода" — Пирот
— „Врањске новине" — Врање
— „Наша реч"" — Лесковац
— „Нова Македонија" — Скопље

б) Часописи

— Војноисторијски гласник (ВИГ), Београд
•— Военo исторически зборник (ВИС) Софија (Бугарска)
— Врањски гласник — Врање
— Лесковачки гласник — Лесковац
— Пиротски зборник — Пирот

— Београдска операција, издање ВИИ, Београд 1964.

— Едиција Србија у НОБ, књига „Јужна Србија" и „Санџак" издање Нолит, Београд 1964.

— „Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945" I и II издање, издавач ВИИ, Београд 1958. и 1959.

— „Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941—1945", издање ВИИ, Београд 1964

— „Библиографија издања у народноослободилачком рату 1941—1945", издање ВИИ, Београд 1964.

— „Завршне операције за ослобођење Југославије 1944—1945", издање ВИИ ЈНА, Београд 1957.

— „Трагом Другог јужноморавског одрзда", Београд 1955.

— Кулић Димитрије: „Бабички партизански одред", Ниш 1962.

— Златковић Ђура Милић: „Зла времена", Монографија Лужнице (1876—1945) прилози за историју, Бабушница 1967.

— „Преглед народноослободилачког рата у Македонији 1941—1944", издање ВИИ, Београд 1950.

— „Пролетња офанзива у источној Македонији 1944", Михајло Апостолски, Београд 1946.

— Кулић Димитрије: „Бугарска окупација 1941—1944", књига прва, „Просвета", Ниш 1970.

— Перовић др Миливоје: ,Топлички устанак 1917 — Слово-Љубље 1971.

— „Лесковац у рату и револуцији", Београд 1968.

— „Енциклопедијски лексикон —- мозаик знања — Географија" — Интерплес, Београд 1969.

— „Војна енциклопедија", Београд 1959.

— Драгољуб Дејановић: „Два одреда", Народни Музеј, Ниш 1965.

— Развитак НОП-а у Врању и околини и Хроника VIII српске ударне бригаде", Врање 1968.

— Стојанчевић Владимир: „Јужнословенски народи у османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године, Београд 1971.

— Козић Петар: „Путевима Револуције", прилог за проучавање радничког и народноослободилачког покрета у Пироту и околини, Пирот 1964.

— Ристић Аристон: „Хроника Грделице", Лесковац 1964.

— Добросав Туровић: Радован Ковачевић Максим — народни херој — Лесковац 1969.

— Институт за националну историју — Скопље: „Историја македонског народа", књига трећа — период између два светска рата и народне револуције (1918—1945), Београд 1970.

— Глигоријевић И.: „Партизански одреди источне Србије 1941—1944", издање ВИЗ, Београд 1969.

— Глигоријевић И.: „Девета Српска ударна бригада", издање ВИЗ, 1970.

— Јовановић Л.: „Побуна у Топлици и Јабланици", говор у народној скупштини 12. априла 1918. године на Крфу, Београд 1919.

— „Бугарска зверства у Врањском округу", Београд 1921.

— Љубодраг Ђурић: „Ратни дневник", издање ВИЗ Београд 1969.

— Живковић Д., Дејановић Д., Миловановић М., и Стаменковић Ђ.: „Ниш у вихору ослободилачког рата (1941—1944), Нови Сад 1968.

— Костадиновић Р.: „Црна Трава и Црнотравци", Лесковац 1968.

— Глигоријевић Б., Цветковић Н.: „Чулавка" борбени пут Борисава Станковића, Лесковац 1967.

— Чушкар Боро: „Христијан Тодоровски Карпош", Куманово 1965.

— Антић Гаврило: „Јужноморавци" Четврта српска народноослободилачка ударна бригада, „Народна армија", Београд 1969.

— Николић С., Ракић Н., Стефановић Ј.: „Хронологија радничког и народноослободилачког покрета у Лесковачком крају 1903—1945", Лесковац 1961.

— Апостолски Михајло: „Фебруарски поход — операција јединица НОВ и ПОЈ у зиму 1943/1944. године у Македонији и јужном Поморављу", Војно дело, Београд 1963.

— Стефановић Јосиф: „Жртве фашизма" — Бојника, Брестовца, Власотинца, Вучја, Грделице, Лебана, Лесковца, Медвеђе и Црне Траве 1941—1945, Лесковац 1969.

•— Вукановић Радован: „Ратни пут Треће дивизије", издање ВИЗ, Београд 1970.

— Бошковић др Бранко: „Народноослободилачка борба у Ибарском басену", Приштина 1968.

— Вукмановић Светозар Темпо: „Револуција која тече" — Мемоари, издање Комунист, Београд 1971.

— Трнски Славчо: „Неотдавно", 1942—1943—1944, Български списате — Софија, 1965.

— Марков Кирил Златан: „В бој последен", издателство на Българската комунистическа партија, Софија 1966.

— „Отечествената во^на на Българија 1944—1945", том втори — бојните дејствија на българската нарадна армија — през првија период на отечествената воина — Државно военно издателъство, Софија 1963.

— С. С. Бирјузов: „Суровие годи" 1966 издателъство „Наука", Москва.

— Горненски Никифор: „Воружаната борба 1941—1944", научнопопуларен очерк, издателъство на Българската комунистическа партија, Софија 1971.

— Атанасов Штерија: „Походт на запад" спомени — државно военно издателъство, Софија 1966.

— Танев Стојан: „Интернационалната мисија на Совјетската армија в Българија 1944—1947", државно военно издателъство, Софија 1971.

— Петрова Славка: „Девето септемвријската хроника 1. јуни 9. септември 1944. г. издателство на Вългарската комунистическа партија, Софија 1969.
— „За народната свобода — Зборник", издателство на БКП, Софија 1970.
— „Кратка историјата на Отечествената воина", Државно военно издателство, Софија 1958.

б) Чланци

— Интервју Вукмановића Светозара Темпа: „Наша реч" од 1. I 1961.
— J. P.: „Прве српске дивизије", „Комунист", од 18. VII 1959.
— Чаловић М.: „Кратак преглед раззоја НОБ на југу Србије (ВИГ 1/1956).
— Поповић В.: Бугарска војска у окупираној Србији 1941—1944, (ВИГ, 3 и 4/1952.
— Поповић В.: Нишка операција (ВИГ, 3/1950).
— Немачке снаге у окупираној Србији (ВИГ, 2/1952, 6/1952, 11953 и 4/1953).
— Трифуновић Д.: Борбе за ослобођење Ниша 1944 (ВИГ, 3/1950).
— Трандафилов С.: Момент од дејствијата за разгома на немско-фашискита 7. СС дивизија „Принц Еуген" през октомври 1944 (ВИС, 3/1969, Софија)
— Николић Ж.: „Ко је ослободио југоисточну Србију" (чланак у „Народној армији", Београд, бр. од 13. III до 1. V 1970).
— Игњатов др Кирил: „Здавање и дејност на III. бугарска народна ослободителна бригада „Георги Димитров" (спомени), (ВИС, 1/1957. и 3/1969, Софија).
— Апостолски Михајло: „Пролетната офанзива во Македонија и југоисточна Србија во 1944 година, „Нова Македонија" мај, 1961.
— „Народна армија", бр. од новембра 1969. год. „Извод из мемоара генерала Апостолског Михајла, Београд.
— Стојановић Светислав Бисан: „Врањанци у револуцији", „Врањске новине" бр. 918—919 од 17. XII 1971. године

ИСПРАВКЕ

Приликом штампања другог издања књиге „22 дивизија НОВЈ" аутора Николића Живојина Брке иоткрале су се следеће грешке:

На страни 31 у фусноти 62 на крају исте испуштено је: „Стрељано је 18 омладинаца, само је поштеђен Стојадин Стошић, који је октобра 1943. године заробљен као четник ДМ".

На страни 83 у реченици: „У време док су се Темпо и Главни штаб Македоније у ,Прохору Пчињском' договарали ...", треба да после Главног штаба Македоније стоји „ .. . и Оперативни штаб у ,Прохору Пчињском' договарали ..." На истој страни у следећем пасусу испуштено је „ ... и са трећом бригадом ликвидира четнике". У тексту стоји. . . . да са трећом бригадом", што даје сасвим други смисао.

На страни 102 у фусноти 15 испуштен је текст „Он је пре 10 дана као командант четничке бригаде прешао на страну НОП-а".

На страни 130 у тексту где се говори о саставу 24 дивизије испуштено је име начелника штаба Максима Ђуровића.

С А Д Р Ж А Ј

У В О Д

ПОЛОЖАЈ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ 11

Први бугарски окупациони корпус у Србији 33
Бугарске јединице прелазе у напад 37
Бојник-жртва бугарских злочина (геноцида) 40
Омасовљење партизанских одреда у југоисточној Србији у другој половини 1942. године 50
Формирање 1. и 2. јужноморавског ПО 52
Дејства 2. јужноморавског одреда у 1943. години 58
Формирање Кумановског (Македонског) и Трнског (Бугарског) партизанског одреда и Косовског батаљона на територији 2. јужноморавског одреда 63
Формирање ударних батаљона 66
Партијско и војнополитичко саветовање у Црној Трави крајем октобра и почетком новембра 1943. 71
Формирање 5. и 6. јужноморавске и 3. македонске бригаде и ликвидација четника на Козјаку 74
Непријатељска офанзива „Радан" и дејства 5, 6. јужноморавске и 3. македонске бригаде и Косовског одреда марта и априла 1944. 85

ФОРМИРАЊЕ 22. СРПСКЕ ДИВИЗИЈЕ НОВЈ 94

Ситуација у Југоисточној Србији у време формирања дивизије 94
Одлука о формирању дивизије 101
Прва борбена дејства дивизије 106
Дејства на левој обали Ј. Мораве 113
Осма бригада у саставу „Осоговске групе" 121
— Борба на Осогову 123
— Борба на Обозни 125
— Ликвидација бугарског упоришта на Паруци 126
— Борбе на планини Круши 127
— Окршаји код Костурине 128
Реорганизација 22. дивизије 129
Повратак 8. српске бригаде на терен Пчиња — Козјак . . 132

Напад 22. дивизије на Лесковац 134
Напад на железничку станицу Грделица 140
Борбе 8. српске бригаде у Пчињи 143
Борба 22. дивизије за рањенике 148

22. ДИВИЗИЈА НА ДЕСНОЈ ОБАЛИ ЈУЖНЕ МОРАВЕ 160

22. дивизија у нападу на четнике на Бабичкој Гори и у Заплању 160
Ситуација на десној обали Ј. Мораве и борбе 8. српске бригаде 169
Топличко-јабланичка офанзива (Тгит:Е-НШаН) и против мере Главног штаба Србије 176
22. дивизија прикупљена на десној обали Ј. Мораве . . . 186
Организација и рад КПЈ у 22. дивизији 189
Напад на пругу и упориште Росуљак 197
Други напад на пругу Ристовац-Владичин Хан и противнапад непријатеља 207
Рушење моста у Грделичкој клисури и напад на Власотинце 220
Дејства у првој половини септембра 1944. 230
22. дивизија у борбама са немачким јединицама 245
Борбе 22. дивизије у рејону Бујановца и други напад на Власотинце 257

22. ДИВИЗИЈА У НИШКОЈ И КОСОВСКОЈ ОПЕРАЦИЈИ 262

Први план нишке операције 266
Трећи напад 22. дивизије и ослобођење Власотинца . . . 270
Прегруписавање дивизија НОВЈ у долини Ј. Мораве . . 277
Бугарска Друга армија прелази у напад у нишкој операцији 283
Противнапад 7. СС дивизије „Принц Еуген". 287
Борбе 22. дивизије од 5—10 октобра 1944. око Власотинца 291
Врховни штаб мења план Нишке операције 298
Борбе 22. дивизије у рејону Власотинца за поседање посебних положаја 304
Борбена дејства осталих бугарских јединица у нишкој операцији 314
Дејства осталих дивизија НОВЈ од 8—10. октобра 1944. . . 317
Ослобођење Ниша и десетковање 7. СС дивизије „Принц Еуген". 320
22. дивизија као гарнизона јединица у Нишу. 333
Попуна 22. дивизије у Нишу по новој формацији 338
22. дивизија смењује 24. дивизију у косовској операцији 343
22. дивизија НОВЈ у завршним борбама косовске операције 367
22. ударна дивизија НОВЈ у борбама за Нови Пазар . . . 368

504;

Борбе 22. ударне дивизије око Сјенице 372
О борбама на Лиму 382

22. ДИВИЗИЈА КАО РЕЗЕРВА ВРХОВНОГ ШТАБА НОВЈ 390

22. дивизија у рејону Ужица 392
У рејону Лознице и Зворника 397
Борбе 22. ударне дивизије на Дрини 400

ПОСЛЕДЊЕ БОРБЕ 22. УДАРНЕ ДИВИЗИЈЕ У НОР 418
Спречавање преласка четника у Србију 418
Преформирање 22. ударне дивизије 423
На сремском фронту 428
Кроз пробој сремског фронта 437
Списак погинулих бораца и руководилаца из 22. дивизије у НОР-у 445
Преглед састава штаба 22. дивизије, штабова бригада, батаљона, партизанских одреда и команди војних подручја 477
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА 497